Анатолій КРУГЛАШОВ

ДРАМА ІНТЕЛЕКТУАЛА: ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Моїй мамі —
з любов'ю і вдячністю

ВНООФ
ЗВІРЕНО 20__р.

Yurii Fedkovych State University
of Chernivtsi

Anatolii K R U G L A S H O V

DRAMA OF AN INTELLECTUAL: MIKHAILO DRAHOMANOV'S POLITICAL IDEAS

Chernivtsi
Printing house "Prut"
2000

Чернівецький державний університет
ім. Ю. Федьковича

Анатолій КРУГЛАШОВ

ДРАМА ІНТЕЛЕКТУАЛА: ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Чернівці
Видавництво "Прут"
2000

Ф1(4Укр)508 Драгоманов
Ф1Э(4Укр)5-2 Драгоманов
С 2

ББК 66.010.1(4УКР)
К84
УДК 301+340+930.9

Р е ц е н з е н т и: доктор історичних наук,
академік НАН України ***Ісаєвич Я. Д.,***
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України ***Сохань П. С.,***
доктор історичних наук, професор ***Добржанський О. В.,***
доктор політичних наук, професор ***Ярош Б. О.,***
доктор політичних наук, професор ***Кресіна І. О.***

Відповідальний редактор: доктор історичних наук,
професор ***Макар Ю. І.***

Літературно-наукова редакція: професор ***Бабич Н. Д.,***
кандидат історичних наук ***Буркут І. Г.***

Друкується за рішенням Вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Круглашов А. М.

К84 Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова.– Чернівці: Прут, 2001.– 488 с.

ISBN 966-560-188-1.

У монографії досліджуються політичні погляди, теоретичні розробки та наукова спадщина Михайла Драгоманова (1841 – 1895) – видатного українського вченого та громадсько-політичного діяча.

Проаналізовано основні аспекти ідейної спадщини Драгоманова, його внесок у формування ідеології українського національного руху, в становлення конституційно-ліберальних традицій російської опозиції останньої третини XIX ст., висловлені оцінки ролі вченого у формуванні політичної теорії, інтелектуальних здобутків та політичної культури Східної Європи.

Книга становитиме інтерес для науковців і викладачів, аспірантів і студентів політологів, істориків, соціологів, правників, для всіх, хто цікавиться історією та теорією політичної науки, вітчизняної суспільно-політичної думки.

Видання здійснене за підтримки Канадського інституту українських студій Університету Альберти.

ББК 66.010.1(4 УКР)

ISBN 966-560-188-1

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Акт № 74-29
2002

© Круглашов А. М., 2001

В С Т У П

Досліджувати політичні ідеї цікаво і водночас складно. З одного боку, історія демонструє, як багато значить вибір ідеологічних орієнтирів, цінностей, якими послуговувались у минулому і якими керуються донині окремі особистості, суспільні верстви, народи, державні спільноти. З іншого боку, переконлива кількість прикладів доводить: нерідко ані самі автори ідей, ані їх прихильники та послідовники не ставали більш щасливими від втілення у дійсність творінь свого розуму, від того, що наполегливо й жертовно віддавали власну енергію, час, а нерідко і життя, намагаючись зробити суспільство кращим. Власне, таким, яким воно їм бачилось, відповідало їх уявленням про людську природу, про сутність соціальних відносин, характер націй, покликання держав. Ці загальні застереження цілком стосуються і долі Михайла Драгоманова (1841 -1895). Книга "Політичні ідеї Михайла Драгоманова" - одна із спроб, не перших і не останніх, зрозуміти і пояснити феномен цієї людини: вченого, видатного українського політичного мислителя, теоретика і натхненника національного руху, автора політичних програм і проектів, що впливали на формування ідеології опозиційного табору в Російській імперії, на інтелектуальні процеси в суспільному житті народів Східної Європи.

Героєм книги, проте, є не сам Драгоманов, його особистість у щоденному житті, в діях і бездіяльності, в спробах творення і в гіркоті розчарувань від результатів зробленого. Ця праця, передовсім, про його ідеї, що пережили свого творця. Вони продовжують цікавити нові й нові покоління, що приходять у світ, клопочучись такими схожими питаннями: хто ми в цьому світі, для чого живемо і що можемо зробити для себе і для наших наступників? Відрізняють ці покоління не так запитання, як відповіді на них. Тому, **справжні "герої" цієї книги - політичні теорії, концепції Михайла Драгоманова,** з якими він звертався до своїх сучасників, до молодших поколінь української, російської інтелігенції, до науковців, громадських і культурних діячів Європи.

Політичні ідеї, теорії та концепції - специфічна субстанція інтелектуального життя. Вона не піддається чіткій матеріалістичній реєстрації, має автономні ресурси виживання, відновлення в соціальному просторі та в процесі духовного поступу. Сформульовані в минулому, політичні ідеї продовжують своє існування остільки, оскільки вони потрібні окремим людям. Перш за все - спеціалістам, які досліджують історію суспільної та політичної думки, а далі - більш широкому академічному національному і світовому співтовариству, вітчизняній інтелектуальній та політичній еліті, вреш-

ті-решт - широким верствам суспільства. На кожному із цих рівнів можна зустрітися з певним образом або хоча б загальним уявленням про Драгоманова та його діяльність. Нерідко, це уявлення хибує на поверховість, спрощеність, однополюсність.

Згадаємо, наприклад, цілком зрозумілі спроби утворити й канонізувати в українській національній історіографії власний аналог античного Пантеону. Вони, на нашу думку, відіграють суперечливу роль щодо наукового пізнання історії. По-перше, культивують і надають метафізичного значення ремеслу національних істориків у їх зусиллях творити історичні образи і на цій основі осмислювати, конструювати та відновлювати визначальні й необхідні для національної самосвідомості історичні міфи, загально-національні символи тощо. По-друге, ці "канонізаційні" зусилля виступають не просто консервативним фактором, критерієм селекції достойних і негідних взірців служіння національній справі, державотворчим зусиллям. Вони ж несуть у собі "самовідтворювану" небезпеку "корекції" наукових пошуків у річище створення бажаних, з точки зору поточних, мінливих політичних та ідеологічних пріоритетів, образів визначних діячів. Особливо довільним виступає підбір критеріїв, за якими той чи інший діяч посідає визначене місце в ієрархії національних діячів, що пропонується загалові.

Таким чином, нове бачення історичного значення Драгоманова, актуальне прочитання його теоретичної спадщини, тлумачення заслуг і помилок, змісту його пошуків, знахідок і втрат відбувається в просторі, на який впливали і продовжують впливати не лише наукові, академічні чинники.

Автор визнає, що і в його власному сприйнятті діяльність, зміст і значення творчості Драгоманова бачились під різними кутами зору у різний час, що не могло не накладати відбиток на окремі авторські оцінки та судження. Тому нова спроба проаналізувати теоретичну спадщину Драгоманова усвідомлюється автором як власний підсумок наукових пошуків у царині політичної історії, минулого України, Росії, Східної Європи. Підкреслимо, що, ідучи стежками історії політичної думки другої половини XIX ст., автор не намагався повторити або точно відтворити "шлях" Драгоманова. Зусилля автора скеровувало прагнення зрозуміти, чому цей шлях виявився саме таким, а не інакшим. Автора дослідження незмінно вражала величезна працездатність Драгоманова, розгалуженість його наукових і суспільних інтересів, теоретична ретельність у наукових та науково-популярних працях, невгамовна жага пізнання та бажання діяти, служити науці, здобувати "істинне" знання для того, щоб воно допомагало реальним людям у їх справді життєвих потребах.

Драгоманов був ученим, дослідником, який культивував раціональну стратегію діяльності, повагу до наукових аргументів і методології вивчення суспільних явищ, намагався відкрити нові шляхи збагачення науки достовірними фактами, їх системним дослідженням. Разом з цим, хибним бачиться уявлення про Драгоманова як жерця науки, який священнодіяв у своєму храмі - кабінеті, але долею обставин був змушений залишати академічні вправи і втручатись у політику, в суспільні відносини. Його якості вченого і політика, дослідника та ідеолога були різними проявами цілісної натури. І важко зрозуміти драгомановську спадщину, роблячи наголос на одному її аспекті, а тим більше протиставляючи одну його творчу властивість, якість, сферу діяльності - іншій. Звичайно, для зручності аналізу та розгляду окремих аспектів драгомановської творчості, можна акцентувати на певних функціональних виявах таланту Драгоманова. Для нас **найважливішими виявами творчості Драгоманова є його діяльність як політичного теоретика, мислителя, ідеолога.** Дослідженню саме цих аспектів і присвячена монографія.

Творчість Драгоманова становить інтерес для дослідників, тому що вона стала помітним явищем в історії української та російської суспільно-політичної думки другої половини XIX ст., перебуваючи у річищі розвитку європейської політичної теорії, історіософії, філософії. Політичні ідеї Драгоманова цікаві тим, що в них відбиті пошуки відповідей на питання, котрі ставило політичне життя Російської та Австро-Угорської імперії, міжнародна політика, запити академічної спільноти Європи. Драгоманов діяв у різних сферах, відігравав різні ролі. Він був активним та ініціативним у науково-педагогічній роботі та в журналістиці, в організації нових форм громадської праці в Україні, а також у своїй діяльності закордонного емісара українства. Йому ж належить роль визначного ідеолога українського визвольного руху і, разом з цим, гіонера нової стадії розвитку конституціоналізму, ідей правової держави у всеросійському масштабі. Така розмаїтість, універсальні :ть і суперечливість ролей Драгоманова-теоретика і практика надають дослідженню його творчості актуальності.

Теоретичний рівень драгомановських пошуків у царині політичної теорії та філософії не залишався без впливів тогочасної європейської політичної думки, ідей, які мали поважну інтелектуальну традицію. Джерелами його творчого натхнення були тексти, в яких відбивалась культура різних епох і народів: від Біблії та апокрифічних Євангелій, класичних праць античних мислителів до творів Монтеск'є, Руссо, Мілля, праць теоретиків соціалізму, лібералізму, анархізму XIX ст. тощо. Відкриваючи свій розум цим

впливам, Драгоманов переосмислював їх у власному творчому підході. Але він не зупинявся на рівні теоретичних рефлексій, задавав собі і намагався дати відповідь на запитання: які з цих ідей і як саме може бути поставлено на службу суспільному рухові, справі національного, соціального та політичного звільнення? Справа "інтегрального визволення" не мислилась ним ізольовано, у масштабі виключно української нації, вона обгрунтовано розглядалась ним у регіональних та загальноєвропейських вимірах. Ці аспекти його творчості також критично аналізуються в дослідженні.

Нарешті, на наш погляд, позитивно характеризують Драгоманова-мислителя його спроби прийти до відповідей на питання: "Що робити?". На основі наукового аналізу, узагальнення історичного досвіду, копіткого врахування тогочасних політичних тенденцій, він намагався з'ясувати; як, кому і де діяти для здійснення назрілих суспільно-політичних змін, перетворень. Практична діяльність Драгоманова невіддільна від його намагань дати співвітчизникам, сучасникам таку програму політичної праці, котра враховувала би досвід минулого, відповідала потребам сучасності та брала до уваги можливості майбутнього. Це була більш аніж амбіція, це було глибоке переконання у своєму покликанні знайти відповіді на важливі запити суспільства, нації, цивілізації. Таке **"інтелектуальне месіонерство", що відчутно позначилось на самооцінках Драгоманова, на його вимогах до своєї праці в останні роки життя, не могло не впливати на якість і зміст драгомановських політичних поглядів.** З одного боку, це дозволяло йому долати побутові, життєві негаразди, розходження з вчорашніми однодумцями та друзями, полегшувало адаптацію до умов еміграційного існування, часом важкого, а інколи - нестерпного. Служіння високій Ідеї та суспільним ідеалам наповнювало життя вченого і громадського діяча особливим сенсом, творчою напругою, горінням душевних сил. З іншого боку, впевненість у власній особливій ролі, підтверджувана його сучасниками й учнями, позбавляла вченого і громадського діяча певної долі самокритичності. Захоплюючись деякими політичними концепціями (наприклад, федералізмом), він міг потім не вважати доцільним, або навіть називати безпринципним відмову від тих моральних, суспільних зобов'язань, які він взяв на себе перед Україною, перед її майбутнім, перед певним колом громадських діячів.

Для дослідника важливо прослідкувати долю драгомановських передбачень, те, наскільки підтвердились його оцінки розвитку провідних тенденцій сучасності стосовно майбутнього. Прогнози, програмні цілі Драгоманова, як ніщо інше в його спадщині, дозволяють аналізувати і переваги його інтелекту, і обмеженість

його наукового методу, суб'єктивність вибору принципових засад, на яких він вибудовував свої політичні концепції, опирав філософію політичного пізнання та практичної діяльності. Про це теж йтиме мова в книзі.

Спірне питання - це питома вага "метафізичності" у суспільно-політичних ідеях Драгоманова. Адже він наполегливо підкреслював спрямованість своєї програми, політичних пропозицій на розв'язання конкретних завдань: організації українського руху, національних партій "європейського типу", на вирішення завдань утворення антиімперського руху народів Росії, побудови нової Східної Європи тощо. Кожного разу, проголошуючи певну політичну мету, висуваючи конкретне завдання, Драгоманов намагався з'ясувати: на яких умовах, як довго така ціль (завдання) можуть бути актуальними. І, попри те, його теоретичні розробки зберігають деяку привабливість поза цим конкретно-історичним контекстом, в якому вони були сформульовані і на розв'язання потреб якого були звернуті. Тобто, всупереч скепсису Драгоманова щодо "метафізики", його ідеям також притаманний "метафізичний" вимір. Для прикладу візьмемо його пропозиції щодо наповнення суспільного життя гуманістичним змістом, підпорядкування державної політики інтересам розвитку людської особистості, роздуми про цінності та інститути політичної свободи, прав людини й таке інше. Вони були реалізовані у формі політичних проектів, які, загалом, втратили свою значимість і були у пізніші роки критично оцінені самим Драгомановим. Усе ж, окремі його ідеї спонукають замислюватись над ними й сьогодні, в таких відмінних історичних умовах, в суттєво інших політичних обставинах.

Провідною темою пропонованого дослідження є розвиток драгомановських політичних ідей, програмних накреслень, в яких відбивалась зміна творчих орієнтирів мислителя, врахування ним еволюції українського політичного руху, динаміки розвитку російського суспільства, політичної системи Австро-Угорщини, міжнародної політики в Європі. Автор усвідомлює основні труднощі, які постали перед ним у ході праці над книгою. Різноманітність сюжетних ліній, поважний обсяг драгомановської літературної спадщини, а також складність, суперечливість та ідеологічна заангажованість історіографії питання накладають певні обмеження щодо реалізації ***задуму - аналізу політичних ідей Драгоманова в їх національному та європейському контексті.***

Ця різноманітність спонукає до обмежень у виборі провідних тем, першочергових проблем, які він розглядає і пропонує на суд читачів. Ці ж обставини визначили **критерії відбору проблемних сюжетів, якими керувався автор.** По-перше, їх науковою та суспіль-

ною актуальністю. До таких сюжетів належать погляди Драгоманова на державу, на національний рух, на шляхи вирішення національних проблем. По-друге, рівнем наукового опрацювання, якістю дослідницької праці, проробленої попередниками. З цієї точки зору, вважаємо, що такі питання, як погляди Драгоманова на суспільство, його концепція місцевого самоврядування, теоретичні розробки проблем політичної етики тощо все ще не достатньо уважно розглянуті дослідниками. По-третє, автор змушений, з різних причин, залишати поза увагою деякі і для нього особисто цікаві сюжети, що заслуговують на окреме дослідження. Це, наприклад, погляди Драгоманова на проблеми міжнародної політики, на формування нової європейської політичної єдності й таке інше. Частково такі сюжети включені у книгу або висвітлені в окремих статтях, що, втім, не повністю задовольняє автора. Насамкінець, такі проблеми, як формування світогляду Драгоманова, його громадської позиції в дитячі та юнацькі роки стали "загальним місцем"[1] у попередніх монографічних дослідженнях, були вже детально проаналізовані в працях Д. Заславського, В. Міяковського, іншими авторами.

Виходячи з цього, вважаємо зайвим включати їх розгляд до цієї праці, оскільки в цьому разі залишалося б тільки уточнювати або полемічно відтіняти окремі судження, висловлені попередниками. Певну роль у відборі тем дослідження відіграло і те, що до творчості Драгоманова звертались дослідники різної фахової підготовленості та професійних зацікавлень: історики, філософи, юристи, літературознавці, етнографи тощо. У цій же книзі, враховуючи здобутки попередників і сучасників, колег-дослідників історії політичної думки (драгомановської спадщини зокрема), зроблено спробу поєднати методологічні підходи історичної науки та політологічних дисциплін, передовсім, історії політичної думки. Все це й визначало вибір окремих напрямків дослідження, його структуру, а також методологічні орієнтири автора.

Автор усвідомлював як переваги, так і небезпеки такого міждисциплінарного підходу. Щодо останніх, він намагався мінімалізувати їх вплив на якість дослідження тим, **що запропонована праця написана в жанрі інтелектуальної історії.** Вона, наскільки це виявилось можливим, поєднує вивчення логіки появи, розвитку та еволюції політичних ідей та концепцій Драгоманова і того історичного середовища, умов, обставин, власне конкретно-історичного контексту, в якому формувались і висловлювались ті чи інші драгомановські ідеї. Зазначимо, що все ж **контекст виступав для дослідника необхідним тлом, а не сценою, на якій розгортались події: народження і зміна теоретичних уявлень.**

Таким чином, книга є спробою відтворити процес формування та розвитку політичних ідей М. Драгоманова та його намагань практичного їх застосування і переосмислення. Ця книга - про вченого, який мав амбіцію та покликання громадського діяча. Це праця про історика, який мріяв і намагався творити історію за допомогою тих знарядь, які були в його розпорядженні: сила слова, енергія переконань, вплив особистого прикладу. ***Ця книга-про драму інтелекту,*** який ставив перед собою і пропонував суспільству масштабні завдання, кликав до майбутнього і сам прагнув його, але не міг подолати обмеженість фізичного буття, інерцію суспільних традицій, спротив політичних сил, озброєних інституціями державності, силою політичного примусу, арсеналом усталених міфів і задавнених звичок мас. Нарешті, потужний драгомановський інтелект не завжди міг перемогти інерцію власних уявлень, звичок думати у сформованих категоріях і теоретичних рамках. Це теж становить інтригу, рушійну силу і суперечність творчого життя Драгоманова, як його побачив автор дослідження.

Зрозуміти ж зміст драгомановського творчого життя неможливо без **вирішення декількох важливих проблем меі >дологічного характеру.** Необхідно було з'ясувати визначальні фактори впливу на формування ідей Драгоманова: його виховання, впливи сім'ї та оточення, досвід вченого, викладача, який спирався на історичну спадщину античної цивілізації, середньовічної Європи, на вивчення історії Росії, Австро-Угорщини, минулого українського народу, аналіз поточної європейської політики тощо. Чи все ж таки визначальними для Драгоманова були пошуки власного місця в історичному процесі, свого місця в історичному надбутті • безсмерті? Чи ставився він до дійсності як до відкритої "творчої лабораторії" громадського діяча? Наскільки на ідейну позицію Драгоманова впливали "зворотні зв'язки", його політичні експерименти з утворення "громадівського" руху в Україні, його спроби політизувати діяльність земсько-ліберальної опозиції в Росії, його намагання створити плацдарм для всеукраїнської політичної акції серед української радикальної молоді в Галичині? На нашу думку, в різні періоди життя і творчості Драгоманова вплив цих та інших факторів був нерівномірним. Зокрема, в останнє десятиріччя діяльності вченого і громадського діяча саме Галичина посідає все значніше місце у творчості Драгоманова, їй він віддає свої сили, що згасають. Від неї він очікує тих результатів, які йому не змогли дати Наддніпрянська Україна, опозиція в Росії, його спроби створити нові політичні товариства у всій Східній Європі.

Отже, можна говорити не лише про еволюцію поглядів, позиції Драгоманова щодо важливих теоретичних питань, але й про

зміни його інтелектуального середовища, "референтного оточення": з середовища ліберальних і революційних російських діячів - на оточення представників галицько-буковинської молодої генерації, з якими він ділився своїм баченням світу, від яких він очікував і наполегливо вимагав втілення своїх планів. Ці взаємовпливи позначались на корекції думок ученого і громадського діяча, на зміні його теоретичних пріоритетів. На цій основі автор вважає за можливе говорити про складність, нерівномірність і, водночас, очевидність ідейної еволюції Драгоманова як політичного мислителя, про зміну ним напрямків своєї діяльності, сфери застосування громадської ініціативи, змісту теоретичних зусиль.

Важливою й суттєвою методологічною проблемою, яка постала перед дослідником, була проблема цілісності чи незавершеності, динамізму чи ригідності світогляду Драгоманова. Те, що окремим дослідникам здавалось недоліком світобачення Драгоманова, сприймалось ними як суперечливість його теоретичних позицій, нерідко виявлялося його адекватною, відповідною реакцію на суперечливість самої дійсності. Саме вона викликала до життя драгомановські теоретичні зусилля, надавала їм сенс і значимість. Маємо на увазі, наприклад, тезу І. Лисяка-Рудницького про "синкретичність" думки Драгоманова [1]. На наш погляд, синкретичність була притаманна ідеологічним настановам діячів українського національного руху. Драгоманову доводилось шукати відповідні "ключі", за допомогою яких він намагався відчинити двері новим явищам в українському інтелектуальному, соціальному та політичному житті. Так само вважається можливим пояснити і деяку суперечність між намаганнями Драгоманова сприяти утворенню української партійної організації на західноєвропейських зразках і тієї роллю надпартійного ідеолога, яку він охоче щ тймав на себе. Це відбувалось і тому, що він не бачив ще можливості відмовитись від позиції загальнонаціонального будителя в ім'я пропаганди та організації національного руху лише на партійних засадах. Отже, у його діяльності помітні окремі консервативні чинники порівняно з його теоретичними планами.

Інша методологічна проблема виникає з того, що розквіт творчості Драгоманова припадає на роки еміграції. Тоді він утворює й оприлюднює свої основні теоретичні, науково-популярні та публіцистичні твори, політичні програми для Росії та України. Дослідники сперечаються про те, як саме вплинуло на теоретичну вартість праць ученого і громадського діяча становище емігранта. Чи стало воно негативним фактором, чи навпаки, дозволило Драгоманову аналізувати українську, східноєвропейську дійсність з позицій певної, наукової відстороненості? Не претендуючи на оста-

точне розв'язання цієї дискусійної проблеми, автор вважає, що теза про негативний вплив емігрантського становища на якість драгомановського теоретичного аналізу не має достатніх підстав. Якраз завдяки перебуванню в еміграції відбулося специфічне поєдання в драгомановському політичному світогляді національно-демократичної орієнтації з послідовним європоцентризмом, пафосу національного служіння з устремліннями до наукової критики політичних програм і дій ідейних опонентів. Це й дозволило Драгоманову досягти того рівня відстороненого від дрібниць і суперечливих явищ повсякденності рівня узагальнення, без якого навряд чи можлива поява теоретичних концепцій.

На відміну від представників тогочасної національної інтелігенції, які здебільшого не виходили за межі гурткових, якщо не кабінетних політично-теоретичних рефлексій та дискусій, **Драгоманов наближався до утворення цілісної системи поглядів на державу і право, на суспільство та політичну діяльність.** Особливо сприятливим для розвитку його ідей було те, що вчений і громадський діяч не мав "над собою" царських чи цісарських цензорів і жандармів, був вільний від того "внутрішнього цензора", який травмував духовність, не кажучи вже про політико-теоретичні пошуки його наддніпрянських, буковинських та й галицьких земляків-українців. Навряд чи досяг би він цього, залишаючись в Австрійській Україні, не кажучи вже про Російську імперію.

І, насамкінець, Драгоманова вигідно вирізняє те, що він намагався не відкладати реалізацію своїх політичних проектів "на потім", у невідоме "колись". Прагнення до практичних, відчутних результатів, його прагматизм, котрий критично чи з повагою відзначають дослідники, і становить особливість драгомановського теоретичного аналізу політичної дійсності, його виразну рису як теоретика й ідеолога. Саме тому ідеї, що ним свідомо проектувались на дійсність, претендували на практичну значимість, набагато легше перевіряти на наукову, теоретичну вартість, що й намагається зробити автор.

У Згадаємо також окремі труднощі, з якими зустрічається кожний, хто береться за аналіз спадщини Драгоманова. Передусім, це проблема мови його творів. І не тільки в розумінні того варіанту українського правопису чи тих лексичних взірців української мови, які використовував Драгоманов. Ця проблема виходить за межі нашої компетенції. Йдеться про термінологію, вживану Драгомановим, про проблеми її наукового "перекладу", застосування в сучасних текстах. Наприклад, в етнографічних студіях, в інших працях Драгоманова зустрічаємо такі категорії як "плем'я", "порода", "раса", в той час як йдеться про тих самих українців. Що має на

увазі їх автор: етнос, народ, націю? Ще строкатішою виглядає картина його термінологічних визначень таких ціннісних категорій, як капіталізм, соціалізм, демократія. У різні роки Драгоманов вживав ці терміни у відмінних контекстах, з різними коментарями, отже, надавав їм нового значення, яке було не адекватним його ж попереднім формулюванням.

Не зупиняючись на цьому детально, відзначимо, що такі понятійні "пастки", які зустрічаються в літературній спадщині Драгоманова, породжують серйозні термінологічні питання, адресовані не тільки історикам і дослідникам політичної думки, але й усім, хто причетний до вивчення української культури в найширшому сенсі цього поняття. Цілком доречною була б допомога філологів, лінгвістів, зокрема, тих фахівців, які б мали на меті належним чином проаналізувати понятійно-смисловий апарат, яким користувався Драгоманов, його сучасники. Доречною була би допомога представників інших, суміжних наукових дисциплін. За суто категоріальними труднощами, які виникають у зв'язку з реконструкцією смислу окремих визначень Драгоманова, постає більш значна проблема політичної, наукової термінології, яка використовалась і використовується в суспільно-політичних дисциплінах. Ця термінологія обтяжена метафоричністю, багатозначністю, підтекстами, які ускладнюють і без цього непростий діалог як між фахівцями, так і з зацікавленим читацьким загалом.

Специфічність предмету дослідження - драгомановських політичних ідей та концепцій Драгоманова позначається на **хронологічних рамках праці.** Вони обмежені, насамперед, роками творчого життя Драгоманова: моментом, коли він береться за перо, щоб викласти свої погляди у київських і петербурзьких часописах, і закінчуються тією миттю, коли його рука перестає тримати це знаряддя праці. Втім, дотримання таких чітких хронологічних меж насправді неможливе. Адже дослідникові доводиться враховувати те, що Драгоманов звертався до ідей, історичних тем, політичних і філософських питань, які хвилювали людство від найдавніших часів до кінця XIX ст. Якщо додати сюди те, що його ідеї і прогнози спрямовані в майбутнє, сприймались наступними поколіннями українців як дороговказ або, навпаки, як покажчик хибного шляху, стає зрозумілим, наскільки доречне наполягання на такому атрибуті дослідження, як визначення чітких хронологічних рамок.

Важко визначити й **територіальні межі дослідження.** Політичні ідеї, що висловлювались і обстоювались Драгомановим, стосувалися не тільки українських національних територій, хоч їх насамперед. Не були вони обмежені рамками Російської та Австро-Угорської держави, умовними кордонами Східної Європи. У цьому

Драгоманов був тим "українцем-європейцем", про необхідність появи яких він твердив, виховуючи нове покоління молоді в Галичині. Нерідко приклади, застереження, факти для своїх теоретичних роздумів Драгоманов брав із явищ політичного життя Північної Америки, з цивілізаційних надбань азіатських та інших культур.

Виходячи з визначених засад, принципів та орієнтирів, **дослідник пропонує власне розуміння спадщини М. Драгоманова - політичного теоретика, ідеолога, громадського діяча.** Простежуючи основні моменти його теоретичної еволюції, відзначаючи зовнішні чинники розвитку думок Драгоманова, вплив його ідей на політичний вибір сучасників і послідовників, автор усвідомлює, що спадщина Драгоманова - явище в значній мірі унікальне в українській політичній думці і помітне у масштабах східноєвропейських інтелектуальних процесів. Це явище привертало і продовжує привертати увагу дослідників, дозволяє вивчати та аналізувати його з різних ідеологічних засад, в основі своїй відмінних, у тому числі конфронтуючих наукових методик і методологічних підходів.

Кожне покоління науковців відкриває у творчому доробку Драгоманова те, чого не помічали попередники. Книга виходить у світ з надією, що зусилля автора були затрачені не марно. Час покаже, наскільки виправдане це сподівання.

Примітки:

1. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. - Київ, 1994.- Т. І.-С.ЗОЇ.

1.1. Огляд літератури

Література, присвячена творчості Драгоманова, у тому числі його політичним ідеям відзначається різноманітністю, широкою палітрою методологічних засад і дослідницьких методик. Ідеологічні орієнтації авторів праць, в яких розглядається теоретична спадщина Драгоманова, охоплюють широкий діапазон монархічних, ліберальних, націоналістичних, демократичних, соціалістичних і комуністичних настанов. Незважаючи на ці суттєві відмінності, увага авторів концентрувалась довкола досить усталеного кола питань. Перш за все, це аналіз творчості Драгоманова як ідеолога та теоретика українського руху. По-друге, визначення національної належності та ідеологічної класифікації поглядів Драгоманова, тобто, чи вони були суто українським явищем, чи належать історії суспільно-політичної думки в Росії, чи були феноменом інтелектуального розвитку Східної Європи. По-третє, наскільки актуальними для нащадків, нових поколінь залишаються політичні накреслення вченого, його наполегливі, часом амбітні намагання сформувати програму політичних перетворень у національних і східноєвропейських масштабах.

Відповіді на ці питання обумовлені не лише особистими уподобаннями авторів, їх партійною чи академічною позицією. Значною мірою підходи дослідників зумовлені історичними обставинами: зміною політичних режимів, народженням і падінням держав, пануючими в той чи інший час суспільними настроями тощо. Варто зауважити про радикальну різницю між суспільним кліматом XIX ст., в якому жив і діяв Драгоманов, і XX ст., коли з'явились десятки, сотні наукових, науково-популярних і публіцистичних праць, присвячених його творчості. Попереднє сторіччя можна вважати часом зародження й теоретичної структуризації політичних концепцій, ідеологічних доктрин, які звертались до широких суспільних верств як до своїх адресатів, будівничих певного проекту майбутнього. А XX ст. стало часом втілення цих теоретичних схем у політичну практику. При цьому, роль ідеологічних чинників набувала особливого значення. Такі специфічні риси суспільно-політичного розвитку в новітній час впливали і на історичну науку, історіографію нашого питання зокрема. У цьому новому конкретно-історичному контексті можна оцінити дієздатність "творчої лабораторії" Драгоманова - мислителя, вартість його довготривалих прогнозів, його уміння вхоплювати провідні тенденції розвитку суспільства.

Творчість дослідників навряд чи буває вільною від епохи та суспільства, в якому вони живуть. Драгоманов був не відстороненим від жита науковцем, зануреним у свої кабінетні пошуки, а активним громадським дічем. Він сам експансивно завойовував простір політичної діяльності, своїм словом і ділом втручався у творення історії, дискомфортно почував себе в умовах суто академічної діяльності. Його твори сповнені полеміки, пафосу боріння, вони спонукали до дії. Звертаючись до громадської думки, Драгоманов очікував на чіткі відповіді, на дієву реакцію, на певні зворотні сигнали. Його життя виявилось значно коротшим, аніж шлях його думок до тих, хто на них чекав, сприймаючи або заперечуючи драгомановські ідеї. Тому вченому не довелось почути деякі з відповідей та отримати зворотні сигнали, які викликали його слова і думки. Зрозуміло, що самі ці відповіді далеко не завжди були і будуть надалі такими, що співзвучні драгомановським запитанням, налаштованості його мислення, цінностям, які він визнавав і яким служив. Через це історіографія на драгомановські теми ніколи не звучала унісоном, ба навіть злагодженим оркестром. Вона співзвучна навіть не його творам, а тим епохам - починаючи з часу життя Драгоманова і до наших днів, коли ті чи інші ідеї українського мислителя зацікавлювали, спонукали до діалогу та дискусій з їх автором. З тим Драгомановим, який залишив свої роздуми на пожовклих сторінках різних видань і на різнокольорових аркушиках архівних документів. З тим Драгомановим, яким його здатний побачити кожний дослідник зокрема і наукове співтовариство в цілому. Образи мислителя, політичного теоретика і реальний драгомановський образ чим далі, тим більше розходяться не лише в часі, а й у духовному просторі епох, відмінних своїм змістом, уявленнями та прагненнями.

А) Початок формування драгомановської історіографії

Початком формування історіографії з проблем політичних ідей та суспільних поглядів Драгоманова можна вважати той час, коли він став активно діяти як науковець, журналіст, людина творчої праці. Перші рецензії на його наукові праці, відгуки на його публіцистику становлять певну цінність як література до нашої теми, допомагають оцінити сприйняття вченого і громадського діяча його сучасниками [1]. Але ці праці тільки частково, мимохідь торкалися політичних поглядів Драгоманова. Вони були далекими від того, щоб пропонувати аналіз драгомановських політичних поглядів. Уже в 80-х роках XIX ст. з'являються перші російські та зарубіжні розвідки, в яких знаходимо деякі узагальнені характеристики гро-

мадської діяльності Драгоманова у зв'язку з розвитком окремих напрямків опозиційного руху в Росії, Австро-Угорщині, оцінки його стосунків з діячами революційного табору тощо. Спеціальної уваги автори цих праць ще не приділяють ані самому Драгоманову, ані його теоретичним поглядам зокрема [2]. Але з того часу, коли з'являються політичні організації, які прямо чи опосередковано пов'язують свою діяльність з "драгоманівськими" ідеями, з формуванням і розгортанням масового організованого українського руху в Галичині, Буковині та Наддніпрянщині, ім'я Драгоманова стає певним ідейним символом, набуває "метафізичного" значення. Відтоді його праці, ідеї, діяльність потрапляють у поле зору громадськості, починають цікавити істориків, дослідників суспільно-політичної думки в Австро-Угорщині та Росії.

З цього часу можемо говорити про початок вивчення спадщини Драгоманова. Одразу відзначимо формування кількох напрямків, умовно кажучи, українського та всеросійського, національно-демократичного та ліберально-демократичного, окремо українського та російського соціалістичного. Представники цих суспільно-політичних течій охоче беруться за дослідження творчості Драгоманова.

Перша хвиля публікацій на "драгомановську" тему безпосередньо пов'язана з творчістю та політичною діяльністю його учнів: Івана Франка, Михайла Павлика, Богдана Кістяківського. Саме їх зусиллями формуються основні напрямки дослідження спадщини Драгоманова. Критикуючи чи прославляючи творчий доробок свого духовного наставника, сперечаючись щодо оцінок його думок, правильності розуміння його ідей, вони формували основні історіографічні парадигми, які впливатимуть на дослідження драгомановської теоретичної спадщини до наших днів. Звичайно, теоретична спадщина Драгоманова аж ніяк не імперія Олександра Македонського, а його учні навряд чи схожі на діадохів, що намагались подолати один одного, ділячи цей спадок. Проте деякі риси "війни за спадщину" можуть бути віднайдені у тій полеміці, що точилась не один рік поміж цими ключовими фігурами у вивченні драгомановської спадщини. Найбільше дискусій, непорозумінь і навіть публічних виявів ворожості залишили суперечки між Павликом і Франком. їх інтерпретації здебільшого заперечували одна одну, вони досягали такого рівня емоційності, які провокували персональні випади, "розвінчання" та висловлення оцінок, що не завжди пасували до академічної етики, не кажучи вже про стосунки між товаришами по спільній боротьбі та поневірінням у молоді роки, учнями одного "духовного батька".

М. Павлику притаманний переважно апологетичний, підкреслено шанобливий, особисто-лояльний підхід до творчості Драгома-

нова. Для нього завжди було честю сказати публічне слово на користь Драгоманова. Він щиро вірив у життєвість головних положень драгомановського вчення і за нових історичних обставин на початку XX ст. намагався інтерпретувати тексти свого вчителя так, щоб цю ж віру поділяли нові покоління української, зокрема, галицько-буковинської молоді. З особливою силою Павликові доводилось відстоювати авторитет Драгоманова від звинувачень у безнаціональному, неукраїнському світогляді, які ставали загальним положенням радикально-націоналістичної критики на адресу Драгоманова.

Реагуючи на прояви цієї критики, Павлик доводив, що на такий докір, як "русофільство", противники Драгоманова "...не мали права - раз, тому, що він же був явним і лютим противником "обрусения", се б то, росийщення правительством усіх не-великоруських національностей держави, в тім числі, розуміється, і української нації, а друге, тому, що Драгоманов працював літературно майже виключно для розвою України, в тім числі дуже багато по українські, тим часом, як велика більшість його противників того зовсім не робила, та навіть не вміла по українські і так, як умів Драгоманов" [3].

Іншим завданням, яке поставало перед Павликом як "твердим драгомановцем", було завдання довести правильність основних програмних орієнтирів свого вчителя, особливо в питанні про ставлення українського руху до Росії. Зокрема, цьому мала прислужитись публікація Павликом цікавої та показової для поглядів Драгоманова кінця 1870-х років розвідки "Пропащий час" [4]. Цьому ж були присвячені інші публікаторські зусилля Павлика, випуск ним серії брошур і статей на захист драгомановської політичної програми. Намагання довести актуальність ідей Драгоманова змушувало Павлика відкидати окремі суперечності в поглядах свого вчителя, вбачати у них лише зміну його тактики. Так, наприклад, захищаючи державно-політичну програму свого вчителя, Павлик твердив, що Драгоманов: "...таки бажав добра всій Росії, всім її націям, не виключаючи й великоруської, тай посвятив упорядкування єї життя, на основах повної волі й федерації, чимало поту й труду", але робив він це в надії, що представники інших народностей Росії оцінять його "добру волю, тай поможуть Україні добути собі *повні національні права* в межах Росії, а бодай не будуть тому перешкоджати, - коли не хочуть довести до того, аби Україна, потративши марно стілько свого добра й сил за весь "пропащий час" (від 1654 р.) свого прибутку під російським царством, мусіла таки нарешті шукати *слушного часу* за стінами Росії" [5].

Коли ж тиск критики щодо окремих постулатів Драгоманова ставав аж надто сильним, Павлик згоджувався поступатись "на деталі", залишаючись переконаним, що окремі недоліки, притаман-

ні світоглядові, політичним програмам Драгоманова, не здатні заперечити його ідейних дороговказів, порушити значення його теоретичних накреслень для українців. (Див., напр., зразок павликового пояснення засад світогляду Драгоманова: "У своїх філософських поглядах Драгоманів, віддаючи данину своєму вікові й хиляючись перед успіхами дослідних наук і позитивного знання, був переконаним позитивістом і раціоналістом. Але се не перешкоджало єму піднятись до признання вищим добром особистість, і що ще важніше, до більше поглибленого розуміння особистості, вираженого в признанню дорогих прикмет, властивих особистості, і для кожної культури - самоорганізуючої в народносте") [6].

Набагато складніша історіографічна спадщина І. Франка, а саме, його оцінки ролі Драгоманова як громадського діяча та політичного теоретика. У різні роки Франко оцінював Драгоманова, його впливи на національний рух, зрештою, позитивні та негативні аспекти його спадщини таким чином, що його судження сприймаються як такі, що належать різним людям. Проте це був той самий Франко, і оцінював він того ж самого Драгоманова. Якщо до кінця 1890-х років, у Франкових оцінках Драгоманов здебільшого шановний і мудрий вчитель, ідеї якого є надійними орієнтирами для національних діячів, то згодом його відгуки рясніють усе більше критичними зауваженнями, застереженнями. Іноді вони просто є виразом особистого невдоволення дійсними чи вигаданими кривдами з боку Драгоманова. Головні недоліки Драгоманова за "зрілим" Франком - це брак національного світогляду, намагання підкорити український рух та його боротьбу за національне визволення завданням російської опозиції, а також неправильне розуміння політичної свободи, брак державницького ідеалу тощо.

Наведемо один приклад аналізу Франком драгомановських теоретичних недоліків: "Але в його політичних писаннях Українці завсігди тільки приятелі Росиян і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцнійше зв'язати Українців з Росиею боротьбою з спільним ворогом - абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в "Вільній Спілці", дав зразок зовсім безнаціональної федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів іще в 1875 р... Одним словом, глибока і сильна віра в західно-європейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювали перед його очима ідеал національної самостійності, що не тільке вміщує в собі оба попередні, але один тільке може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі сего национального ідеала, найкращі українські сили тонули в общеросійському морі, а ті, що лишилися на своїому грунті, попадали в зневіру і апатию" [7].

До кінця своїх днів Франко коливався поміж різними, часом взаємовиключними оцінками на адресу Драгоманова. Він намагався звільнитись від його впливів, а, радше, звільнити аудиторію, на увагу якої розраховував сам, від драгомановського впливу, тим самим вивільняючи місце для нових тлумачень української ідеї, для пропозиції інших політичних, соціальних та етичних ідеалів. У цьому відношенні зміна поглядів Франка з 1898 р. до його смерті становить інтерес не стільки з історіографічного боку, скільки з огляду на теоретичну еволюцію самого Франкового світогляду, на його намагання вибудувати систему нових символів та ідеологічних пріоритетів українського визвольного руху. Попри окремі логічні недоречності та суперечності, Франковий аналіз драгомановської спадщини зберігає певну наукову цінність. Прагнучи критично розглянути драгомановські ідеї, Франко тим самим намагався довести вірність власного прочитання національного ідеалу, засвідчував зміну ідейних настанов українського руху.

В цілому ж, протиставлення Павликового та Франкового підходів до Драгоманова, його політичних ідей не повинно абсолютизуватись. Вони нерідко повертались до порозуміння і у ставленні до свого вчителя, і у визначенні першочергових завдань українського руху. Обидва вони активно стимулювали своїми дискусіями суспільно-політичний інтерес до спадщини Драгоманова. Прагнучи спертись на повноту фактів, Франко і Павлик здійснили публікацію низки праць та епістолярних пам'яток Драгоманова, чим сприяли введенню їх у науковий обіг. Отже, їх дискусії доречно визнати результативними як у контексті становлення ідеології українського руху на початку XX ст., так і в сенсі формування традицій та настанов вітчизняного "драгоманознавства", вивчення історії національного руху XIX ст.

Б) Революція 1905 - 1907 рр. у Росії, реформи в Австро-Угорщині, нові акценти в тлумаченні спадщини Драгоманова

Нові акценти у тлумаченні спадщини Драгоманова з'являються у літературі, яка виходить у час революційного натиску в Росії, політичних реформ в Австро-Угорщині. У Росії українська громадськість домагається, нарешті, визнання і розширення своїх національно-культурних прав, а в Австрії стають очевидними політичні успіхи українського руху. Українське питання виходить за межі внутрішньоросійської та внутрішньоавстрійської політики, набуває певного міжнародного розголосу. У цьому контексті ідеї Драгоманова, його спадщина зацікавлюють науковців, які вивчають національні рухи, історію опозиції та політичної думки [8]. Ро-

сійські, українські, польські діячі так чи інакше намагаються висловити своє ставлення до діяльності Драгоманова, до його теоретичних пошуків. Цій зацікавленості сприяє деяка співзвучність ідей Драгоманова потребам часу. Відбувається публікація його праць, у часописах виступають ідеологічні опоненти, оцінюючи його науковий і публіцистичний доробок.

Свій внесок у популяризацію діяльності (насамперед діяльності, у тому числі літературної творчості, а не теоретичних надбань) Драгоманова роблять автори, які виступають із особистими спогадами про революційний рух 1870-1880-х років, про ту роль, що в ньому відіграв Драгоманов. Поява узагальнюючих праць, в яких розглядається суспільно-політичне життя в Росії, Австро-Угорщині, в українських землях у період творчості Драгоманова, стимулювала наукові та громадські дискусії про доробок ученого і громадського діяча.

Виразно вплинуло на якість, зміст і спрямування досліджень теоретичних розробок Драгоманова розгортання партійно-політичного життя в Росії та Австро-Угорщині, поява тих партій, які намагалися спертися на драгомановські програмні положення, використати його науковий та громадський авторитет у своїх пропагандистських цілях. Зокрема, у Росії ініціатором збирання та публікації драгомановських праць, популяризації його спадщини стають ліберальні діячі, академічна інтелігенція. Серед них поважне місце займають засновники "Союза Освобождения", а пізніше - партії Народної свободи (конституційних демократів). Особливе значення мала науково-дослідницька, публіцистична та організаційна діяльність Б. Кістяківського - учня Драгоманова [9], а також його товариша й однодумця, професора І. Гревса. До певного часу їх починання підтримував і такий відомий ліберальний громадський діяч, як П. Струве, історик і ідеолог кадетів П. Мілюков. Ці російські громадські діячі разом з їх українськими прихильниками ініціюють збір коштів і видання вибраних політичних праць Драгоманова, виступають із програмними статтями, в яких намагаються оцінити Драгоманова як діяча, важливого для тогочасної демократично мислячої російської публіки. Вони прагнуть довести, що у драгомановських ідеях російська і українська публіка мають щасливий збіг глибокої науковості, громадянського служіння та високої політичної відповідальності.

Зокрема, зацікавлення викликали погляди Драгоманова на державу, на перспективи українсько-російської співпраці, на шляхи трансформації Російської імперії у демократичну державу. Б. Кістяківський виступає з працями, в яких, окрім аналізу теоретичних аспектів і біографічних моментів драгомановської діяльнос-

ті, уточнює його реальну роль у важливих питаннях українсько-російського діалогу, суспільно-політичного життя. Намагаючись дати узагальнюючі оцінки, він твердить, наприклад, що, будучи соціалістом, Драгоманов "...був у той же час послідовним лібералом і демократом, якими завжди і є правдиві соціалісти. Він невтомно доводив, що лібералізм передовсім у вищій мірі цінний для соціалізму, тому що і пропаганда, і здійснення останнього можливі тільки і на основі особистої, суспільної і державної свободи. У той час він ніколи не дивився на політичну свободу тільки як на засіб для здійснення соціалізму і визнавав за нею цілком самостійне і незмінне культурне, політичне і суспільне значення. У цьому його ідеї у вищий мірі сучасні, і він немов би безпосередньо втручається у сучасну боротьбу різних партій і напрямків" [10].

Присутність цих трьох складових в ідеології Драгоманова беззаперечна. Та чи означає це, що Драгоманов справді був одночасно "єдиним у трьох особах"? Скоріше, Б. Кістяківський намагався довести, посилаючись на Драгоманова, можливість і необхідність порозуміння між силами ліберальної опозиції, демократичними діячами та прихильниками соціалістичних доктрин задля об'єднання їх зусиль у побудові майбутньої Росії на засадах справедливого соціального ладу, на принципах драгомановського конституціоналізму та федералізму. Останні прагнення не влаштовували, як досить швидко з'ясувалося, більшість російських лібералів, не пов'язаних ані національними сентиментами, ані особистими симпатіями з Драгомановим. Кістяківський поділяв деякі тривоги свого вчителя щодо перспектив конституціоналізму та пореволюційного розвитку Росії. Політична еволюція його однодумців лібералів змушувала його наполягати на практичній важливості федералістської програми Драгоманова, для якої не знаходилось місця в політичній платформі російського лібералізму і яка не сприймалась тими ж кадетами як можлива для втілення [11]. На ж то думку, місія Драгоманова полягала в тому, щоби "відстоювать у російській та українській пресі ідеї політичного федералізму, і допомагати більш сприятливому для обласного і національного автономізму розв'язанню державної кризи в Росії; у всякому випадку, необхідно було попередити розв'язання цієї кризи шляхом впровадження чисто централістичної конституції, за якої Україна та український народ могли б потрапити в ще більш пригнічене становище, аніж за самодержавства" [12].

Наполягаючи на важливості, слушності, сучасності ідей Драгоманова і Б. Кістяківський, і І. Гревс намагались звернути увагу ліберально мислячого, демократично налаштованого інтелігента в Росії на актуальність спадщини Драгоманова, наголосити на важ-

ливості її осмислення та врахування: "Ідейна проповідь Драгоманова поповнила суттєву, величезну прогалину у ряду елементів, з яких складалась у нас політична думка: він був довгі роки єдиним істинним представником широкого *конституціонсшізму* і повного розуміння *демократії*" [13]. Але події пореволюційних років переконували, що ідеали Драгоманова, навіть його досить помірковані політичні проекти переустрою Росії виявились "надмірними" для російського суспільства.

Характерно, що не поділяючи поглядів Драгоманова з національного та федеративного питання, його авторитет у вирішенні соціальних питань охоче визнавав П. Струве. Драгоманов, на його думку, мав цілу низку чеснот і теоретичних заслуг. "Драгоманов перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну програму. Він перший виразно і різко пояснив російському суспільству зміст і значення конституційного ладу і, зокрема, прав особистості, принцип самоврядування. Але він був не тільки формальним конституціоналістом і чисто політичним демократом. Людина великих знань і глибокої політичної думки, він розумів, що від такого плину думки і життя, як соціалізм, не можна і навіть смішно відгороджуватися запереченням. Будучи і в політиці справжнім ученим, він ясно вловлював всю величезну важливість і складність соціальної боротьби нашого часу і питання про соціалізм він ставив як проблему політичної і соціально-економічної творчості, здійснюваної у реальній політиці. У цьому сенсі він був представником не псевдо-наукового, доктринерського, а істинно-наукового, або позитивного соціалізму", - відзначав Струве [14].

Якщо представники всеросійського ліберального, демократичного табору намагались наголосити на соціальних, загальнодемократичних, конституційних аспектах творчості Драгоманова, на його розумінні широких прав особистості, засад політичної свободи, то українські націонал-демократи та соціалісти головний наголос робили на національно-політичних поглядах Драгоманова, на його спадщині у царині федеративної теорії, на захисті ним культурних і політичних прав українського народу. Чим більшої популярності серед наддніпрянської інтелігенції набувала федеративна, автономістська програма політичного майбуття України, тим більше визнавався авторитет Драгоманова-теоретика. Українські соціалісти та демократи різної фракційної та партійної належності прагнули використати і витлумачити спадщину Драгоманова на користь власних політичних програм та організацій.

Особливе значення в цей період мають праці М. Грушевського. Майже в усіх розвідках та книгах, де він аналізує нову історію України, суспільно-політичний рух українців та його завдання в

Росії та Австро-Угорщині, Грушевський охоче і все з більшим пошануванням згадує про Драгоманова. Виходячи з того, що федералізм давав "вихід політичним стремлінням автономістів, надавав їм аргументи проти загальноприйнятого в українському суспільстві погляду про нездатність України до самостійного життя" [15], Грушевський підкреслював особливе значення теоретичних напрацювань Драгоманова, його внесок у модернізацію української національної ідеології, у формування новітньої політичної програми українського руху. Схвалюючи різкість драгомановської критики аполітизму російського українства, ідейної бідності австрійського народовства, Грушевський разом з тим негативно ставився до того, як Драгоманов оцінював значення російської культури. Ця публіцистична спадщина Драгоманова для українського суспільства, відзначав дослідник, і без цього пригніченого фразами про високу великоруську культуру і державність, у жертву яким з легким серцем приносились українські національні інтереси, - "не мала великої цінності; на цьому грунті вона скоріше була такою ж тактичною похибкою, як проповідь примирення з історичною Польщею, котру пробував вести Куліш на галицькому грунті. Але головною аудиторією Драгоманова була галицька Україна з її загостреними національними інстинктами, і тут гаряча проповідь Драгоманова про необхідність європеїзації українського народовства, надання йому прогресивного характера, соціального змісту була вповні на своєму місті - вона була потрібна" [16].

Звертаючись до російської або зрусифікованої інтелігентської аудиторії, Грушевський наголошував на ліберальних і загальнодемократичних чеснотах драгомановських поглядів, підкреслюючи поважність ідей Драгоманова, до певної міри, симпатизуючи його розумінню характеру національного та суспільного прогресу: "Власне національні відносини не особливо займали Драгоманова, він був невтомним і дуже різким проповідником європеїзації народовства та "україножильства", надання йому прогресивного характеру, соціального змісту, в дусі поміркованого ("постепеновского") соціалізму, і в цьому сенсі залишив глибокі сліди в історії українського, спеціально галицького відродження, котре дійсно потребувало впливу в такому напрямку" [17]. Критика Грушевського на адресу Драгоманова мала здебільшого обережний, вибірковий характер, але ніколи не була ані нищівною, ані засадничою. Йшлося скорше про розходження з драгомановськими тактичними настановами, особливо з тими ідеями, які той поширював у догмі граційний період життя [18].

На загал, у Наддніпрянській Україні на початку XX ст. авторитет Драгоманова тільки зростав. Ті нечисленні україномовні ви-

дання, які існували (виживали) у період між першою російською революцією та початком Першої Світової війни, майже в унісон намагались наголошувати на важливості поглядів Драгоманова. У Галичині, меншою мірою Буковині "пристрасті по Драгоманову" теж не вщухали, а навпаки, розпалювались пошуками чітких визначень політичного, національного ідеалу українства, намаганням знайти відповідь на питання про шляхи українців до кращого і вільного життя. Отже, у цей час зростає критичність ставлення до Драгоманова, переважно досить обережна, з намаганням продемонструвати зваженість підходів до його позитивів і негативів як громадського діяча та політичного мислителя. Як приклад, наведемо оцінки Драгоманова О. Барвінським: "Михайло Драгоманов був головним представником сего радикального напряму. Історичними, етнографічними і публіцистичними розвідками, націхованими великою ученістю (в українсько-руских і заграничних виданнях) причинився він чимало до розвитку українсько-рускої науки і літератури, як і до поясненя українсько-рускої справи й літератури в широкому світі. Часто однак його остре без міри слово заражене було нездоровою зневірою і пристрастю. За молоду переняв ся він соціялістичними ідеями й космополітичним світоглядом і заходив ся свої погляди розповсюджувати в сім напрямі. Зустрівши ся з рускою молодю у Львові і Відні, заохочував їх до наукової критичної і поступової праці і се змаганє видало деякі гарні овочі. А все ж таки у великій части сей критицизм задля недостачі відповідного підготовляня і научної основи у молодіжі прибрав більше негативний напрям, а поступовість проявлялася більше у високопарних загальниках, як у реальній роботі, на що Драгоманов доволі виразно і сам вказував останніми часами у своїх розвідках" [19].

Очевидно, що історіографічні оцінки цього періоду несли на собі досить виразні сліди ідеологічно заангажованого ставлення до драгомановської спадщини, до окремих аспектів його теоретичних пошуків. Його образ, його ідеї використовувалися представниками різних політичних угруповань в обгрунтуванні своїх позицій, у запереченні аргументів опонентів [20]. За всіх вад такого кон'юнктурного тлумачення драгомановської теоретичної спадщини, поверховості аргументації, що вживалась у полеміці, сам феномен актуальності драгомановських ідей був досить достовірним підтвердженням важливості та життєвості теоретичних положень політичної програми, яку відстоював і поширював Драгоманов, зокрема, в "австрійській Україні".

Чим більше у громадській думці українських провідників, інтелігенції та широких верств населення Галичини та Буковини ствердживався ідеал України самостійної, незалежної (переважно

ідеал, а не усвідомлення необхідності і можливості негайної боротьби за утворення самостійної української державності), тим складніше було розв'язувати питання про важливість драгомановських політичних ідей для нового етапу українського руху. Тому саме державницькі ідеали, федералістські концепції, що розроблялись Драгомановим, потрапляють у поле зору дослідників історії українського, російського та польського визвольних рухів. Зокрема, до цих тем звертається М. Лозинський. Він займає відверто продрагомановську позицію. Хоча й не уникнувши критичних застережень щодо поглядів українського діяча, Лозинський вважає історично неправомірним і політично помилковим оцінювати спадщину Драгоманова виключно від кутом зору ідеалу самостійної України. Цю думку він обґрунтовує у прямій полеміці з І. Франком і в дискусії з тими, хто поділяв гасло боротьби саме за самостійну, а не за федеративну українську державу: "Не "москвофільство" або "неясність в українській справі", як думають критики Драгоманова, які зрештою зовсім не прояснили науковим способом свого клича "Самостійна Україна", - тільки переконання, що людськість переходить від низших форм організації до висших і що добровільна федерація свобідних груп є висшою формою громадського життя від примусової державної організації, заставило Драгоманова зайняти таке, а не иньше становище в українській справі" [21].

Цей же автор намагався повернути українській критиці Драгоманова певну збалансованість між тогочасними запитами та устремліннями національно-патріотичної інтелігенції та врахуванням можливостей та ступеня зрілості українського руху в роки розквіту таланту Драгоманова. Наприклад, він оскаржував суворий вирок І.Франка щодо недостатності, хибності драгомановської програми автономізму, сформульованої у "Вільній Спілці": "Виступати з таким закидом, значить, не бачити - Драгоманівського прінціпу переміни Росії на федерацію. Область у програмі Драгоманова не є національно мішана, як автономні області в Австрії ("коронні краї"), а національно одноцільна, значить, автономія области в нього рівнозначна з автономією национальности, а тільки область нерівнозначна з цілою національною територією. І зі становища сучасних українських політичних програм можна зробити Драгоманову тільки закид, що в його програмі українська територія не творить однієї автономної области, тільки поділена на кілька автономних областей" [22].

Та частина української інтелігенції, яка не ставила метою українського політичного руху досягнення самостійної державності України, принаймні, у ближчі часи, звертаючись до спадщини

Драгоманова, активно наголошувала на його інтелектуальних перевагах, далекоглядності, науковості його світогляду, на авторитеті політичного мислителя та натхненника нового етапу розвитку українства. Наприклад, у зв'язку з виходом друком, після довготривалої заборони в Росії, праць Драгоманова, С. Русова зверталась до українців із закликом віддати належне одному з найкращих своїх представників: "Тепер настав час українцям із вдячністю поцінувати цей дорогоцінний дар свого кращого письменника-емігранта. Паризьке видання політичних творів Драгоманова з'ясовує всю його обдарованість і широчінь його розуму і прекрасно покаже, як його глибокий патріотизм, його безмежна любов до України не заважали йому бути одним з найбільших європейських учених, стояти на висоті світових питань науки і мистецтва і, залишаючись усім своїм душевним складом Українцем, своїми працями, своїми розумовими силами належати всьому людству" [23].

Такі заклики не залишались без відповіді в Україні. Праці Драгоманова справді вигідно відрізнялись поєднанням академічної глибини з громадянським пафосом, а прогнози й оцінки, які він давав у останній третині XIX ст., здавалось, знаходили все більше підтвердження у тенденціях політичної практики Російської та Австро-Угорської імперії. Недоліки ж драгомановської програми, з якими зустрінеться ця і молодша генерація національних діячів вже під час революційних подій, ще не були помітні.

Можна твердити, що у першій декаді XX ст. ідеї Драгоманова переживали пік своєї популярності, значною мірою відповідаючи тогочасним суспільним очікуванням ліберальної та демократичної інтелігенції в Росії, потребам, настановам та орієнтаціям української національної інтелігенції як в Росії, так і в Австро-Угорщині. Проте і в цей час його ідеї піддавались критиці, заперечувались самостійницько налаштованими політичними колами українства, для яких вони були занадто ліберальними та космополітичними (якщо не русофільськими). Вони були об'єктом ідеологічних атак з боку російських "патріотів", для яких Драгоманов був і залишався натхненником "українського сепаратизму", "українофільства", "мазепинства". Наприклад, С. Щеголев намагався використати окремі аспекти з драгомановської спадщини, в яких Драгоманов поборював культурницьке українофільство, задля загальної дискредитації української ідеї та українського національного руху [24]. З погляду таких авторів, в ім'я збереження цілості Російської держави ідеї Драгоманова та його наступників належало поборювати засобами політичної та ідеологічної боротьби, а як цього не вистачить, то й репресивними заходами також.

Концентруючи увагу в огляді літератури цього періоду на політичних впливах, різноспрямованих "соціальних замовленнях" на прочитання і тлумачення драгомановських ідей, було б збідненням реальної картини розвитку історіографії на драгомановські теми зводити всю палітру оцінок і суджень її творців лише до політично детермінованої кон'юнктури. У цей час на основі активної публікаторської діяльності прихильників Драгоманова у Києві, Львові, Чернівцях, Коломиї, а також і в Москві, Парижі тощо, виходять як його твори, так і наукові розвідки, що досліджують біографію, творчі стосунки Драгоманова з діячами української та російської, польської, болгарської культури та науки. Зокрема, збагачується література, присвячена діяльності Драгоманова - етнографа та історика, літературного критика тощо [25].

Перед вели у цей час у виданні драгомановських творів та у вивченні окремих аспектів драгоманознавчих студій Галичина та Буковина. Тут зосереджуються основні політичні центри діяльності прихильників і противників Драгоманова, тут його ідеї дискутуються на громадських зібраннях, під час проведення різних публічних акцій української інтелігенції. Тут, зрештою, виходить друком найбільше драгомановських видань. Здебільшого, дослідники роблять наголос на позитивних впливах ученого і громадського діяча на суспільно-політичне, наукове й культурне життя західноукраїнських регіонів, на виховання ним плеяди радикальної молоді, яка внесла свіжий струмінь у розвиток галицько-українського та буковинсько-українського суспільства. Так, наприклад, враховуючи ці настрої, Б. Барвінський наголошував: "Великий вплив на галицьких Русинів мав український переселенець, бувший професор київського університету Мих. Драгоманів, який став ширити між молодіжжю поступові західно-європейські думки, зогріваючи її прийти до правдивої наукової праці" [26].

Такі голоси з Західної України викликали резонанс в Україні Наддніпрянській. Тут, після революційних події 1905 -1907 рр., вже і ic вдалось примусово повернути розвиток громадської активності, національну самосвідомість української інтелігенції до того рівня, на якому вона ниділа в останні декади XIX сторіччя. Типовими ;иія національної літератури того часу було наголошення на тому, ЩО драгомановські прагнення та накреслення політичної програми стали дальшим розвоєм думок Шевченка й київського Братст-МЦ ЩО Драгоманов "ширив думку, що українську справу треба опери на міцних підвалинах європейської науки, зріктися застарілих ПОГЛЯДІВ, та забобонів" [27].

()чсвидно, так часто й наполегливо акцентуючи увагу на наіівості, поступовості, євроПеїзмі драгомановського політично-

го світогляду, автори подібної орієнтації намагались використати драгомановську теоретичну спадщину для подолання тих недоліків, які здавались їм найбільшою перешкодою на шляху розвитку сучасного їм українського руху. У цей же час відбувається і "вихід" Драгоманова за межі української, російської історіографії та наукової літератури слов'янських народів. Зокрема, переваги його конституціоналізму, особливості драгомановської концепції федералізму та місцевого самоврядування з симпатією аналізував М. Вебер [28].

Згадаємо, що західноєвропейські автори і раніше звертали увагу на творчість Драгоманова. Але це були, насамперед, відгуки на його фольклорно-етнографічні студії, оцінки його наукових праць, виданих ним коментарів до епістолярної спадщини М. Бакуніна, О. Герцена тощо. Традиційно, сюжети, пов'язані з Драгомановим, знаходили своє у місце в працях з історії революційного руху, лібералізму та опозиції в Росії. Українські аспекти творчої спадщини вченого, значення його теоретичного осмислення "українського питання", майбутності народів Східної Європи залишались поза увагою західноєвропейських дослідників.

В) Перша світова війна та революційні катаклізми 1917-го — 1920-х років. Місія "драгоманознавства"

З розв'язанням Великої війни 1914 - 1918 рр. та піднесенням хвилі революційного збурення в Європі, що тривала до початку 1920-х років, ідеї Драгоманова проходять випробування часом, новим історичним досвідом тих східноєвропейських народів, до вирішення проблем яких і була звернута його творчість. Деякі з наріжних положень драгомановської концепції не витримують цієї перевірки. Принаймні, в цілому не підтвердився його оптимізм щодо переважно гуманістичного змісту розвитку європейської цивілізації, його твердження про перемагаючу тенденцію до економічної, політичної та культурної інтеграції народів Європи. Нарешті, його передбачення майбутнього тріумфу федералізму як кращої моделі розв'язання національного питання та проблем мирного співжиття європейських націй і держав також не вповні відповідали новій європейській дійсності. Адже більшість країн Європи з великими труднощами виборсувалась з-під фізичних і моральних руїн Першої світової війни. Разом із цим, не поодинокі його ідеї, в тому числі, попередження про неминучість краху Центрально - та Східноєвропейських імперій, про наростання революційної хвилі, про можливість широкомасштабної європейської війни, політичного катаклізму з непередбачуваними пол-

ітичними, соціальними та культурними наслідками, - все це тепер стає реальністю. Якраз ця дійсність і змушує дослідників та громадськість дивитись на спадщину вченого і громадського діяча іншими очима.

З 1914 р., з вступом Росії у війну, в Наддніпрянській Україні зникає будь-яка можливість проведення та оприлюднення результатів драгоманознавчих студій, оскільки всі ознаки українського напрямку думок і дій тлумачаться офіційною владою як "германсько-австрійська інтрига", знову жорстоко придушуються і переслідуються. З іншого боку, уряди Центральних держав, віддаючи данину ролі "українського фактору" (щоправда, далеко не ту, на яку розраховували самі українські політичні провідники, що орієнтувались на політику Центральних держав) [29], починають використовувати про- і іагандистські та організаційні ресурси українського націоналізму та паціонал-демократії у своїх військових і геополітичних інтересах. Одночасно ці уряди жорстко контролюють діяльність українських політичних і громадських організацій.

Заслуговує на окрему згадку діяльність Спілки Визволення V країни, яка упродовж свого царгородського та віденського "сидіння" активно пропагує українську національну ідею, видає цілу низку брошур, газет, памфлетів, в яких аналізується минуле українського народу [30]. СВУ закликала українців стати до боротьби та вільну Україну, а задля цього, наголошується у цих працях, необхідно всіляко підтримувати воєнно-політичні зусилля Німечини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії [31].

У рамках цієї пропагандистсько-просвітницької діяльності (публікації СВУ годі звести до рівня тільки прогерманської та австрофільської пропаганди) виходять праці, в яких пропонується актуальне на той час, з точки зору емігрантів з Наддніпрянської України, оачення ідей Драгоманова, друкуються окремі його розвідки або спогади про нього. Як приклад того, що саме тоді вважалось за важливе, першочергове в діяльності та творчості Драгоманова, наведемо слова з маніфестаційної праці Л. Цегельського: "Михайію Драгоманів прислужився дуже нашому народу тим, що звертав у своїх писанях увагу нашої інтелігенції на простий нарід і на його (ОЛЮ: казав, що українській нарід - се нарід робучих людей (селян і робітників) та взивав інтелігентних Українців, аби вони помагали простому народови скинути з себе ярмо польських і московських панів. ...Тож і молоді Русини-Українці стали за проводом Драгоманова проповідувати, що треба нам змагати до того, щоб витворити незалежну українську державу, де робучі маси українського народу були-би рівні і не було би старцювання та визиску вбогого через багатих" [32].

Цікаво, що суперечності між намірами діячів СВУ, провідниками українських політичних партій Галичини та Буковини й дійсними політичними ідеями Драгоманова щодо, по-перше, його федералістської програми, а по-друге, його застережень про небажаність австро-германської орієнтації українського руху, переважно не беруться до уваги, не аналізуються, а замовчуються або ігноруються. Отже, потреби пропаганди, бажання видати політичні цілі певних організацій і політичних структур за втілення "споконвічних" національних прагнень відсувають науковий інтерес до спадщини Драгоманова як такої на останнє місце. Потрібними стають (як це було й у випадку з російським ліберальним прочитанням драгомановської політичної теорії десять років перед цим) не самі ідеї вченого і громадського діяча, їх важливість та суперечності, а його авторитет у певних українських і більш широких громадських колах, його ім'я як символ "політичного українства", популярність його творів. Вони оцінюються та використовуються настільки, наскільки відповідають тогочасним політичним інтересам, навіть задля ствердження таких цілей (ідеал самостійності), щодо яких важко знайти безпосередню ідеологічну "санкцію" у самій драгоманівській спадщині.

Постання з революційних подій у Росії осередку формування новітньої української державності, розгортання діяльності Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки, а також поява Західно-Української Народної Республіки викликає другу, потужну хвилю драгомановського історіографічного "ренесансу". Варте уваги характерне зізнання російського автора у 1917 р.: "Що таке Драгоманов для епохи 70-х і 80-х років? - запитує він. Хто міг надавати практичне значення спробам Драгоманова створити на Україні - "Вільну Спілку", як прообраз федеративної перебудови всієї Росії". І на це запитання відповідає: "Але подивіться довкола себе, подивіться на закони індивідуальної думки Драгоманова крізь наскільки грандіозний за розмірами об'єктив сучасних подій, і тоді багато індивідуального з Драгоманова, включно до самих дрібних відтінків його думки, зробиться в наших очах не індивідуальним, а соціальним" [33].

Природно, що тим більше інтерес до творчості Драгоманова зростає в Україні. Тепер тут розгортається активна видавнича діяльність відповідно до скоординованих чи спорадичних намірів зробити раніше маловідому загалові українців драгомановську публіцистичну, теоретичну спадщину доступною вічизняному читачеві [34]. Мова йде, звичайно, саме про ті твори Драгоманова, які були написані ним на вітчизняні історичні та політичні теми. Відбувається і пожвавлення драгомановських студій та дискусій.

Утім, безкровний, відносно мирний період революційних зрушень тривав недовго, і подальший розвиток подій аж ніяк не сприяв виваженим, націленим на об'єктивність дискусіям, втіленню у життя видавничих проектів.

Нова тема, яка постає з краху надій на ствердження української державності й за теоретичне осмислення якої беруться представники різних зацікавлених сторін, - це проблема "відповідальности" ідей Драгоманова за наслідки українських державницьких спроб. Справді, його ідеї були одним із теоретичних джерел формування світогляду діячів українського відродження перших десятиріч XX ст. Вони також, поруч із багатьма іншими ідеями, надихали творців української державності. Це стосується, передусім, УНР, значно меншою мірою ЗУНР, де при владі знаходились ідеологічні "нащадки" політичних сил - опонентів Драгоманова. Важко побачити драгомановський ідеологічний вплив на авторів та керманичів гетьманського проекту української держави. У цей час з'являються праці, автори яких схвально наголошують на певних рисах драгомановської теоретичної спадщини, на тому доброму, що вона несла в собі з точки зору українського національного та соціального руху. Зокрема як на позитиві наголошується на європейських впливах на світогляд Драгоманова, серед цих позитивів виокремлюється прудонівський федералізм, оскільки Прудон "в Західній Європі перший підніс свій шляхетний голос" в оборону всіх неісторичних народів [35].

Але в цілому історіографічний образ Драгоманова втрачає цілісність, відбувається поляризація його оцінок. Драгоманов зовсім не зі своєї ініціативи став "символом віри", уособленням певних політичних традицій українського руху. З'являються наполегливі спроби довести "виключні" права на успадкування теоретичних ідей Драгоманова певними політичними силами. "Переможена сторона" - українські соціалісти різних гатунків та, частково, націонал-демократи продовжують висловлювати переважно позитивне ставлення до Драгоманова. Українські ж більшовики, відчуваючи певний дефіцит легітимності їхньої влади в Україні, на початку 1920-х років охоче й відверто намагаються "большевізувати" його ідеї та оцінити його роль в історії під своєрідним кутом зору. Пам'яткою цих намірів є ювілейний збірник на пошану Драгоманова за редакцією Я. Добвищенка. У передмові до цієї збірки упорядник заявляє: "Не дивлячись на те, що 25-ті роковини з дня смерти Драгоманова прийшлись на часи здавалося б цілковитої переваги та переведення в життя ідеалів Драгоманова, і нині, як і у попередні важкі часи нашої історії, ім'я Драгоманова не здобуло належної оцінки та пошани широких мас українського суспільства" [36].

Національна академія наук України
імені В.І. Вернадського
Акт № 79-29
2002

Отже, українські комуністи готові взяти на себе працю популяризації драгомановської спадщини. Для чого? їм було потрібно пристосувати драгомановський авторитет до потреб утвердження влади, що постала в Україні з хаосу інтервенції, брутальностей громадянської війни та терору всіх кольорів ("червоного, "білого", "зеленого" та іншого). Ця влада гостро потребувала ствердження в очах українського суспільства як його захисниця та виразник "кращих традицій" українського народу, його інтелігенції. Ці наміри допомагає зрозуміти поява у згаданій збірці статті одного з керівників Радянської Росії, до того ж відомого теоретика більшовизму А. Луначарського. Вдаючись до тривіального і популярного водночас порівняння М. Драгоманова і Т. Шевченка, Луначарський оздоблює свої публіцистичні роздуми над спадщиною українського діяча показовим твердженням: "Драгоманов був людиною надзвичайно глибокого і цілком наукового соціялістичного світогляду. Хоча, наприклад, в сій статті (Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - А.К.) він не згадує зовсім Маркса, а тільки Сен-Сімона, Овена, Луї-Блана і Прудона, хоча він і взагалі до марксистів себе не зараховує, але дух як раз марксистської науковости лежить на таких працях Драгоманова, як стаття, котру ми розглядаємо" [37]. Тобто, не так важливо, що сам Драгоманов не був прихильником марксизму і не мав особливого пієтету до К. Маркса, головне, що в ньому необхідно було знайти саме той дух, який був конче потрібним новій владі та її речникам.

Отже, у той час, коли політичний контроль більшовиків над Україною ледь утвердився (чи саме тому, що ледь?), однією із наскрізних тем радянської української та "всесоюзної" історіографії стає доведення: "чиїм" є Драгоманов. Історики за межами СРСР також вивчали питання: кому Драгоманов служив як громадський діяч і хто може вважатись правдивим спадкоємцем його ідей (а згодом - нести за них ідейну та політичну відповідальність).

Г) Міжвоєнний період: Драгоманов для різних цілей

Міжвоєнний період становить один із надзвичайно суперечливих етапів у вивченні ідеології та політичних поглядів Драгоманова. У ці роки з'являються перші спеціальні монографічні дослідження та десятки розвідок на драгомановські теми. Його біографію, взаємини з діячами російського,-українського, польського народів досліджують у Радянській Україні, в СРСР загалом та за їх межами. Формується ряд наукових центрів із вивчення та дослідження наукової спадщини Драгоманова. Серед них можна виділити наукові установи Києва, Львова, Праги, Варша-

ви. Частково це ж стосується діяльності українських учених-емігрантів у Берліні, Софії тощо (Особливо плідною була дільність дослідників у Чехії, де знайшли притулок чимало українських учених-емігрантів) [38].

Провідним центром досліджень української історії в цілому і творчості Драгоманова зокрема був Київ. Особливо інтенсивна робота розгортається з переїздом М. Грушевського до Києва, до ВУАН, де протягом 20-х і на початку 30-х років на сторінках, передусім, журналу "Україна" друкується серія джерелознавчих та історико-політичних, історико-літературних матеріалів, присвячених Драгоманову [39]. Разом з цим роль важливого та продуктивного наукового центру зберігає і зміцнює Львів, де зусиллями академіків М. Возняка, К. Студинського виходять цінні матеріали та наукові розвідки про взаємини Драгоманова з галицько-буковинськими громадськими та науковими діячами, про його внесок у формування української культури, про його участь у партійно-політичному житті краю та України в цілому [40]. Як прикметне для того часу явище, треба відзначити певну інтеграцію методологічних підходів, оцінок істориками західної та східної України значення теоретичної спадщини Драгоманова. Цьому сприяли ті попередні тісні особисті, наукові та громадські зв'язки, що були характерною рисою цього покоління науковців. Але вирішальне значення мала політика "українізації", та атмосфера, що була притаманна національно-культурному життю української інтелігенції Наддніпрянщини. На той час вона відрізнялась від реалій Західної України сподіваннями і мріями, якими була наповнена ця суперечлива, безсумнівно змістовна, хоча й коротка доба української історії.

Значення роботи з наукової реконструкції спадщини Драгоманова варто оцінювати з урахуванням бажання вітчизняних дослідників скористатись сприятливим моментом і затвердити академічний рівень української науки як такої, що здатна виконувати всю гамму завдань, властивих інтелектуальному життю розвинутих націй. Ідеїдрагомановського федералізму, його соціальна програма в той час, коли ще дозволялася багатоукладність економічного життя, деяка різноманітність соціального розвитку, навіть певний, нехай і суттєво обмежений плюралізм думок, починають здаватись актуальними і своєчасними. А перспективи розвитку України як союзної республіки, але формально-юридично - держави видавались тим історичним шансом, що їм гріх було не скористатись. Отож, здавалось, є над чим працювати українській інтелігенції, що знає, цінує і може скористатись спадщиною одного з видатних українських просвітителів і теоретиків.

Породженням і відзеркаленням атмосфери, яка панувала в радянській українській науці в 20-х - 30-х рр. XX ст., можна вважати творчі зигзаги дослідника і одного з авторів першої грунтовної наукової розвідки про життєвий шлях М. Драгоманова - Д. Заславського. Перша його книга, що побачила світ у 1924 р., сповнена прагнення до об'єктивного, як на ті умови, викладу. Тут зустрічаємо і сплачену данину часові та режимові (не виключаємо, що відповідну цілком щирим переконням автора), коли він відзначав: "Драгоманов знав історію першого Інтернаціоналу... Звичайно, він судив про це як прихильник бакунінського федералізму і приписував розпад Інтернаціоналу централістичній диктатурі Маркса. Але не видно, що Драгоманов читав Маркса, знав його статті, - не кажучи вже про "Капітал" [41]. Важливо, що це - міркування, а не інвектива, не доказ невірності, хибності поглядів Драгоманова. Далі автор монографії навіть висловлював "своєчасну" думку, що "Драгоманова можна вважати попередником російського марксизму... Не без підстав помічав Драгоманов пізніше, що у літературних творах "Группы Освобождения Труда" він знаходить ті ідеї, за які він боровся в "Громаді"... Історичний ідеалізм Драгоманова заважав йому, проте, побачити, чим відрізнялась від його критики марксистська критика народницьких забобонів" [42]. Таким чином, поки що зберігає значення і врахову-
ється "соціальне замовлення" на те, щоби довести: марксизм в Україні є природним, закономірним явищем, висловлюється думка, що його появі в Росії передувала праця українських діячів. Правда, вони лише "тягнулись", але до появи РСДРП(б) і не могли, з "об'єктивних" причин, дотягнутись до марксизму.

Цікаво й те, що Заславський відзначає суперечливість поглядів Драгоманова як передумову амбівалентності тлумачення його спадщини наступними поколіннями: "Драгоманов... завжди воював щонайменше на два фронти. Не дивно, що з його статтей легко висмикнути потрібну цитату, як палицю з кумового тина. Цитатами з Драгоманова націоналісти побивали марксистів, а марксисти націоналістів. Спираючись на Драгоманова, українські федералісти сперечались з сепаратистами і самостійниками, але ж, один з найближчих друзів і учнів Драгоманова, Павлик написав брошуру ("Драгоманов як політик"), в якій підбіром цитат намагався доказати, що Драгоманов відстоював повну незалежність України" [43]. Слушне зауваження, яке особливо вражає тим, що його творець десять років пізніше добре покористається цим "кумівським арсеналом", такою ж технологією вживання творчості Драгоманова. Він доводитеме, що тепер Драгоманов уже не один із кращих українських мислителів, а ледь не небезпека для радянської України,

адже його праці слугують джерелом ідеологічних диверсій сучасного "українського буржуазного націоналізму" [44].

Дві книги одного й того ж автора. Джерела до праці не змінились за десятиріччя принципово, автор теж не перейшов з табору марксистів до якогось іншого. Та докорінно змінився суспільно-політичний клімат, закінчилась "українізація", набирала силу "сталінізація". Чутливе серце радянського історика не залишилось байдужим до нового повороту в політиці партії. Друга його праця залишається до сих пір одним із незліченних прикладів "об'єктивності" (річ спірна за визначенням), тогочасного прагнення до неї (все ж таки поважна наукова чеснота!). Вона засвідчує рівень академічності та всеохоплюючої кон'юнктурності науки в країні, що впевнено "будувала соціалізм".

Серед плідних дослідників творчості Драгоманова заслуговує на згадку О. Гермайзе. Він, однак, виявився не так, як треба було, чутливим до мінливої лінії партійного керівництва наукою. Його перу належить, наприклад, цікава розвідка, в якій Гермайзе намагався підбити певні підсумки вивчення українськими дослідниками актуальних проблем спадщини Драгоманова. У ній характеризується світогляд Драгоманова, який, на думку дослідника, зазнав на собі різних впливів: європейського буржуазно-визвольного позитивізму, утопічного соціалізму та української демократичної традиції [45]. Віддаючи належне марксистській методології, автор намагався поєднати постулати революційного марксизму з ідеалами української демократії. На його погляд, Драгоманов був вдалим прикладом синтезу національного та соціального ідеалу, високих теоретичних устремлінь та практичного служіння своєму народові. Торкаючись історичного значення творчості Драгоманова, Гермайзе слушно наголошував: "Доводиться насамперед згадати тут про вплив Драгомановських традицій, що задовго перед тим покінчили з націоналістичним сентименталізмом й безгрунтовним україножильством. Молодь не могла не знати про Драгомановські ідеї, дарма, що його писання були страшною і небезпечною нелегальщиною. Властиво, Драгомановський вплив позначився і глибокою мірою на тій молоді, що писала profession de foi молодих Українців. Боротьба з україножильством, що її проводять "молоді українці", великою мірою продовжувала ту боротьбу, що її розпочав Драгоманов. І нові покоління української культурницько-активної інтелігенції залюбки звуть себе "драгоманівцями", але від Драгоманова мало взяли вони традицій нелегальної соціалістичної роботи з інтернаціональним змістом..." [46].

Однією з грунтовних наукових праць, яка стала свого роду останнім словом у розвитку української наукової літератури доби

"коренізації" була, на наш погляд, монографія Ф. Савченко. Хоча й не присвячена спеціально дослідженню життя чи творчості Драгоманова, вона містить низку цінних і до сьогодні, ретельно пророблених автором джерел, наведених повністю у монографії, відзначається детальним і сумлінним аналізом участі Драгоманова в культурному, науковому та громадському житті України досліджуваного періоду [47]. Після цього, з тридцятих років драгомановська тема поступово, але неухильно стає все більш "непопулярною" в Радянській Україні, щодо нього дозволялось і вважалось можливим висловлення переважно критичних, а ще краще, відверто негативних суджень.

Своєрідні, нерідко деформуючі політичні впливи в 20 - 30-х роках XX ст. можна зафіксувати в розвитку української нерадянської історіографії серед науковців і громадських діячів Західної України. Тут проявляє себе і активна продрагомановська тенденція, інколи перенасичена апологетичними мотивами. Наприклад, на захист М. Драгоманова на першопочатку ідеологічної кампанії проти "драгоманізму" виступає М. Голущинський. Він наголошує: "Для нас важні ці непорозуміння, які ще й тепер даються чути, немовбито Драгоманів не брав українські справи з широкого становища державної незалежносте, а звужував її вмисне, захоплений подивом до високої культури російських поступових кругів. Філософ-позитивіст з широчезним знанням, який кождочасний стан народу мірив як "суму історичних і культурних обставин", - ставав постійно на реальнім грунті; не давав себе від цього грунту відвести ніяким мрачним аргументам; на цій підставі будував те, що в даннім моменті уважав необхідним і можливим до створення" [48].

Інші дослідники, намагаючись поєднати критичний підхід до спадщини попередників з повагою до того позитивного, що було внесено ними у загальну скарбницю вітчизняної суспільно-політичної думки, наголошують на "об'єктивних", "виправдальних" щодо покоління останьої третини XIX ст. обставинах, в яких був можливим і зрозумілим їх федералізм та скептичне ставлення до ідеалу самостійної державності. Виразно цю тенденцію зарубіжної украшської історіографії відбивають міркування В. Дорошенка: "Тепер ця ідея для нас ясна й очевидна. Пролята за неї кров міцно вбила її в нашу тямку. Нам уже не треба доводити потреби й права на власну державу - це все зробилося справою самозрозумілою. Але ж колись було не так. Адже ж 25 - 30 літ тому справа украшської державності щойно ставилась на порядок дений, дебатувалася. Хто з нас не пам'ятає, як доводилось боронити навіть право на істнування самої української мови, літератури, тощо, послуговуючися не політичним (де вже там!), а педагогічними доводами від Ушинського, барона Корфа... Поза автономією й феде-

рацією українська політична думка ще не виходила ні в 80 рр. ні в початку 90 рр. Згадаймо хоча б обласничеську програму Драгоманова, яка була регресом навіть у порівнянні з програмою Кирило-Мефодіївського братства..." [49].

Політичні ідеали Драгоманова зазнають усе більшої критики, й діячі українського руху тих часів у такий спосіб відповідають на потребу їх переосмислення в нових обставинах, що складались для української нації, для українського визвольного руху. Разом з цим, науковий авторитет Драгоманова залишається досить великим і для дослідників, які далекі від захоплення його політичними поглядами та громадською діяльністю [50].

Нелегким випробуванням рівня зрілості, наукової вартості та громадянських чеснот украшської суспільно-політичної думки стала проблема "втрати державності". Ретроспективний аналіз визвольних змагань 1917- 1920-х років вимагав з'ясування причин поразки української революції, принаймні, в частині втрати як самостійної, суверенної державності, так і шансу на утворення єдиної, соборної України. Звичайно, що комплекс причин, який вплинув на такий результат, був вражаюче широким: від ступеня консолідації та рівня національної свідомості українців до тогочасної несприятливої кон'юнктури світової політики, зокрема, поразки Центральних держав, які тільки й мали певну, хоча й далеку від "геополітичного альтруїзму" зацікавленість в існуванні "українського фактору" в східноєвропейській політиці. Звісно, свою роль відіграли й некомпетентність, брак не те що державного, але часом і адміністративно-політичного досвіду тих діячів, які формували політику Центральної Ради, УНР, гетьманату. Ці та інші причини, природно, перебували в центрі уваги українських дослідників, що дотримувались національно- демократичних і патріотичних поглядів [51].

Проте в цей же час формується й інший напрямок - радикальний націоналізм, пізніше - інтегральний націоналізм, і. цюлогія національного елітаризму. Його представники воліють розглядати різні аспекти української політики та недавньої історії через призму відповідальності "плебейської еліти", тобто тієї інтелігенції, яка поділяла гуманістичні, раціональні ідеали, була перейнята федералістськими ідеями загалом і автономістськими проектами української державності зокрема. Відтак, наполягали представники цього напрямку, ця українська соціалістичнаїта демократична інтеліген-ція й провалила іспит нації на здатність бути державотворчою. Отже, пошук відповідей на запитання: "Що робити?" в нових умовах українським націонал-патріотичним силам, невдовзі звівся до категоричних суджень про те, хто ж насправді винен перед Україною за втрачений шанс на відродження її державності. Досить швид-

ко засудження (небезпідставні) "соціалістичних" загравань, популізму, федералізму й неефективної політики Центральної Ради та Директорії вказало на "головного винуватця", а саме на М. Драгоманова та його ідеї. Виявилось, з точки зору виразників такого підходу, що саме "драгоманівщина" диктувала українським політикам їх непослідовні рішення, коливання та пошуки компромісу з "ворогами українства". Отже, в тому, що Україна не стала самостійною державою, як, наприклад, прибалтійські країни, Польща тощо, найбільшим винуватцем проголошувався Драгоманов.

Одними з перших з таких позицій виступили ті з українських галицьких національних діячів, які замолоду охоче визнавали драгомановські впливи. Та нова ситуація спонукала їх або до "каяття", або до відхрещення від такого "духовного батька". Наприклад, В. Будзиновський із завзяттям, яке тільки підтверджує його щире бажання розправитись з "драгоманізмом", причиною бід українців вважав те, що вони були перейняті "фальшивим світоглядом" Драгоманова, тим світоглядом, який недооцінював значення національного, прямо підривав національні вартості українців. Ілюструючи теоретичні огріхи Драгоманова, Будзиновський, наприклад, стверджував: "На думку Драгоманова в Європі було два раї для націй, причім під нацією Драгоманів розумів виключно мову, під національними правами розумів тільки права, які в даній державі має якась мова. Першим раєм націй є Швайцарія, бо там держава цілком не журиться тим, якою з трех мов Швайцарців хтось говорить, чи пише. Другим раєм своїх націй, на думку Драгоманова, була Австрія, бо, мовляв, в австрійській конституції національне питання порішене вповні в користь австрійських націй і в користь Українців. Супроти того всяке національне українське питання в Австрії безпредметне" [52].

Згадуючи всі кривди, нерідко уявні (де автор цитованих рядків знаходив драгомановське визнання не те що Швейцарії, а тим більше Австрії "національним раєм"?), які завдав Драгоманов українському руху, В. Будзиновський дещо "забував" згадати. А саме те, що вже після смерті Драгоманова, коли про його особистий вплив на молодше покоління годі було говорити, коли воно само обирало і політичні програми, і стратегію й тактику діяльності, він сам охоче повторював саме ті тези, відповідальність за які тепер зручно було адресувати Драгоманову. Зокрема, в підкресленій, якщо не плакатно-карикатурній формі, в його працях на початку XX ст. знаходимо ту "хлопофілію", за яку тепер звинувачували Драгоманова: "Люде діл, що хочуть рятувати руску націю від загибелі, мусять старати ся о се, аби національна думка, національні змагання стали ся душею політичних змагань всієї маси руских хлопів - доси поки-що лише етнографічної маси; хто хоче виборoти самостійність Руси, мусить

до сеї борби зігріти всю хлопську клясу. Хто хоче, аби руска нація не зниділа і не пропала, мусить постарати ся о се, аби хлопська класа могла виборoти для себе матеріальні умови істнования і розвою" [53]. "В силі хлопської кляси - сила і будучність рускої нації" [54]. Можна навести й більш разючі, контрастні порівняння тверджень авторів пізнішої критики "драгоманівщини", за які вони самі "несуть відповідальність". Але послужлива пам'ять пропонувала їм інший образ найголовнішого винуватця - Драгоманова.

У цей час в пору розквіту своєї публіцистичної творчості ввійшов головний і, на наш погляд, найбільш цікавий для сучасних дослідників противник "драгоманівщини" Д. Донцов. Саме він уже на початку 20-х років виносить на суд громадськості основні закиди Драгоманову [55], з яких потім складатимуться "присуди" радикальних націоналістів на адресу свого головного ідейного супротивника, винуватця майже всіх українських бід початку XX ст. Донцов перераховує основні гріхи Драгоманова, як-от: бездержавність, раціоналізм, соціальний утопізм, гуманізм і додає: "Крім того, Драгоманов, як сам признався, - ніде не бачив сил навіть для зміни царського режиму (Истор. П. Ст. 266), а все ж ся зміна була його програмою! Ще більше! - в тодішній Росії і Україні не було майже жодних сил, які б діяли в напрямку соціалізму, а все ж Драгоманов був соціалістом! Отже коли він не виступав з самостійницькою програмою, то не через її "утопійність" для того часу (бо навіть утопійні гасла можна взяти за програму-тахітшті і бодай її пропагувати), а тому, що будучи демократом і соціалістом, він ніколи не був самостійником, ніколи не мав для України окремого державно-правного ідеалу" [56].

Інтелектуальні смаки - справа делікатна, і на аргументах Донцова проти драгомановського "позитивізму та раціоналізму" немає змоги зупинятись в огляді літератури до теми дослідження. Вони справді заслуговують і вимагають окремого філософського та історіографічного дослідження, спроби якого вже робились сучасними українськими істориками та філософами. А от на його закидах, що Драгоманов не бачив підтримки своїм прагненням повалити самодержавство, але відстоював це як політичну мету, що перед ним не було соціалістичного руху, а він вперто пропагував відповідну програму соціальної боротьби, натомість нехтуючи самостійницькими ідеалами та гаслами, зупинитись варто. Чи справді перед Драгомановим не було сил, до яких можна було звертатись з програмою боротьби проти абсолютизму? Цю полемічну донцовську тезу заперечує історія Росії останньої третини XIX ст.

За всіх вад опозиції в Росії, її розколотості, ідеологічної фрагментації устремлінь, ефективності (до часу) поліцейсько-жандармсь-

кої репресивної політики сумлінний дослідник не стане заперечувати ані відносної масовості опозиційного руху (починаючи з авторів адрес губернських земств до імператора з вимогою "політичної участі" та конституційних реформ, до кривавої боротьби "народовольців"). Проти донцовських аргументів - масовість судових процесів над учасниками революційних процесів, над особами, звинуваченими у революційній діяльності та соціалістичній пропаганді. І, що важливо, скільки вироків було винесено проти революціонерів і пропагандистів - українців протягом цього часу, коли Драгоманов звертався до всеросійської та української публіки з проповіддю повалення "Карфагену" російського абсолютизму!

Коли Донцов закидав Драгоманову небажання звертатись до аудиторії, здатної відгукнутись на українську самостійницьку пропаганду, - чи спробував він довести, що така аудиторія в ті часи існувала? Ті поліцейські і жандармські матеріали, які стали відомими вже на початку 1920-х рр. (особливо завдяки зусиллям Тимчасового уряду та радянської влади викрити сутність репресивної політики царату) були доступні Д. Донцову, могли би переконливо йому показати, що в Російській імперії, в Наддніпрянській Україні зокрема, був реальний потенціал (очевидно, недостатній для успішного повалення царського режиму!) для антиабсолютистської боротьби. Соціалістична пропаганда мала у цей час чималий вплив на національну інтелігенцію, робітництво та учнівську молодь. Якщо на користь такої пропаганди та організації жертвувались сотні, тисячі доль, якщо серед них важливу роль відігравали саме українці, значить, Драгоманов мав рацію, враховуючи запити та прагнення цієї найактивнішої на той час частини суспільства.

Натомість, царат аж ніяк не толерував "українофільську пропаганду", жорстко придушуючи прояви "мазепинства", або навіть натяки на їх формування в Україні. Але чи можемо ми співставити кількість судових справ чи адміністративних покарань не те що за "самостійну Україну", а хоча би за спроби відстояти українську самобутність з масштабами репресій проти діячів опозиційного табору, революційного підпілля? Хіба цю ситуацію можна переконливо пояснити тим, що "українофіли" були більш вправними конспіраторами, аніж революціонери та соціалісти? Хіба царат ставився, наприклад, до "громадівців" більш прихильно? Ні той, ні другий аргумент не витримує критики. Донцов не міг про це не знати. Але він "не бажав" визнавати ці аргументи, він взагалі потребував не їх для успіху своєї публіцистики. Прагнення довести "фіаско" драгомановського світогляду як явища ідеологічного, а ролі Драгоманова як громадського діяча й теоретика були настільки великими, що Донцов відверто нехтував доказовістю. Власне,

чи могла цікавити автора сумлінність і науковість аргументації, якщо він з гордістю за самого себе заявляв: "Розум, еволюція і космополітизм - ось були цінності XIX віку, яким, на щастя, завдали страшний удар 1914 року" [57]. Якщо цей удар так щасливо був завданий розумові, тоді вимоги щодо наукової аргументації, справді, надмірні! Такі методологічні особливості "корифея антидрагоманівщини" змусили зупинитись на детальнішому розгляді одного з численних критичних пасажів із праць Д. Донцова.

Між іншим, цікаво порівняти "ранні" роботи самого Донцова з працями 20-х -30-х рр. Наприклад, в одній з них він звертається до авторитету Драгоманова, посилаючись на його тезу про необхідність для українців брати "просвітні ідеї безпосередньо з Західної Європи, а не через Петербург і Москву" [58]. Ще більш показова його позиція щодо політичних ідей Драгоманова: "Не маю тут наміру критикувати Драгоманова. Не вважаючи на всі свої хиби, програма його була тоді може єдино можливою" [59]. Повоєнні його праці не містять також і тіні згадок або пояснень про причини зміни свого ставлення до Драгоманова, а тим більше мотивації своїх попередніх "виправдальних" оцінок щодо такого небезпечного для українства Драгоманова з нових позицій Д. Донцова.

Не відставали від Донцова, а інколи й випереджали розкутістю творчої уяви його менш відомі послідовники, як, наприклад, М. Мухин. Його твердженням притаманна настільки своєрідна метафоричність, а фантазії - невгамовність, що окремі взірці його критики варто навести тут, в історіографічному огляді: "Історичним завданням Драгоманова і тих, хто з ним, було саме гашення тих іскор сепаратизму і ненависти проти Москви. Своє історичне завдання і Драгоманов і Драгоманівці виконали: року 1917, коли нарешті все було чи мало бути так, як передбачав "Вєстнік Ю.З. Россії" і з іскор мала повстати величезна пожежа - прийшла драгоманівська Центральна Рада і сей колективний і многоголовий Драгоманов, разом з своїми не менш драгоманівськими виконавчими і помічними органами, як то: генеральний Секретаріят, генеральний Військовий Комітет, Центральні Комітети партій Соціалістів-Федералістів, створивши великий хінський мур обскурантизму і десятиліттями плеканого канонізованого драгоманізму, не допустили, щоб повалити, щоб знищити російську зверхність на Україні. Вони з завзяттям гідним кращого приміння тупо і злобно поборювали найменший прояв українського самостійництва від весни року 1917 до початків року 1918, а коли вони з великим болем серця побачили нарешті себе примушеними проголосити акт ненависної їм самостійності, то було вже пізно: обезброєна сею мафією ворогів української самостійності, Ук-

раїна впала протягом дуже короткого часу легкою жертвою наспіх вираженних з російських центрів, Москви і Петрограда порівнююче малочисельних загонів червоної гвардії" [60].

Волею таких авторів, Драгоманов перестав бути земною, смертною людиною, а його погляди - одним, нехай і впливовим напрямком української політичної думки. Для цього покоління критиків Драгоманов уже ставав демоном, якщо не дияволом-спокусником наївної та довірливої української нації, що намовив її зробити саме те, за що вона й була вигнана з раю державності на поталу земним ворогам. Драгоманов та його спадщина як ідеологічний феномен розглядаються як абсолютно впливові та потужні у своєму деморалізуючому, руйнівному впливі щодо української нації [61]. Ця "отрута", з точки зору критиків такого напрямку, діяла і після фізичної смерті Драгоманова, навіть на тих українців, які ніколи не бачили Драгоманова, а нерідно і серйозно почали знайомитись з його працями вже після того, як впала українська державність, до творення і поразки якої вони справді мали відношення. Цікава ще одна особливість "донцоніанської" когорти критиків Драгоманова. Характеризуючи знову ж таки метафізичний, надчасовий і позапросторовий "драгоманізм" та його "апостолів" (демонів?): М.Грушевського, С. Єфремова, М. Шалювала, Є. Чикаленка та інших, Мухин розглядає надзвичайно важливе питання про геополітичні орієнтації українства, про те, в яких умовах і як саме може постати українська незалежна держава. Відповідно до загального демонічного лексикону та пророчого тону, вживаного цим автором і в такому питанні "драгоманівці" виявилися винними на всі "сто відсотків": "Вони затаювали - і затаїли - перед довірливим українським загалом одну дуже неприємну для їх мяких сердець правду: про безкомпромісність історичного українсько-московського конфлікту, який виключає всяку можливість порозуміння, всяку драгоманівщину" [62].

Ідучі далі в намаганнях звести нанівець будь-яку повагу до Драгоманова, випалити "скверну" його впливів на свідомість українців, вже напередодні Другої світової війни інший автор - К. Чехович визначить філософські складові "драгоманівщини", які слід поборювати задля імунізації українства від рецидивів цієї смертельної хвороби: "В основі світогляду Драгоманова лежить фальшива *ідея поступу,* яку він вважав за найвищий здобуток європейської науки" [63],"... провідні ідеї, що їм Драгоманов ціле життя вірно служив, були: безбожництво, бездержавність і русофільство" [64]. Що справді тут відзначено правильно, то це зміст цієї наполегливої та запальної боротьби з "драгоманівщиною": "...кожному українському інтелігентові треба добре знати всю руйнуючу силу цілої системи думок Драгоманова, що сучасна боротьба проти його

думок, - це не боротьба з "небіжчиком", - як дехто собі уявляє, - але боротьба за майбутнє обличчя цілої української нації" [65].

Справді, йшлося про майбутність, а не минуле української нації, йшлось про те, хто і на яких засадах визначатиме це майбутнє. Покоління інтегральних чи то радикальних націоналістів старанно застосовувало тактику "випаленої землі" щодо своїх опонентів, наполегливо домагаючись визнання свого права на провідництво нацією, яка далеко не завжди була здатна і схильна сприймати нових месій за своїх справжніх пророків. Але поглиблений розгляд цих надважливих, безсумнівно цікавих проблем виводить нас за рамки дослідження. Вони мають не виключно історіографічний, а концептуальний, ідеологічний характер, де і сьогодні важко вести конструктивні дискусії без попереднього означення ціннісних орієнтацій та світоглядних позицій учасників обговорення цього кола питань.

Природним наслідком екстремальної реакції на тривалий тріумф драгомановських ідей і ототожнення світогляду діячів УНР з драгомановським світоглядом (що вимагає окремих доказів), було намагання українських авторів визначити певну межу в критиці попередників, відділити "чистих" від "нечистих", правих від винних. Відповідно до реалії конфронтаційного періоду європейської історії в міжвоєнний період, загальної тенденції до пошуку "єдино вірних", безпомилкових рішень і з'являється поділ на "дві лінії" в українській суспільно-політичній думці, в національній традиції. Чітко про нього заявив, наприклад, А. Барвінський. Він стверджував, що уже у 1873 р.: "...проявилися на Придніпрянській Україні два суперечні погляди: один М. Драгоманова і його прихильників, що клали головну увагу на "всесвітній прогрес", а другий В. Антоновича і товаришів, котрі головно змагали до збереження національної окремешності і плекання національної свідомості. І ось поворот на Придніпряні під час світової війни підтвердив влучність погляду В. Антоновича та став певним доказом, що в погоні за "всесвітнім поступом" і під впливом космополітичного світогляду затемнилася там свідомість *національної окремішюсті* і довела до небажаних для української державної ідеї результатів" [66].

Таким чином, "корінь" зла був відкопаний, і то з поважної глибини. Але наскільке вірогідне таке протиставлення Драгоманова й Антоновича, та ще й з 1873 р., не кажучи вже про обгрунтованість проекції їх поглядів на випробування 19Л4 - 1920-х рр., про які Драгоманов здогадувався у загальних рисах і деякі тенденції справді передбачив, а Антонович навіть не висловлював подібної гадки (принаймні, наскільки нам відомо). Обидва діячі - прихильники українського громадівства, нехай у різних його варіаціях, обидва на боці федералістської моделі української державності у майбутнь-

ому, нехай і з відмінними геополітичними орієнтаціями. Вони виступали за "європеїзацію" українства, хоч і не без різниці у поглядах на те, як саме вона має відбуватись. То ж чи були вони насправді антиподами, а не товаришами, особливо у 1873 р.? Так, з середини наступного десятиліття обставини та логіка діяльності перетворювали їх переважно на опонентів. Та чи була "лінія Антоновича" справді лінією у 1880-х рр., а не хвилястими контурами опозиції до більш чіткої, цілісної, публічно заявленої та аргументованої у багатьох працях політичної програми Драгоманова?

Антович не міг (і відверто побоювався) заявити про свої погляди у повний голос. Але те, що він таки наважувався заявляти, чи то під псевдонімом, чи то у приватному листуванні, свідчить не на користь такої ідеологічної дихотомії, нібито жорсткого поділу українського руху на "драгомановський" та "антоновичевський"! Вірогідно, прихильники такого підходу відчували дефіцит "тяглості", до якої вони апелювали, поборюючи Драгоманова та "драгоманівщину", брак у національній традиції політичної думки вагомих аргументів на користь своїх тверджень. Якщо розходження, реальні, часом надзвичайно гострі між Антовичем і Драгомановим не досягли рівня публічного, програмного протистояння, не призвели до стану формування двох конфронтуючих і конкуруючих ідеологій, програм діяльності українського руху, - тоді треба було "вигадати" бажаний образ Антоновича, створити з нього стійкого і непохитного противника "драгомановщини", передтечу радикального націоналізму, отже, безкомпромісного противника того самого "демократизму, раціоналізму і федералізму", під принципами якого у згадуваному А. Барвінським 1873 р. поставили свої підписи як Антонович, так і Драгоманов. Далеко не застарілий сюжет політичної міфотворчості [67].

Очевидні і для сучасників "перегини" авторів радикально-націоналістичної школи у полеміці з Драгомановим, штучність і довільність підбору доказів викликали не тільки схвальну реакцію серед українства, на яку розраховували вищезгадані автори та публіцисти. Насамперед, не всі дослідники погоджались на такий наступальний антиісторизм як задовільний метод вияснення проблем минулого та засіб порятунку української нації від хибних політичних орієнтирів. Окремі дослідники намагались нагадати своїм сучасникам, в яких насправді умовах діяло покоління "драгомановської доби", за яких обставин їм доводилось відстоювати свої погляди і якою була реакція на ці зусилля вітчизняного загалу. Наприклад, про реалії Галичини першої половини 1870-х рр. нагадував такий епізод: "З Драгомановим і Павликом був у приязни секретар "Товариства ім. Качковського" в 1876 р. Антін Дольницький. Людина

рухлива й роботяща, Дольницький радився [у?] Драгоманова, з яких би популярних книжок перекладати для видань "Товариства ім. Качковського". А перед Павликом звірявся, що проти свого переконання уникає у своїх писаннях слів "Україна", "український", щоб галицька публіка не настрашилася цих слів" [68]. То ж чи страхи галицької публіки, чи "національна немічність" "драгомашвців" визначали обрії національно-культурної та національно-політичної роботи? Очевидно, необхідно було з'ясувати рівень національної свідомості тогочасних українців, те, наскільки він змушував Драгоманова до постійної корекції, "приземлення" своєї програми національно-політичного та культурного пробудження.

На наш погляд, однією з небагатьох робіт 20-х років, яка до сьогодні заслуговує на повагу дослідників творчості Драгоманова та історії українського руху, залишається праця Ю. Охримовича "Розвиток української національно-політичної думки". В ній автор дійшов висновків, які відрізнялись поєданням дослідницької сумлінності, наукової аргументації та щирого бажання зрозуміти причинність, зміст і напрямок розвитку поглядів Драгоманова у загальних рамках історії українського визвольного руху, європейської політичної думки. Наведемо один приклад: "Не дивлячись на свій критицизм і глибоку історичну проникливість, Драгоманів все ж таки не уявляв собі гаразд багатьох фактів, які стали ясними доперва його учням. Він не доцінював виховуючого значіння всякого максимального домагання, не робив послідовних висновків із добре відомого йому факту, що політична свобода в горожанському значінню не є ще забезпеченням свободи національної, що чисто територіяльна автономія ускладнює тільки національний антагонізм і не згоджується із стихійним змаганням всякої нації до політичної єдності, що сучасна історична держава, оперта на суверенносте одної якоїсь нації, навіть при найширшій краєвій автономії не відповідає ідеї повної національної емансипації й не може бути ідеалом нашої громадської діяльносте, та багато иншого. Драгоманів, будучи істориком і еволюціоністом, був противником догматизації всяких максимальних домагань і через те мабуть ніколи не висказувався що до них категорично. Але ця невиразність національно-політичної програми Драгоманова, що хиталася між самостійництвом і територіяльною автономією, була причиною, що драгоманівство не змогло нанести смертельного удару ні общерусизмовй, ні культурницькому українофільству, і стало могучою громадською течією тільки на західнгц Україні, до якої Драгоманів прикладав завжди виразно національно-територіяльний принцип" [69].

Жорстка, агресивна антидрагомановська критика породжувала в Галичині та на Буковині спроби відстояти політичні ідеї Драго-

манова від надто довільних тлумачень, з'ясувати місце вченого і громадського діяча в українській політичній та інтелектуальній історії. Драгомановська тема не перестає хвилювати українських діячів, науковців 30-х років. Тогочасна партійна боротьба в Галичині та на еміграції, певною мірою - породження і втілення його програми організації українського руху, вимагала відповіді на запитання про значення цінностей та орієнтирів, які обстоював Драгоманов. Замислюючись над національним значенням його діяльності, М. Стахів, наприклад, робив висновок, що: "Своєю пропагандою, щоб узятись за політичну боротьбу проти царського деспотизму за права України, Драгоманів вивів український рух із глухої вулиці, в яку його завела старша громада, - та в той спосіб не дав йому засмітитися. Він сполучив Шевченків народній демократичний націоналізм із новими європейськими демократичними і соціяльними ідеями і таким чином зв'язав український національний рух з європейським визвольним рухом. Він врятував для України нове покоління" [70].

Оскільки і в 1930-х рр. діячам українського національного руху доводилось зустрічатись з теоретичними та практичними завданнями, що їх прагнув або був вимушений півстоліття тому розв'язувати Драгоманов, остільки його окремі праці перевидавались і коментувались як сучасні за своїм змістом, співзвучні пошукам політично активної частини українства. Це, зокрема, стосувалось розуміння Драгомановим закономірності, тенденцій і сутності політичної боротьби, тих засобів, які повинні вживатись у ній політичними діячами. Наприклад, у час розгортання підпільної боротьби ОУН набували нової актуальності погляди Драгоманова на політичний терор, на небезпеки конспіративної роботи професійних революціонерів тощо [71].

Отже, міжвоєнна історіографія відзначалась надзвичайно високою політичною заангажованість, пафосністю, нерідно, крайньою ідейною нетерпимістю, одномірністю суджень і висновків багатьох авторів. Як ніколи раніше, вона була відверто поставлена на користь служінню певним партійно-політичним інтересам. Ці інтереси як в українській радянській, так і в нерадянській українській історіографії видавались за загальнонаціональні, за такі, що не можуть не бути визнані важливими, правильними, такими, що потребують негайного задоволення.

Відзначаючи вторгнення неприхованого суб'єктивізму в твори українських авторів цієї доби, висловимо деякі зауваги щодо такого явища, як антидрагомановська націонал-радикальна критика. Сьогодні, за умов належної часової дистанції доречно зазначити, що поява різких антидрагомановських творів відіграла ту

позитивну роль, що змушувала замислюватись над проблемами історичної відповідальності ідеолога за свої політичні приписи та програми, зобов'язувала до дискусії про шляхи та засоби служіння нації, про співвідношення інтелектуалізму та прагматизму, раціонального та вольового, ідеального та реального у політичній діяльності. Ця література вимагала від вітчизняних науковців, інтелігенції відповіді на питання: яким баченням минулого і яким образом майбутнього має керуватись українська нація, які шляхи і які духовні орієнтири виведуть її зі стану упослідженості, провінційності та занепаду. Вона творила культ національної державності, якого справді бракувало представникам драгомановського покоління, але чомусь наполягала, що це завдання можна осягнути за рахунок відмови від принципів гуманізму та демократії, людської моралі. Надмірна емоційність аргументації, містична риторика, часом ледь не шаманізм прийомів впливу на уяву читача, притаманні такій літературі, нерідко у спотвореній формі віддзеркалювали нагальну потребу у нових парадигмах осмислення і вирішення вузлових питань життєдіяльності нації. Безмежний пафос волюнтаризму породжував зворотну реакцію: намагання відстояти цінності наукового аналізу, довести важливість для національного колективу знань, опертих на досвід і достеменні, ефективні, а не лише зовнішньо ефектні методи інтерпретацій історичних подій та політичних процесів.

Врешті-решт, поколінню 20-х - 30-х років історія підготовувала випробування, гідні їх пориву до дії, їх претензії на порятунок власної нації. Чи витримав їх проект національної майбутності випробування цим історичним шансом? Чи вдалося їм самим врахувати помилки і не повторити так гостро, нищівно розкритикованих ними попередників? Чи змогли ті політичні сили, до яких вони апелювали, закликаючи виявити залізну "політичну волю", поетизуючи "героїчний чин" та необмежений національний егоїзм, - усі ці чесноти радикального, "чинного", інтегрального націоналізму переломити хід подій, що вирували в Україні 1940-х рр., згуртувати хоча б національно-свідомі сили, "провідну верству" довкола власної програми відбудови української державності? Нарешті, чи можна силоміць "нав'язати" історії бажання певного її розвитку? Якщо докладати до оцінки цього покоління ті ж самі мірки, з якими вони підходили до попередників, підсумок буде негативним. Але сучасний історик навряд чи стане користуватись такими сумнівними прийомами. На більшість із цих питань дослідник не може дати однозначної, категоричної відповіді. Тим більше, ці відповіді вкрай необхідно шукати й сучасним м о к о л інням українці в.

Д) Повоєнна історіографія

Зарубіжна історіографія, доробок українських дослідників у діаспорі

Головною потугою вивчення політичної історії України за кордоном стали українські дослідники всіх "трьох хвиль" еміграції. Серед них були як науковці, що мали за плечима досвід навчання у провідних західних вузах, так і ті, чия наукова кар'єра до Другої світової війни розгорталась у радянських університетах та академічних центрах. Поєднання і діалог таких різних життєвих позицій, досвіду, академічних традицій, на нашу думку, значно збагатили наукову літературу з історії України та Східної Європи, вивели її проблеми за межі вузько професійних. Поступово відбувалася мінімалізація безпосередніх впливів на якість і зміст досліджень з боку еміграційних політичних і політизованих організацій. Це сприяло оздоровленню самої дослідницької атмосфери у повоєнні десятиліття, надаючи історичним працям необхідного рівня науковості.

Повоєнна література, що з'являлась з-під пера українських дскшідників за кордоном, спочатку не вносила суттєвих змш в осмислення питань теоретичної спадщини Драгоманова [72]. Але помітно зростає бажання авторів підійти до вивчення творчості Драгоманова зі зважених позицш, відчувається зростаючий вплив західноєвропейських і північноамериканських методологічних шкіл і напрямів розвитку історичної думки на творчість дослідників. Стабілізація світової політичної ситуації у рамках двополюсної геополітичної моделі, змагання між двома світовими системами породжує стан "позиційної вшни", зменшує попит на агресивний, радикальний націоналізм. Поггупово відходить на другий план поділ на прихильників і ворогів соціалістичної ідеї в зарубіжній українській суспільно-політичнії! думці. Відпс відно, збільшується зацікавленість у комплексних, далеких від ідейної одномірності, максимально наближених до академічної відстороненості дослідженнях.

Серед праць, які виходять друком у цей час і заслуговують на згадку, відзначимо дослідження І. Мазепи "Підстави нашого відродження", в жому автор пропонує досить цілісний погляд на українську суспільно-політичну історіїо XIX - першої половини XX ст. У цих широких часових перспективах він намагається оцінити і творчість Драгоманова, підбити певні підсумки проблемам дослідження його ідей. Так, І. Мазепа зазначав: "З усіх визначних діячів доби українского відродження Драгомашв - найменш з'ясована постать у нашій політичній літературі. Якщо Костомарову і Куттішеві можна закинути певну недостачу характеру, потрібного для політичного діяча, то про Драгоманова цього не можна сказати. Від ранніх юнацьких років і до кінця свого

життя він залишався твердим, непохитним украшцем. Навіть його велика популярність в російських соціалістичних і демократичних колах не могли його збити з українських позицш. А проте в нашому суспільстві досі нема ясного, усталеного погляду на ту роль, яку Драгомашв виконав в історії пробудження української національно-політичної думки в другій половині XIX вжу" [73].

Серед інших праць, присвячених М. Драгоманову, доречно згадати й окремі статті, наприклад, ті, що вийшли з-під пера С. Драгоманова - сина М. Драгоманова. С. Драгоманов намагався зробити відомими загалові українців у діаспорі біографічні подробиці життя свого батька, дати характеристику його впливів на діячів національної культури, на українську суспільно-політичну думку [74]. Щоправда, статті цього автора навряд чи можна відмітити як багаті на невідомий науковцям матеріал чи то на нові підходи до вивчення творчості Драгоманова. Вони були більше або менше популяризаторськими, роз'яснювали окремі моменти життя та діяльності вченого і громадського діяча і в історіографічному плані мають невелику цінність.

Програмним характером і спробою теоретичного синтезу складних проблем дослідження політичних ідей М. Драгоманова відрізнялась розвідка Є. Пизюра, присвячена аналізові драгомановського конституціоналізму. У ній мова йшла про систему політичних ідей, концепцій держави і права у творах Драгоманова. Автор цієї ґрунтовної розвідки приходив до важливих і виважених висновків: "Обмежуючись до конечного, тут слід сказати таке: світогляд Драгоманова є синкретичний. Його поодинокі елементи є запозичені з різних ідейних джерел, від різних політичних шкіл чи мислителів. Еклектичні світогляди є звичайно, або дуже часто, повні суперечностей, та неорганічно пов'язані. На мій погляд, із світоглядом Драгоманова є інакше. Бо хоча джерела його світогляду є різні, запозичення багаті, - він позбавлений основних суперечностей. Драгоманов досяг цього ціною тонкощів думки і дбайливістю інтерпретації, які нераз близькі до цього, що можна б назвати "софістикацією". Та саме тому ці нюанси драгоманівської думки такі важливі: вони забезпечують єдність і логічність його світогляду та з черги суцільність його конституційної доктрини" [75].

Проблема визначення ідейного спрямування творчості Драгоманова, місця його концептуальних розробок в українському та тогочасному європейському штелектуальному, політико-філософському розвитку приваблювала дс>слідників різного рівня наукової кваліфікації та ідеологічних уподобань [76]. Відповідно, навіть автори розвідок, які не мали на меті дослідження ідейних, теоретичних аспектів творчості Драгоманова, не могли проминути можливість висловити

своє ставлення до цієї теми. Так, І. Борщак відзначав: "За своїми політичними переконаннями Драгоманов був щирий демократ, і найбільше подобався йому, хоч і не завжди, той соціалістичний режим, що якраз народжувався тоді у Франції і що головним його речником був тоді Бенуа Малон" [77]. Очевидно, що цей автор відзначав як важливе те, що було актуальним для нього самого, він розглядає формування політичних ідей Драгоманова з погляду українця, що знайшов притулок у Франції. Відповідно, в його сприйнятті вплив саме французької політичної думки та політичної історії на Драгоманова видається визначальним, що було насправді не зовсім так.

Зарубіжні дослідження творчості Драгоманова з 1945 до 1989 рр., можна поділити на два основні різновида. Це, по-перше, дослідження окремих аспектів творчості Драгоманова у країнах, що потрапили у так звану соціалістичну співдружність, себто у країнах, що входили в орбіту політичного контролю СРСР. Друга група - це дослідження вчених західних країн. У першій групі, природно, перед вела та країна, де зберігалась безпосередня наукова драгомановська традиція. Тут продовжував свою діяльність, досліджуючи науково-етнографічну спадщину М. Драгоманова М. Арнаудов [78]. Над дослідженням наукової творчості Драгоманова, насамперед, його внеску у розвиток болгарської етнографії та фольклористики, становлення академічної, університетської освіти працювали й інші вчені Болгарії [79]. Наголосимо, що предметом зацікавлень цієї групи дослідників не були безпосередньо політичні погляди Драгоманова, а переважно, якщо не виключно, його наукова та педагогічна діяльність. По-перше, тому, що цими аспектами своєї творчості Драгоманов справді чимало прислужився болгарському народові. А по-друге, напевне, інтерес до дослідження його політичних поглядів не заохочувався в країні, де наукова діяльність також розумілась як різновид планового, адміністративно регульованого господарства.

Більш вільні умови для творчої ініціативи дослідників існували, на наш погляд, у Польші, де в 1960 - 1970-ті рр. вийшла низка праць з історії української суспільно-політичної думки. Цікавим і найбільш помітним дослідником цього періоду була Е. Горнова. Вона послідовно і уважно вивчала різні аспекти творчості Драгоманова, як от, єврейське питання [80], українсько-польські стосунки [81] та навіть спробувала узагальнити основні тенденції історіографії, присвяченої М. Драгоманову [82]. Віддаючи належне своєму часові та умовам, дослідниця разом з цим зважено, сумлінно підходила до інтерпретації теоретичної спадщини українського вченого. Вона намагалась запропонувати нові підходи до його принципових позицій з того комплексу політичних питань, що турбували українське та польське суспіль-

ство у другій половині XIX ст. Окремих аспектів "драгоманознавства" торкався С. Козак [83]. У цілому, дошідники в Польщі проявили значну зацікавленість спадщиною Драгоманова, вивчення якої посідає досить стале місце у польській україністиці, яка динамічно розвивається упродовж другої половини XX ст.

За межами соціалістичного табору історіографічні сюжети, пов'язані з Драгомановим, зустрічаємо переважно у кількох напрямках досліджень. Передовсім, це історія визвольного руху народів Росії взагалі. По-друге, це вивчення діяльності російських революційних організацій, де основна увага робиться на критиці Драгомановим діяльності російських революціонерів, його полеміці з "народовольцями" тощо. По-третє, і це найбільш виразно, Драгоманов цікавив західноєвропейських та північноамериканських учених (дослідників США та Канади) з точки зору його участі в російському опозиційному русі, в земських акціях, його впливу на ідеологію російського лібералізму. Його ж українська спадщина, східноєвропейські виміри творчості та діяльності або зовсім не цікавлять дослідників, або згадуються побіжно. Ці розвідки, що відрізнялись науковою виробленістю і заслуговують на інтерес сучасних дослідників, засвідчують вплив політичних факторів на інтереси західних науковців, що спеціалізувались з історії СРСР, російської історії, східноєвропейської історії. Відсутність підстав, як здавалося більшості з них, для демократичних зрушень у Радянському Союзі, особливо ж у сфері міжнаціональних відносин, призводили до недооцінки "національного фактору", до "російськоцентричного" погляду західних учених на історію народів СРСР, на діяльність окремих громадських діячів і політичних мислителів. Крім того, користувався особливими симпатіями дослідників якраз ліберальний компонент російського визвольного руху, відповідно викликаючи зацікавленість науковців країн так званої ліберальної демократії [84]. Цим, а також переважаючим у повоєнні десятиріччя впливом професорів-емігрантів із Росії в академічному та університетському середовищі Західної Європи та Північної Америки й можна пояснити напрямок історичних досліджень науковців, які звертались до Драгоманова.

Е) Радянська історіографія: "повернення" Драгоманова

Несправедливо вважати, що у повоєнний період радянська історіографія лише замовчувала.або нищівно критикувала Драгоманова. Насамперед, українські вчені, особливо після смерті И. Сталіна та в період "відлиги", намагались повернути спадщину вченого і громадського діяча українському загалові. Звичайно, вони мусіли рахуватись з тими обставинами, які визначали межі "реабі-

літації" Драгоманова, спирались у своїх оцінках і твердженнях на канони радянського варіанту марксизму-ленінізму та його історичної методології. Напевне, ризикованість драгомановської "реабілітації" в сфері історичної науки, найбільш "партійної" на той час серед гуманітарних дисциплін, призводила до того, що одними з перших зі спробами відновити "добре ім'я" Драгоманова виступили саме літературознавці, дослідники фольклору тощо. Саме вони почали доводити теоретичну вагомість спадщини М. Драгоманова, його справжній патріотизм, інтернаціоналізм, його відданість гуманістичним ідеалам, "соціалістичність" його світогляду тощо.

Звертаючись до драгомановських сюжетів, учені, які щиро бажали повернути українському читачеві, вітчизняній інтелігенції "забуті імена", рахувались із канонами радянського суспільствознавства, адаптували свої творчі зусилля до лексикону партійної науковості й радянського розуміння об'єктивності дослідження. Це не могло не позначитись на якості та тематичній спрямованості розвідок, присвячених Драгоманову. У цей час замикається коло творчого розвитку першого радянського біографа Драгоманова Д. Заславського. Спільно з І.Романченком він видав свою останню літературно-біографічну розвідку, присвячену життю і творчості Драгоманова [85]. З початку 1960-х років виходить друком низка праць, присвячених взаєминам Драгоманова з російськими революціонерами, його участі в політичній діяльності еміграції з Росії у Швейцарії, його ролі у встановленні зв'язків "народів Росії" з слов'янськими народами тощо [86].

Ознакою суттєвого "потепління" суспільного клімату в державі, появи певних (хоча й жорстко контрольованих партійно-політичним апаратом) умов для науково-дослідницької діяльності стає вихід у світ кількох монографій, присвячених творчості Драгоманова, його історико-біографічним, політичним, світоглядним аспектам.

Найперше треба відзначити як поважну монографію В. Сокуренка. Розглядаючи в ній політико-правову творчість Драгоманова поруч із державно-політичними поглядами його товаришів С. Подолинського та О. Терлецького, автор сумлінно аналізує джерела, літературу з теми дослідження і доходить слушних висновків щодо обраної теми дослідження. Звичайно, тлумачення драгомановських поглядів здійснюється у загальному річищі уявлень радянської історіографії про правильні, недостатньо правильні та зовсім хибні погляди "попередників" марксизму. Відтак автор монографії у своєму аналізі дещо механічно поєднує, наприклад, значення соціального і федеративного ідеалу Драгоманова, у той час як учений чим далі, тим менше ставив умовою втілення у життя

своїх політичних прагнень соціальні перетворення, а навпаки, вважав політичні зміни, в тому числі переустрій Росії на федеративно-демократичних засадах основою дальших соціальних змін. Попри те, автор монографії заявляв: "Соціально-політичним ідеалом Драгоманова було створення федеративної держави, основою якої був би союз вільних самоврядних громад (общин). Але досягнути цього, на його думку, можна буде тільки при соціалізмі. Початковий шлях до соціалізму Драгоманов бачив у боротьбі за конституцію, котрої можна домогтись, як він уважав, через національну незалежність усіх народів Росії і федеративний союз між ними, а також через систематичну просвіту широких народних мас" [87].

Ідеологізованість лексикону українського дослідника радянської доби визначають наступні прийоми зображення ідейного змісту драгомановської теоретичної спадщини. На думку автора "більшість державно-правових інститутів Драгоманов розумів як спеціаліст, правознавець, юрист, витлумачуючи їх, зрозуміло, у дусі своїх політичних устремлінь і властивого йому буржуазно-демократичного світогляду" [88]. Чи справді це можливо: розуміти як фахівець, а витлумачувати як "буржуазний демократ"? Це більше говорить не про Драгоманова, а про епоху, в якій тільки так можна і слід було давати узагальнюючі оцінки. Але з цими та можливими іншими застереженнями, монографії! була сумлінним і цікавим дослідженням. Вона викликає повагу ретельним опрацюванням джерел і намаганнями автора дійти оригінальних висновків у тих скромних межах наукової свободи, які дозволяли тогочасні умови.

Іншою монографічною роботою, безпосередньо присвяченою світоглядові Драгоманова, була праця В. Лукеренко. Автор знаходить позитивні риси у творчості Драгоманова, прагне підкреслити важливі та актуальні сторони спадщини українського мислителя. Проте і на цій роботі позначився не лише вплив загальних канонів радянської історіографії, але й певне "замовлення", з як їм влада звертalась до істориків, фііюсофів та інших учених-гуманігаріїв, закликаючи їх до невтомної "боротьби з українським буржуазним націоналізмом та його закордонними господарями". Домінуючою методологічною засадою для поколінь дослідників, які бралися за "драгомановські теми", стала відома ленінська фраза про Драгоманова, як "націоналістичного міщанина". Цієї культової фрази не оминає і В. Лукеренко. Після визначення окремих позитивів драгомановського світогляду, він звертається до беззаперечного в той час і в тій країні авторитету Леніна, додаючи свої коментарі до влучного ленінського слова: "Адже хоч у 70-х роках він (Драгоманов - А.К.) і був зв'язаний з представниками революційних сил України і сприяв революційному руху, в цілому Драгоманов залишався на позицшх

дрібнобуржуазного реформізму; заперечував можливість революційного переходу суспільства до соціалізму, вважаючи, що його можна здійснити тільки шляхом реформ; побудову соціалізму в країні ставив у залежність лише від поширення знань і культурного розвитку трудящих мас" [89].

Таким чином, загальна схема вивчення драгомановської творчості та ролі його ідей в ідеологічній еволюції російського та українського суспільства була означена: український революційний демократ, дрібнобуржуазний реформатор, націоналістичний міщанин. А решта епітетів залежала від міри сумлінності автора, що брався за відповідну тему.

Окремі автори, можливо, побоючись небезпеки ототожнення їх поглядів із поглядами досліджуваних ними "недозрілих до марксизму" народників чи революціонерів-демократів, спрямовували свої зусилля на те, щоби довести більш аніж вторинність, другосортість соціально-політичних ідеалів Драгоманова й діячів його покоління у порівнянні з західноєвропейським марксизмом. Цього підходу, що утвердився в радянській історичній науці ще з 30-х років XX ст., було замало. Наголошувалось, що й у рамках суспільно-політичного розвитку Росії український громадський рух був лише відгалуженням всеросійського революційного, демократичного руху, а його ідеї, відповідно, - відголоском російського революційного народництва та інших "попередників справжніх революціонерів-марксистів". На цьому шляху до "потрібної" на разі істини знову було не обминути суворої боротьби з помилками Драгоманова, який вважав інакше. Зокрема, доводив на відомих йому як безпосередньому учасникові подій, що українська "народолюбива" інтелігенція у 1860-х рр. виступала з ініціативами, які випереджували російське "ходіння в народ" більш аніж на десять років тощо. Допустити ствердження такої тези було неможливо, і, цілком зрозуміло, що саме на відповідальність українських істориків покладалось спростування хибних припущень Драгоманова [90].

Не перебільшуючи стан деякого пом'якшення партійного контролю над історичною наукою, відзначимо, що впливи цієї відносної лібералізації, а головне, поява ознак утвердження республіканської партійно-політичної еліти, яка починала усвідомлювати бажаність додаткової ідеологічної "санкції" на свою особливу роль і владу в республіці, усе це разом сприяло внесенню нових елементів, нових мотивів в історіографію 1960-х років. Автор узагальнюючої історіографічної розвідки, підводячи риску під цим періодом, відзначав: "Ще донедавна ніхто з дослідників не говорив про прогресивні елементи в соціалістичних поглядах Драгоманова. Вперше про це сказали В.С. Дмитриченко і М.П. Рудько, підкресли-

ши, що утопічний соціалістичний ідеал Драгоманова "в умовах другого періоду визвольної боротьби в Росії і Україні... викликав трудящі маси до протесту проти світу експлуатації ("здирства"), до боротьби проти панства, попівства, деспотизму і сваволі" [91]. Цей же автор підкреслював основний методологічний засіб, яким керувались дослідники цього періоду: "В ювілейній літературі наголошується на тому, що класики марксизму-ленінізму виявляли значний інтерес до творчості Драгоманова, відзначали позитивне, вказували і на окремі її недоліки. Драгоманов один з перших розгорнув принципову і послідовну боротьбу проти національної обмеженості творчої інтелігенції, був несхибним борцем за реалізм в українській літературі і в цьому напрямі зробив дуже багато" [92]. У цей же час виходять друком праці, в яких зустрічаємо справжні історіографічні "відкриття", як ось, наприклад, у характеристиці українського руху 1870 - х рр.: "В українському русі існувало дві течії - права, яку очолював М. Драгоманов, та ліва, помітним представником якої вже тоді був письменник, революційний демократ І. Франко" [93]. Безпідставність такого твердження очевидна, але його поява не випадкова. Драгоманова знову відносили до "не таких, як треба", протиставляючи йому І. Франка, який щойно почав займатись активною громадсько-політичною роботою під впливом саме Драгоманова.

Отже, констатуючи деякий "ренесанс" українознавства в УРСР, загальні зрушення до кращого в інтелектуальному кліматі досліджень української історії та історії російського опозиційного руху в СРСР, не варто недооцінювати результатів цього періоду. А саме, появи низки праць, де проаналізовано або уперше оприлюднено конкретні джерела, які спрямовані на з'ясування маловідомих, а то й зовсім не досліджених сюжетів, пов'язаних із життям і творчістю Драгоманова [94].

Доречно, з іншого боку, підкреслити обмеження наукових праць цього періоду. Це - явна скутість авторів у виборі тем, самоцензура та острах покарань за "неправильні висновки", необхідність підпорядковувати свої наукові інтереси загалом, а висновки праць зокрема, пануючим історичним схемам, ідеологічним смакам, які формувались і змінювались відповідно до чергових "коливань лінії партії". Усе ж, 1960-ті роки, особливо у зв'язку з відзначенням 125-річчя з дня народження М. Драгоманова, стали тим часом, коли, здавалось, драгомановська тема міцно увійшла в українську радянську наукову літературу: історичну, філософську, правничу, етнографічну, літературознавчу. Нарешті, вона стала предметом досить жвавих і резонансних суспільно-політичних дискусій [95]. Це не могло не стимулювати наукову активність, закла-

даючи джерелознавчі та історіографічні передумови для вивчення творчості Драгоманова, його політичної спадщини новими поколіннями дослідників. Уперше за роки радянської влади, за буремні часи XX ст. з'являються передумови для закладення основ безперервності наукових традицій, для накопичення, переосмислення досвіду поколінь науковців, які йдуть на зміну одне одному і не починають щоразу свою працю з чистого папера. Напевне, в цьому і був чи не найбільший позитив праці поколінь, які творили у 1960 - 1970-ті роки як в Україні, так і в СРСР у цілому.

Є) Змагання радянської та діаспорної історіографії за "справжнього" Драгоманова

Специфічним чинником розвитку радянської історіографії загалом, а української радянської історіографії зокрема, були умови ідеологічної війни "двох світових систем", які велись під проводом, відповідно, СРСР і США. У зв'язку з цим перед радянськими істориками та суспільствознавцями ставилось як одне з найважливіших завдання: протистояти "імперіалістичній пропаганді" та діяльності їх "посіпак", звісно ж, "українських буржуазних націоналістів". Під цю категорію потрапляли не тільки націоналістично налаштовані діячі діаспори, але й академічні дослідники, до яких цей термін важко було допасувати. Жорсткі умови ідеологічного протиборства зумовлювали правила поведінки для учасників цієї гри. Проте якщо західні дослідники, як правило, були досить вільні у виборі тем і прийомів досліджень (інша справа - хто оплачував їх проведення і чи ставали вони надбанням наукової громадськості), то радянські дослідники фактично були позбавлені будь-якого маневру. Якщо тоді і заохочувалося ознайомлення найбільш перевірених радянською системою дослідників з літературою, що виходила в західних країнах, то оцінки їй належало давати у заздалегідь жорстко визначених рамках протидії, відсічі, спростування й т. ін. Незважаючи на всі "допуски", "спецсхови" тощо, сам факт змагальності двох історіографій сприяв розвиткові українознавчих студій, робив їх необхідними з точки зору радянської системи. Але чим більш вони ставали "необхідними" у Радянському Союзі, тим жорсткіше контролювалась діяльність науковців, що знаходились "на передньому плані" боротьби з буржуазною ідеологією та різними її націоналістичними проявами.

Як приклад тих обмежень, що були притаманні також українським історикам на Заході, наведемо міркування С. Ріпецького, який торкався у серії своїх розвідок проблем світогляду, політичної програми Драгоманова [96]. Вступаючи в полеміку з радянсь-

кими істориками 1960-х, він намагався захистити "справжнього" Драгоманова від спроб адаптувати його вчення до поточних потреб радянської української історичної науки: "Совєтські вчені забули сказати, що Драгоманів був творцем нового, політично свідомого і демократичного українства та він перший поклав тривкі основи для вільної української політичної думки, на яких по сьогоднішній день спирається боротьба українського народу за його повне визволення. Ми не будемо ширше цитувати ці політичні тези Драгоманова, які через довгі десятиліття були і сьогодні ще є дороговказом визвольних змагань українського народу та будуть ними до часу, поки Україна не буде вільна" [97]. Але, проголошуючи життєвість ідей та творчості Драгоманова, дослідник сам не уникає деяких довільних суджень поряд із справді слушними висновками щодо ідей Драгоманова. Полемізуючи з виступом О. Білецького, Д. Заславського та І. Романченка у "Літературній газеті" (який був видрукуваний у № 58 за 21.07.1959), він стверджує: "Передумовою соціяльного визволення України Драгоманів вважав її політичну волю, визволення від московського і польського панування, яке український народ осягне тільки своїми власними силами, у тісній співпраці з іншими недержавними, поневоленими націями. Про потребу "підтримки з боку великого російського народу" Драгоманів ніколи не говорив, а навпаки, він твердив, що передумовою соціяльного визволення недержавних націй - є їхня політична незалежність та відпіхнення пануючих великодержав, у тому числі Росії, в їх етнографічні межі. ... Драгоманів знав про це, що український нарід у своїй визвольній боротьбі мусить мати союзників. Але він не шукав їх навіть серед найлівіших російських груп, ані думав про підтримку російського народу. У всій своїй політичній діяльності він вважав тільки поневолені, недержавні нації в Росії і в Австрії найкращими союзниками українського народу у його боротьбі за повне визволення" [98].

Зайве казати, що, намагаючись "порятувати" Драгоманова від одного штибу перекручень, а саме на користь радянського інтернаціоналізму, автор цих спростувань засвідчував власну залежність від панівних у тогочасній українській діаспорі уявлень про те, яким може бути "справжній національний" діяч, перебільшуючи критичність Драгоманова щодо російського суспільства в цілому і заплющуючи очі на те, що Драгоманов був зовсім не від того, щоби мати союзників також і серед росіян. Лише час і особистий досвід вплинули на те, що акцент у визначенні потенційних союзників в українській боротьбі за свободу він переносив справді на поневолені Росією народи, не облишаючи надії на демократичні, поступові кола російського суспільства. Проте складність і конкретний зміст ево-

люції поглядів Драгоманова його захисник залишає без належної уваги. Адже як одну, так і іншу сторону знову ж таки цікавило те чи інше використання драгомановського образу.

Доречно згадати, що на рубежі 40-х та 50-х років відбувається зміна поколінь зарубіжних дослідників українського походження. Йдуть з життя історики, які діяли ще під час революційного зриву 1917 - 1920 рр. і були виразниками відповідних наукових і громадських традицій, розуміння вартості політичних ідей своїх учителів "драгомановського" та "франківського" покоління. Натомість приходять нові дослідники, вихована вже у західноєвропейських і північноамериканських академічних традиціях, але в українських сім'ях, на національних вартостях інтелігенції початку XX ст. Своєрідним творчим "місцем зустрічі" цих поколінь стало проведення Українською академією в Нью-Йорці симпозіуму, присвяченого 110-й річниці М. Драгоманова. У його матеріалах, поруч з працями істориків та дослідників, вихованих ще під особистим або науково-літературним драгомановським впливом: С. Драгоманова, Д. Дорошенка, В. Дорошенка, П. Одарченка, М. Стахіва, публікуються багатообіцяючі розвідки І. Лисяка-Рудницького та стаття Ф. Моселя (Philip Mosely). Всі вони мали на меті найкращим чином "познайомити англомовний світ, а особливо американських та англійських студентів, що вивчали східноєвропейську історію, з життям і працею Драгоманова" [99]. На жаль, подібна спроба наукового аналізу та популяризації творчості Драгоманова зусиллями різних поколінь українських істориків діаспори та представників західного академічного світу не повторювалась з тих пір. Хоча для цього існують як інтелектуальні та кадрово-організаційні умови (Український науковий Інститут при Гарвардському університеті, Канадський Інститут Українських студій), так і певний простір для реалізації такого проекту в науковому та педагогічному процесі на Заході.

Особливої уваги серед праць зарубіжних істориків заслуговують розвідки І. Лисяка-Рудницького, присвячені становленню та розвитку української суспільно-політичної думки загалом, теоретичній спадщині М. Драгоманова зокрема. Упродовж понад 30 років канадський дослідник українського походження віддавав багато сил і творчої енергії вивченню та популяризації творчості Драгоманова. Його розвідки, які тільки нещодавно стали доступними українському фахівцю [100], зацікавленому читачеві, не можна не визнати однією із кращих пам'яток драгоманознавчіх студій. Працям ученого притаманна наукова ерудиція, точність аналізу, образність і влучність доказів, логічна стрункість, системність аргументації тощо. Зауважимо, хіба те, що, по-перше, вчений оцінює творчість Драгоманова переважно під кутом зору його державно-

правових поглядів (отже, продовжуючи традицію старшого покоління дослідників, яка мала відчутний вплив на його ідеологічні орієнтації). По-друге, концентруючись на українській тематиці, на спадщині Драгоманова, розглядаючи її в контексті наукових методологій західної академічної науки, дослідник задовільнявся переважно відомими, друкованими драгомановськими працями.

Під час перебування в Університеті Альберти, якому І. Лисяк-Рудницький заповів свій науковий архів, автор цієї праці переконався у багатстві наукових задумів, які плекав професор і які, на превеликий жаль, не вдалося реалізувати цьому талановитому дослідникові та педагогу. Однак, будучи блискучим науковцем і теоретичним інтерпретатором, Лисяк-Рудницький не надто переймався тим, що цікавить кожного історика, який вихований на повазі до джерел і на прагненні до розшуків документів, які перебували поза науковим обіїюм. Пошуки автентичних драгомановських текстів і документів, які могли б доповнити розуміння творчості та життя М. Драгоманова, очевидно, не входили в коло зацікавлень ученого. За цим також залишається пошкодувати. Адже ж навряд чи можна вважати вичерпною відому на сьогодні "джерельну базу" драгоманознавства. А отже, розшуки архівних, зокрема епістолярних матеріалів з цієї теми, які все ще не відомі доелцшикам, були би справою корисною.

Творчі досягнення канадського дослідника вражають і до сьогодні. Утім, важко назвати його праці вичерпними і задовільними щодо всієї сукупності політичної спадщини Драгоманова. Окремі сюжети, важливі для розуміння Драгоманова як мислителя та теоретика, І. Лисяк-Рудницький зачепив тільки побіжно, якщо не мимохідь (наприклад, слов'янська ідея, релігійне питання, політична етика Драгоманова тощо). Навряд чи можемо беззастережно сприйняти його схильність до схематичної фіксації такого динамічного ідеологічного феномену, як драгомановська політична програма, його оцінки її як явища, що належить народницькому етапові розвитку української суспільно-політичної думки [101], про що буде йти мова у нашій книзі. Окрім власних творчих здобутків, значна заслуга проф. Лисяка-Рудницького полягала в тому, що він виховав покоління дослідників, які зацікавились українською історією і, зокрема, спадщиною Драгоманова. Цим на роки наперед він зробив внесок у триваючі донині драгоманознавчі, українські студії в Канаді і за її межами.

Ж) Радянська історіографія 1970-х - першої половини 80-х років

Складно однозначно характеризувати основні проблеми та надбання української радянської історіографії у період з 1970 р. до

початку перебудовчих процесів. У цей час Драгоманов був одним із активно досліджуваних діячів української та російської історії. Йому присвячуються книжки, з приводу його праць ведеться дискусія. Зокрема, подією для українського читача, зацікавленого у відкритті раніше не відомих або малодоступних сторінок рідної історії, стало видання двотомника драгомановських праць за редакцією І. Романченка, О. Дея, О. Засенка [102]. Попри окремі купюри та попередню селекцію надрукованих праць, вони відіграли важливу роль у популяризації драгомановської спадщини, спонукали дослідників до подальшої роботи над вивченням творчості українського вченого і громадського діяча.

Прикметним явищем для того часу, власне ознакою початку нового періоду в історії радянської України - періоду, позначеного перебуванням при владі В. Щербицького, - стала не так сама книга Р. Іванової (Іванченко), як події навколо неї. Сама книга була новим кроком у вивченні діяльності Драгоманова, його громадської та політичної роботи у масштабах українського та російського визвольних рухів. Аналізуючи драгомановський світогляд, дослідниця доходила, зокрема, висновку, що "Драгоманов високо ставив боротьбу російських революційних демократів в 60-х роках за політичні перетворення в Росії й справедливо критикував їхні утопійні теорії, проте не зміг запропонувати іншої, справді наукової теорії суспільного перетворення. З одного боку, він бачив, що соціалістичні вчення видатних російських мислителів непридатні для Росії, яка міцно стала на шлях капіталістичного розвитку. З другого боку, Драгоманов не бачив і грунту для поширення західноєвропейського соціалізму в Росії. Він опинився на роздоріжжі і пропонував "видумати свої власні варіації соціалізму". Драгоманов справді створює свої власні варіації громадівського соціалізму" [103]. Попри деяку антиномічність наведених суджень, робота, в цілому, мала новаторський аналітичний характер, сміливо ставила наукові проблеми і, спираючись на архівні матеріали, ретельно опрацьовані автором, закликала до нового бачення ролі Драгоманова, його ідей тощо.

Природно, що "закоханість" автора у свого героя (підтверджена її художнім твором про Драгоманова "Клятва" [104] та серією її розвідок і публікацій на драгомановські теми до виходу і після публікації книги, зумовлювала її бажання спростувати всі ті недоброзичливі, зневажливі, стереотипні оцінки, які висловлювались раніше в радянській історіографії на цю тему. По суті, йшлося про відновлення репутації українського суспільно-політичного руху другої половини XIX ст. як такого, що багатий на своїх провідних діячів, гідних уваги істориків та заслуговує на повагу нащадків. Автор доводила своєю працею, що кращі представники українсь-

кого народу принаймні не поступалися чільним діячам російської опозиції, представникам російського визвольного руху, політичних сил інших народів. Маніфестаційний характер роботи підвердила реакція на неї, яка призвела до вже забутої на той час кампанії "проробок" проти автора, що завинила своїми висновками перед "офіційною лінією" [105]. Прикметний збіг цієї кампанії зі зміною партійного керівництва УРСР надавав подіїш несподіване політичне забарвлення. Як би там не було, такий публічний тиск на історика на певний час послужив "повчальним уроком", застереженням для тих учених та авторів, які будували свої наукові плани на пропозиції нових праць, нового бачення політичної спадщини Драгоманова. Тому перша половина 1970-х років чітко зазначила "відхід" дослідників від драгомановської теми, оскільки пов'язувати свою наукову діяльність з нею стало небезпечно.

У ці ж роки до окремих проблем творчості та діяльності Драгоманова активно звертались і науковці з-за меж України. Цим темам приділяли певну увагу російські радянські дослідники історії слов'янських рухів, ті автори, які вивчали проблеми російського анархізму, народництва, народовольства, діяльності "групи Плеханова" тощо. Доходило до цікавих і показових зіткнень між російськими науковцями та українськими дослідниками, наприклад, у зв'язку з спробою відновити відому з початку XX ст. дискусію з приводу припущення про "двозначну" роль Драгоманова у виданні "Вольного Слова", у його стосунках із "Земським союзом", "Священною дружиною" і т. ін.

Повернення авторитету джерела, документа, факта в радянську історіографію призводило до цікавих колізій. Зокрема, вщзначаючи драгомановський вплив на становлення національної свідомості, на політичну позицію білоруських громадських дшчів, автор монографії "Революционные народники Белоруссии" відзначав як факт те, що при розробці національного питання білоруські діїгчі, об'єднані у "Гомоні", спирались не тільки на праці російських народників, але й на ідеї українського публіциста М.П. Драгоманова [106]. Така констатації? не могла відбутись без посилання на традиційну оцінку драі омановського світогляду та недоліків, притаманних цьому діїїчеві: "Відстоювання принципів рівноправності націй, критика націоналізму і проповідь дружби народів були сильними, демократичними сторонами у рішенні національного питання М.П. Драгомановим. Але, незважаючи на демократичну позицію в цілому, Драгоманов іноді припускався серйозних помилок, скочуючись на позиції націоналістичного міщанства. Так, перше місце він відводив національному звільненню народу, котре нібито допоможе українцям і бііюрусам наблизити вирішення питання свого соціального звшьнення...

Інша серйозна помилка Драгоманова була в тому, що він не вірив до кінця у демократизм російських революціонерів, вважаючи, що великоруси не змогли звільнитись від великодержавного шовінізму... Недовіра до народовольців і упередженість проти всякої централізації штовхали Драгоманова до заперечення необхідності організаційного єднання революційних сил усієї Росії. І це було найбільш серйозною його помилкою", - повторював відомий з інших праць висновок дослідник [107].

С. Самбуку не поступався інший автор, у цьому випадку - український радянський історик: "Критикуючи народників за недооцінку національного питання, Драгоманов поруч з цим закликав їх будувати свої партії на федералістських засадах, за національною ознакою, що призвело б до роз'єднання сил революціонерів, до послаблення боротьби проти спільного ворога - самодержавства. В цілому світогляд Драгоманова"7птг-с\перечливим. В досліджувані нами роки в ньому панували демократичні і ліберальні погляди, а з початку 80-х років верх узяли останні, які разом з принципово помилковими позиціями в національному питанні та в розумінні організаційної побудови революційних партій зрештою привели його до розриву з визвольним рухом в Росії" [108].

Усе ж незворотнім результатом, досягненням періоду розвитку історіографії, що розглядається, було те, що попри всі зауваження, застереження і навіть звинувачення тепер практично не вдається обійти мовчанкою проблеми творчості, історичної ролі Драгоманова та його політичних ідей. Критика його "відсталих" поглядів все-таки супроводжувалась визнанням окремих його заслуг і впливу на покоління українських, білоруських, російських громадських діячів другої половини XIX ст. У будь-якому випадку, це було завоювання. Варто згадати й інших дослідників, які звертались до вивчення творчості та діїиіьності Драгоманова. Наприклад, його роль у становленні українсько-болгарських наукових та культурних зв'язків вивчали П.Сохань та інші автори [109]. Особливо цінними з цих праць були ті, які спирались на нові матеріали, які, щоправда, і не у відверто бунтівливій проти пануючих офіціозних приписів щодо історичної науки формі намагались довести існування "іншого", маловідомого Драгоманова.

У цей же час як продовжувач і спадкоємець традицій І. Лисяка-Рудницького заявляє себе в канадській та північноамериканській історіографії І. П. Химка [110]. Яскравою складовою праць цього дослідника відразу стає методологічна новаційність, намагання прийти до оригінальних висновків шляхом скрупульозного вивчення історичного матеріалу. Доречно згадати також і праці Р. Сольчаника, присвячені історії Указу 1876 р., виступу Драгоманова на

Паризькому літературному конгресі тощо [111]. Інтерес викликають спеціальні розвідки М. Антоновича, особливо цінні тим, що він так нетипово (на жаль!) для тогочасних західних дослідників українського походження, намагався поєднати нові інтерпретаційні підходи із залученням невідомих науковому товариству джерел [112]. Заслуговує на увагу також розвідка Ю. Божика [113].

Окремі західні дослідники звертались до проблем діїшьності Драгоманова у контексті історії російського лібералізму, конституціоналізму та земського руху [114].

Проте справжній "бум" у драгомановських студіях наступає тоді, коли в Радянському Союзі починаються політичні зміни, вщомі як процеси перебудови. Саме тоді до ідей Драгоманова звертаються десятки нових дослідників: істориків, філософів, літературознавців, правників. Його праці набувають нового суспільного значення, а політичні ідеї - актуального звучання та теоретичного сенсу.

3) Перебудова: криза усталених оцінок

Перші спроби "переосмислити" спадщину Драгоманова вибуваються у зв'язку з пошуком керівництвом СРСР "нового" обличчя соціалізму. Тому не дивно, що драгоманознавчі розвідки, які з'являються у цей час, спрямовані на розгляд соціальних поглядів, теоретичних конструкції^ вченого і громадського діїгча в царині соціалістичної ідеї. З розвитком ідеологічного плюралізму, з проростанням у масовііїї свідомості та поведінці науковців зерен, загіяних політикою "гласності", драгомановські погляди все більше починають цікавити дослідників і політично активну громадськість як альтернатива марксівському соціалізму. До того ж, альтернатива власне українська. Отже, до розвідок на тему соціально-політичних поглядів Драгоманова додаються статті та шші праці, автори яких намагаються розглянути драгомановські концепції федералізму, політичної демократії, прав і свобод людини та громадянина [115]. Чималу роль у популяризації ідей Драгоманова віїиграли украшські літературознавці, які таким чином втілювали у життя нереалізований потенціал своїх задумів ще 60-х років. Тут слід відзначити зусилля Р. Міщука, М. Жулинського, О. Мишанича та інших.

Загострення міжнаціональних відносин, кризові явища у радянському квазіфедералізмі спонукають дослідників звертатись до сюжетів, пов'язаних із "національним питанням" у рамках Російської та Австро-Угорської імперій. Відроджується"вивчення змісту та еволюції національної та націоналістичної політичної думки. Старі суперечки про "націоналізм та космополітизм", національне та загальнолюдське відновлюються як на всесоюзному, так і на рес-

публіканському рівні. Свої інтонації до сучасного прочитання Драгоманова додають представники київського, львівського, харківського та інших наукових центрів гуманітарних наук [116].

З переходом політики перебудови у критичну фазу, зі структуризацією політичної опозиції в СРСР та в Україні на рубежі 90-х рр. перед ученими та громадськістю постає низка питань, які мали не лише історіографічне та історіософське значення. Інакше кажучи, ці питання трансформувалися в одне: який Драгоманов "потрібен" новому часу та його запитам? Старше покоління намагається дати свої відповіді на це запитання, здебільшого все ще не виходячи за межі попередньо усталених оцінок. Останнім пам'ятником такого підходу, своєрідним межевим знаком на рубежі "радянської української історіографії", що закінчувала своє творче існування, та появою нової, пострадянської історичної науки, що тільки завляла про себе, стала монографія П. Федченка "Михайло Драгоманов", присвячена 150-річному ювілею М. Драгоманова [117]. Символічно, що до друку вона була підписана тоді, коли ще велись переговори про новий союзний договір, а побачила світ напередодні референдуму 1 грудня 1991 року. Не дивно, що поряд зі щирим прагненням автора висловити нові оцінки творчості Драгоманова, він чимало часу витрачає на "тлумачення" сенсу ленінського мимохідь кинутого виразу "націоналістичний міщанин" [118], часом вживає ідеологічні кліше, породжені суспільною атмосферою, що відходила в минуле "українські буржуазні націоналісти" тощо [119].

У науковій літературі цих років особливо активно дискутується роль і значення Драгоманова в російському опозиційному та українському національному русі, співвідношення українського та всеросійського компонента діяльності українського вченого і політичного теоретика, а також питання про відповідність поглядів політичного мислителя своєму часові, сучасна актуальність його ідейної спадщини тощо.

Знову виявляє себе певна поляризація поглядів дослідників Драгоманова на його спадщину. Замість поділу на "лінію Драгоманова і Антоновича", тепер пропонується поділ вздовж "лінії" Драгоманова і Донцова [120]. Радикалізація суспільно-політичних очікувань призводить до появи гостро-критичних виступів проти драгомановської федералістської концепції, на користь ідеї самостійної української державності. Пошуки, надбання та невирішені проблеми української науки перехідного періоду засвідчив 1991 р., який став роком демонтажу державності СРСР і появи незалежної України.

За збігом обставин у цей рік українська громадськість, за активною участю влади, готувалась зустрічати ювілей Драгоманова. Важливими науковими форумами, на яких обговорю-

вались проблеми дослідження спадщини Драгоманова, стали: Республіканська наукова конференція молодих учених, присвячена 150-річчю з дня народження М.П. Драгоманова: "Михайло Драгоманов і українське національне відродження" (Київ, 22 - 23 травня 1991 р.), Міжнародна наукова конференція, присвячена 150-річчю з дня народження М.П. Драгоманова "Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-політичного і національно-культурного розвитку на Україні і в Європі" (Київ, 9-11 вересня 1991) та Міжнародна наукова конференція "Суспільно-політична думка на західноукраїнських землях у контексті національно-культурного розвитку народів Австро-Угорщини" (Львів, 5 - 7 грудня 1991 р.).

На жаль, конференції, що відбулись, не повною мірою посприяли консолідації творчих зусиль дослідників драгомановської творчості. Поруч із безсумнівними здобутками та відкриттями цих конференцій, наприклад, започаткуванням прямого, відкритого для широкої аудиторії діалогу представників української вітчизняної науки та україністів з інших держав, організатори конференції мусіли зустрітися з проблемою неадекватності своїх організаційних і фінансових ресурсів викликам часу та попитові на літературу з досліджуваних тем - обидві міжнародні конференції не закінчились виданням відповідних матеріалів. Хоч, як певну компенсацію, наукова громадськість отримала збірку статтей, в якій були вміщені розвідки Л. Новиченка, М. Поповича, Л. Гаєвської, Я Грицака, П. Федченка, О. Скакун, Я. Дашкевича та інших авторів [121]. Матеріали ж львівської конференції так і чекають на кращі часи для свого видання.

На загал, події політичного життя значно випереджали зміну теоретичних, ідеологічних і методологічних орієнтирів, якими керувались суспільствознавці, що вивчали творчість Драгоманова. Лихоманний ритм адаптації науковців до нових реалій, що каркаломно змінювались, бажання не відстати від нових віянь позначались на кількості та якості літератури. Поруч з її чисельним зростанням, надто великого поширення набирав ювілейний тон, популяризаторський напрям розвідок, які з'являлись в українській науковій періодиці з проблем "драгоманознавства". Окремі книги виходили з певними недоробками, але вони виправдовувались необхідністю своєчасної відповіді на запити наукової громадськості та студентської аудиторії, що особливо зацікавлено ставилась у цей час до вивчення політичної думки загалом, а української зокрема [122]. З постанням незалежної України ситуація з вивченням, дослідженням та популяризацією творчості Драгоманова зазнала суттєвих змін.

И) Незалежна Україна та проблеми дослідження теоретичної спадщини Драгоманова

Формування української державності сприяло переміщенню уваги української суспільно-політичної думки до питань національно-державного будівництва. Відповідно, зростав "попит" на пошуки витоків державницької традиції, осмислення незначного досвіду незалежного існування України, інтерес до визначення внеску окремих українських діячів у формування національної та державної ідеї. Таке переключення уваги було, власне, адекватною відповіддю академічного середовища на запити часу, хоча й породжувало небезпеку вузько-кон'юнктурного, функціонально-прагматичного підходу, загрожувало спрощеним, однобічним тлумаченням процесів минулого. Поряд з цим, звичайно, зберігали своє значення традиційні теми для дослідників діяльності Драгоманова, які поставали у новому осмисленні [123].

Після 1991 р. постала потреба, по-перше, осмислити значення федералістсько-автономістської традиції в українській суспільно-політичній думці, визначитись зі ставленням до "драгомановської" концепції федеративної державності, до його проекту поліетнічної України - асоціації територіальних та національних громад [124]. Не менш важливою, по-друге, для дослідників пострадянської доби стала проблема оцінки соціалістичної течії в українській політичній традиції, у тому числі важливості соціальних ідей М. Драгоманова для розвитку національної думки. Третім колом питань, які теж вимагали розв'язання, була проблема актуальної інтерпретації української ідеї, щодо якої, як відомо, Драгоманов мав своєрщні і неоднозначні погляди [125]. Таким чином, драгомановська спадщина входила в чергову фазу її ревізії. Складність цього періоду підсилювалась тим, що протягом перших років формування незалежної держави відбувалась справжня повінь раніше не відомої науковому загалу українознавчої літератури, що виходила за кордоном, зокрема, з-під пера українських учених, публіцистів та діячів діаспори в різних країнах [126]. Зрозуміло, це призводило до появи літератури яскраво антидрагомановського спрямування [127]. Потрібен був час, щоб дослідники засвоїли нові масиви інформації та впливів, виробили власні підходи до різних оцінок, методик та методологій вивчення історії України, спадщини Драгоманова.

Висловлюючи власні судження про цей період у розвитку української історіографії, присвяченої дослідженню проблем українського суспільно-політичного життя другої половини XIX ст., ролі в ньому ідей та творчості Драгоманова, можна відзначити, що вищезгадані проблеми не вплинули негативно на історичні та по-

літичні науки. Навпаки, вибувалось помітне збільшення кількості дослідників, які аналізували національну ідею, концепцію української історії Драгоманова, вивчали його педагогічні погляди, філософські аспекти його спадщини тощо. У цей час до групи дослідників Драгоманова, які стали відомими задовго до постання незалежної України (П. Соханя, В. Сарбея, О. Скакун, Р. Іванченко та багатьох інших) долучились дослідники нової генерації. Серед них треба згадати Я. Грицака, який присвятив декілька вагомих наукових праць вивченню поглядів Драгоманова, зокрема, на соціалістичну ідею, його ставлення до державницького ідеалу, його полеміці з молодими радикалами тощо. Цікава дослідницька робота проводилась у межах Інституту історії України НАН України, в Інституті археографії НАН України, в Інституті фшософії НАН України [128].

Активно вивчали спадщину Драгоманова в царині політико-правової думки О. Скакун [129], М. Молчанов [130], Т. Андрусяк, з ініціативи якого проведенні читання, присвячені 110-річчю виходу друком "Вільної Спілки" [131]. Варто також згадати його монографію, присвячену проблемі прав людини у творах Драгоманова [132]. Не можна залишити без уваги і продуктивне звернення до драгомановської політологічної спадщини в широкому контексті історії української політичної думки дослідником В. Потульницьким [133]. Як позитивну тенденцію треба підкреслити прагнення нового покоління науковців звертатись до дослідження драгомановської спадщини у філософському або порівняльно-історичному контексті. Наприклад, Я. Грицак порівняв окремі аспекти політичних поглядів Драгоманова з поглядами І. Франка [134], О. Козирєв зіставив погляди Драгоманова та Антоновича [135], Л. Комзюк проаналізував конституційні ідеї Драгоманова та державно-політичний ідеал М. Махновського [136]. Вивчались також окремі аспекти історіософії та соціальної філософії Драгоманова [137], його ставлення до окремих фахових проблем історичної науки [138]. Не залишалась поза увагою науковців громадська, педагогічна діяльність Драгоманова [139]. Можна без перебільшення твердити, що роки незалежності України підтвердили існування потужного наукового потенціалу українознавства загалом, а дослідження спадщини Драгоманова зокрема. Підтверджують це і три останні Конгреси україністів, проведені відповідно у Львові, Харкові та Одесі, де щоразу знаходилось місце для дискусій і доповідей на драгомановські теми.

Позитивним явищем стало посилення міждисциплінарного підходу, а разом з цим і наполегливого прагнення дослідників молодшої генерації синтезувати у своїх працях здобутки дореволюцій-

ної, радянської та зарубіжної думки, осмислювати спадщину Драгоманова з нових позицій [140].

Проте існує ціла низка об'єктивних і суб'єктивних труднощів, нерозв'язаних питань у дослідженні спадщини Драгоманова з нових методологічних позицій у зв'язку із залученням раніше не використаних джерел та літератури. Дослідники натрапляють на чималі перешкоди у вивченні спадщини Драгоманова, які пов'язані з відсутністю значного масиву необхідних архівних джерел на території України, з тим, що праці Драгоманова, особливо женевського періоду, малодоступні і далеко не всі з них можна знайти в бібліотеках України. Водночас бажає кращого робота з систематизації бібліографії, присвяченої творчості Драгоманова [141]. Непросто для сучасних українських дослідників оцінити досвід, надбання та упущення своїх зарубіжних колег, оскільки провідні закордонні бібліотеки доступні лише одиницям, серед інтересів яких зовсім не обов'язково превалює драгомановська тема. Поряд із нереалізованою ідеєю опублікування 20-томного академічного видання творів Драгоманова, з відстутністю належної фінансової підтримки вивчення драгомановської спадщини, скороченням можливостей проведення спеціальних наукових конференцій можна дивуватись не з проблем новітньої історіографії, а з вагомості її здобутків.

Треба відзначити деяке зниження інтересу до дослідження драгомановської проблематики за кордоном. По-перше, російські дослідники в значній мірі втратили інтерес та відповідну підтримку на вивчення тих тем, які не цікавлять нову російську політичну владу і не викликають резонансу у громадській думці (дещо курйозною "компенсацію" такого становища російської історіографії виглядає поява в поважному академічному журналі статті японського науковця на важливу для історії суспільно-політичної думки тему [142]. Цікаво відзначити, що М. Костомарова російська наукова громадськість аж ніяк не збирається "повернути" українцям, а Драгоманов, який багато в чому був наступником і продовжувачем його традицій і відіграв помітну роль у становленні політичної думки в Росії останньої третини XIX ст. фактично не цікавить російських учених. Загалом, у російській історичній науці, як, до певної міри, в українській, ознакою повернення до "витоків" стало панування стилю "ретро" в науково-видавничій діїшьності. При чому йдеться не про повернення, перевидання пам'яток історичної та історико-фшософської, громадської думки Росії, що цілком виправдане, - йдеться про намагання ототожнити, знівелювати різницю між процесами в Росії на початку і наприкінці XX ст., зокрема, в царині україно-російських взаємин.

Так, драгомановську тему з початку 90-х років зустрічаємо тільки у двох виданнях, які мають певну популярність у колі людей, зацікавлених вивченням "українського питання". Маємо на увазі перевидану працю російського емігранта-історика М.І.Ульянова [143], а також таке цікаве відбиття ідеологічних смаків та устремлшь московської патріотичної публіки, як збірка праць "антисамостійницького", а по-суті антиукраїнського спрямування початку XX ст. "Украинский сепаратизм в России" [144]. Очевидно, що прес стереотипного, поширюваного політичними силами та засобами масової інформації в Росії уявлення про "підступність" українців, які зрадили "слов'янське братерство" в його кремлівському баченні, здійснює свш, далеко не кращий вплив на формування історіографічних традищй новітньої рогійської науки. Виняток становить видання, яке заслуговує на увагу - це книга О.І. Міллера, в якій певне місце відведено й аналізу діїшьності М. Драгоманова [145].

Спад інтересу до української політичної думки та ідей Драгоманова помітний також і з боку західних дослідників. На це є певні причини. В цілому, свій гальмівний вплив здійснює зниження питомої ваги східноєвропейських, російських студій в академічній та університетській системі західних країн. Певна деактуалізащя досліджень суспільно-політичної проблематики для зарубіжних науковців і намагання надолужити прогалини в українознавстві там, де існують можливості застосування новітніх методів і методик дослідження, де з'являється можливість сказати "нове слово" відволікає увагу учених вщ проблем суспіїтьних рухів XIX ст., від вивчення їх ідеологічної складової. Натомість зростає зацікавленість до етнологічно-культурних студій, до простеження соціальних вимірів процесів модернізації східноєвропейських націй, у тому числі української тощо. А на дослідження закономірностей та особливостей становлення української суспільно-політичної думки останніми роками звертається все менше та менше уваги. Винятком можуть бути окремі публікації [146].

Досить обнадіїгливо висловився відомий американський дослідник М. Райєф, який відзначившу передмові до листування Драгоманова, виданого УВАН (Нью-Йорк, США): "Завдяки дивовижному поворотові долі, як це часто трапляється в історії, що добре було відомо також і Драгоманову, його аналіз видається сповненим передчуття наших проблем, а його рішення дуже відповідними нашому часові. Тому було би дуже бажаним, справді, мати повноцінні ік критичне дослідження драгомановських філософських принципів і політичних поглядів, дослідження, яке розгляне всі аспекти його мислення і помістить його проникливе бачення у відповідний інтелектуальний та історичний контекст" [147].

Отже, не зважаючи на числену літературу, на дослідженість, а інколи надзуживаність окремих тем, які стосуються політичних ідей Драгоманова, проблеми, які можна вважати переконливо вирішеними в історіографії нашого питання, не охоплюють ані кількісно, ані якісно всієї драгомановської теоретичної спадщини. Поза увагою залишились вагомі та актуальні аспекти драгомановських теоретичних надбань, зокрема, його погляди на слов'янську ідею, його бачення шляхів і методів національної консолідації українців на нових, власне європейських засадах, його погляди на перспективи розвитку народів Східної Європи тощо. На енергійні зусилля дослідників чекає також подальша пошукова робота, спрямована на розширення джерельної бази вивчення драгомановської спадщини. Вимагає не менших зусиль і теоретично складніша праця переосмислення його наукового доробку з нових методологічних засад, у відповідь на виклики часу, які не можуть залишати байдужими та відстороненими ані вітчизняних, ані закордонних україністів, дослідників історії політичної Думки, минулого східноєвропейських народів. У цих тематичних рамках теоретична спадщина та діяльність українського вченого і громадського діяча залишається гідною творчої посвяти нових поколінь істориків, політологів, соціологів, філософів, літературознавців і правників.

1. 2. Джерела

Дослідження політичних ідей, теоретичних поглядів М. Драгоманова спирається на значний та різноплановий масив джерел. Навряд чи можна поскаржитись на відсутність документів, як опублікованих, так і архівних, які дозволяють дослідникові вивчати різноманітні аспекти діяльності Драгоманова, розбиратись в його особистих, наукових, громадських і політичних зв'язках. Існуючі документи надають можливість визначати, який вплив мали його ідеї на сучасників в Україні, Росії, на представників інших народів. На загал, існуюча джерельна основа для наукової роботи дозволяє впоратись із завданнями, які ставить перед собою дослідник.

Стверджуючи це, ми зобов'язані відзначити, що існують серйозні проблеми, зокрема, для сучасного українського дослідника в опрацюванні джерел з драгомановської проблематики. Тільки дещиця драгомановських праць і документів знаходиться в українських бібліотеках та архівосховищах. Значна їх частина перебуває у Російській Федерації, в Болгарії тощо. Деякі з драгомановських документів зберігаються в архівосховищах інших країн і поки що важко собі уявити дослідника в України, якій міг би однаковою мірою охопити архівні матеріали, навіть бібліотечні ресурси для поглибленого,

плексного вивчення як політичних поглядів і діяльності Драгоманова, так і історії українського, навіть російського визвольного руху в другій половині XIX ст. Цей "об'єктивний" (оскільки мало залежний від зусиль самого дослідника) брак можливостей опрацювання архівних джерел частково врівноважується інтенсивною публікаторською діяльністю, яка проводилась упродовж усього XX ст. Йдеться про оригінальні документи, які належали Драгоманову або стосуються його діяльності: драгомановські рукописи, його листування, поліцейські справи щодо нього й таке інше. Таким чином, попри ті проблеми, які потребують вирішення у майбутньому, сучасний дсіслідник може проводити пошукову та аналітичну роботу, використовуючи значну кількість джерел.

Відзначимо джерелознавчі орієнтири, якими керувався автор роботи в пошуку та вивченні матеріалів до теми "Політичні ідеї М. Драгоманова". Це, перш за все, використання тих документів, які дозволяють розкрити сутність, походження та еволюцію політичних поглядів Драгоманова, його теоретичних розробок тощо. По-друге, вивчення матеріалів, які дозволяють визначити основні фактори, які впливали на позицію Драгоманова з принципових питань політичної теорії та політичної філософії. Документи, які цікавлять біографа, стосуються, наприклад, родинних зв'язків ученого, дослідницької, педагогічної діяльності Драгоманова, його конкретної участі в українському "громадівському" русі, цікавили і нас, оскільки, оскільки вони стосуються обраної автором теми, дозволяли зрозуміти ті чи інші аспекти драгомановської теоретичної діїшьності. Тому не кожний документ, який знаходиться у розпорядженні автора, становить інтерес з огляду на предмет дослідження. Все це і визначило критерії відбору документів, їх вивчення та інтерпретації, позначилось на селективному ставленні до використання архівосховищ і бібліотечних ресурсів. Це не рівнозначно, звичайно, ігноруванню джерел конкретно-біографічного характеру або таких, які дозволяли повніше усвідомити особистість Драгоманова, обставини його діяльності тощо. Але ці зовнішньоподігві джерела становили тільки допоміжний інтерес для нашого дослідження, привертаючи відповідну увагу.

Недруковані матеріали

А) Архівні матеріали

Для вивчення політичних поглядів і теоретични зусиль Драгоманова особливе значення мають його **особисті документи. У** їх використанні існують окремі об'єктивні та суб'єктивні обмеження.

Перш за все, далеко не всі документи Драгоманова, які були відомі попередникам, збереглись до нашого часу. Так, наприклад, безслідно зникли з поля зору науковців ті документи, які були придбані у драгомановської родини з софійської колекції Українським інститутом у Варшаві. За вірогідними відомостями, вони пропали пщ час Варшавського повстання 1944 р. По-друге, автора роботи цікавили такі документи, які проливають світло на розвиток світогляду Драгоманова. Такими архівними матеріалами є його рукописи статей, що не були надруковані, чернеткові записи та начерки майбутніх праць, які дозволяють ознайомитись із формуванням думок ученого та громадського дояча. Деяку цінність мають його викладацькі конспекти та матеріали, оскільки в своїх лекціях Драгоманов не уникав і політичних питань, а "суто" історичні події полюбляв тлумачити з огляду на сучасні йому запити та інтереси суспільного розвитку. Такі документи широко представлені в Інституті Рукописів Ц Н Б України ш. В. Вернадського, частково вони зберігаються в ЦДІА України у м. Львові та в інших архівосховищах. Заслуговують на згадку також ті матеріали, які мали вузькомемуарний характер і збереглися в оригіналах [148].

Б) Листування - недруковане

Більш повною картина ідеологічного розвитку Драгоманова, його "творча лабораторш" як ученого та мислителя постає зі сторінок недрукованої епістолярної спадщини. Тут бачимо людину, яка розмірковує, ділиться своїми сумнівами, здогадами, висловлює припущення. Ця група джерел, а саме - архівний епістолярій Драгоманова має значення одного із найцінніших матеріалів. Наприклад, серед листів Драгоманова до окремих осіб та організацій знаходимо відомості про попит на його праці, що може слугувати додатковим критерієм оцінки не тільки популярності драгомановських ідей, а й їх відповідності поглядам і запитам сучасників, їх очікуванням і прагненням. Без цього важко уявити розв'язання питання: чи був Драгоманов мислителем, "відірваним від життя", чи він діїга, спираючись на певні суспільні верстви, враховуючи дійсні громадські потреби (див., напр.: авторські зізнання про поширення драгомановських брошур часу "балканської кризи": "Відсилаю там само, за Вашим бажанням, свої брошури, - хоча й не всі: "Внутреннее рабство и Война за освобождение" розійшлось до одного примірника..." [149].

До цікавих і важливих джерел цієї групи треба віднести листування Драгоманова з відомими революційними та опозиційними діячами Росії, України і т. д., в яких він намагався прояснити моти-

ви своїх вчинків, плани своєї діїшьності, деталі власної політичної програми. Найбільш цікаві матеріали, що зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (колишній ЦДАЖР), де, зокрема, заслуговують на увагу листи Драгоманова до П. Лаврова (див., напр. цікаве драгомановське пояснення неможливості заснування українського видання на території Австро-Угорщини [150] та до інших осіб, а також у Російському Державному Архіві Літератури та Мистецтва (насамперед, листи Драгоманова до Степняка-Кравчинського тощо). Деякі матеріали, які дозволяють краще зрозуміти розвиток стосунків Драгоманова з представниками російської революційної еміграції, значення ідеологічного чинника в їх розбіжностях, зберігаються у РЦХИДНИ (Російському Центрі зберігання та використання документів новітньої історії), але вони містять тільки окремі, уривчасті відомості [151].

Значна кількість недрукованих архівних матеріалів, кореспонденцій Драгоманова з різними особами та установами, листів вщ окремих осіб та організацій зберігається у ЦДІА України у Львові, а також у Відділі Рукописів Інституту Літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Не всі ці матеріали рівноцінні. Наприклад, здавалось би, цінні відомості мають бути в листуванні Драгоманова зі своїм помічником у Женеві в справах публікації "Громади" та інших видань, що виходили у "Печатні "Громади" - Козьмою-Ляхоцьким. Проте відомості, що містяться у цих листах, небагато дають для розумшня політичних поглядів і планів Драгоманова. Вони переважно стосуються організаційних питань, частково особистих та й, власне, все [152]. Втім, і в такому вигляді ці документи заслуговують на увагу дослідників, особливо біографів діячів українського національного руху другої половини XIX ст.

Глибоку зацікавленість викликають ті листи, в яких Драгоманов дискутує суспільно- та політично-важливі питання з представниками наукового світу, з відомими громадськими дшчами. Наприклад, важливе для розуміння драгомановських теоретичних поглядів і для аналізу інтелектуальної атмосфери українського національного руху листування Драгоманова з С. Смаль-Стоцьким. У відповідях до Драгоманова Смаль-Стоцький, зокрема, висловлює точку зору буковинських діячів, які стояли на "народовських" позиціях, з такого актуального питання, як релігійна політика національного руху, де наводить аргументи, з якими не міг не рахуватись Драгоманов [153].

Окремі, щоправда, епізодичні знахідки можуть трапитись дослідіпікові в обласних архіїїах Украши. Зокрема, у Полтавському обласному архіві зберіїжться кілька листів Драгоманова до його племіїтниці Лесі Українки, з міркуваннями про суспільно-політичну

проблематику [154]. Стосунки Драгоманова з діячами російської опозиції, представниками науки, літературного світу, журналістами тощо доповнюють і розкривають ті листи, які зберігаються, окрім згаданих московських архівів, також в архівах Санкт-Петербурга. Це стосується Російського Державного Історичного Архіву, Російського Інституту Літератури (Пушкінський Дім), Відділу рукописів Російської Національної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна, "Дома Плеханова".

У цілому, архівна епістолярна спадщина, яка стосується теоретичної та практичної діяльності Драгоманова, є потужним комплексом джерел для науковців, які вивчають українську, російську та східноєвропейську історію тощо. Залишається пошкодувати за тим, що такі цінні джерела все ще не опрацьовані належним чином і не вийшли друком в Україні чи за її межами.

В) Документи третіх осіб та установ

Треба брати до уваги також документи та матеріали, які належали третім особам, окремим організаціям, але містять певні відомости та інформацію про Драгоманова, про його суспільно-політичні погляди та громадянську позицію з окремих питань. Наприклад, це стосується документів драгомановських наукових опонентів, наприклад, професора Київського університету Св. Володимира Більбасова, який намагався "вчасно" попередити російську громадськість про небезпечність україиофільских поглядів Драгоманова (див., напр.: його оцінку Драгоманова: "Справа, бачте, в тому, що Драгоманов - хохломан, відомий агітатор 61 та 62 років, сильно бажаючий повторити у Києві роль Костомарова, стати жертвою та перебратись до редакції "Пет[етрбургские]. Вед[омости]", куди він кореспондує..." [155].

Це стосується і тих офіційних документів, які дозволяють простежити основні етапи наукового зростання та суспільної праці Драгоманова [156]. Дослідник не може не зважити на документи, пов'язані з поворотним моментом у драгомановській долі, - з його звільненням з університету, якому передувала ретельна "підготовча" праця царської бюрократії та її "догідливих помічників". У цих документах аналізуються драгомановські погляди, його висловлювання у пресі аж до моменту звільнення особисто імператором від улюбленої роботи в університеті.

Не позбавлені значення, хоч і периферійного як для нашого дослщження, ті документи державних інституцій Росії та Австро-Угорщини, в яких прослщковується діїшьність Драгоманова та його прихильників, дається оцінка їх програмам, намірам, поглядам, мірі небезпеки цих поглядів і діяльності для інтересів імперської дер-

жавності (див., напр., відомості про підтримку "громадівцями" Драгоманова [157].

Важливе значення мають архівні документи особистого походження, в яких учасники російського революційного табору, українського визвольного руху давали свої оцінки діяльності Драгоманова, висловлюючи своє ставлення до його ідей (див., напр., висловлювання Л. Дейча про Драгоманова: "Я зовсім не поганої думки про Драгоманова як про особистість, але він людина не нашого середовища, він проти всієї еміграції..." [158]. До цієї ж групи джерел, що відзначається різноплановістю, широким діапазоном суджень, різним ступенем заангажованостості та емоцшності, треба віднести і документи родини Драгоманових, передовсім, ті, які стосуються життя і творчої діїиіьності Драгоманова, його ставлення до виконання громадських обов'язків, його іітгересів, уподобань, занепокоєнь і надій. Згадаємо про таке цінне джерело, як щоденник дружини Драгоманова - Людмили Драгоманової, який зберігається в Архіві Болгарської Академії Наук і який залишався поза увагою попередніх дослцщиків. У цьому щоденнику, наприклад, особливо цікаві свідчення та нотатки дружини про останні роки життя Драгоманова, про його наукові інтереси, плани довершити свою працю для України з моменту, коли йому стало зрозуміло наближення смертного часу. Її описи емоційного стану чоловіка, його іїггелекгуальних інтересів, ставлення до української справи дозволяють краще зрозуміти поведінку Драгоманова (наприклад, Л. Драгоманова згадувала: "З початком тепла він дуже любив сидіти довго у салоні, читати, розмовляти і дивитися на подарунки, надіслані йому з приводу 30-річного ювілея його літературної діяльності, котрі я розмістила у салоні. Особливо йому приємно було, що великий портрет Шевченка, зроблений олшними фарбами, прийшовся якраз напроти дивану, на якому він звичайно сидів. Ювілейні його подарунки прийшли до нас у той час, коли він захворів після Різдва. Всі вони і адреси зачіпали його до сліз і не раз я зоставала його плачучим над читанням всього, що йому було сказано з цього приводу. Вш відчував визнання того, що він все своє життя дав на роботу для своєї батьківщини, і бачив, що праця його не проминула безслідно. Але часто, точно передчуваючи свій кінець, говорив нам: це не ювілей, цс панахида" [159].

Суперечливим за змістом, але від того не менш важливим джерелом вивчення не тільки діяльності^ але й безпосередньо теоретичної праці Драгоманова є недруковані мемуарні матеріали. Архівна мемуаристика з теми дослщження вирізняється відчутними різночитаннями ідеологічного стрижня драгомановської суспільно-політичної діяльності. Наприклад, для відомого російського

революційного діяча та видавця революційної літератури, В. Бурцева, Драгоманов - це водночас український патріот і російський ліберал - демократ. Характеризуючи погляди Драгоманова, Бурцев відзначав: "Його ще при житті називали "батько українців". Але Др[агоманов] у то ж сам час був одним з самих переконаних і талановитих російських ліберал-демократів, для кого Росія, її культура, її література, її історія, її сучасна могутність (? - А.К.), її доля були близькі. Це була його культура, його література, історія його народу. Для нього була дорога могутність Росії і її доля як доля його народу. Історію України він у майбутньому не уявляв собі без зв'язку з Росією та її історією" [160]. Твердження про переважаючі російські впливи на Драгоманова зустрічаємо і в працях інших авторів - сучасників Драгоманова [161].

Ці мемуарно-оціночні праці переважно не стільки відновлюють картину діяльності чи зміст суджень Драгоманова, як відтворюють його образ у сприйнятті авторами праць на момент їх написання. Наприклад, активний учасник російського революційного руху 1870-х рр., бессарабський румун, З. К. Арборе-Ралле згадував про Драгоманова як про ініціатора політичних акцій, що викликали роздратування саме російських народників, у той же час отримуючи цілковиту підтримку представників неросійських народів Східної Європи [162]. Але ж Драгоманов виступав з цими своїми ідеями перед практично тією ж самою аудиторією - емігрантами з Росії у Швейцарії. Проте один із авторів мемуарів - Бурцев, запам'ятав Драгоманова як українського патріота, але російського діяча, а інший - Арборе-Ралле, вважав його українським патріотом і національним діячем. Він же схвально оцінював його національні та регіональні політичні проекти, що виходили за державні кордони Росії, його пропозиції утворення східноєвропейської федерації без Росії [163]. На жаль, мемуари Арборе-Ралле не збереглись в архіві повністю. У них відсутня низка сторінок, які знаходились у справі. Виникає запитання: кому і коли було потрібне їх зникнення?

Нарешті, певне значення мають і агентурні відомості, які стосувались діяльності Драгоманова, його програмних накреслень, політичних ініціатив тощо. Правда, якість цих агентурних донесень часом украй сумнівна. Наведемо один типовий приклад: "Драгоманов колишній професор Київського університета, він збуджує Русинів у Галичині і на Буковині, це сама сильна партія, котра бажає з'єднатись в одне ціле і відділитись від Російської імперії. Русини бажають мати стару запорізьку січ. Драгоманов переважно проживає у Львові, де він співробітником Русской газети Слово. Він має сильний вплив на Русских студентів у Лембергу і Києві" [164].

Впадає в очі еклектичність, суперечливість, просто поверховість і неправдивість інформації.

Отже, будучи важливим джерелом, поліцейські, жандармські архівні матеріали потребують максимального врахування "перешкод" на шляху правдивої, достовірної інформації, специфіки агентурної інформації, яка нерідко формувалась на основі чуток, припущень. Вона мала ще й засвідчити "ура-патріотичну" позицію самого "джерела", продемонструвати максимальний негативізм автора донесень стосовно "політичної крамоли", яка доповідалась керівництву. В таких повідомленнях, природно, переважала зовнішня, подієва інформація, яка має тільки опосередковане відношення до теми нашого дослідження. Ця обставина додатково обмежує цінність і важливість наукового використання цієї групи джерел (цікаві, наприклад, оцінки поліцейських аналітиків щодо творчості Драгоманова: "...у своїх брошурах на російській мові він стає майже виключно на політичну точку зору, про соціалістичні ідеали він немовби повністю забуває" [165].

Серед масиву архівних матеріалів, що розглядаються, варті згадки документи, які стосуються не самого Драгоманова, його діяльності як теоретика та політичного ідеолога, а його оцінок наступниками, дослідниками та "ідеологічними спадкоємцями". Побіжно слід згадати про намагання дослідників початку XX ст. зібрати якомога більше фактів, що стосувались участі Драгоманова в організаціях російських лібералів і земців у зв'язку з історією з фінасуванням "Вольного Слова" (див., напр., міркування одного з дослідників історії суспільних рухів у Росії XIX ст. Сватікова про "...Драгоманова, якого я вважаю одним з найбільш цікавих діячів свого часу, людиною дійсно державного розуму. Повз його визвольну діяльність, мене дуже цікавить його особиста участь в університетському питанні і його матеріали з університетського питання, про які говорив мені ще в 1902 році покійний Микола Костянтинович Михайловський" [166].

Не менш цікаві, на наш погляд, і спроби окремих товаришів Драгоманова з суспільно-політичної діяльності в 1870-1880-х рр. дати оцінку його поглядам чверть сторіччя пізніше, висловити судження про те, де б знайшов своє місце Драгоманов у нових умовах політичного розвитку Росії (див., напр., відгук І. Прісецького на появу першого тому "Политических сочинений" Драгоманова у Москві: "... читаючи його, ніби чуєш сучасні суперечки про політику різних національностей і роз'яснення з цього приводу партії Конст[итуційних] Демократів]. Я глибоко переконаний, що будь Михайло Петрович живий, він був би тепер у Росії і знаходився на чолі партії К.Д. Я пригадую, що, коли ми з ним говорили про долю

Росії, то він мріяв взяти участь у політичному житті Росії при конституції..." [167]. Хоч такі документи не стосуються безпосередньо теми нашого дослідження, проте не варто оминати можливості порівняння позицій різних поколінь щодо драгомановської теоретичної спадщини. Особливо цікаві оцінки представників покоління, яке діяло разом з Драгомановим.

У цьому контексті варто згадати, наприклад, про плани видавців спадщини Драгоманова під час першої революції в Росії, насамперед, Б. Кістяківського (див., напр.: "Окрім того, хочу побути у Петербурзі, аби прилаштувати видання творів Драгоманова. Ваш Пирожков видає твори Щапова у трьох томах. Чому ж він не може видати твори Драгоманова? Драгоманов багато більше актуальний" [168]. Як відомо, ця акція не принесла значного результату. Російська публіка не поспішала купувати праці Драгоманова, напевне тому, що їх сюжети належали історії, а за спрямуванням вони були надто "українофільськими". А, головне, драгомановський конституціоналізм і лібералізм втрачав актуальність у хвилі пореволюційної реакції в Росії. Українська ж публіка якщо і купувала, то охочіше драгомановські праці рідною мовою і присвячені українським, а не загальноросійським темам. Таким чином, спроба Б. Кістяківського видати 4 томи Драгоманова в Росії завершилась на першому томі.

Друковані документи

Г) Літературна спадщина Драгоманова

Оскільки монографії! присвячена дослідженню політичних щей, теоретичної творчості Драгоманова - мислителя та ідеолога, то, вщповщно, найважливішими джерелами для неї були драгомановські наукові праці та розвідки, аналітичні статті, огляди, рецензії, публіцистика, нотатки тощо. Масив таких друкованих праць вражає своєю різножанровістю, багатством і розмаїттям тем, широким діапазоном сюжетів. В огляді неможливо дати загальну характеристику всіх друкованих праць Драгоманова. Обмежимось деякими класифікаційними зауважами та міркуваннями. По-перше, важливу групу джерел із цього масиву становлять наукові твори Драгоманова, його історичні та етнографічні, інші розвідки. Правда, треба зробити одне суттєве зауваження. Ці праці цікавили дослщника не своїми специфічними науковими завданнями, фактажем тощо, а тим, що в них Драгоманов висловлював свої суспшьно-політичні погляди, загально-методологічні оцінки. Наприклад, етнографічні праці Драгоманова цікаві тим, що в них він

не уникає наукової полеміки з приводу проблем націогенезу, складових національного характеру, ролі історичних чинників у становлені окремих націй, зокрема української [169].

По-друге, виокремимо літературно-критичні праці Драгоманова. Крім "суто" літературознавчих, бібліографічних та історичних сюжетів, вони щедро наповнені роздумами їх автора над проблемами суспільних ідеалів, його теоретичними міркуваннями, аналізом політичних особливостей конкретних ситуацій, які викликали появу аналізованих ним літературних творів. Вони несуть на собі відбиток політичної особистості Драгоманова, його усвідомлення значення художньої літератури для формування світогляду, громадської позиції інтелігенції в Росії, Австро-Угорщині, украшської національної інтелії;енції, насамперед [170]. Водночас за такими розвідками простежується зміна поглядів Драгоманова з важливих політичних питань, з проблем політичної теорії та політичної філософії, його ставлення до програмних питань діяльності українського національного руху, опозиції в Росії та Австро-Угорщині. Тому літературознавчі твори Драгоманова також не були залишені без уваги дослідника політичної спадщини українського вченого і громадського діїгча.

Цікавили автора науково-популярні праці Драгоманова на історичні теми [171], на релігієзнавчі теми [172], в яких він ретельно аналізував історичні процеси, намагався визначити, які уроки повинні взяти з них нові покоління, до яких цілей спрямовувати їм свої зусилля. Окремий інтерес становлять праці Драгоманова, в яких він звертається до історичних і сучасних йому проблем суспільно-політичного ладу, розглядає політичні процеси, роль державних інституцій, громадської самодіяльності на прикладах держав минулого, сучасних країн Європи та Північної Америки. Значення таких праць виходить за рамки "політичного лікнепу". Вони містять чимало програмних положень, розкривають задуми їх автора щодо організації та поступовості дій демократичних сил народів Східної Європи, взаємодії з ними української інтелігенції [173].

Особливе значення для розуміння політичної спадщини Драгоманова мають його програмні виступи, документи, з якими він звертався до громадської думки Європи, започатковуючи принципово нову та важливу для українського руху зовнішньополітичну інформаційну, просвітницьку та агітаційну діяльність у країнах кіхідної Європи [174].

Важко переоцінити роль таких джерел, як редаговані Драгомановим журнал і збірка "Громада", на сторінках яких Драгоманов виступив із такою важливою розвідкою, як "Шевченко, українофіли й соціалізм" [175], де він видрукував "Переднє слово до

"Громади" та інші важливі для української політичної історії, історії суспільно-політичної думки твори.

Цінним і все ще не достатньо вивченим дослідниками джерелом залишається публіцистика Драгоманова, його журналістські дописи на сторінках російських видань "Санкт-Петербургские Ведомости", "Вестник Европы", на сторінках київських газет, передовсім "Киевский телеграф", його виступи в галицькій та буковинській періодиці, в часописах "Правда", "Діло", "Житє і Слово", "Народ", "Хлібороб", "Буковина" тощо. Ці джерела особливо цінні тим, що вони становлять найбшьш рухливу частину теоретичної спадщини Драгоманова, містять його реакції, актуальні оцінки подій, які відбувались у житті українського суспільства, в Росії, Австро-Угорщині, на Балканах, у Європі у 1860-х - першій половині 1890-х рр. Вони дозволяють говорити про міру таланту, аналітичності та актуальності суджень Драгоманова, про ступінь його проникливості у зміст сучасних йому подій. Ці ж праці дозволяють побачити й ті упущення, що були притаманні баченню вченим поточних подій, його аналізові та прогнозам розвитку цих подій.

У цілому, наголосимо на інтелектуальній сумлінності та сміливості Драгоманова. Він не ховався за загальними фразами, оцінюючи хід подій, а намагався видіїшти суттєві риси конкретних явищ, провідні тенденції суспільно-політичного розвитку, висловити та обгрунтувати свою позицію. Врешті-решт, він прагнув застерегти сучасників від наслідків помилкових політичних кроків, довести небезпеку культивування певних політичних доктрин для їх власного життя, для прийдешніх поколінь (див., напр., його прогнози та застереження щодо розвитку російської революції [176].

Наголос на прогностиці Драгоманова як характерній складовій його теоретичної спадщини змушує критично відзначати ті його передбачення, що не справдились, його оцінки, що розійшлись із майбутнім. Драгомановська прогностика - справді одна з найцікавіших і важливих сторін творчої спадщини Драгоманова, якій у науковій літературі приділена хіба що побіжна увага (зокрема, як методові дослідження та впливу на ідейні позиції сучасників, а не як окремим оцінкам, що висловлювалися вченим і громадським діячем).

"Ювілейний" жанр не властивий творчості Драгоманова. Втім, виходячи з прагматичних міркувань, в окремих ювілеях він убачав добру нагоду висловити важливі для суспільства думки, використати можливість сучасного осмислення визначних історичних подій чи постатей. Тому вчений і громадський діяч не ухилявся від створення таких праць, найбільше з яких було присвячено Т. Шевченкові. Доречно згадати, що Драгоманов мріяв, але не зміг реалі-

зувати у межах замисленого, про повне позацензурне та науково підготовлене видання творів Шевченка [177].

Іншу групу джерел становлять видання, що побачили світ уже після смерті Драгоманова і які, переважно, більш доступні в бібліотеках України та за кордоном, аніж прижиттєві його видання. Це, передовсім, два томи паризького видання "Собрания политических сочинений", перший том московського видання "Политических сочинений". Це єдиний том празького видання "Твори", а також двотомник "Літературно-публіцистичних праць". Насамкінець, це один том "Вибране" [178]. Тут доводиться зазначити неспівмірність дослідницького та громадського інтересу до творчості Драгоманова і доступність для зацікавленого читача репрезентативного видання його творів. Розмови про необхідність такого видання ведуться українськими науковцями та громадськими діячами з 1890-х років. Пожвавились вони і навіть стали набувати форми проекту 20-ти томного видання творів Драгоманова під егідою Інституту Археографії НАН України з 1991 р. Треба з вдячністю відзначити окреме видання цього Інституту, присвячене полеміці Драгоманова з Грінченком [179]. Проте і на порозі нового століття доводиться констатувати: справа здійснення такого видання не зрушилась. Здається, тепер на заваді йому не лише очевидний брак фінансових ресурсів, а й "різночитання" суспільно-політичної ваги такого академічного видання. За усім цим не можна не висловити жаль, а одночасно надію, що нове покоління українських науковців, у співпраці з академічними колами з інших країн зможуть подолати перешкоди та видати належним чином підготовлене видання творів Драгоманова. Справа ця важлива ще й тому, що навіть таке видання Драгоманова, як "Громада" в Україні є чи не в єдиному комплекті, який зберігається у ЦНБ ім. Вернадського. Чи за таких умов можна говорити про доступність основних драгомановських праць науковому співтовариству, не кажучи вже про "зацікавлену громадськість"?!

Д) Епістолярія Драгоманова та інших осіб

Відносно "пощастило" бути видрукованою епістолярній спадщині Драгоманова у порівнянні з її питомою вагою у його творчості. Співвідношення виданого листування Драгоманова з його праі іями виглядає кращим. Велику роль у цих проектах відіграли зусилля М. Павлика, І. Франка, М. Грушевського та інших відомих українських громадських дшчів і вчених. Завдяки цьому на початку XX ст. побачили світ листи Драгоманова до окремих діїгчів [180].

Українські ж дослідники намагались подбати про те, щоб стосунки Драгоманова з російськими громадськими та політичними діячами стали відомими сучасникам і нащадкам [181].

У міжвоєнний період продовжувалась публікація листування Драгоманова. Наприклад, можемо відзначити публікацію М. Возняком листування Драгоманова з В. Навроцьким. На окрему згадку заслуговує цікава, та на жаль, джерельно не повна публікація листування Драгоманова з П. Кулішем [182]. Російські та українські радянські історики й літературознавці, як і українці Галичини та діаспори, продовжували в цей час розшуки та публікацію листів Драгоманова. Особливою ґрунтовністю серед видань цього періоду вирізняються том листування Драгоманова з Франком [183] та листування Драгоманова з діячами Старої Київської "Громади" [184].

Ця робота, продовжувалась, хоч і менш активно, і в період після 1945 р. Триває вона і до нашого часу [185]. Так, наприклад, одним із вагомих внесків у публікацію драгомановської епістолярії можна назвати публікацію листування Драгоманова з Гольштейн [186].

Варто зауважити, що для доотідника цікавими є не тільки власні драгомановські листи та листи до Драгоманова, але й листи третіх осіб, які стосуються його праці, теоретичної та суспільно-політичної діяльності. Виділимо таку публікацію в "Українському історику" як листування В. Антоновича та Ф. Вовка, що проливає додаткове світло на досить складні взаємини Антоновича та Драгоманова, їх оцінки ситуації в українському русі та визначення його завдань на майбутнє [187]. Зацікавлений дослідник не промине увагою й таку монументальну публікацію, як матеріали з архіву В.М. Смирнова, в якій містяться цікаві відомості про стосунки Драгоманова з групою П. Лаврова [188].

Підбиваючи підсумки загального огляду епістолярних джерел, які були надруковані, треба виділити деякі особливості цієї групи документів. По-перше, драгомановські документи, що виходили друком до Першої світової війни й стосувалися діяльності людей, які були переважно живі й суспільно активні, містять купюри у вигляді пропусків видавцями реальних прізвищ тощо. Для дослідника теоретичної спадщини Драгоманова такий стан друкованої епістолярії може бути обійденим. Але для того, хто займається подією - вою історією другої половини XIX ст., - це серйозний недолік, який вимагає детальної реконструкції епістолярних джерел, на що не достатньо зусиль одного-двох фахівців - археографів. Над розв'язанням такої проблеми належить працювати, інакше деякі деталі української, російської, східноєвропейської історії залишаться "білими плямами". По-друге, треба зауважити, що не в усіх виданнях належно представлено довідниково-науковий апарат, що збіднює їх цінність і порушує питання про потребу їх модернізації, ревізії та

відповідної підготовки до перевидання. Це могло би стати напрямом діяльності нових поколінь дослідників.

Б) Мемуаристика Драгоманова

Певну цінність для нашої роботи мають також спогади, автобіографічні друковані матеріали Драгоманова. Це, насамперед, автобіографія [189], спогади про свої учнівські роки, про початки входження у суспільне життя [190]. Особливу цінність мають його "Австро-руські спомини" [191]. Вони важливі тим, що не тільки відтворюють певні картини з українського життя Галичини і Буковини у важливий період формування нових засад та організаційних інституцій українського руху. Драгоманов взявся за ці спогади, маючи на меті ретроспективно проаналізувати життєздатні та хибні, на його погляд, сторони українського суспільного життя, вказати на численних прикладах з "недавнього минулого", що треба робити, а чого слід уникати українцям в нових умовах своєї діяльності. Цікаві також спогади Драгоманова про його спроби знайти європейську моральну підтримку прагнень українців на Паризькому літературному конгресі 1878 р. [192], інші його праці мемуарного характеру [193].

Є) Друковані документи окремих осіб та установ

Серед інших джерел певне значення для нашої роботи мали друковані збірки документів з історії суспільно-політичного життя України та Росії другої половини XIX ст. Правда, ті документи, що виходили у рамках видавничих зусиль з вивчення та популяризації діяльності народницького, революційного руху в Росії мають другорядне значення, оскільки вони безпосередньо драгомановської діяльності переважно не стосувались. А по-друге, там, де документально згадуються факти, які стосуються діяльності Драгоманова, увага зосереджена не на питаннях його політичного світогляду, еволюції політичної програми тощо, а на організаційних проектах, на агітаційно-пропагандистській діяльності [194], на поширенні драгомановських праць й т. ін. [195].

Привертають увагу матеріали, вміщені в публікаціях, які з'являлись за кордоном [196]. Наприклад, Р. Сольчаник надрукував підбірку документів, які стосуються окремих аспектів діяльності Драгоманова у зв'язку з Емським указом 1876 р. [197]. Виходили й продовжують виходити досить важливі публікації в Україні. Згадаємо публікації дослідників А. Катренка [198], В. Шандри [199] та інших.

Ж) Мемуаристика про Драгоманова

Насамкінець, особлива група джерел, важливих для повноти розуміння проблеми дослідження, - це опубліковані мемуари про Драгоманова, про діяльність його покоління. Тут є цікаві відомості про його проекти та відгуки на них в українському, російському та європейському суспільстві.

Традиція драгоманознавчої мемуаристики започаткована відзначенням першого і єдиного прижиттєвого ювілею Драгоманова у Львові. Саме тоді М. Павлик, І. Франко виступили з промовами, в яких присутні мемуарні моменти, особливості мемуарного жанру. Для прикладу наведемо характерний спогад М. Павлика: "Тямую раз, - як я пробував із Драгомановим у Швайцарії, - якийсь єго політичний противник каже єму: "По що Ви, Михаиле Петровичу, мішаєтися до політики? Ви би писали за свою історію - тай годі". А Драгоманов відповів єму: "Коли ж бо мені ще цікавіше робити історію, ніж писати за неї". В сій відповіді маєте всего Драгоманова" [200].

З'являються збірки мемуарних матеріалів, у яких учасники тих чи інших подій згадують і про свої стосунки з Драгомановим, ставлення до його ідей тощо. Безперечно, що і тут ми знаходимо досить цікаві, а водночас суперечливі судження. Для того, щоби з'ясувати, як впливали зміни в суспільно-політичній атмосфері, в морально-психологічному кліматі на оцінки Драгоманова представниками того ж самого покоління, доречно зіставити спогади учасників Академічного Товариства "Січ" у Відні відповідно "взірця" 1908 та 1932 рр. [201].

Становлять інтерес також епізодичні згадки різних авторів про Драгоманова, про суспільно-політичну атмосферу навколо його ідей та діяльності (див., наприклад, спогади А. Кримського: "А сам про себе я теж знав, що в мене в чамадані лежать три томи женевської "Громади" та Драгомановська програма "Вільна Спілка. Вольный Союз". Погано було б, коли б їх у мене витрусили" [202]. Зі спогадів дізнаємося про стосунки Драгоманова з провідними суспільно-політичними діячами Росії та інших країн (напр.: "З Берну я поїхав до Женеви, де зупинився у М.П. Драгоманова, відомого українського письменника і блискучого російського публіциста. Мої старання у Женеві виявились не більш успішними. Драгоманов висловлював повне співчуття діїшьності Лаврова, але заявив, що він надто обтяжений працями з українських справ і не може нічого обіцяти"[203]. Автори мемуарів активно включались у суперечки істориків, полемізували з сюжетами, які турбували певні кола громадськості. Наприклад, цікаві спогади про історію з "Вольним Словом" та провокаторством Мальшинського [204].

Не менш цікаві роздуми-згадки про "драгомановський період" в українському визвольному русі молодших українських діячів, таких як О. Лотоцький. Як приклад, наведемо міркування О. Лотоцького про роль видань Драгоманова: "Очевидно, преса має свій закон безпосередніх стиків і впливів читача й письменника, який ні перебороти, ні обійти не можна. Адже ж й класичний емігрантський "Колокол" Герцена, женевські та львівські видання Драгоманова були, власне, хоча й дуже необхідним, та все ж лише сурогатом, що зазначав самі тільки загальні лінії політичного поступовання, та і в них частенько розходився з своїми сучасниками на своїй землі" [205].

Яскраві картини українського життя в драгомановський період змальовує у своїх мемуарах також С. Русова: "В університетах був скрізь неспокій, і наша українська праця майже цілком ховалася або в інтимні гуртки, або в Галичину. Саме ім'я Драгоманова боялися голосно вимовляти, бо воно було зв'язане з політичним напрямком діяльності, а т.зв. Стара Громада зрекалася якого будь політичного напрямку і виявляла свою діяльність у складанні словаря, а потім у виданні справді дуже цінного журналу "Киевская Старина". Та й цей журнал деякі українці передплачували на чуже ім'я. А молодь українська вся побраталася з російськими партіями" [206]. На окрему згадку заслуговують спогади доньки Драгоманова Лщії [207].

Інколи автори мемуарів згадували про Драгоманова на схилі своїх років і тоді, напевно, їм важко було відновити в пам'яті картини, настрої, епізоди життя більш аніж півстолітньої давності. Наведемо, як приклад, спогад О. Баулер (Гольштейн): "Як точно визначити політичні погляди Михайла Петровича? Ми тоді думали й казали - не без осуду, - що він "ліберал". Для Росії він вважав необхідним передовсім конституцію, звичайно, він був українофілом, але ніколи не був тим, що потім називалось самостійником. Поділу Росії він зовсім не бажав. Росія йому уявлялась як єдине ціле - федеративна держава з самоврядними окремими частинами. "З кацапами, - казав він іноді, - ми, українці, завжди зживемося, у нас і віра одна, а от з поляками це складніше". Але ненависті ні до поляків, ні до євреїв він ніколи не мав. Він не терпів взагалі ніякого "людиноненависництва". Чи бажав він для Росії республіки? Не знаю, але у всякому разі республіканського пафосу у нього, наскільки пам'ятаю, не було" [208].

За останні роки в Україні побачили світ нові видання мемуарно-щоденникового характеру. Так, на особливу вдячність дослідників заслуговують зусилля українських архівознавців, які увінчались випуском такого фундаментального видання, як "Щоденник"

0. Ф. Кістяківського. В ньому знаходимо цінні матеріали з історії українського руху, з суспільних настроїв наддніпрянської інтелігенції в 1860 - 1880-х роках [209]. Ймовірно, що на цьому виданні вихід у світ мемуаристики, яка стосується як діяльності та творчості Драгоманова, так і загальних проблем того періоду минулого, коли розгорталась його громадська діяльність і наукова творчість не зупиниться [210].

Підсумовуючи огляд джерельної бази та літератури, можемо зробити висновок, що опрацьовані дослідником джерела дозволяють досягти визначеної мети роботи та виконати ті наукові завдання, які він ставив перед собою.

Примітки:

1. **Напр.: Костомаров Н И. Малорусские народные предания и рассказы // Русская старина. - СПБ, 1877. - Май. - С. 113 - 132.**
2. **Див., напр.: История соціально-революционного движения в России. 1861 - 1881. - Глава десятая. - СПБ, 1887. - С. 173 - 174; Лавров П Л. Народники-пропагандисты 1873 - 1878 гг.. - С. - Петербург, 1907. - С. 279 - 309.**
3. **Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. Відчит М. Павлика на вечірницях, устроених в Його честь українською молодіжжю у Львові 13 липня 1901 р. - Чернівці, 1902. - С. 6 - 7.**
4. **Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654 - 1876). З передмовою Михайла Павлика. - Львів, 1909. - 38 с.**
5. **Павлик М. Драгоманов як політик. - Львів, 1911. - С. 58 - 59.**
6. **Павлик М. Критична стаття про видання творів Драгоманова з додатком роботи останнього "Украинцам - социалистам" // Центральний державний історичний архів України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 1. - Спр. 17. - С. 27 -28.**
7. **Франко І. По за межами можливого // Літературно-науковий вістник. - Львів, 1900. - Річник III. - Т. XII. - С. 7 .**
8. **Див, напр. :СватиковС.Г. Общественное движение в России (1700 - 1895). - Ростов на Дону, 1905. - С 173 - 178 .**
9. **Депенчук Л. Богдан Кістяківський. - К., 1995. - С. 90 - 94, 108 - 110.**
10. **Кистяковский Б. Биографический очерк //Собрание политических сочинений М П . Драгоманова. - Париж, 1906. - Т. II. - С. XXXVI.**
11. **Див., напр.: Кістяківський Б. М П . Драгоманов і питання про самостійну українську культуру // Вибране. - Київ, 1996. - С. 347 - 372.**
12. **Кистяковский Б. Биографический очерк // Собрание политических сочинений М П . Драгоманова. - Париж, 1906 - Т. II. - С. VIII.**
13. **Гревс И М ., Кистяковский Б.А. От редакторов // Драгоманов М П . Политические сочинения/Под редакцией И М . ГревсаиБ.А. Кистяковского. - Т. I. Центр и окраины. - Москва, 1908. - С. IV.**
14. **Струве П.Б. От редакции "Освобождения" // Собрание политических сочинений М П . Драгоманова. Печатается по инициативе и на средства украинцев-демократов. - Париж, 1905. - Т. 1. - С. V.**

15. Грушевский М. История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под редакцией проф. Ф К. Волкова, проф. М.С. Грушевского, проф. М М. Ковалевского, акад. Ф.С. Корша и др. - Санкт-Петербург, 1914.-С. 327.
16. Грушевский М. История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. - С. 351.
17. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. - Киев, 1911. - С. 454.
18. Див., ще, напр.: Грушевський М. На порозі нового століття // Літературно-науковий вістник. - Львів, 1901. - Р. IV. - Т. XIII. - С. 82.
19. Барвінський О. Огляд народної літератури українсько-руської. Виїмки з народної літератури українсько-руської XIX віку. - Трете поправлене виданне. -Львів, 1902. - Ч И. - С. XLVII.
20. Див., напр.: Бачинський Ю. Гльоси. - Львів, 1904. - С 103.
21. Лозинський М. Михайло Драгоманов. - Вінніпег, 1907. - С. 14.
22. Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. - Перше повне видане. - Львів, 1908. - С. 42.
23. Русора С. Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова. Т. I. Издание редакции "Освобождения". Париж, 1905 // Былое. - 1906. - № 2 (февраль). - С. 295.
24. Щеголев С.Н. Украинское движение как современнный этап южнорусского сепаратизма. - Киев, 1912. - С. 62 - 64; 91 - 92; 100 і т. д.
25. Див., напр.: Lepkyj B. Michajlo Drahomanow // Ukrainische Rundshau. - Vienna, 1906. - P. 99 - 109; Маковей О. Житепись Осипа Юрія Гординського-Федьковича. - Львів, 1911. - 591с. тощо.
26. Барвінський Б. Оповідання з рідної історії. - Жовква, 1911. - С. 153.
27. Коваленко Г. Українська історія. Оповідання з історії України від найдавніших до нових часів, з вступним словом про Всесвітню історію. - Видання друге, доповнене. - Київ, 1912. - 239 с.
28. Вебер М. Исторический очерк освободительного движения в России. Перевод С немецкого. - Киев, 1906. - С. 24 - 25, 46 - 48.
29. Див, напр., про це: Попик С. Українці в Австрії. 1914-1918. - Київ - Чернівці, 1999.- С. 47 - 66.
30. Див., напр.: Патер І. Визначальна ідея СВУ (За матеріалами "Вісника Визволення України) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. - Львів, 1995. - Випуск 2. - С. 187-200.
31. Див., напр.: Відомосте про Російську Україну. Видання Союзу Визволення України. - Б/м, 1915. - 23 с; Скоропис-Йолтуховський О. Значіннє самостійної України для європейської рівноваги. - Виданне Союза Визволення України. - Відень, 1916. - 15 с. і т.д. *
32. Цегельський Л. Русь-Україна а Московщина-Росія. Історично-політична розвідка. З картою України. - Друге, перероблене видане - Царгород. 1916. -С. 109.
33. Колосов Е. За чтением Туна (вместо библиографии) // Былое, 1917. - № 5 - 6 (27 - 28). - С. 365.

34. Див., напр.: Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми (Передмє слово до "Громади"). - Друге видання, з нагоди сорокових роковин української соціялістичної журналістики (1878 - 1918). - Київ. 1918. - 101 с.
35. Левинський В. Соціялістичний Інтернаціонал і поневолені народи. - Київ - Відень, 1920. - С. 69.
36. Пам'яти Михайла Драгоманова: Збірник. - Харків, 1920. - С. 3.
37. Луначарський А.В. Шевченко і Драгоманов // Пам'яти Михайла Драгоманова. - Харків, 1920. - С. 49.
38. Див., напр.: Сімович В. Правописні системи М. Драгоманова (латиниця, драгоманівка). - Прага, 1932, а також: Mytsiuk. Die Politischen und Sozyalökonomishen anschauungen Drahomanivs // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Zeitschrift des Osteuropa. Instituts Breslau. - 1935. - N.F. Band 1936. - P. 283 - 301, а також польске видання: Wasilewski L. Ukraińska sprawa narodowa wjej rozwoju historycznym. - Warszawa - Krakow, 1925. - S. 72 - 80 і т.д.
39. Див. напр.: Житецький І. Київська Громада за 60-их років. - Відбиток з "України". - Кн. 1 за 1928. - К., 1928. - С. I - III, 35.
40. Див., напр.: Галичина і Україна в листуванні 1862 - 1884 рр. / Під редакцією К. Студинського. - Харків - Київ, 1931; Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860 - 1873 // Україна. 1928. - .№ 2 (27). - С. 6 - 40; Його ж. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами // Україна. - 1926. - № 2 - 3 (17). - С. 70 - 75; Возняк М. До історії місії М. Драгоманова // Україна. - 1929. - № 32. - С. 48 - 72 і т. д.
41. Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. - Киев, 1924. -С.95.
42. Там же.-С. 100.
43. Там же. - С. 5.
44. Заславский Д. М.П. Драгоманов (К истории украинского национализма). - Москва, 1934. - С. 6.
45. Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії// Україна, 1926. - № 2 - 3. - С. 125.
46. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. - Б/м, 1926. - Т. 1.-С. 31 .
47. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків - Київ, 1930. (з Fedir Savcenko. The supression of the Unkrainian activities. - Reprint of the Kiev 1930 edition. The Harvard series in Ukrainian stidies. - München, 1970. - Vol. 14.) -415 с.
48. Голущинський М. Михайло Драгоманів - ідеольог Нової України. - Львів, 1921.-С. 5.
49. Дорошенко В. Значіння "України irredentV в розвитку української національної свідомості // Бачинський Юліан. Україна irredenta. Третє видання. - Берлін, 1924. - С. IV.
50. Барвінський Богдан. Д-р Юліян Целевич (23.III. 1843 - 24. XII. 1892). Його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів. З портретами, факсімілє і 8 ілюстраціями. - Львів, 1927. -С. 119.

51. Див. напр.: Doroshenko D. Mykhailo Dragomanov and the Ukrainian National Movement //The Slavonic and East European Review. - April 1938. - Vol. 16, N 48. - P. 654 - 666.
52. Будзиновський В. Ішли діді на муки. Введенє в історію України. - Львів, 1923. - С. 32 -33.
53. Будзиновський В. Хлопська посілість. - Друге видання. - Львів, 1901.-С. 190 - 191.
54. Там же. -С. 191.
55. Донцов Д. Націоналізм. - Львів, 1926. - С 11 - 13, 24 - 26, 36 - 37 і т. д.
56. Донцов Д. Драгоманів і ми // Літературно-науковий вісник. - Львів. 1923. - Річник XXII - Т. LXXIX - Книжка III за март - С 264.
57. Донцов Д. Націоналізм, - С. 3.
58. Донцов Д. Модерне москвофільство. - К., 1913. -С. 16.
59. Донцов Д. Сучасне політичне становище нації і наші завдання. - Львів, 1913. -С. 8-9.
60. Мухин М. Народовці 70-х років супроти Драгоманова // Вістник. Місячник літератури мистецтва, науки й громадського життя. - Львів, 1936. - Річник IV. - Т. II. - Книжка 5. - С. 354 - 355.
61. Див., також: Лакуста С. Драгоманов і наша державна ідеологія // Самостійна Думка. Нащонально-громадський та літературний журнал. - Чернівці, 1932. - Рік II. - Ч. 21 - 22. - С. 11 - 15; Ленчик А. Франко проти Драгоманова. Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. - Львів, 1933 - Річник 1. - Книжка 7 - 8. - Т. III. - С. 585 - 590.
62. Мухин М. Народовці 70-х років супроти Драгоманова // Вістник. Місячник літератури мистецтва, науки й громадського життя. - Львів, 1936. - Річник IV.-Т.Н.-Кн.5.-С.363.
63. Чехович К. Шкідливі думки Михайла Драгоманова. - Перемишль, 1939. - С. 9.
64. Там же. - С. 11.
65. Там же. - С. 27.
66. Барвінський А. М. Драгоманів про становище львівської "Правди" і галицьке москвофільство та про автономію України. Окрема відбитка. - Б/д. - С. 242.
67. Див., напр. сучасний аналіз поглядів Антоновича на державу: Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків XX ст.) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. - Київ, 1994. - С. 18-32.
68. Андрусяк М. Нариси з історії галицького москвофільства. - Бібліотека "Життя і знання". - Львів, 1935. - Ч. 15. - 79 с.
69. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). - Львів - Київ, 1922. - С. 115.
70. Стахів М. На переломі. Коротка історія українського політичного руху в новіших часах. - III частина // Самоосвіта. - Львів, Серпень 1938. - Ч. 105. - С. 6 - 7.
71. З історії терору. Відбитка І "Громадського голосу". - Чч. 8. 21 та 23 за 1932 р. Українська соціалістично-радикальна партія. - Львів, 1932. - С. 7 - 8.
72. Див., напр., статтю Ю. Бойка, написану у 1946 р.: Бойко Ю. МП Драгоманов, світогляд і соціально-політичні погляди//Хроніки - 2000. -1998. - № 23 - 24.-С. 137 - 146.

73. Мазепа І. Підстави нашого відродження. Причини нашої бездержавності. - Б/м, 1946. - Частина І. - С. 133.
74. Див. напр. Драгоманов С. Основи соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова // Вільна Україна. - 1956. - Рік 111. - Ч. 10. - С. 9 - 19; Його ж. Михайло Драгоманов та Леся Українка // Вільна Україна. Журнал Української визвольної думки. - Нью-Йорк, 1963. - Ч. 40. - С. 2 - 5.
75. Пизюр Є. Конституційна програма і теорія М. Драгоманова // Листи до приятелів. - Нью-Йорк, 1966.- РікXIV.-Ч. 160-161 -162.-Книжка8-9-10. -С. 3.
76. Див, напр.: Bilinsky Y. Mykhailo Drahomanov, Ivan Franko, and the Relations between the Dnieper Ukraine and Galicia in the Last Quarter of the 19th Century // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. - 1959. - Vol. VII, N 1 , 2 (23-24). - P. 1542 - 1566; Подолянин К. З минулих літ. - Лондон, 1954. - 101 с; Донцов Д. Криза плебейської "еліти" // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. - Лондон, 1956. - Річник III (IX). - Кн. 11/35 (109). - С. 1226 - 1232; Млиновецький Р. Історія українського народу (Нариси з політичної історії). - Мюнхен, 1953. - С. 364 - 372; Бачинський Є. Українська друкарня в Женеві (75-ліття заснування Української друкарні в Женеві (1876 - 1919- 1952) // Науковий збірник. Українська Вільна Академія Наук у США. - Нью-Йорк, 1953. - II. - С. 58 - 104; Крупницький Б. Михайло Драгоманів і Вячеслав Липинський (спроба порівняльної характеристики) // Історіознавчі проблеми історії України. - Мюнхен, 1959. - С. 104 - 149; Чиж Я. Драгоманів про "Споминки" А. Гончаренка // Вільна Україна. - 1956. - Ч. 11. - Q 35 - 41 і т. д.
77. Борщак І. Драгоманов у Франції (за невиданими документами). - Мюнхен, 1957. - С.32.
78. Див., напр., одне з останніх перевидань його праць: Арнаудов Михаил. Михаил Драгоманов // Очерци по българский фолклор. - София, 1996. - С. 359 - 400.
79. Див, напр.: Атанасов П. Роль М.П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків // Український історичний журнал. - 1965. - № 9. - С. 26 - 39.
80. Horn E. Problem zydowski w twórczosci Dragomanowa // Biuletyn zydowskiego Instimm Historycznego. - Warczawa, 1966. - N 54. - S. 3 - 37.
81. Homowa E. Problemy polskie w twórczosci Michala Dragomanowa. - Wroclaw - - Warszawa - Gdansk, 1978. - 195 s.
82. Hornowa E. Ocena d/ialnosci Michala Dragomanowa w historiografii Ukraińskiej, Rosyjskiej i Polskiej // Zeszyty Naukowe Wyzszyj Szkoty Pedagogicznej w Opolu. - Opole, 1967. - 117 s.; Горнова Е. Політична діяльність Драгоманова у висвітленні польської історіографії// Український історичний журнал. - 1966. - № 9. - С. 72-81.
83. Kosak S. U zrodel romantyzmu i nowozytnej mysli spolecznej na Ukrainie. - Wroclaw - Warszawa - Krakow - Gdansk, 1978. - 146 s. і т. д.
84. Див., напр.: Fisher Georg. Russian Liberalism. From gentry to intelligensia. - Cambridge: Harvard University Press, 1958. - P. 38, 101.
85. Заславський Д.. Романченко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. - Київ, 1964.

86. Див., напр.: Іванова Р.П. М. Драгоманов і революційне народництво (друга половина 70-х - початок 80-х рр. XIX ст.)// Український історичний журнал. - 1966. - № 9. - С. 46 - 58; її ж. Іванова Р.П. О.І. Герцен і М.П. Драгоманов (До 100-річчя від дня смерті О.І. Герцена) // Український історичний журнал. - 1970. - № 1. - С. 130 - 134; Дмитриченко В.С., Рудько М.П. Соціалістичні погляди М. Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х років XIX ст. // Український історичний журнал. - 1966. - № 9. - С. 37 - 45; Сарбей В.Г. Антицарська публіцистика М.П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму // Український історичний журнал. - 1966. - № 9. - С. 23 - 35; Злупко С.М. Дослідження з історії економічної думки // Український історичний журнал. - 1965. - № 5. - С. 95 - 99; Його ж. М.П. Драгоманов і розвиток прогресивної соціально-економічної думки в Галичині // Український історичний журнал. - 1968. - № 11. - С 73 - 79; Ласло М. А. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. - 1962. - № 5. - С. 114 - 117; Мельник В.А. Украинский просветитель М.П. Драгоманов // Вопросы истории. - 1968. - С. 205 - 208; Романченко І. М. Драгоманов і його боротьба проти націоналізму // Радянське літературознавство. - 1966. - № 9. - С. 48 - 64 і т.д.

87. Сокуренко В.Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). - Львов, 1966. - С. 13.

88. Там же. - С.29.

89. Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова. - Київ. 1965. - С. 37.

90. Див., напр.: Жученко В.С. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. - Київ, 1969. - 182 с.

91. Савченко С. Дослідження творчої спадщини М.П. Драгоманова за останні роки. // Історіографічні дослідження в Українській РСР. - Вип. 2. - Київ, І 969. - С. 201.

92. Там же. - С. 205.

93. Снытко Т.Г. Русское народническое и польское общественное движение 1865 - 1881 гг. - Москва, 1969. - С. 369.

94. Див., напр.: Лисенко О.Я. М.П. Драгоманов про історичний прогрес // Український історичний журнал. - 1968. - № 11. - С. 73 - 79; Балака І. Речник великої правди // Прапор. - 1966. - № 9. - С. 88 - 91.; Середюк І. Михайло Драгоманов і Болгарія // Всесвіт. - 1969. - № 10. - С. 126 - 127; Сахалтуєв А. Михайло Драгоманов і Лев Толстой//Жовтень. - 1966.-№ 10.-С.124-127 і т. д.

95. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Было ли "Вольное слово" провокационным органом "Святой дружины"? // Вопросы истории. - 1967. - № 5. - С. 208 - 209; Бажан М П., Басе І.І., Бернштейн М.Д.", та інші. Чия це фальшивка? // Вітчизна. - 1965 . - № 7. - С. 167 - 174.

96. Ріпецький С. М. Драгоманів в опініївизначних українських громадян // Вільна Україна. - Рік III. - Ч. 50. - С. 16 - 23; Вільна Україна. - Ч. 51. - С 9 - 21; Його ж. Іван Франко і М. Драгоманів // Вільна Україна. - Ч. 50. - С. 4 - 15; Вільна Україна.-Ч. 51.-С. 22 - 23.

97. Ріпецький С. Драгоманів - наш // Вільна Україна. - Нью-Йорк 1960 - Ч ~>5 -С. 8-9.

98. Ріпецький С. Вкінці заговорили про Михайла Драгоманова // Вільна Україна. - Нью-Йорк, 1959. - Ч. 24. - С. 12 - 13.

99. Mykhailo Drahomanov. Л Symposium and Selected Writings // The Annals of the Ukrainian Academy ofArts and Sciences in the U.S. - Spring 1952. - Vol. II, No. 1(3). -P. I.

100. Лисяк-Рудницький 1. Нариси з історії нової України. - Львів. 1991. - 101 с; Його ж. Історичні есе. - Київ, 1994. - Т. І. - 554 с; Т. II. - 573 с.

101. Див. напр.: Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе. - Т. 2. - С. 67 - 69.

102. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - Київ, 1970. - Т І. -531с; Т. 2.- 595 с.

103. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). - Київ, 1971. - С. 65.

104. Іванченко Р. Клятва. - Київ, 1985.

105. Див., напр.: Химка Ж.П. Драгоманівська спадщина сьогодні//Сучасність. -4.6(162) 1974.-С. 83-90.

106. Самбук С М. Революционные народники Белоруссии (70-е - начало 80-х годов XIX в.). - Минск, 1972. - С. 146.

107. Там же. - С. 170- 171.

108. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х - на початку 80-х років XIX ст. - Київ, 1974. - С. 123.

109. Див., напр.: Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей.- Киев, 1976. - С. 171-172; Хевролина В.М. Революционно-демократическая мысль о внешней политике России и международных отношениях конца 60-х - начала 80-х годов XIX в. - Москва, 1986. - С. 56, 80 - 83; Гросул В.Я. Революционная Россия и Балканы (1874 - 1883). - Москва, 1980. - С. 23, 34, 131, 228 іт. д.

ПО. Химка Жан-Поль. Український соціялізм у Галичині. (До розколу в Радикальній партії 1899 р.) // Journal ofUkrainian graduate Studies. - Fall 1979. - Vol. 4, N 2. - P. 33 - 51; Himka John-Paul. Drahomanov, Mykhailo Petrovych // Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History, - 1979. - Vol. 10. - P. 7 - 9; Himka John-Paul. Young Radicals and Independent Statehood: The idea of a Ukrainian Nation-State, 1890 - 1895 // Slavic Review, 1982. - N 41. - P. 219 - 235 і т. д.

Н1. Solchanyk R. Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukase: a note of the Ukrainian Question at the 1878. International Literary Congress in Paris // Harvard Ukrainian Studies. - June 1977. - Vol. 1, N I. - P. 224 - 229; Сольчаник Р. Драгоманов на Паризькому літературному конгресі 1878 //Сучасність. - 1976. - Ч. 7 - 8 (187 - 188).-С. 74- 78.

112. Див., напр.: Антонович М. Коли постали Громади? // Збірник на пошану професора д-ра Олександра Оглоблина. - Українська Вільна Академія наук у США. - Нью-Йорк, 1977. - Т. III. - С. 127 - 136.

113. Boshyk Y. A Chapter from the History ofUkrainian Diaspora: M. Drahomanov's Hromada. the Ukrainian Printing House in Geneva, and A.M. (Kuzma) I.iakhotsky// Journal ofUkrainian Graduate Smdies. - Fall 1978. - Vol. III, N2. - P. 25 - 39.

114. Див., напр.: Butler Nancy. Vol'noe Slovo and the "Zemstvo Union": Was Russian Liberalism dead in 1881? // Canadian Slavonic Papers. - Spring 1974. - Vol. XVI, No 1.-P. 14-38.
115. Див., напр: Федченко П. "Апостол правди і науки" // Слово і час. - 1990. - № 7. - С. 36-41; Веркадець М. "Ви... чоловік щирий, гарячий". Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з М. Драгомановим // Київ, 1990. - № 10. - С. 130 - 133; Попович М. Драгоманов і ми // Наука і суспільство. - 1991. - № 8. - С. 12-15.
116. Див., напр.: Іванченко Р. Шевченко і Драгоманов//Сучасність. -1989. - Ч. 5 (237). - С. 136- 145; Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 - 1917).-Харьков, 1987.-С. 4 - 11,84-98.
117. Федченко П.М. Михайло Драгоманов. - Київ, 1991. - 362 с; Див., також рецензію: Мельник В.Я.; Комзюк Л.Т. П.М. Федченко. Михайло Драгоманов: життя і творчість. - К., 1990. - 362 с. // Український історичний журнал. - 1992.-№ 12.-С. 160- 162.
118. Федченко П.М. Указана праця. - С. 14-18.
119. Там же. - С. 11 ¡т.д.
120. Див., напр.: Томенко М. Політичні погляди Михаила Драгоманова та Дмитра Донцова в контексті формування сучасної української державності // Слово. - Ч. 21 (43), грудень 1991. - С. 4, 6; Лісовий В.С. Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. -1991. - № 9. - С. 83 -101.
121. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. - Київ, 1991. - 248 с.
122. Див. напр.: Довгич В. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова. - Київ, 1991,- 155 с.
123. Див., напр.: Киян О.І. М.П. Драгоманов і російський лібералізм // Український історичний журнал, 1992. - № 4. - С. 31 - 39. Окремі аспекти відносин М. Драгоманова з національними діячами України див., напр.: Даниленко В.М., Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. - Київ - Чернівці, 1996. - С. 62 - 65, Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX - початку XX ст. - Чернівці, 1999. - С. 239, 248, 251 і т. д.
124. Див., напр.: Гаевская Л. Концепция национального возрождения в историософии М. Драгоманова // Радуга. - 1992. - № 3 - 4. - С. 111 - 118; Іванченко Р. Заповіт подвижника і сучасне державотворення // Пам'ять століть. - 1996. - № 2. - С. 19 - 22; Ісаєвич Я. Федералізм на Україні XIX - XX ст.: політичні програми та спроби їх реалізації // Unia Lubelska i tradycje integracyjnew Europiesrodkowo-wschodniej.-Lublin, 1999.- S. 187-195; Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX - початок XX століття). - К., 1998, - 350 с; її ж. Кілька штрихів до політичного портрета Михайла Драгоманова // Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - К., 1999. - Вип. 6. - С. 175 - 183; її ж. Михайло Драгоманов і національне питання//Відродження. - 1998. - № 6. - С. 16 - 20; Козицький М.Ю., Поліщук О.В. Національно-політична думка на Україні (кінець XIX - початок XX ст.) // Наукові праці з питань політичної історії. - К., 1992. - Вип. 172. - С. 3 - 14; Украинская государственность в XX веке. - К., 1996. - С. 6 -10, 72 - 79 і т. д.; Сторчак А.І.

Михайло Драгоманов: від автономної особи - до незалежної держави // Науковий вісник дипломатичної академії України. - К., 1999. - Вип. 2. - С. 125- 131 іт. д.

125. Див., напр.: БоднарукТ. М. Драгоманова і українська національна справа // Вісник Академії наук України, 1993 - № 4. - С.27 - 30; Довгич В. Фундатор наукових засад української ідеї // Вісник Академії наук України. - 1993. - № 4. - С. 20 - 27; Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа // Вісник Академії наук України. - 1994. - С. 30 - 36; Качкан В.А. Українське народознавство в іменах. - К., 1999. - С. 98 - 107; Сарбей В. Боротьба М. Драгоманова за утвердження української ідеї // Історія України. - 1998. Березень. - № 11. - С. 3.

126. Животко А. Історія української преси. - К., 1999. - С. 157 - 173.

127. Неврлий М. Михайло Мухин і літературна молодь Закарпаття // Сучасність. - 1999.- № 6. - С. 123 - 129.

128. Див., напр.: Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць.- Київ, 1991.- 248 с; Грінченко Б. - Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 - 20 ст. - Київ, 1994. - Випуск 1. - 286 с.; Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць.- Київ, 1995.- 118 с; Реент О.П., Лисенко О.П. Українська національна ідея і християнство. - Київ, 1997.-С. 37-40ІТ. д.

129. Див., напр.: Скакун О.Ф. Федералізм Михайла Драгоманова // Вісник Академії наук Української РСР. - 1991. - № 9. - С. 74 - 91.

130. Молчанов М.О. Державницька думка Михайла Драгоманова. - Київ, 1994. - 40 с.

131. Драгоманівський збірник. "Вільна Спілка" і сучасний український конституціоналізм / За редакцією Тараса Андрусяка. - Львів, 1996. - 256 с.

132. Андрусяк Т. Шлях до свободи. - Львів, 1998. - 192 с.

133. Див., напр.: Потульницький В.А. Історія української політології. - Київ, 1992. - 231 с.

134. Грицак Я. Драгоманов, Франко і дилема українського соціалізму // Штрихи до наукового портрету Михайла Драгоманова. - К., 1991. - С. 75 - 83; Варті уваги також висновки Я. Грицака про внесок Драгоманова у формування українського національного руху та його ідеології. - Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації XIX - XX століття: Навчальний посібник. - К., 1996. - С. 68 - 72 і т. д.

135. Козирев О. Ставлення В.Б. Антоновича до закордонної місії М.П. Драгоманова // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16 - 18 березня 1993 р. Доповіді та матеріали. - К., 1994. - С. 161 - 167.

136. Комзюк Л. Домінанти вітчизняної політико-правовоїдумки. Конституційні проекти М. Драгоманова і М. Міхновського в контексті протистояння, діалогу і синтезу альтернативних концепцій самостійності України // Віче. - 1997. - № 12.-С. 121 - 130.

137. Депенчук Л., Лук М. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. - Київ, 1999. - 210 с.

138. Див., напр.: Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. - 1998. - № 6. - С. 46 - 54.
139. Муравицька М. Апостол правди і науки. Концепція національної освіти М.П. Драгоманова // Рідна школа. - 1996. - № 4. - С. 5 - 8.
140. Напр.: Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст.. - Мельбурн, 1994. - 122 с.
141. М.П. Драгоманов і Галичина: Бібліографічний покажчик. - Львів, 1992. - 62 с.
142. Макото Хаясака. Русские якобинцы и М.П. Драгоманов - споры о путях решения национального вопроса // Славяноведение. - 1993. - № 3. - С. 80-85.
143. Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. - Москва, 1996. - 278 с, див., також: Його ж. Надрагомановские темы // Новое Русское Слово. - Нью-Йорк, 9.06.1963. - С. 2.
144. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. - Москва, 1998. -427 с.
145. Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). - Санкт-Петербург, 2000. - 260 с.
146. Див., напр.: Heuman S. Kistiakovsky. The struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. - Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, 1998. - P. 124 - 127 (XIV + 218 p.); Ulam A. Prophets and Conspirators in Revolutionary Russia, with a new introduction by the author. New Brunswik (U.S.A) and London (U.K.). - 1998. - P. 331 - 332; Towards an Intellectual History of Ukraine: An Antology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Edited by Ralph Lindheim and George S.N. Luckyj. - Toronto-Buffalo-London. - P. 22 - 29. Варто згадати також працю польского історика Стриєка, де він приділив певну увагу політичним ідеям Драгоманов. - Див.: Stryjek T. Ukraihska idea narodowa okresu miedzywojennego. Analiza wybranych koncepcji. - Wroclaw, 2000. - S. 42 - 46.
147. RaeffM. Introduction. M.P. Drahomanov's Political Thought// Матеріяли до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857 - 1933. - Українська Вільна академія Наук у Сполучених Штатах Америки. - Нью-Йорк. 1992.-С. 21.
148. Див., напр.: Воспоминания Драгоманова о переговорах "Добровольной охраны" и "Исполнительного комитета русской социал-революционной партии в 1882 гг." // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Од. 36. 36.
149. Драгоманов М. - Станюкович Л.М. 27. XI. 1879 // ИРЛИ. - Ф. 432. - № 115. - С. 1.
150. Драгоманов М. - Лаврову П. 17. IV. 1876. //ГАРФ.-Ф. 1762. Лавров П.П. - Оп. 4. - Ед. хран. 167. - С. 2.
151. Див., напр.: Гартман - Лаврову. 19. V. 1880. // РЦХИДНИ. - Ф. 1.-Оп. 3. - Д. 257/13. - С. 2; Либерман - Лаврову. 4.V. 1880. // РЦХИДНИ. - Ф. 1. - Оп. 3. - Д. 258/8. - С. 1 і т. д.
152. Див., напр.: Листи Драгоманова до Ляхоцького-Кузьми // ЦДІА у Львові. - Ф. 309. - Ч. 1. - Оп. 1. - Од. зб. 2367.

153. С. Смаль-Стоцький - Драгоманову М. 20. П. 1888. //ЦДІА України у Львові. - Ф. 666. - Оп. 2. - Од. зб. 82.
154. Драгоманов М. - Українці Л. 5 листів. // ПОДА. - Ф. 185. - оп. 1. - Спр. 1. - 38 с.
155. БильбасовВ.А -КраевскомуА.А.28.02.1870.//ОРи РКРНБим. Салтыкова-Щедрина. - Ф. 391. Краевский А.А. -№ 197. - С. 212 об.
156. Див., напр.: Попечитель Киевского учебного округа - г-ну Министру Народного Просвещения // РГИА. - Ф. 733. - Оп. 147. - Д. 642. - С. 280 - 291; Попечитель Киевского Учебного округа - г-ну Министру Народного просвещения (26. XII. 1872)//РГИА.- Ф. 733. - Оп. 120. - Д. 769. - С. 77-77 об.
157. Г-ну Министру Внутренних Дел - Киевского Губернатора. Еженедельная записка // РГИА. - Ф. 1282. - Оп. 3. - Д. 130. - С. 383 - 383 об.
158. Дейч Л.Г. (О задачах эмиграции). Текст выступления на эмигрантском собрании в Женеве. Черновик. 1883. // Дом Плеханова. ОР и РК РНБ им. Салтыкова-Щедрина. - Ф. 1097. Дейч Л.Г. - Оп. 1. - Д. 165. - С. 3.
159. Дневник на Людмила Драгоманова. Тетрадки. - 26.08. 1889 - 2. 06. 1898. // Архив БАН. - Ф. 11. - Оп. 5. - Д. 935. - С. 45/18.
160. Бурцев В.Л. Воспоминания. Драгоманов - украинский патриот и русский либерал-демократ (80 - 90-е гг.) // ГАРФ. - Ф. 5802. Бурцев В.Л. - Оп. 2. - Ед. хр. 10.-С. 1.
161. Крымский А. Михаил Петрович Драгоманов. Некролог. Рукопись наборная. 8 июля 1895. // ИРЛИ. - Р. II. - Оп. 1. - № 106. - С. 1 - 2.
162. Арборе-Ралли З.К. Воспоминания. - Ч. 4. // ГАРФ. - Ф. 7026. - Оп. 1. - Ед. хр. 4.-С. 185.
163. Там же. - С. 183.
164. Донесения из г. Львова о настроение населения в Галиции, об отношении поляков к России и др. вопросам. Агентурная записка о существующей в Галиции нелегальной польской организации "Опека народов" и участии в ней быв. проф. Киевского университета Драгоманова. 26. IV. 1878 - 11. XII. 1876. // ГАРФ. - Ф. 109 с/а. - Оп. 2. - Д. 554. - С. 2 об.
165. Обзор нелегальной печати за 1860 - 1880 гг. // ГАРФ. - Секретный архив. - Оп. 1.- Д. 2226. - С. 49.
166. Сватиков С.Г. Надпис на карта. Петербург - София. 14. 08. 1913. // Архив БАН. - Ф. 11к. - Оп. 3. - Д. 1354. - Л. 1 - 1 зв.
167 Присецки И. - Шишмановой Л. 9. 05. 1908. // Архив БАН. - Ф. 11.-Оп. 5.-Д. 570. - С. 2.
168. Кистяковский Б.А. - Струве П.Б. 30. III. 1906. // Дом Плеханова. ОР и РК РНБ им. Салтыкова-Щедрина. - Ф. 753. Струве П.Б. № 51. - С. 2.
169. Див., напр.: Малорусские народные предания и расказы / Свод Михаила Драгоманова. Издание Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического Общества. - Киев, 1876. - 434 с; Исторические песни малорусского народа / С обяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. - Киев, 1874.-Т. 1.-336с; Драгоманов М. Нові Українські пісні про громадські справи (1764 - 1880). - Женева, 1881. - 132 с.
170. Див. напр.: Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные и политические заметки // Вестник Европы. - 1873. - Книга 1. - С. 115 - 153.; Книга 2. - С. 769

- 798; Драгоманов М. Галицько-руське письменство. - Львів, 1876. - 38 с; Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе. - Вена, 1875. - 65 с. та ін.

171. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. - Київ, 1876.-69 с.
172. Див. напр.: Драгоманов М. "Царство Божіе внутри вас" Л.Толстого. - Київ, 1907. - 16 с.
173. Див. напр.: Драгоманов М. Шістьсот років Швейцарської спілки (1291 -1891). - Львів, 1892. - 33 с; Драгоманов М. Швейцарська спілка. - Київ, 1917. - 30 с. та ін.
174. Див., напр: Драгоманов М., Павлик М. Сообщение международному конгрессу общества литераторов, сделанное редакторами украинского обозрения "Громады" // Вольное Слово. Еженедельное издание. 4 ОК./22 сентября 1881 г. - № 9. - С. 9.
175. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм // Громада. - Женева, 1879.-№4.-С. 107.
176. Драгоманов М. Земский либерализм в России (1858 - 1883) // Либерализм и земство в России. - Женева, 1889. - С. 39 - 40.
177. Див., напр.: Драгоманов М., Франко І. Листочки до вінка на могилу Шевченка в XIX роковини его смерти. - Львів, 1890. - 56 с.
178. Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений: В 2 т. - Париж, 1905.- Т. I. - 375 с; Париж, 1906. - Т. II. - 874 с; Драгоманов М.П. Политические сочинения / Под редакцией проф. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского. - Москва, 1908.- Т. 1. - 482 с; Драгоманов М. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під загальною редакцією Павла Богацького. - Прага - Нью-Йорк, 1937. - Т. I. - 415 с; Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - Київ. 1970. - Т. 1. - 531 с; Т. 2. - 595 с; Драгоманов М.П. Вибране.-К., 1991.-686 с.
179. Б. Грінченко - М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. -К., 1994.-286 с.
180. Див., напр.: Переписка Михайла Драгоманова з Наталією Кобринською (1893 - 1995) / Видав М. Павлик. - Львів, 1905. - 23 с; Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885 - 1891, 1893 - 1895) /Зладив і видав М. Павлик. - Львів, 1905. - 280 с; Драгоманов М.П. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. - Т. 1. - Львів, 1901. - 184 с; Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і инших. 1881 - 1886. / Видав Іван Франко. - Львів, 1906. - 260 с; Листування Драгоманова з Федьковичем // Матеріали до життєписі Осипа Юрія Гординського-Федьковича. Перше повне і критичне видання / З першодруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснив Др. Осип Маковей. - Львів, 1910. - Т. 4. - С. 220 - 255 і т. д.
181. Див., напр: Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання "Вперед" (1876 - 1878). З архіва "Вперед" / Зладив і видав М. Павлик. - Львів, 1910. - 55 с.
182. Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1923. - Річник XXII. - Т. LXIXX. - Кн. 3. - С. 249-259. Лотоцький О. П О. Куліш та М.П. Драгоманову їх листуванні. - Прага, 1937. - 14 с; див., також його ж публікацію листування М. Драгоманова з І.

Рудченком: Лотоцький О. До світогляду старого українофільства // З минулого. - Варшава, 1938. - Т. І. - С. 36 - 58.

183. Листування І. Франка і М. Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового Товариства імени Шевченка і Українського національного музею у Львові. - Київ, 1928. - 508 с.

184. Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим. - Варшава, 1938. - Т. І. - 443 с.

185. Див., напр.: Злупко С. Лист Драгоманова до редакції "Соціаліста" // Україна в минулому. - Київ - Львів, 1993. - Випуск 4. - С. 139 - 148.

186. Матеріяли до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857 - 1933. Українська Вільна Академія Наук у Сполучених Штатах Америки. - Нью-Йорк, 1992. - Т. 3. - С. 37 - 174.

187. Недруковані листи В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка//Український історик. - 1988. -Т. 25.-Ч. 1 - 4(97 -100). - С. 148- 164; Український історик. - 1989. -Т. 26.-Ч. 1-3(101 - 103).-С. 92- 105.

188. "Вперед!". 1873 - 1877. Материалы из архива Валериана Николаевича Смирнова / Отобрал, снабдил примечаниями и очерком истории "Вперед" Б. Сапир. - Dodrecht, 1970. - Vol. I. - 403 p.

189. Драгоманов М. Автобіографія. - Київ, 1917. - 59 с.

190. Драгоманов М. Два учителі. Спомини. - Львів, 1902,- 79 с.

191. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867 - 1877) // Літературно-публіцистичні праці. - Київ, 1970. - Т. 2. - С. 151 - 289.

192. Драгоманов М П . Воспоминнания о знакомстве с И.С. Тургеневым. - Казань, 1906. - 20 с.

193. Див., детальніше: Катренко А., Беззуб Ю. Український національний рух другої половини XIX ст. у спогадах // Академія пам'яті Володимира Антоновича. - К., 1994. - С. 122 - 132.

194. Положение крестьян и общественно-политическое движение в Бесарабии (1861 - 1895 годы). Документы и материалы. - Кишенев, 1964. - С. 429 - 431, 588 - 590.

195. Світленко С І. Народництво в Україні 60 - 80-х років XIX століття. Аналіз публікацій документальних джерел. - Дніпропетровськ, 1995. - С 217 - 220.

196. Див., напр.: Левинський В. Драгоманів і драгоманівці у світлі австрійських таємних документів//З минулого. - Праці Українського наукового наукового інституту. - Варшава, 1938. - Т. І. - С 9 - 29.

197. Lex Jusephovicia 1876. З приводу 100-ліття заборони українства / Монтаж Романа Сольчаника // Сучасність: Література, Мистецтво, суспільне життя. - Мюнхен, 1976. - 4.5(185). - С 36 - 68.

198. Катренко А. Викривач царського самодержавства (До 125 - річчя від дня народження М.П. Драгоманова // Архіви України. - 1966. - № 4. - С 64 - 72.

199. Промова М. Павлика // Юбилей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова. - Львів, 1894. - С 36.

200. Шандра ВС. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про М.П. Драгоманова // Архіви України. - 1991. - № 4. - С. 9 - 20.

201. 1868 - 1908. "Січ". Альманах в пам'ять 40-х роковин основания товариства "Січ" у Відні / Зібрали і видали: Др. Зенон Кузеля і Микола Чайківський. - Львів, 1908. - 535 с; Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного товариства "Січ" у Відні / Зредагували д-р Остап Грицай і Теодор Марітчак. - Відень, 1932. - 191 с.

202. Кримський А. В Вагоні (Дорожні сценки. Із щоденника). Повістки та ескізи з українського життя (1890 - 1894). - П'яте видання, повне й переглянуте автором. - Київ, 1919. - С 251 - 252.

203. Кулябко-Корецкий Н.Г. Из воспоминаний лавриста / Редакция Б.П. Козьмина и Н.М. Константинова. - Москва, 1931. - С. 187.

204. Иванов СА. Из народовольческих воспоминаний (Сообщил Б. Н-ский) // Народовольцы 80-х и 90-х годов: Сборник статей и материалов, составленный участниками народовольческого движения / Под редакцией А.В. Якимовой-Диковской, М.Ф. Фроленко и др. - Москва, 1929. - С. 47 - 49; Любатович ОС Воспоминания из жизни революционеров 1878 - 1881 гг. // Былое. - 1906. - № 5. - С. 232 - 235.

205. Лотоцький О. Сторінки минулого. - частина перша // Праці Українського наукового інституту. - Т. VI. - Серія мемуарів. - Книга 2. - Варшава, 1932. - С 53.; Див., також: В.П. З оповідань Ореста Івановича Левицького // Науковий збірник. - Українська Вільна Академія наук у США. - Нью-Йорк, 1952.-С. 106- 108.

206. Русова Софія. Моїспомини. - Львів, 1937. - С. 89.

207. Драгоманів - Шишманова Л. Спомини про Михайла Драгоманова // Нова Україна. - 1922. - Ч. 13 -15 (15 листопада). - С 35 - 44; Нова Україна. - 1923. -Ч. 6.-С. 70-80.

208. Баулер А. Воспомининия о М.П. Драгоманове//Новый журнал. Нью-Йорк, 1944.- №VIII. -С. 328.

209. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 - 1885). У двох томах. - Т. І. (1874 - 1879). - Київ, 1994. - 646 с; Т. 2 (1880 - 1885). - Київ, 1995. - 584 с.

210. Див. напр.: Щоденники Федора Вовка // Пам'ять століть. - 1997. - № І. - С 42 - 60.

Розділ ІІ. М. ДРАГОМАНОВ У ПОШУКАХ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ

2. 1. Соціально-економічні орієнтири Драгоманова

Аналіз політичних ідей Драгоманова вимагає з'ясування його соціально-економічних поглядів, визначення ідеологічних орієнтацій вченого та громадського діяча. Адже на їх основі він розглядав історичні та сучасні йому політичні явища, аналізував культурні та духовні процеси розвитку людства, народів Європи, української нації. Саме соціально-економічні проблеми мали особливе значення в останній третині XIX ст. Пропозиції їх вирішення становили рубіж між суспільними силами, політичними рухами та партіями. Без спроб їх розв'язання важко було уявити будь-якого теоретика, ідеолога того часу, громадського діяча. До того ж Драгоманов представляв український народ, більшість якого потерпала від економічної експлуатації, соціальної нерівності, політичної безправності та національної упосліджености. Його співвітчизники у першу чергу жадали відповіді на питання - чому їх життя проходить у важких або й нестерпних умовах, хто відповідальний за такий стан справ і що належить зробити, щоби змінити власне становище на краще.

У спробах знайти відповіді на злободенні запити свого часу, запропонувати бачення шляхів соціального визволення, забезпечення економічного добробуту Драгоманов намагався відігравати не останню роль серед діячів російської опозиції і провідників українського національного руху. Зробимо кілька загальних зауважень стосовно драгомановського внеску у вирішення соціально-економічних питань. По-перше, Драгоманов був далеким від перебільшення своєї компетентності у питаннях власне економічних. Він оцінював ті чи інші теорії з погляду науковця: історика, етнолога та соціолога, під кутом зору практики політичної боротьби на українських землях Австро-Угорщини та Росії або й у загально-європейському чи то світовому контексті. Отже, його думки з цього приводу, з академічної точки зору здебільшого дилетантські загальні міркування. Висновки, що він робив, продиктовані не інтересом спеціального вивчення економічних, політико-економічних питань, а намаганнями запропонувати конструктивне розв'язання тогочасних суспільних питань, завданнями літературної полеміки, потребами партійної боротьби тощо. Це зумовлює обмеженість драгомановських спроб аналізу економічної проблематики. По-друге, торкаючись економічних питань, оцінюючи теоретичне та прикладне значення тих чи інших концепцій сучасної наукової й суспільної думки, Драгоманов використовував їх для осмислення цивілізаційних процесів, тенденцій розвитку загальної та політичної культури. Він звертався до них

при аналізі політичних процесів, прогнозуванні розвитку майбутнього, справедливого ладу. Економічні тенденції та факти слугували йому також багатим ілюстративним матеріалом, тлом, на якому він міг змальовувати картини соціальної боротьби, національних відносин, драматургії політичних відносин. Він активно використовував економічну тему як засіб впливу на уяву, почуття, свідомість своєї читацької аудиторії, часто апелював до неї у своїх публіцистичних та політико-теоретичних працях. Отже, економічні та соціальні погляди Драгоманова не є цілісним теоретичним компонентом драгомановської літературної спадщини. Вони - допоміжний, хоча і важливий пізнавальний засіб його творчої лабораторії, потужний інструмент ідеологічного впливу, складова частина драгомановського світогляду та його політичних ідей. В цих межах і розглянемо найважливіші особливості поглядів Драгоманова на соціально-економічні проблеми.

А) Економічні проблеми в спадщині Драгоманова

Найпомітніше економічна проблематика виступає як підстава для демонстрації наукових і політичних поглядів Драгоманова, на основі якої він прагнув довести вірність або хибність тієї чи іншої теоретичної тези. Поруч з цим, в його працях неодноразово зустрічаємо використання економічних аргументів як знаряддя впливу на позиції певної аудиторії. Залежно від завдань, які він ставив перед собою, звертаючись до читача, різняться оцінки, тональність і ступінь полемічності та радикальності аналізу Драгомановим соціально-економічних питань. Слід виділити **основні етапи змін ідеологічних пріоритетів Драгоманова**, у тому числі стосовно соціально-економічних питань.

У ранній період, що передував його еміграції, економічна тема у Драгоманова не відігравала особливої ролі. Якщо вона використовувалась ним, то його оцінки та судження переважно знаходились у просторі поміж ліберальним та народницьким підходами до "народних бід", визначення їх причин і засобів лікування. В еміграційний період, до початку 1880-х рр., він активно використовує радикально-соціалістичну риторику, доводячи необхідність докорінних суспільно-політичних змін нестерпного становища робітників, селян, інтелігентних прошарків населення в Росії, Австро-Угорщини тощо. У середині 80-х років, коли Драгоманов неодноразово пробував знайти порозуміння з земсько-ліберальними, демократичними діячами Росії, він значно зменшує радикальну тональність своїх виступів. Відмовляючись від запальної соціалістичної риторики, він намагався поєднати власні уявлення про

розв'язання економічних проблем із поглядами земської та ліберально-демократичної інтелігенції на бажані і можливі перетворення. І завершував його творчість особливий період, пов'язаний з формуванням і розгортанням діяльності Русько-української радикальної партії. Він відзначається значною ревізією Драгомановим своїх поглядів, намаганням віднайти **український, східноєвропейський варіант конструктивної економічної програми на засадах поєднання програмних компонентів соціального реформізму та політичного радикалізму.**

Драгоманову, на загал, не властиве було захоплення "викривальними" публікаціями, спрямованими проти недоліків напівфеодального ладу центрально-східноєвропейських країн. Йому притаманне поміркованіше вживання критики західноєвропейського капіталізму, що динамічно розвивався за його життя. Він не прагнув "зробити собі ім'я" на економічному радикалізмі, подібно до представників російської лівої публіцистики, навіть у той час, коли в його руках була женевська друкарня, коли він найтісніше співпрацював із групою російських революціонерів-емігрантів, об'єднаних навколо редакції "Работника"

Особливий та постійний інтерес викликали у Драгоманова соціально-економічні процеси, що розгорталися на його рідній Україні. У цьому аспекті його роздуми та зауваження виглядають оригінальними, а часом і новаторськими. Вони спонукали співвітчизників до пошуків нових парадигм, до переосмислення поширених у середовищі націонал-патріотичної інтелігенції стереотипів і міфів. Зокрема, Драгоманов наполегливо закликав інших (очевидно, свідомий недостатньої власної підготовленості до виконання цього завдання) звернутися до історії економічного розвитку України, проаналізувати минуле господарських відносин у ній. Він указував, що попри зосередженість українських учених на окремих періодах національного минулого, сучасні економічні відносини, громадські форми життя залишаються поза науковою увагою, а натомість ширяться поверхневі судження, абстрактні картини, далекі від історичної дійсності. Драгоманов влучно нагадував, що господарський бік вітчизняної історії, історії громади (купи, копи і т.ін.) досі не досліджений ученими і що навіть на спілкове господарство в Січі (не хліборобське, а охотницьке, скотарське й рибальське та спілкове харчування по куреням) наші вчені не звертають уваги, і досі "в усіх україномобців були на устах слова д. Костомарова про "індивідуалізм" українців напроти "общинности" великорусса (Две русския народности)" [1].

Відзначимо, що Драгоманов не зупинявся на декларативних закликах та уїдливих зауваженнях щодо рівня розробленості еко-

номічної теорії та історії в Україні. Він виступав із почином широкої наукової й громадської дискусії про особливості економічного розвитку Росії після реформи 1861 р., про становище українських земель як у її складі, так і в складі Австро-Угорщини. Особливо ці питання цікавили Драгоманова у час виходу неперіодичного видання "Громада". Він надавав його сторінки своїм небагаточисельним кореспондентам і закликав інших україномобів активно братись до праці над розробкою економічних і соціальних тем, доставляти в редакцію як готові аналітичні дописи, так і листи з місць, статистичні матеріали, інші відомості, що могли би дати відповіді на питання про особливості та спрямування господарського розвитку українських земель.

У час бурхливого розвитку нових економічних та соціальних відносин, формування потужних національних ринків у країнах Східної Європи, Драгоманов усвідомлював гостру потребу в осмисленні цих процесів на належному теоретичному рівні силами наукової інтелігенції українського та інших народів регіону. У цей час він бідкався, що йому як видавцеві "Громади", бракує таких економічних матеріалів, нових фактів, які дозволяли б узагальнювати картину розвитку України наприкінці 1870-х років, визначати її можливе майбуття. Наведемо один із типових прикладів редакторського аналізу Драгомановим кореспонденцій на адресу "Громади": "Тілько ж, придивившись і до тих дописів, пильний читач побачить, що вони прийшли дуже нерівно з усяких кутків нашої України. Безмірно велика частина їх приходиться на колишню лівобічну Україну, і дуже мало на правобічну і степи (Новороссію). За тим найбільша частина фактів говорить про справи хліборобські, - простіщі, а про справи заводські й фабричні, - сложніщі, звісток прийшло мало. Та й в самому хліборобському життю наші дописувачі налягли теж більш на справи простіщі, як напр. межуваня, найми і т.и., а напр. про громадське господарюваня серед сслян і т.и., сложніще, не сказали навіть нічого"[2].

Отже, в полі зору вченого і громадського діяча знаходились актуальні події та важливі явища економічного розвитку всіх українських територій. Він мріяв про їх усебічний аналіз та компетентну дискусію на сторінках "Громади" з приводу перспектив соціально-економічного процесу в Україні, Росії й Австро-Угорщині. Через брак інтелектуальних сил і відсутність відповідних зацікавлень з боку україномільської інтелігенції, що матеріально та інформаційно підтримувала "Громаду" така дискусія не відбулася. Це не завадило Драгоманову разом з іншими учасниками драгомановського кола все ж таки наситити женевські видання цікавими

економічними матеріалами і запропонувати свою версію розв'язання цих проблем національному загалові [3].

Драгоманов особливо зацікавлено ставився до нових, капіталістичних тенденцій господарського життя. По-перше, виходячи зі своєї європоцентристської моделі розвитку українського народу, він розглядав ці процеси як доказ проходження Україною тих стадій економічної еволюції, через які з випередженням проходили західноєвропейські країни. Таким чином, у цих фактах він вбачав об'єктивне підтвердження своїх поглядів на провідні тенденції розвитку України. По-друге, він вважав, що капіталістичний, промисловий розвиток України суттєво змінює її господарський профіль, тягне за собою відповідні зміни у соціальній структурі населення, які повинні враховувати громадські діячі. По-третє, він намагався зрозуміти специфіку розвитку капіталізму у такій відсталій країні, як Росія та на східній периферії Австро-Угорщини, передбачити особливості поєднання адміністративно-бюрократичного, централізованого управління економічними процесами з ринковою стихією капіталістичного розвитку. Нарешті, Драгоманова особливо цікавило те, що може статися з українським населенням, зокрема з селянством, з його традиційним господарським і культурним укладом життя під впливом нових економічних відносин і соціальних реалій. Ось тому він нарікав на брак серйозного аналізу цих нових, саме промислових, фабрично-заводських явищ в економіці України: "В усякім разі, через що би там не було, а в нас майже нема дописів про те, що робить з нашим мужицтвом те нове біржово-заводське господарювання... Ця недостача ще вбільшується тим, що нам дуже мало діслано листів з правобічної України. А там то нове біржово-заводське господарювання й закорінилось більше, ніж де небудь в другій нашій країні. Там то показались вже й перші квіточки кризисів, починаючи з банкрутств Вайнштейнів і кінчаючи замкненням сахарних і суконних заводів, при чому наша, буцім то виключно хуторянська, Україна побачила картини робітницького безробіття, яких, думалось, по нашим сторонам і бути не може" [4].

Редактор "Громади", замислюючись над впливами економічного розвитку, наголошує на необхідності переосмислення застарілих уявлень про "хуторянську Україну" як невідповідних новим реаліям. Він звертає увагу на глибинні зрушення, які тягне за собою процес індустріалізації у соціальному складі населення України, в його національно-демографічних характеристиках і культурних орієнтаціях. Отже, **не сам економічний процес, а скоріше його суспільні, політичні та національно-культурні виміри та наслідки турбують Драгоманова як дослідника, ідеолога й організатора українського національного руху.**

У полі зору Драгоманова перебував також вплив капіталістичного способу господарювання на західноукраїнські землі. Аграрне перенаселення Буковини та Галичини, становище широких народних мас, розвиток промисловості, формування місцевого пролетаріату, процеси урбанізації - ці теми не сходять зі сторінок драгомановських праць, присвячених "австрійській" Україні. Чимало матеріалів на сторінках "Громади" з'являлось завдяки співпраці Драгоманова з молодими галицькими радикалами, насамперед, з М. Павликом та І. Франком. Видавець "Громади" намагався залучити до цієї праці також представників народовської партії. Зокрема, значні надії він покладав на співпрацю з В. Навроцьким, смерть якого обірвала цю співпрацю [5]. Чимало кореспонденцій на господарські теми, окрім "Громади", було вміщено також і на сторінках редагованого Драгомановим у Женеві "Вольного Слова". Особливою творчою плідністю Драгоманова відрізнявся етап формування Русько-української радикальної партії, коли на сторінках "Народа" і "Хлібороба" він аналізував особливості економічного розвитку Галичини і Буковини.

Окремої згадки заслуговує його листування з галицькими кореспондентами, в якому постійно присутня економічна тема. Наприклад, стисло рецензуючи книгу Ю. Бачинського, Драгоманов закидає тому недостатню увагу до "середньої господарки гал[ицьких] Русинів". Він критично відзначає надмірну зосередженість автора на процесах становлення лишень дрібної буржуазії та пролетаріату, з чого можна зробити висновок, що "мало шансів має вирости капіталізм русинський" [6]. А цей висновок, судячи з усього, Драгоманов у 1890-ті роки не поділяв.

Окремі оцінки, зауваження та судження Драгоманова щодо економічних процесів, їх закономірностей справляють позитивне враження. Але в цілому вони не заперечують головного висновку: в спадщині Драгоманова важко відшукати оригінальні, систематично викладені погляди на економічні процеси в Європі, в Росії та Австро-Угорщині. **Драгомановські підходи до проблем економічної теорії слугували обґрунтуванню його власних політичних поглядів і програм, відповідали завданню "об'єктивізації" соціальних і політичних висновків, оцінок і передбачень**. На загал, вони відігравали допоміжну роль у політичній і теоретичній творчості Драгоманова й не посідають самостійного і важливого місця у системі його теоретичних поглядів.

Більше значення мали погляди Драгоманова на сутність аграрного питання в державах, в яких проживали українці та інші народи Східної Європи. Осмислення цієї проблеми адресувалось вітчизняному селянству через його представника та захисника -

українську інтелігенцію. Це справді було питання, яке турбувало сучасників, котрі замислювались над напрямками розвитку українського народу.

Поширеність оцінки Драгоманова як представника соціальної, якщо не політичної доктрини народництва (саме української його версії) [7], спонукає більше зупинитись на цьому питанні. Драгоманов був серед тих політичних письменників у Росії та Україні, які категорично не поділяли захоплення "общинною" моделлю розвитку Росії та й України. Один із найважливіших міфів народництва - віру в особливу общинну організацію сільськогосподарського виробництва, надії на можливість переродження цієї "общини" у зародок нового соціально-економічного ладу - Драгоманов не тільки не поділяв, але й послідовно й наполегливо заперечував у своїх творах. Він відзначав: "Як би не випала доля селянства у всій Європі, у тому числі і в Росії, навряд чи можна, не відносячись до цієї справи крізь туман метафізики, у якому губиться кількісна міра, а вбачається тільки "начала" общиного, сумніватись у тому, що теперішній лад життя російського веде до розвитку саме буржуазних засад, а зовсім не селянських і громадських" [8]. Російські соціалісти та революціонери різних гатунків - від мирних "пропагандистів" до бунтарів і терористів - з певними відмінностями, проте одностайно вірили у непорушність "общинного ладу" та переваги Росії перед "гнилим Заходом" саме внаслідок збереження такої сільської общини. Драгоманов всупереч цьому вказував, що вже у теперішньому часі, себто у перші пореформені десятиріччя російська община "з її нарізкою дільниць за ревізькими душами не підходить до комунізму і навіть вельми далека від як-небудь організованої кооперації". Він додавав, що "розвинута до сих пір у Росії фабрична промисловість і пролетаріат дали, звичайно, і тут більш практичного грунту для формули соціалізму. Але все-таки економічні умови Росії ще не підійшли до того ступеня, щоби ці формули отримали тут те саме значення, яке вони мають на Заході..." [9].

Справедливо заперечуючи народницьку інтерпретацію соціального та економічного потенціалу общини в Росії, Драгоманов, таким чином, був критиком народницької ідеології. Він виявився теоретично принциповішим у цьому питанні, аніж, наприклад, К. Маркс, який чи то під впливом умовлянь російських соціалістів, чи то виходячи з тактичної потреби поступитися їх ідеологічним упередженням через свою зацікавленість у союзницькій ролі "російської революції", дійшов до публічного підтвердження "соціалістичних потенцій" російської общини. Щоправда, Маркс разом із Енгельсом обумовили це своєчасною соціальною революцією в країні та тим, що ця революція повинна бути підтримана перемож-

ним західноєвропейським пролетаріатом [10]. Сьогодні ці дискусії мають суто історіографічний характер. Але в минулому сторіччі вони проходили не з меншим запалом, ніж догматичні суперечки між католицькою та православною церквами в часи середньовіччя. Ось чому важливо зауважити особливе місце Драгоманова у цій теоретичній та ідеологічній дискусії як приклад його інтелектуального нонконформізму.

Намагання Драгоманова вийти за межі російської революційної або слов'янофільської схоластики, які у 1860 - 1870 - х рр. визначали основні напрямки розвитку російської та української суспільно-політичної думки, очевидні і в його тверезій оцінці нових форм аграрних відносин у пореформених селах. Він був скептично налаштований щодо очікувань російськими революціонерами підтримки їх колективістських проектів на селі і доводив, що боротьба селян за поміщицьку землю, винесена російськими революціонерами в знамените гасло "Земля і Воля", насправді мала не соціалістичне, а буржуазне спрямування. Це при тому, що Драгоманову були симпатичні й ним також ідеалізовані форми колективного землекористування. Адже він твердив, що при теперішнім поділі й утриманні землі статки селян не можуть бути рівні, допоки "уся земля не буде в руках самих хліборобів і поки ці хлібороби не будуть хазяйнувати на ній усіма громадами спільно, а не займати осібні шматки, хто більші, а хто менші" [11]. Поділяючи такі ідеальні уявлення, Драгоманов не дозволяв собі засліплюватися маренням, проектуванням майбутнього й розгляду через цю "чарівну призму" сучасних, дійсних економічних процесів в аграрному секторі. З особливою увагою ставився він до проявів стихійної самоорганізації, кооперування селян, сподіваючись, що це і є та справжня "громада", громадська праця, яку він вважав за питомо-українську форму розвитку села. Вітаючи кожний з проявів такого громадського життя на селі, він усвідомлював, що такі форми господарювання творять радше виняток, аніж правило у розвитку тогочасного українського селянства. "Проби товариського, гуртового господарства, де далі все більше проявляються тепер скрізь на Україні, хоч було українців ославили так, що буцім то вони навіки стали на тому, що *гуртове - чортове*. Тільки ж ми не маємо про ті проби прямих дописів од наших товаришів, а спіткаємо про них тільки звістки в книгах і газетах і через те мусимо говорити про них у другому розділі. Через те просимо наших товаришів на Україні звернути як найбільшу вагу на такі проби", - звертався він до небагаточисельних земляків-"громадівців" [12].

Його тверезе усвідомлення тогочасних економічних відносин на селі яскраво відтіняє наступне його зауваження: "Самими завзя-

тими пропагандистами ідеї відібрання землі від панів є в селах багаті мужики, куркулі. Ця обставина посилює, так би мовити, буржуазну ноту землеперерозподільчих мрій селян. Нота ця, звичайно, все більш сильна там, де громадське землеволодіння замінене на дворове. Але і в областях з землеволодінням громадським теперішні селянські громади, кожна окремо, являє собою вузьких власників, яким ще належить перейти школу більш широкої солідаризації зусиль у волостях і повітах для того, щоби піднятися до ідеї соціалізації землеробського господарства від нинішнього розкладення таких наділів за "податними душами" [13]. Такий стан справ учений розглядав як цілком природний. У той же час ліворадикальна російська публіцистика ставилась до капіталістичних відносин на селі як до підтвердження трагічного викривлення "органічної ходи" російської історії, як до приводу для негайного початку революції в ім'я порятунку "общини", що ось-ось може загинути під ударами капіталістів і самодержавства.

Отже, коли мова заходила про обговорення якогось "кінцевого", остаточного, або, принаймні, кращого способу розв'язання аграрного питання, пропозиції Драгоманова частково збігалися з уявленнями радикальної та соціалістичної інтелігенції Росії та України. Тоді, коли він ганив російських і українських соціалістів за небажання бачити справжні процеси на селі та поширення в ньому тих самих капіталістичних відносин, що все міцніше опановували міста, **він не зміг запропонувати іншого принципового вирішення економічних проблем села, аніж розвиток громадського, колективного господарювання**. Цей проект майбутніх аграрних відносин знаходимо у багатьох творах Драгоманова, де він твердив, що "нема інакшого способу спинити збіднування селян, як тільки одібрати всі грунти на сільські громади та й не ділити їх проміж господарями, а вправляти громадами ж" [14]. Так само, як і у випадку з робітництвом, учений і громадський діяч наголошував на потребі переходу якщо не самої власності, то хоча б управління нею у руки безпосередньо селян та робітників. Він бачив у розвитку "солідарних моделей" організації виробництва кращий шлях до подолання бідності, забезпечення соціальної справедливості, врешті-решт, гарантування політичної свободи та свідомої участі народних мас, соціальних низів у політичному та соціальному житті (див., напр.: "Діло не в тім, по якому способу вибори будуть, а в тім, що поки мужики не освічені та бідні, доти сойми й ради, як їх не вибирай, - все будуть в руках панів та багатирів. А коли будуть освічені й багаті, - а це буде тільки, коли вся земля й фабрики будуть в руках у них, - тоді й соймів і державних рад не треба буде, бо вони будуть зовсім не подібні до теперішніх" [15].

Таким чином, аграрні проблеми, що знаходили особливе місце у творчості Драгоманова, отримували в ній певне, хоча й далеке від несуперечливості вирішення. До сильних сторін драгомановського бачення цього питання справедливо буде віднести його намагання звільнитись від панівних у опозиційних колах, у тому числі серед української національної інтелігенції, ілюзорно-оптимістичних уявлень про селянство як клас, що залишається осторонь "руйнівної" праці капіталістичних відносин. Сюди ж варто віднести його проникливу критику аграрної доктрини російського народництва й критичний аналіз слабкостей українофільського підходу до проблем українського села. Але конструктивна частина драгомановських теоретичних накреслень на "сільську", "аграрну тему" все ж таки не була вільною від поширених серед східноєвропейської інтелігенції соціальних настроїв та перебувала під впливом соціальних стереотипів мислення національних діячів 1860-1880-х років. Та все ж, якщо придивитись уважно до напрямку змін поглядів Драгоманова на "справедливе", наукове розв'язання економічних і соціальних проблем українського народу, інших народів Російської та Австро-Угорської імперій, то можна відзначити важливі уточнення, які вносив мислитель у власні уявлення і пропонував до політичної програми українського національного та російського опозиційного руху. Це та ділянка теоретичних розробок Драгоманова, на якій він виявляв якості політичного мислителя, відігравав помітну роль як теоретик політичного руху та національний ідеолог.

Не варто нехтувати й історіографічним значенням доробку Драгоманова - дослідника, видавця, натхненника редакційної політики багатьох часописів. Матеріали, які він видрукував, зібрані ним фактичні дані становлять важливе джерело до історії господарських відносин в Україні, Російській та Австро-Угорській імперіях. Його праця спонукала вітчизняну суспільно-політичну думку до осмислення розвитку українських земель під кутом зору нових соціально-економічних теорій. Теоретична і практична праця Драгоманова не минула безслідно й у тій галузі наукового пізнання, в якій ні він сам, ні його сучасники не перебільшували його фахових заслуг.

Б) Соціально-економічні вимоги у програмних виступах Драгоманова

Спрямування розвитку соціально-економічних поглядів Драгоманова у просторі його теоретичної та практичної діяльності характеризує не тільки його критика історичних і тогочасних форм господарської діяльності, економічних і виробничих стосунків. Їх

суть розкривають драгомановські політичні твори, програмні праці, звернуті до української, російської та іншої читацької аудиторії східноєвропейських народів. Умотивовуючи програму національної та політичної боротьби, він не міг обминути визначення цілей боротьби за соціальне звільнення, за економічний прогрес і добробут. Їх він розглядав як важливі чинники впливу на усвідомлення народними масами власних інтересів, як засіб консолідації інтелігенції та народу, як найзручніший спосіб соціальної та національної мобілізації співвітчизників до організованої, цілеспрямованої діяльності.

Доречно виокремити два теоретичні плани драгомановських праць. Один - ідеальний, звернений до майбутнього, без визначення можливих строків і конкретних шляхів до осягнення цього ідеального стану. Другий план - актуально-практичний, у якому вчений та громадський діяч намагався теоретично узагальнити, осмислити та розв'язати питання "поточної політики" Він замислюється над конкретними заходами щодо вирішення соціально-економічних питань, намагаючись поєднати у своїх політичних проектах теоретичні постулати лібералізму, анархізму та соціалізму.

Драгоманов прагнув, особливо у женевський період своєї діяльності, надати своїм "громадівським" накресленням характеру позитивного наукового знання, визначити мету прогресу через позиції гуманістичного ідеалу. Він з пафосом декларував, що "Громада" видається, щоби передавати українським громадам здобутки всесвітньої науки й праці громадської, котра йде до того, щоб до кінця увільнити розум людський від усяких путів, щоб люди не ділились на чорноробів і білоробів, та щоб кожна людина, кожне товариство, кожна громада, кожна країна, кожна національність, маючи безпосередньо в руках своїх все, з чого живуть люде, (землі, фабрики і т.і.), самі собі вправлялись без начальства, по своїй волі, користуючись усім, що вони випрацювали, і міняючись з такими ж вільними і робочими людьми і громадянами у всьому світі[16]. Хай у загальній, невиразній формі, але Драгоманов схилявся тоді до соціалістичного, якщо не анархо-комуністичного ідеалу. Цей ідеал, на його думку, складав мету прогресу людства і завдання для тих, хто прагнув і був готовий боротися за втілення такої мети у життя. Втім, ці погляди були сформовані у загальних поняттях, шлях до досягнення цього ідеалу навіть самому Драгоманову не уявлявся у будь-якій чіткій формі. Його праці, позначені впливом таких поглядів, не знайшли ані схвальної реакції, ані розуміння серед багатьох читачів "Громади" Пізніші дослідники, навіть учні Драгоманова вказували на негативні сторони таких програмних пропозицій Драгоманова. Зокрема, в цій частині слід погодитись із

зауваженнями І. Франка висловленими на адресу Драгоманова - мрійника, чи соціального утопіста [17].

Коли ж мова йшла про спроби накреслити конкретні, практичні заходи, запропонувати програму найважливіших перетворень на коротку та середньо тривалу перспективу, у просторі життя одного-двох поколінь своїх сучасників і наступників, Драгоманов виразно демонстрував переваги свого політичного та соціального аналізу, здібності ідеолога й теоретика. Ця частина спадщини видається важливою і відносно самостійною у системі поглядів Драгоманова.

Осмислюючи програмні завдання українського національного та російського опозиційного рухів, Драгоманов намагався уникнути одразу двох інтелектуальних небезпек. По-перше, сприйняття і виправдання оточуючої його дійсності як цілком "розумної", такої, що не може бути змінена за допомогою людської волі, суспільної ініціативи та політичної діяльності "знизу" По-друге, він категорично не сприймав надій, обіцянок, настанов на можливість миттєвих, з ночі на день змін, які ширили та експлуатували, зокрема, російські революціонери та їх українські однодумці. Бажанням уникнути цих крайнощів і визначався напрямок драгомановської теоретичної еволюції. Особливо чітко її результати розкрилися в останній, найбільш плідний у творчому відношенні період його життя. Тоді драгомановські ідеї почали отримувати масову підтримку у зародках партійних організацій, особливо з початком діяльності РУРП.

У молоді роки і на початку своєї емігрантської діяльності Драгоманов багато пише про назрілість глибинних економічних і соціальних перетворень. Він наголошує на їх всеохоплюючому характері, пропонує загальні схеми колективної праці, організації робітничих асоціацій, сільськогосподарських кооперативів. Тоді ж він вагається у виборі між принципами державного регулювання економіки та соціальної сфери і засадами синдикалістської робітничої та селянської організації "знизу вгору" [18]. Але вже з початку 1880-х рр., а особливо на зламі 80-х та 90-х рр. минулого сторіччя Драгоманов змінює акценти, переглядає свої теоретичні уявлення. Спосіб його мислення цього періоду розкривають драгомановські роздуми, наприклад, у "Листах на Наддніпрянську Україну" З явною прихильністю зауважує він зміни у програмах соціалістичних і радикальних партій в Західній Європі: "Тепер, окрім рішучих комуністів, есть десятки соціалістичних партій і самі комуністи, після того як партії їх стали з літературних політичними, на цей час менше займаються теоріями про індивідуалізм чи комунізм, а висувають наперед практичні справи: реформи

податків, числа годин праці, убезпечення робітників від каліцтва, болісті, старості, безробіття, реформи аграрні і т. д. і т. д. Недавно французькі соціалісти видали програму агітації серед селян і там зовсім не ставлять комунізму, а тільки певну солідарність громад в справах громадських земель, бо тепер ще праця хліборобська не дійшла до такого ступня колективності, як праця заводська та фабрична. Не ставлять комунізму і соціалісти ірландські, а вдовольняються поки що переходом землі до хліборобів, хоч би і на власність індивідуальну, і відкладаючи колективізм на той час, коли його виможе зріст економічного життя" Від переліку ідейних перемін у західноєвропейському соціалістичному русі він переходить до російської проблематики і зауважує, що і в Росії: "...без комунізму стоять наглячі справи, котрі требують по-своєму радикального заходу: зріст безземельних селян, страшенно неправедна система податків, зовсім непосильний державний бюджет, повна безправність і необезпеченість робітників і т. д. і т. д." [19].

На думку Драгоманова, підставами для вирішення цих питань є, насамперед, здобутки економічних наук, а також статистики, котра в ті часи переживала свій розквіт. **Але наукові розробки вчених, як і пропозиції політичних та громадських діячів могли бути втілені у життя тільки за умови зміни тогочасного політичного ладу**. Саме до цього закликав Драгоманов, коли невтомно нагадував, що порятунок від голоду, як і від інших соціально-економічних бід, тепер стоїть в явному зв'язку з політичною справою, бо царсько-чиновницький уряд і не хоче, і не вміє "полагодити лиха". А тому, підсумовував він: "Об тім треба говорити, коли не кричати, на всіх базарах, а нам українські народолюбці радять ждати, поки хтось скаже останнє слово в справі індивідуалізму і комунізму! Є від чого посумувати, власне, українцеві!" [20].

Тобто, на початку 1890-х рр. суто світоглядні, ідейні засади розв'язання соціально-економічних, життєво важливих питань для Драгоманова відходили на другий план. Вони поступались місцем пошукові ефективних способів розв'язання цих питань тими, для кого вони були найбільш пекучими, хто сам був найбільше у цьому розв'язанні зацікавлений: представниками трудових класів та тогочасної інтелігенції. Їх він закликав до політичної активності як передумови позитивних зрушень у соціальній та економічній сфері. При цьому він посилався на добрий приклад країн, які вже запровадили фабрично-заводське законодавство, контроль держави за дотриманням правових норм, що регулювали вирішення соціальних конфліктів, ввели спеціальні інститути, відповідальні за охорону праці, захист прав робітництва, прав дітей та жінок тощо. У цій сфері державної політики та правового регулювання, а не у ца-

рині соціальних утопій, Драгоманов намагався відшукати розв'язання гострих проблем його народу та запропонувати програму їх вирішення у широкому східноєвропейському історичному та політичному контексті.

Окрім використання політичних важелів, організації соціальних рухів, важливим "союзником" у покращанні рівня масового добробуту Драгоманов розглядав також технічний прогрес, науковий поступ. Споглядаючи за цими процесами, вчений приставав до оптимістичної точки зору, захоплено розглядаючи перспективи науково-технічного прогресу, зосереджуючись на його перевагах і здобутках. Коли ж мова заходила про негативні соціальні наслідки прогресу промисловості та науки, Драгоманов намагався заспокоїти тих, хто сумнівався і занепокоювався: "На те, аби технічний поступ не шкодив біднішим людям, є вже лік: просвіта та спільність межи бідними людьми, межи робітниками, аби всилувати державні, краєві і громадські уряди, аби ліпше вдержували копальні, фабрики, доми для робітників, а далі старатися, аби всі ті заклади переходили під уряд і на власність самих робітницьких спілок. Тоді всі вигади технічного і наукового поступу будуть рівно користні для всіх людей: поступ стане ще скорший, так що людська праця стане дуже лехка, хотя, звісно, зовсім не щезне, як про се думали ті, що складали оповідання про райське життя, минуле чи будуще" [21].

Попри обітниці прогресу на майбутнє, сучасні процеси розвитку економіки в українських землях, включно з тими, що входили до складу більш розвинутої економічно й політично Австро-Угорщини, пробуджували занепокоєність вітчизняної інтелігенції. Вони вимагали відповіді на питання про причини пауперизації населення, про наслідки капіталістичного розвитку економіки краю та про заходи щодо подолання соціальної нерівності, яка зростала. Драгоманов не поділяв поширених тоді поглядів, що причини бідності та зубожіння народу знаходяться в "характері", вдачі та звичках галицького селянства та робітників. Полемізуючи з носіями такого презирливо-погордливого погляду на причини тяжкого становища народу, він полемічно нагадував, що народні біди походять не з того, що народ "лежить на боці" [22]. Заперечуючи зневажливе пояснення причин масової бідності, Драгоманов викладав власну точку зору: "І якщо хлопи в Галичині все-такі біднюють, то тут справа зовсім не у лінощах, а в чомусь іншому. Це щось інше - загальний стрій економічних відносин, при яких хлоп - безземельний або малоземельний, пролетарій, і устрій суспільства, який не допускає хлопа навіть до елементарної освіти. І це треба б зрозуміти патріотам, а не галасувати все про одні лінощі та пияцтво хлопів або захоплюватись, що ось, мовляв, є і два-три руські хлопи, котрі при-

дбали 900 моргів землі, тому що, як розібрати добряче корінь справи, так вони тому і придбали 900 моргів, що 400 інших хлопів мусіли продавати свої морги. Адже із нічого нічого не створиш, і всякий крейцар богатіючого є тільки те, що не доплачено робітникові" Тут же він висловлював впевненість, що ця недоплата, а, відповідно, і народна бідність, будуть доти, поки вся земля і всі фабрики не стануть власністю робітників, хоча і не брався передбачити, коли це може відбутись [23].

Показова зміна поглядів Драгоманова на характер і зміст соціального прогресу. Не чекаючи на перехід фабрик і заводів до рук робітників, а землі - до селянської, громадської власності, приклади порятунку від злиднів вчений знаходив у демократичному розвитку передових країн його сучасності, насамперед, США, Швейцарії тощо. Позитивні приклади він бачив у соціальних змінах, що відбувались у Великобританії, країні-лідері тогочасного світу. Аналізуючи ці нові явища, він наголошував, що держава починає відігравати все більш активну, ініціативну роль у пом'якшенні, якщо не в розв'язанні соціальних конфліктів. Чим більш демократичний устрій держави, чим більш організовано відбувається соціальна боротьба, тим позитивніші наслідки вирішення соціально-економічних проблем. На цій основі Драгоманов оптимістично відзначав: "Лишились в Європі та в Америці лише *найми*, в котрі мусять іти бідні вільні люде, - але тепер уже ідуть розмови і навіть роблять-ся державні заходи, аби поліпшити і наймитський стан, а багато людей й з самих наймитів і навіть із багатших прибирають способи, аби наймитів зовсім не було, або аби все богацтво стало власністю спілок, громад і держав, котрою всі люди могли би користуватися" [24]. Відповідно до таких надій на демократичну державу, Драгоманов висловлював сподівання, що цей помірний прогрес у регулюванні питань економічного розвитку та втручання держави у виробничі стосунки на користь працюючих повинні врешті-решт призвести до того, що "властиво наймитів не буде, а всі будуть мати землю, чи струменти й машини до праці, то окремо, то спілками і громадами" [25].

Якщо порівнювати праці Драгоманова, що побачили світ у 1870-х та у 1890-х роках, впадає у вічі заміна його раннього соціалістичного ригоризму більш гнучким підходом. Як на наш погляд, це свідчить на користь Драгоманова. Така переміна доводить, що шлях, пройдений ним у пошуках взірців для вироблення раціональної та ефективної економічної програми, за втілення якої в життя повинні змагатись соціальні низи, трудова більшість, усе далі відводив Драгоманова від догматичних приписів революційного соціалізму чи войовничого радикалізму. **Мислитель наближався до**

позицій європейських політичних партій помірковано-соціалістичної, реформістської ідейної орієнтації.

До цього, окрім роздумів над досвідом західноєвропейського та північно-американського робітничого руху, спостережень за прогресом у робітничому законодавстві, за новітніми економічними процесами в народному господарстві розвинутих країн, Драгоманова спонукали ідеологічні експерименти російських політичних угруповань і політичних партій інших народів Східної Європи. Серед цих інших варто назвати сербських радикалів, що починали з позицій, близьких до анархізму, а згодом перейшли на політичну платформу, яку можна вважати ідейним компромісом між соціал - і націонал-демократичними програмами. Досвідом цієї партії та її лідерів цікавився Драгоманов [26].

Насамкінець, ідейна трансформація Драгоманова від позицій водночас діяча російської та української опозиції до становища провідника демократичної української інтелігенції, ідеолога радикального руху вимагали від нього корекції теоретичних концепцій, у тому числі стосовно розв'язання економічних питань. Він передбачав, що для українського визвольного руху економічні, соціальні проблеми виступають чи не найважливішим стимулом у виробленні спільної, загальнонаціональної політичної програми. Вона повинна була сприяти координації зусиль українських громад, організацій, а в перспективі і політичних партій на основі вітчизняного відповідника "реальної політики" Політики, що відповідала б запитам, потребам і рівню самосвідомості більшості українського народу, представників інших національних громад України, до того ж здатної привернути до українського руху симпатії демократичних, політично активних елементів із сусідніх народів. За таких умов внесення в політичні програми економічних питань було драгомановською відповіддю на чітко усвідомлену потребу "ставити на перший кон в політиці справи економічні, спільні всім людям" [27].

Саме те, що боротьба за вирішення економічних питань могла об'єднати українську більшість, особливо зацікавлювало Драгоманова. Вона ж, до певної міри, могла виступити консолідуючим фактором, здатним допомогти виробити спільну позицію національним громадам Росії та Австро-Угорщини. Це й спонукало Драгоманова відмовлятись від риторики, яка лише поділяла національну громаду на прихильників і противників "правдивого соціалізму", або інших більше чи менше популярних економічних, соціальних теорій та вчень. Логіка політичної боротьби, що відігравала все важливішу роль у діяльності Драгоманова, зумовила напрямки його теоретичних пошуків, усвідомлювалась ним у

категоричній вимозі шукати нові, зрозумілі та доступні для здійснення програмні орієнтири. Вже у "Вільній спілці" він нагадує українським діячам: "Всяке співтовариство, що поставило собі метою політичне звільнення певної країни, повинно мати окрім певного плану облаштування самоврядування, - готову програму заходів соціально-економічного і культурного характеру, - якими воно може привабити до себе якомога більшу кількість спільників і які, будучи здійсненими, після досягнення політичної свободи, могли б послугувати їй найбільш міцною опорою" [28]. Цими потребами, а не лише процесом інтелектуального зростання Драгоманова, пояснюється зміна його акцентів, поглядів і програмних гасел щодо розв'язання основних економічних проблем його часу.

Особливо виразно такі зміни ставлення Драгоманова до актуальних соціально-економічних питань помітні, коли він обмірковує питання історичної черговості, реальної можливості внесення до порядку денного майбутнього політичного перевороту тих чи інших конкретних завдань. "Нам здається, - зізнавався він, - що краще і не спокушатись подібними надіями (економічними змінами в дусі соціалізму. - А.К.), позаяк масовий рух освічених класів проти самодержавства неможливий без участі лівих сторін земств, а ці партії, звичайно, не підуть на повну експропріацію земель і фабрик; - доволі з них буде, якщо вони проведуть у загальному земському соборі, в обласних земствах деякі сприятливі чорноробочим класам заходи аграрні, фабричні та артільно-промислові, які дадуть цим класам перевести подих і полегшать їх організацію для подальшої боротьби за соціалістичний ідеал. Практична майбутність на ближчий час належить у Росії тим свого роду політично-соціальним опортуністам, котрі не затримаються у ній з'явитись і для яких нинішні соціалісти-революціонери тільки розчищують шлях" [29]. Таким чином, **вирішення питання про соціалістичні чи будь-які інші радикальні перетворення Драгоманов відносив на віддалену перспективу**. Він вважав навіть за шкідливе ставити такі питання у програми дійових політичних сил, організацій чи то партій до того, як будуть розв'язані нагальніші завдання: реформа (чи революційна зміна) існуючого ладу, запровадження політичної свободи та демократичного ладу, забезпечення конституційного порядку, організація місцевого самоврядування, вирішення національного питання, задоволення найбільш пекучих економічних і соціальних запитів народних мас без зміни відносин власності і переходу до колективного способу господарювання.

Пізніше він уточнював своє розуміння прагматичної політичної програми, яку він здебільшого називав програмою прогресивної демократії або радикалізму, висловлюючи переконання, що саме

за таким напрямком в Україні та Європі майбутнє ближчих десятиріч. Виходячи з цього, він так формулював українську альтернативу: "Перед народом може тепер мати силу лишень економічний радикалізм, або московський (мрії), або европейський (надія на самих себе)" [30]. Зрозуміло, що надії на самих себе, у тому числі й у розв'язанні економічних питань, мали небагато спільного з тогочасними революційно-догматичними соціалістичними вченнями. У теоретичному відношенні вони були його черговим кроком до пошуку рівноваги між потребами у суспільній солідарності, у втручанні держави в регулювання соціально-економічних процесів на користь нації, усього суспільства і, з іншого боку, необхідністю забезпечення автономності, у тому числі економічної, окремій особистості, створення умов для суспільної активності та самодіяльності громадян. Отже, Драгоманов у 1860-х-1870-х рр. еволюціонував від ліберально-демократичних до соціалістично-радикальних поглядів, які щодо соціальної організації суспільства були значною мірою позначені впливом анархо-федералістських концепцій. З 1880-х рр. він почав наближатися до створення своєрідної соціально-економічної програми українського руху, що намагалася синтезувати в єдиному "радикальному підході" кращі сторони програм західноєвропейського лібералізму, реформістської соціал-демократії та вітчизняної націонал-демократії.

В) Теоретичні особливості підходу Драгоманова до соціальних проблем

У науковій літературі небезпідставно зустрічаємо твердження про Драгоманова як про одного з фундаторів української соціології, науковця, який успішно аналізував суспільні явища за допомогою соціологічного методу [31]. Треба відзначити, що його звернення до соціологічної проблематики мало не тільки науковий, а й здебільшого політичний характер. Воно підпорядковувалось не так академічним, як прикладним ідеологічним та політичним завданням, зумовленим потребами становлення українського визвольного руху, необхідністю формування дієздатної опозиції в Росії та Австро-Угорщині. Відзначаючи це, не заперечуємо, що Драгоманов зробив чимало, щоби прояснити наукове та суспільне значення соціології в її тогочасному вигляді. Він застосовував відомі на той час методики та принципи соціальних наук до аналізу фольклорного, історичного, літературного матеріалу. Його висновки викликають інтерес як фактор становлення української соціологічної традиції. За методологією вони є, загалом, позитивним прикладом міждисциплінарного, багатопрофільного підходу до розгля-

ду явищ соціального та політичного життя. У нашій роботі вважаємо за доцільне розглянути засади осмислення Драгомановим соціальних феноменів, виділити з величезного масиву його творів ті принципи, що визначають творче обличчя вченого і громадського діяча, є конструктивними складовими його теоретичного спадку.

Передусім важливо з'ясувати, до яких теоретичних принципів апелював сам дослідник. Він залишався досить постійним у власних принципах підходу до проблем науки і практики. "Я же себе причисляю тільки к трем категоріям: реалізм по методу, гуманізм по ідеалам и федералізм по політиці", - підкреслював Драгоманов уже на початку своєї наукової та громадської діяльності [32]. Такі ж зізнання зустрічаються в його пізніших листах і творах. Справді, творчі зусилля Драгоманова відзначались високою вимогливістю до себе, намаганням аналізувати реальність, не сходячи з грунту об'єктивного знання. Вченому властива зосередженість на осмисленні гуманістичного простору, на духовних, онтологічних аспектах буття людини, суспільства, нації та людства. Що ж стосується "федералізму", то тут йдеться про те, що минуле і перспективи суспільного життя вчений розглядав під кутом зору творення все більш широких і менш примусових об'єднань людей; про те, що, починаючи від окремої особистості та закінчуючи усім людством, він надавав перевагу пошукам кращих форм і засобів асоціації людей, свідомих своїх інтересів і відповідальних за зроблений вибір. Звичайно, такий погляд мав ідеалістичний характер, що інколи підштовхувало Драгоманова до висновків і припущень, далеких від задекларованого ним самим реалізму.

Реалізм і гуманізм у драгомановській інтерпретації розкривався і доповнювався його розумінням принципу історизму, зокрема, його поглядами на історичну послідовність реалізації гуманістичних засад самоорганізації людства через визначення закономірностей та "черги" звільнення людських спільнот і окремих одиниць від зовнішнього гніту, примусу та насильства. Розглядаючи історичний досвід, передусім європейських народів, Драгоманов доходив слушних висновків про те, як саме відбувалася боротьба націй та суспільств за поступове розширення рамок і змісту свободи, переосмислення та встановлення нових правил суспільної поведінки [33]. При цьому він звертав увагу на те, як змінювались суспільні ідеали, тогочасні уявлення про місце людини в суспільстві. Його цікавило співвідношення ролі та функцій держави і суспільства, історичного призначення різних соціальних груп і класів. На цій основі вчений узагальнював, що з кінця середньовіччя у житті європейських народів відбуваються значні, справді революційні зрушення в соціально-політичних та економічних відносинах. У цей

час зростає рівень наукових знань та освіченості, набуває нового змісту саме уявлення про людську гідність, про межі допустимого в соціальній поведінці окремих індивідів і соціальних груп. Відповідно, він визначав таку послідовність боротьби індивідів і суспільних верств за осягнення все більшої свободи: "А ось вже років більш, як триста, скрізь по Европі люде ворушаться і навіть повстають, щоб усяку неволю скасувати: перш повставали протів попівської неволі, щоб то кожний міг вірити, чи не вірити, як він сам собі хоче, - потім проти неволі царської, щоб то царі та їхні чиновники не могли справляти громадами та державами, не спитавши думки громадської, а далі стали повставати й проти неволі панської та купецької, - богатирської, - що б то не було на світі людей багатих та бідних, а всі б були рівними " [34].

Таким чином, за спостереженням Драгоманова, соціальне визволення постає як найсучасніше та останнє в черзі історичних завдань, якому передує боротьба за релігійне й політичне звільнення. Правда, він не наполягав на механічному, чіткому розмежуванні цих трьох періодів боротьби відповідно за релігійну, політичну та соціальну свободу і рівність. Стосовно ж східноєвропейських народів, вважав можливою і навіть необхідною боротьбу зі всі ці три різновиди свободи, спираючись на західноєвропейський та північноамериканський досвід.

Визнаючи особливу, продуктивну історичну роль соціальної диференціації, усвідомлюючи інтелектуальну вбогість та безпідставність зрівняльних утопій, Драгоманов у той сам час співчував і навіть активно підтримував те, що, на його думку, відповідало ідеалові свободи, соціальної рівності та справедливості. Зміст цих понять у різні періоди свого життя він переглядав і формулював із деякими відмінностями, але сам **пошук соціальної справедливості, вимога гуманізації суспільних стосунків, прагнення до позитивних змін у суспільній організації залишалися постійною ознакою його світобачення та світорозуміння**.

Професійний досвід, застосування методології історичної науки та соціології визначали рамки теоретичних пошуків Драгоманова, формували його пропозиції щодо наукового і політичного вирішення суспільних проблем. Керуючись цим, він узагальнював досвід боротьби за політичне та соціальне визволення різних народів у минулому і впевнено доводив, що позитивні соціальні зрушення можуть бути забезпечені тільки внаслідок зміни того політичного порядку, який підтримує і захищає несправедливі, застарілі суспільні відносини. Намагаючись довести таке розуміння д ' широких мас, якраз до тих, хто був найбільш скривджений існуючим суспільно-економічним ладом, учений висловлював цю думку у спрощеній

формі, користуючись мовою "простолюду" Він пояснював: "Від уряду скрізь легше було одслобонятись, ніж од богатирів. Уряд треба тільки скинути, а там вже кожна громада зуміє зробити те, що робило звичайне начальство: се б-то чи од ворога оборонятись, чи розсудити кого, чи позаводити школи або що. А од багатирів так швидко не одчепиться, бо вони своїми грошима роблять тепер багато такого, що не зразу його зробиш хоч би й вільною від всякого начальства громадою... Мало того сказати, що от багатирі обдирають людей та й годі - треба ще додати, як обдирають, чого це їм *люде обдирати даються* та й розміркувати добре, та тоді вже щось і думати, раду радити" [35]. Перед собою, перед інтелігенцію вчений і громадський діяч якраз і ставив це завдання: дати пораду, як усунути причини бід народних мас, їхніх злигоднів і поневірянь, підказати, що може бути зроблено самими масами задля покращення власного становища і чим здатні допомогти їм у соціальних змаганнях люди інтелектуальної праці, національна інтелігенція.

Драгоманов - теоретик і публіцист відзначався сумлінними роздумами над народними бідами, над засобами звільнення більшості, що потерпала від соціального гніту, економічної експлуатації, несла на собі тягар національного та політичного поневолення. У цьому сенсі його справді можна вважати людиною свого часу, яка поділяла поширені переконання, що саме народ, і зокрема його трудові верстви є джерелом і рушійною силою розвитку людської цивілізації, що "простий народ" найбільше страждає від різних видів несправедливості та визиску і що обов'язок усіх людей сумління та громадського покликання - "повертати борги" цьому народові [36]. Саме тому народові, до якого належиш за своїм походженням, вихованням, культурними та історичними традиціями, мовою якого говориш і результатами праці якого користуєшся. Про розуміння Драгомановим пріоритетів служіння суспільству красномовно свідчить витяг з його програмного виступу у "Громаді", де він заявляє, що це перше позацензурне, вільне українське видання має стати трибуною для українського народу з тим, щоби описувати життя українських людей в Росії і Австро-Угорщині, теперішнє і минувше, а найбільше: "життя чорноробів, мужиків, - в котрих вся сила України тепер і наперед" [37].

Зазначимо, що етичний імпульс служіння власному народові, його трудовим верствам Драгоманова не повинен сприйматись виключно або переважно через контекст цього народницького пориву інтелігенції до "спокути гріха" свого відносно упривілійованого соціального статусу перед масами неписьмених, знедолених співвітчизників. Яким би великим не був вплив пануючих концепцій та умонастроїв, етики народницького "служіння" на Драгома-

нова, його погляди **не тотожні з будь-якою з відомих народницьких течій,** його наукові підходи не збігаються з народництвом як ідеологічною течією та політичним рухом 1860-х - 1880-х років. Тут варто наголосити *саме на відмінностях соціальної методології Драгоманова від поширених народницьких ідеологем і соціальних настанов*, які з різними варіаціями наполегливо поширювали російські та українські народники різних відтінків.

По-перше, Драгоманову справді була властива підкреслена увага до селянства, особливо зрозуміла тому, що і в Росії, і в Австро-Угорщині загалом, а в українських землях зокрема саме селянство складало переважну більшість населення. Від його мовчазної чи активної підтримки залежала доля цих держав, а також політичних і соціальних рухів, що формувались. Саме українське селянство було основним, хоча й не єдиним носієм національної свідомості, нехай навіть стихійної, архаїчної, домодерної. Звичайно, про "зрілість" такої свідомості можна говорити як про нерозвинуту, парафіяльну чи, максимально - регіональну, але і в такому вигляді вона була українською. Без врахування інтересів селянства ніяка національно-культурна, а тим більше національно-політична робота була неможлива.

Підкреслимо специфіку поглядів Драгоманова на селянство, його роль і майбуття. Він "воював" не тільки з уявленнями про патріархальну, аграрну, соціально не змінювану Україну. На рівні спроб наукових формулювань і пропозиції політичних підходів він заперечував недиференційоване, метафізичне, міфологізоване ставлення до селянства, сприйняття його як однорідного масиву населення. Для нього селянство існувало як клас, суспільна верства, що все більше зазнає соціальної та національної диференціації, пробуджується до нових форм економічного господарювання, суспільної ініціативи і, відповідно до цього, потребує й усвідомлює потребу власної організації і захисту своїх інтересів у національному масштабі, на рівні політичних, державних інститутів. Драгоманов не поділяв, навіть заперечував народницьке "ідолопоклонницьке" ставлення до селянства, згідно з яким селяни проголошувались головним, вирішальним суб'єктом історії, рушійною силою революційного процесу. Але насправді вони розглядались як пластичний матеріал для ліплення бажаних форм майбутнього ладу, як об'єкт революційних експериментів, з яким можна і слід поводитись так, як цього вимагає логіка боротьби з самодержавством, капіталізмом, інтереси запровадження соціалістичного ладу.

По-друге, Драгоманов протестував проти визнання "народом" виключно селянських мас. Це важливо підкреслити, оскільки пізніше молодше покоління українських діячів, захоплене перспектива-

ми своєї особливої місії національних провідників, виразною рисою "драгоманівщини" вважало таке "хибне" ставлення Драгоманова до "народа" [38]. Ось, наприклад, одна з думок Драгоманова, що спростовує цю поширену в певний час поверхову критику. Передусім, він виразно не погоджується з тим, що "народом", зокрема в Росії, здавна звикли вважати тільки селян, і через те вже з часів "Колокола" програму соціалізму в Росії почали зводити до слів "земля і воля" Продовжуючи ці міркування, Драгоманов нарікає, що в Росії мало "розуміють вагу городового життя з його осібною працею, для котрої потрібне щось инше, а зовсім не земля", і закінчує твердженням, що як давно вже пора змінити думку, що Росія тільки край хліборобський, так давно вже пора покинути й звичку звати народом тільки селян-хліборобів, а "признати народом усіх, хто робить корисну громаді працю, та здобувати всім їм дійсну волю: товариську працю" [39]. Отож, навіть у моменти найтіснішої взаємодії з революційними народницькими гуртками, Драгоманову не був властивий однобічний народницький підхід до розуміння "народу", культивування селянства як єдиного його справжнього представника. Інша справа, що в українському селянстві він цінував ті його волелюбні якості, які давали підстави сподіватись, що воно "не забуло зовсім тих часів, коли воно, чи сяк чи так, а пробувало само по своїй волі впорядкувати свою долю, або хоч повалити те, що йому перешкоджало" [40].

По-третє, за всієї самовідданої праці над розвитком свідомості, освіти, соціальної, культурної та політичної організації селянства, учений не поділяв думки, що підгрунтя нових порядків, навіть самої боротьби за них може бути віднайдене лише у самому селянстві. Він критично ставився до звернення як російських народників, так і земляків-українофілів виключно до справжніх чи уявних його традицій, до намагань активізувати позитивні або просто ідеалізовані сторони укладу сільського життя. І соціалістично-народницькі, і консервативні, патріархальні утопії він розглядав як серйозні перешкоди розвитку суспільної думки та організації в Австро-Угорщині та Росії. На це він звертав увагу співвітчизників, попереджаючи про манівці механічних спроб "відродити" справжні народні традиції. Цю небезпеку він бачив не тільки в ідеології та діяльності народників Росії, а й у певних ідеологічних пріоритетах українофільства наддніпрянської інтелігенції, народовців Галичини, отже, в певних рисах національній ідеології інтелігенції обох частин України.

Дискутуючи з носіями таких "рустикальних" поглядів, Драгоманов полемічно перебільшував їх небезпеку: "І в Московщині тепер ті, хто захотів, не вважаючи на те, на чому виріс соціалізм євро-

пейський, опертись тільки на само теперішне селянство, - той мусив би покинути все те, що вигадала Европа на вжиток людім з XV - XVI ст.: все ремесло, фабрики, науку, й нарешті, мабудь, чи не зостатись з царством, а навірняка й з попівством. На Україні то б було ще гірше, бо на Україні нема тепер і того городового життя, яке все таки завелось в Московщині..." [41]. Як не наївна часом була така аргументація, якими б сьогодні кострубатими та надто прямолінійними не виглядали його аргументи, все ж таки заслуга Драгоманова була в тому, що він умів вчасно оцінити небезпеку однобічної орієнтації на селянство, некритичного посилання на його традиції, потреби, запити та уподобання. Позитивний теоретичний внесок ученого полягав у тому, що він вбачав потенціал модернізації українського народу, як і інших народів Східної Європи, у розвитку міст, міської культури, у тих соціальних змінах, які несли індустріалізація, промисловий, науково-технічний розвиток.

У цій **увазі до урбаністичного компонента суспільного розвитку**, в наголошенні на ролі міських соціальних груп, а не лише на селянському внеску в становлення новітніх європейських суспільств, у прагненні спрямувати розвиток українського народу до соціальних і культурних стандартів високорозвинутих націй - полягала виразна відмінність думок Драгоманова як від програм окремих народницьких течій, так і від ідеологічного феномену, об'єднаного умовною назвою "народництво". Підкреслюючи значення міської культури, у широкому значенні цього поняття, у формуванні змісту європейської цивілізації, її вплив на розвиток вітчизняної історії, Драгоманов не ігнорував ані історичної, ані соціально-організуючої ролі "вищих класів" і особливий акцент робив на значенні в XIX ст. праці міських інтелектуалів, інтелігенції. Звичайно, не можна не помітити переваг цих аспектів соціологічних підходів Драгоманова у порівнянні з багатьма сучасними йому публіцистами та громадськими діячами України та Росії.

Своєрідність соціального аналізу Драгоманова підкреслює також його ставлення до широко дебатованого в XIX ст. "робітничого питання" Він не задовольнявся сентиментальними жалями щодо важкого становища робітництва в Галичині, Наддніпрянській Україні, як, врешті, і в інших куточках Європи, а намагався придивитись до історичної ролі цього "четвертого стану", щодо якого багато надій плекали марксисти та інші представники соціал-демократичних, революційних течій того часу. Вчений уникав як визнання робітництва, чи то пролетаріату, як нового месії, покликаного врятувати людство від небезпеки буржуазної цивілізації, так і не погоджувався зі зневажливими оцінками призначення робітництва. Воно його цікавило у кількох відношеннях. По-перше, соціальної

ролі робітничого класу, його готовності до активної участі у політичному житті, у боротьбі за демократичний лад та політичну свободу. По-друге, Драгоманов особливо цікавився тим, що саме привноситъ у національні процеси XIX ст. цей новий клас. Чи справді він стає силою, що руйнує буржуазний, капіталістичний лад, а разом з ним і нібито його пряме породження - новітню націю? Чи робітничий клас може стати знаряддям політичних маніпуляцій з боку або урядових, або опозиційних сил, особливо ж революційних організацій? Жодна з таких перспектив не приваблювала Драгоманова.

Він гаряче співчував і підтримував боротьбу за поліпшення становища робітничого класу, його добробуту, за створення гідних умов життя, освіти, за рівну участь робітників в управлінні державними та суспільними справами. Зокрема, він навіть вважав, що ніяке суттєве покращення долі населення не можливе, доки володіння силами природи не стане безпосереднім володінням робітничих товариств, з'єднаних поміж собою у різні союзи [42]. Водночас Драгоманов уникав надмірних захоплень свого часу і більше уваги приділяв питанням самостійної діяльності робітників, їх самоорганізації та соціальному, політичному національному самоусвідомленню. Стосовно України, про що варто згадати окремо, то він переймався питаннями національного самовизначення робітничого класу, тим, яку роль - учасника процесів національного пробудження та національного визволення чи суб'єкта денаціоналізаторських процесів, агента імперіалістичних впливів відіграватиме у майбутньому міський пролетаріат в Україні.

Можливо, що в цьому відношенні Драгоманов залишив більше спостережень, зауважень і застережень, аніж зміг запропонувати програму вирішення так званого робітничого питання, у тому числі в межах українського визвольного руху [43]. Але попри незавершеність цих думок, теоретичні підходи, які пропонував Драгоманов, відрізнялись новизною і актуальністю, що пізніше цілком підтвердили революційні процеси 1905-х - 1920-х рр. **Вони продемонстрували слушність драгомановських попереджень про зростаючий конфлікт соціальних і національних інтересів, устремлінь робітництва та селянства, аграрного та міського населення в Україні та в інших країнах Східної Європи.** Отже, він попередив про конфлікт, потужність якого і значення були виявлені наприкінці XIX ст., а вплив на хід історичних подій спостерігається упродовж усього XX ст.

Долаючи народницьку соціологічну схему та її ідеологічні інваріанти у російському опозиційному русі, Драгоманов з нищівною силою намагався викоренити прояви таких теоретичних запозичень в українському національному русі, зокрема в молодій радикальній партії. Він різко негативно реагував на намагання ма-

нипулювати народницькими символами, на спроби зневажливого ставлення до не-селянських елементів українськоі нації Особливо ж ревно він захищав малочисельну національну інтелігенцію від спроб й окремих представників зневажити роль і призначення діячів-інтелектуалів, представників інтелігентних професій Наприклад, він дошкульно картав М Павлика за нерозуміння ролі та значення національноі інтелігенції "До редакційноі примітки з приводу Хліборооа я маю завважити, що фізично працюючі - люде шановні, але й ми морально-працюючі, не гірше іх Почати з того, що ми пролетарії навряд чи не бідніші хліборобів, - бо не маємо і халупи своеі, а коли часом дістанемо більше грошей, то мусимо ж і мнясо істи, і книжки і газети куповати і стіл мати осібний для писання, - бо того всего вимага характер нашоі роботи, - бо в кінці і в нас, як у хліборооа, нічого в кешені не зостається А ще ми все-таки думаемо і про хліборооа, як ему помогти, а він про нас не дума і ще іноді в полицію одведе Не знаю я, навіщо не признаючи сурдутовоі аристократії, признавати сірякову?" [44]

Таких заперечень спробам витворити українські відповідники народництва знаходимо чимало в його науково-популярних і публіцистичних статтях, звичайно ж, і в його епістолярній спадщині Тому навряд чи доцільно твердити, що драгомановські підходи до проблем соціальноі стратифікації, до ролі тих чи інших верст і класів, іх політичного покликання у сучасності та на майбутнє були виразно позначені впливом якоісь **однієї сформованої теоретичної школи, ідеологічної доктрини** Можемо відзначати впливи економічного лібералізму, соціалістичних, анархістських чи соціал-демократичних концепцій Але **менш за все доречно стверджувати, що соціологічні підходи Драгоманова, його погляди на проблеми суспільства належать до народницького напрямку** [45] Ні твори М Чернишевського, ні "суб'єктивний метод" П Лаврова, ні писання М Бакуніна, П. Кропоткіна, як і пізніші праці ліберальних народників - жодний з цих теоретичних проявів різних напрямків російського народництва (яке слід вважати модельним серед народів Східноі Європи) за своіми принциповими, засадничими рисами не тотожні, не співвідносяться з сукупністю соціальних поглядів Драгоманова, з йоі о соціологічним аналізом Це стосується його підходів до вирішення "селянського", "робітничого" питань, це ж саме властиве визначенню Драгомановим завдань інтелігенції, його спроб знайти відповідь на основні питання українського руху, долі народів Росії та Австро-Угорщини Вірніше буде вести мову про більший чи менший вплив цих та інших доктрин і концепцій на його творчість в окремі періоди, а не стверджувати про переважання таких впливів, чи запозичень, як визначальну рису драгомановського світогляду та теоре-

тичну основу його політичних підходів до аналізу соціальної дійсності, її основних тенденцій та перспектив.

2. 2. Ідеологічні перспективи драгомановського світогляду

Важливу проблему в аналізі теоретичної спадщини Драгоманова становить визначення його ідейних орієнтацій, їх класифікація у відповідності з провідними ідеологічними течіями суспільно-політичної думки. Традиційно в літературі, що стосується цього питання, можемо зустріти різноманітні визначення: від наполягання на щиро-соціалістичних, ледь не марксистських поглядах Драгоманова, до наголошення на його лібералізмі та демократизмі і заперечення вагомості соціалістичного компонента в його теоретичній спадщині. Це намагання дати, якщо не просто "причепити" Драгоманову певний ідейний "ціннник", часто-густо замішане на домінуючій у час написання праці політичній кон'юнктурі, відповідає соціальному замовленню того чи іншого штибу. Драгоманов сам чимало сприяв внесенню неясності у це питання, тим самим мимоволі ускладнюючи працю його непоодиноких дослідників. Висловимо власні думки щодо ідеологічного спрямування драгомановського світогляду, найбільш важливих ідейних напрямків його творчої еволюції.

І через найбільшу суперечливість, і внаслідок довготривалої наукової дискусії навколо ідеалів та ідеологічних пріоритетів Драгоманова, передовсім треба **з'ясувати його ставлення до соціалістичної ідеї,** до найважливіших течій у соціалістичному русі XIX ст. За цієї умови зможемо оцінити вагомість ліберальної складової драгомановського світогляду й визначити, які все ж таки орієнтації переважали в доробку цього вченого й громадського діяча.

А) Соціалістичний ідеал чи рух до соціального прогресу?

Навряд чи підлягає сумніву те, що з ранніх років Драгоманов віддавав перевагу не просто демократичним, а саме "лівим" ідеям. Про це свідчать його спогади про літературу, що справила на нього найбільше враження й вплив [46]. Це засвідчують також і впливи його оточення. Проте і в юності, і в пізніших роках Драгоманову, мабуть, не вистачало конформізму, щоб стати адептом будь-якого вчення, піддатись і беззастережно захоплюватись "останнім словом" політичних теоретиків чи громадських діячів. Незалежність думки, намагання дійти до висновків самотужки, смак до літературної та громадської праці разом із лідерськими якостями впевнено скеровували ідейний розвиток Драгоманова в царину самостій-

них ідеологічних шукань і концептуальних накрсслень, що позначилося на його особистому житті, на його творчій спадщині.

Свою роль відігравало також особисте становище Драгоманова, його соціальний, профссійний, майновий статус. Одна справа: роздуми, судження, інтелектуальні уподобання Драгоманова - студента, інша справа світогляд Драгоманова - відомого і популярного викладача Київського університету, одного з лідерів Старої "Громади", публіциста, знаного у всеросійському масштабі. Нові грані знаходимо у його творчості та поведінці в період еміграції. Зауважимо, що політична поведінка та інтелектуальні запити женевського періоду суттєво відрізняються від його суджень і наголосів у софійський, прикінцевий період життя. Зосередимось на еволюції світогляду Драгоманова, яка розвивалась через конфлікт між різними ціннісними установками та рольовими моделями його власної поведінки.

Інтерес Драгоманова до соціалістичних ідей виник невипадково і був значною мірою продуктом того середовища і тих духовних пошуків, якими жила російська й частково українська інтелігенція у XIX ст. Питання, пов'язані з майбутнім людства, з пошуками справедливого та розумно організованого, гармонійного суспільства хвилювали уяву теоретиків і перебували в епіцентрі громадського інтересу. Така констатація не означає, що соціалістичні чи позначені їх впливом ідеї були єдиним, або панівним напрямком світоглядного розвитку інтелігенції України, Росії та Австро-Угорщини у цей час. Але саме соціалістична міфологія, соціалістичні теорії були чи не найяскравішим ідеологічним феноменом, який набував особливої привабливості. Чим очевиднішими ставали безперспективність суспільного та політичного розвитку Австро-Угорської та Російської імперії, чим жорсткіше переслідувались пропагандисти таких ідей, тим яскравіше контрастували веселкові барви уявлень про соціалістичне майбутнє з сірою чи просто "безпросвітною" навколишньою дійсністю. Якраз XIX ст. - це час духовних злетів і політичних змін, які сприяли тому, що соціалістичний ідеал посідав окреме місце в духовних пошуках європейської цивілізації. Осторонь цих процесів не могла стояти така діяльна, радикально мисляча та налаштована на служіння "народній справі" людина, як М. Драгоманов. Інша справа, наскільки він сповідував соціалістичні погляди, як багато значили соціалістичні теорії в його розробках конкретних політичних програм, в осмисленні ним національних українських цілей і завдань соціального та політичного руху в Росії.

Максимум наближення Драгоманова до визнання соціалістичного ідеалу як вищої цінності та мети поступу людства, що позначилось на його аналізі поточних і перспективних історичних про-

цесів, припадає на 1870-ті - початок 1880-х рр. У цей час він вважає за можливе винести свій "вирок" тогочасній цивілізації: "Та що ж робить, коли тепер скрізь минулась доба політичної демократії, - в котрій і в класичних її країнах, Франції й Італії, зосталось хиба два-три скілько небудь чистих имені, та й з тих Гюго, попробував було в 1848 р. виступити проти нової демократії, соціальної, а тепер видимо не зна, як з нею й бути, а Гарібальді то протягне руку цій демократії, то королеві Гумбертові? Де ж справди знайти тепер колишню "чисту демократію" навіть і в Европі, а тим паче в Польщі?! А нам, українцям. до того що ж робити, коли ми хочемо чи так, чи сяк, а стати на свої власні ноги?" [47]. Отже, з точки зору Драгоманова (далеко не оригінальної на той час), західна Європа вступала в нову смугу свого розвитку - **епоху соціальної демократії**, в якій формально-демократичні права та процедури мали бути наповнені новим, реальним змістом, саме: впровадженням соціальної рівності, захистом економічних інтересів усіх громадян без винятку, переходом до нового суспільно-політичного ладу.

Визнаючи цінності соціальної демократії, Драгоманов не заперечував значення політичної демократії, демократичного ладу (які переважно зневажались революціонерами-соціалістами, анархістами та представниками інших соціалістичних течій). Він наполегливо висловлювався на користь того, що політична демократія має бути доповнена, оперта на такий соціальний лад та економічні стосунки, які дозволяли б зробити суспільне життя вільним від кричущої нерівності, антагонізмів і забезпечити умови для постійного зростання добробуту, освіти та культури як окремих громадян, так і суспільства, нації в цілому. Ось чому М. Драгоманов наголошував на нерозривності, **єдності ідеалів соціалізму та демократії.** Але він робив характерну для нього ремарку: "Звичайно, логічно проведений демократичний принцип приводить до соціалізму, але ми цілком розуміємо, що такої логічності не можна вимагати у наш час від усіх не тільки на практиці, але й в теорії" [48].

Отже, розглядаючи соціалізм і демократію як взаємопов'язані ідеали та завдання суспільного розвитку, Драгоманов наголошував на пріоритетності, історичній першочерговості впровадження в практику принципів демократії, необхідності досягнення та розвитку демократичного устрою держави, впровадження відповідних норм діяльності політичного суспільства. Він підкреслював, що лише після виконання цих завдань можливий перехід до розв'язання наступного завдання: побудови справедливого суспільного ладу.

XIX ст. було, на думку Драгоманова, тим часом, коли проблема соціалізму, осмислення перспектив розвитку людства під кутом зору переходу до майбутнього справедливого та гуманістичного суспіль-

ного ладу почала набувати нового змісту. Причинами такого нового стану вчений вважав економічний розвиток, глибокі соціальні зміни, пов'язані з руйнуванням феодально-станових відносин, політичні зрушення, а особливо вплив революцій кінця XVIII - першої половини XIX ст. Не останню роль відігравали бурхливий розвиток науки та поширення освіченості. Особливе значення, вважав він, мало прийняття передовими інтелектуальними силами Європи та Північної Америки ідеї неухильного розвитку людства, ідеї прогресу. Вона, нарешті, надавала нові, раніше відсутні наукові, об'єктивні підстави вести мову про соціалістичний ідеал з наукового погляду. "Тепер, - після великих державних змін і революцій XVII - XVIII ст., - відзначав Драгоманов, - настало панування вільного багатирства в державі та праця вільних наймитів в господарстві під урядом багатирів, так й через те, що тільки тепер заклались конечно й допевнились і думки передових людей XVIII ст. про природній ***незупинний поступ*** громадський на перед - ***прогресс*** (виділено у тексті. - А.К.)*, поступ в господарстві, в громадських порядках, в науках і умілостях" [49].

Таким чином, теоретичні пошуки справедливого, кращого суспільного ладу, обговорення майбуття людства з перспектив соціалістичної ідеї та соціалістичного ідеалу мали для Драгоманова сенс остільки, оскільки вони відповідали найновішим тенденціям суспільного розвитку, інтегрували кращі здобутки цивілізації, а особливо - наукового знання. Драгоманова не спокушали ані релігійне натхнення творення раю на землі, ані мрії про соціальний реванш "убогих і скривджених" щодо "сильних світу цього", ні примара віднаходження магічного засобу швидкого перетворення суспільства за допомогою соціалістичної революції тощо. Але його вабила надія на формування свідомого, творчого ставлення людини, суспільства, націй до свого майбутнього. Він сподівався, що звільнена від релігійного, соціального та політичного тиску людина, освічена і свідома, зможе відповідально діяти, буде здатна перетворювати власне життя разом з іншими на краще. На таке, яке відповідало соціалістичному ідеалові. Ці гуманістично мотивовані, футурологічні аспекти новітніх соціалістичних теорій найбільше відповідали особистим уподобанням та переконанням Драгоманова. Тому, полемізуючи з адептами "завершених" соціалістичних концепцій, прихильниками бачення соціалістичного майбутнього через жорстко визначену парадигму розв'язання всіх соціально-економічних і політичних питань, він заперечував можливість фіксованого визначення соціалістичної ідеї, пропозиції відповідної пар-

---

* Тут і далі виділення в цитатах належать М. Драгоманову, якщо інше не відзначено автором. - А. К.

тійної програми. Такий підхід він обгрунтовував ще й тим, що соціалістичний рух XIX ст. є результатом усього соціально-економічного і морального прогресу Європи, і тільки це положення й дає йому "силу позитивного вчення, а не вірування секти, або мрій утопістів старого часу" [50].

Науковий характер дискусії про можливість втілення в життя соціалістичних принципів Драгоманов вважав особливо цінною стороною сучасного йому розвитку теоретичної думки. Відзначимо певну обережність його висловлювань щодо детермінованості, обов'язковості соціалістичного майбутнього: "Основне положення соціалізму, тобто вчення про те, що забезпечення добробуту за кожним членом суспільства не можливе, при теперішньому ладі його і без перетворення землі, води та інструментів праці в спільну власність, - це вчення чим далі, все більше набуває характер наукової істини, до якої з різних сторін приходять люди праці фізичної і розумової, при розумі, спостережливості та щирості" [51]. Таким чином, для Драгоманова соціалістична ідея все ж таки була однією з давніх мрій, яка чим далі, тим більше **набувала характер наукової істини**.

Якщо йдеться про те, чи побачив він за свого життя завершення цього процесу, чи "впізнав" він у будь-якій течії соціалістичної думки втілення цієї істини, то ствердимо: цього з Драгомановим не сталось. *Соціалістична ідея була своєрідною **fata morgana його інтелектуальних пошуків**, за якою Драгоманов відправлявся у подорож, але до якої він так і не міг дійти.* З роками, з набуттям політичного досвіду, намагаючись віднайти обгрунтовані відповіді на актуальні питання робітничого, селянського, національного рухів в Україні та Східній Європі, він віддалявся від соціалістичних декларацій і лише зрідка (здається, що й механічно), повторював тезу про соціалістичність свого світогляду. Водночас, давав різку відсіч спробам ототожнити його погляди з будь-яким із сформованих або з тих, що формувались, напрямків соціалістичної думки. Не дивно, що в таборі соціалістичних публіцистів Драгоманов нерідко і сприймався як "чужий серед своїх", а з роками йому все менш цікаво було доводити зворотне.

Не відчуваючи себе достатньо компетентним для глибокого аналізу сучасних економічних відносин у розвинутих і відсталих у розвитку державах Європи та світу, Драгоманов переносив акценти у сферу теоретичного опрацювання проблем соціальної організації та політичної діяльності. І залишив чимало праць, які стосувались цих питань, беручи таким чином пряму чи опосередковану участь в обговоренні загально-теоретичних, програмних і організаційно-партійних питань розвитку соціалістичного руху. Учений відзначав, що його погляди на соціалізм та його перспективи належать до тих напрямків теоретичних пошуків, які превалюють у Західній Європі.

Саме західноєвропейські ідеологічні розробки відповідали уявленням Драгоманова про правильний підхід до обговорення проблем соціалістичної теорії. Заклики до соціалістичного перевороту, обговорення соціалістичного майбутнього не надто його цікавили як засіб руйнування "буржуазної цивілізації" (стосовно якої він намагався відділити те позитивне, що в ній було як у цивілізації і досить обережно висловлювався проти того, що російські та деякі західні соціалісти і революціонери розуміли як "буржуазне", а отже, від початку зле й негідне)[52]. Конструктивний бік визначення нових форм суспільної організації, віднаходження збалансованого поєднання інтересів індивідів, соціальних груп, націй та, кінцево, всього людства - ось що приваблювало його в обіцянках соціалістичних теорій. "Треба нагадати, - пояснював своє розуміння Драгоманов, - що европейський соціалізм з самого свого початку не думав тільки виступати проти старого порядку, а зараз же поставив проби й нового впорядкування громадського, зараз же наліг на таку річ, як спілка, толока, праця громадою - association" [53].

Практичні наслідки моральної, ідейної орієнтації на нові відносини у суспільстві викликали його інтерес не лише до віддаленого майбутнього, а вже тепер. Він вважав, що "правдивий" соціалізм, ідея соціальної справедливості завойовує все більше сердець, впливає на мислення інтелігенції, студентської молоді й робітництва, перш за все на ті "міські елементи", з якими він пов'язував історію та майбутнє європейського поступу. Виходячи з цього, Драгоманов пробував використати ці тенденції для розв'язання прагматичних завдань суспільно-політичної та національно-культурної праці в українських землях, у масштабах Росії та Австро-Угорщини, там, де тільки він міг розраховувати на певний вплив. Ці можливі "вже тепер" зміни під впливом соціалістичної агітації та пропаганди, реальні у найближчому майбутньому наслідки соціальної самоорганізації робітничих верств пробуджували в ньому певний ентузіазм. Наприклад, на сторінках "Громади" він з симпатією відзначав появу перших робітничих організацій на півдні України і вважав, що вони дають підстави надіятись, що "підходи першого, "апостольського" періоду соціалістичної проповіді, за котру взялись соціалісти з молодіжі, "классіки" соціалізму, а також формальна організація робітників з гори, - вже минулись, а наступа час соціалізму "реального", справди робітницького, потреба організації майстрів всякої праці - й спілки їх з низу в гору" [54].

Драгоманов сподівався, що робітники та ремісники зможуть відшукати способи захисту своїх професійних, корпоративних інтересів, що боротьба за власні економічні та соціальні права чинитеме на них виховний, організуючий вплив. Вона допоможе й інтелігенції

звільнитися від ролі "апостолів" робітничої, соціалістичної справи, стати на грунт буденних потреб, тобто бути справжніми помічниками робітництва та інших працівників, допомагаючи їм у головному: їх організації, економічній та політичній, науковій просвіті.

Критичне ставлення вченого і громадського діяча до міфологічної частини соціалістичних програм і концепцій з роками зростало і ставало принциповою позицією. Серйозно ставлячись до наукового потенціалу соціалістичної ідеї, він сумлінно намагався з'ясувати, за яких обставин і де саме можна говорити про формування умов для реалізації соціалістичних завдань. Специфічне ставлення Драгоманова до дискусії про соціалізм як стратегічне завдання українського та російського визвольного руху - він вважав, що в умовах Східної Європи "чисто" соціалістична пропаганда та організація або передчасна, або виконуватиме цілком інші, протилежні до намірів її апологетів суспільно-політичні завдання.

Узагальнюючи досвід революційного та соціалістичного руху, він правильно вказував на його догматизм, утопійність, на ту специфічну роль, яку соціалістична пропаганда відігравала в умовах Росії. Він наголошував, що соціалізм не може визначатись як мета визвольного руху там, де ще не здолано феодально-становий лад, де не набули певного розвитку економічні відносини капіталістичного ладу, де ще не сформовано робітничого класу. До переліку цих соціально-економічних умов він додає також політичні та ідейні умови: "...На грунті стоящого соціалізму не може бути й там, де не заведено ще уставної парламентської держави, в котрій тільки й виходить на чистоту панування багатих. При крепацтві й царському самодержавстві соціалізм може бути тільки навіяний з боку, більш книжний, ніж грунтовий, і иноді більш видом противукрепацьких і противучиновницьких думок, ніж справди соціалістичних, противубагатирських. Таким і був соціалізм московських і петербургських гуртків 30-60 рр., вичитаний з французьких книг; таким в [де]чому зостається й новіщий соціалізм в Росії, хоч він справди вже почав становитись на грунт після того, як знесено крепацтво" [55].

Драгоманов не бачив суттєвих ознак готовності народів Східної Європи до здійснення соціалістичних перетворень, навіть до того, щоб починати реальну боротьбу за них раніше, аніж відбудуться певні об'єктивні зрушення, як зусиллями майже всіх, у тому числі і "вищих", а не тільки робітничих верств буде знесено абсолютистсько-самодержавні порядки разом з іншими залишками феодально-станового ладу. Виходячи з цього, Драгоманов все далі відходив від апології соціалістичної ідеї як теоретичного дороговказу.

Уже у період роботи в редакції "Вольного Слова", написання праці "Историческая Польша и великорусская демократия" та, особливо,

"Вольный Союз - Вільна Спілка", Драгоманов усе обережніше вдається до соціалістичної риторики, рідше використовує поняття "соціалізм", "соціалістична ідея" Натомість у його працях більше зустрічаються такі поняття, як соціальна боротьба, соціальний прогрес, соціальні питання тощо. Можна було би вважати, що це лише данина умовам тогочасної праці Драгоманова, наслідок його розриву практично з усіма соціалістичними та революційними організаціями, а також результат його пристосування до запитів і лексикону ліберальної, демократичної публіки, до очікувань і надій земських діячів у Росії. Проте таке пояснення виглядає недостатнім, поверховим (дотепний спосіб розв'язання цих суперечностей в інтерпретації ідеологічного змісту спадщини М. Драгоманова запропонував І. Лисяк-Рудицький: "Політичний світогляд Драгоманова становив складну синтезу анархістських, соціалістичних, демократичних, ліберальних, федералістичних і українських патріотичних елементів, об'єднаних на базі філософії позитивізму. Залежно від часу й обставин, Драгоманов увипуклював певні елементи цієї синтези; при цьому інші елементи немов відступали назад, але він їх не цурався, а при відповідних нагодах вони знов виходили на поверхню в його писаннях") [56].

Ми пропонуємо інший погляд на цю проблему. Якщо справді визнавати інтелектуальну чесність Драгоманова [57], його відданість певним етичним і світоглядним засадам, то **треба вести мову не про формальну відмову, зміщення ним акцентів у використанні політичних гасел, а про поступову еволюцію мислителя до нового розуміння цінностей і завдань національної, соціальної та політичної боротьби**. І тут соціалістичний компонент драгомановських теоретичних праць поступово відходить на задній план, поступаючись місцем ліберальним і загальнодемократичним пріоритетам. Що стосується соціальної боротьби, то Драгоманов виразно засвідчує свою зацікавленість у вирішенні завдань, покликаних забезпечити пробудження ініціативи та самодіяльності робітничих верств. Його цікавить утворення широкого, потужного руху за реформи, за радикальні, хоча й не обов'язково революційні зміни у політичному ладі. До розв'язання першочергових питань національної та політичної боротьби він вважає за доцільне "відкласти" на майбутнє обговорення "кінцевих" форм людського співжиття, питань ідеального суспільного ладу.

Така зміна акцентів та пріоритетів не свідчила про відмову Драгоманова від завдань соціальної боротьби. Навпаки, йшлось про уточнення меж необхідного та можливого, форм і засобів досягнення соціальних цілей. Отже, це була спроба компромісу між ідеальними устремліннями та практичними потребами, запитами та можливостями в тих історичних обставинах і на тому етапі ро-

звитку, який проходили Росія та Австро-Угорщина, народи Східної Європи. Звідси спроби Драгоманова "лібералізувати", демократизувати соціалістичний рух, його ідеологію та практику, звідси ж його прагнення "соціалізувати" програми діяльності ліберальних, демократичних угруповань опозиції, насамперед у Росії.

Відзначимо основні аспекти трансформації світогляду Драгоманова, щоб з'ясувати напрям і сутність перегляду ним своїх поглядів на значення соціальних питань, на засоби їх вирішення у співвідношенні з завданнями боротьби за соціалістичний лад. Так, на початку 1880-х рр. у "Вольном слове" коментуючи соціальні та національні рухи в "балтійських провінціях" у їх зіставленні з всеросійськими процесами і розвитком визвольних рухів інших народів Російської імперії, Драгоманов відзначав особливе значення соціальної боротьби. Погоджуючись із закидами ліберальних публіцистів на адресу соціалістів, що їхні мрії можуть бути названі "соціалістичною фантазійністю", Драгоманов одночасно захищає важливість соціальної проблеми: "... хоча все-таки навряд чи хто-небудь придумає загальну формулу, більш відповідну ідеї справедливості, аніж формула колективного виробництва і споживання, а тому у загальних рисах і більш практичну. Але соціальне питання і соціальний рух існує у наш час і мимо відвертих соціалістичних партій і сект. Воно просякає тепер у суспільне життя настільки, що ніде у світі "чисто-політичних" партій бути не може. Не може бути і в Росії таких партій, а особливо ліберальних партій без домішки соціальних устремлінь" [58].

Пізніше, з формуванням Русько-Української радикальної партії в Галичині, Драгоманов починає висловлюватися більш категорично не на користь соціалістичного теоретизування, а на користь вироблення засад реальної соціальної політики. "Тепер особливо соц[іальна] справа має практичний характер соціальної політики, і такі речі, як 8-годинна робота далеко важніші, ніж спор про форми колективізму (державний чи громадський) і навіть сам колективізм. Окрім того, важні політичні і культурні грунти для соц. політики, як загальне виборче право, технічне виховання й т. і. Треба привчитись дивитись на соц[іальний] рух не з сектярського (чи революційного, чи консервативного) погляду, а для того треба ширити й історичне і політичне образованье", - наполягає він [59]. Звернімо увагу, що 7-8 років перед тим він вів мову про певне "органічне" поєднання вимог "наукового соціалізму" та політичного лібералізму в одну програму. Тепер його вимогою стає відсунення у площину "суто" теоретичних суперечок і дискусій як обговорення питання про ідеологічні різновиди соціалістичних концепцій, так і про переваги соціалістичного ладу взагалі. Драгоманов надає перева-

гу поточним, конкретним питанням соціальної політики та соціальної організації.

Зацікавленість соціальною проблематикою він пояснює відтепер не просто гуманістичними настановами та етичними міркуваннями, але й нагальною потребою віднайти **ефективну політичну програму,** щоб оперти її виконання на активні та організовані верстви населення, розгорнути масовий рух за національне, соціальне та політичне визволення. Відповідно, Драгоманов напучував діячів радикальної партії, як саме їм доцільно поводити себе в Галичині: "Про соціалізм, реакцію й т. и. я скажу, що й тепер як завше, я більше усього ціню те, щоб збудити массу до думки над соці[альною] справою та добитись вольности для неї робити щось для себе, - ніж на те, щоб виголосити найрадикальнішу програму "інтегрального соціалізму" і т. д. Коли хто думає починати власне з останього кінця, - хай почне, хай навіть лає мене реакціонером. Я буду робити свое, - а він нехай робить, а на випередки бігти з ним я не бачу ні для чого потреби" [60].

Помітно, що Драгоманов уже навіть не вважає за потрібне "виправдовуватись" перед соціалістично орієнтованою публікою. Він вважає таку позицію результатом власного вибору, довготривалих зусиль над розробкою ідейних засад радикального руху. Тепер для нього важливо, щоб ця партія не схибила на манівці догматизму та доктринерства і не втратила зв'язку з інтересами народних мас, занурившись у нескінченні теоретичні суперечки про "речі далекі" і малозрозумілі не тільки краєвому загалу, але й самим партійним лідерам.

Коли ж у радикальній партії спалахує гостра дискусія між прихильниками лівого, соціал-демократичного крила, головно представленого молоддю та старшими радикалами, і драгомановцями [61], Драгоманов займає особливу позицію. Він гостро картає "старших" і за ті ідеологічні поступки соціалістичним устремлінням молодших, що вони вважали за потрібне зробити. У той час, як від нього очікували підтримки на користь тієї чи іншої версії соціалізму (аграрного, традиційного, в інтерпретації старших, чи новітнього, пролетарського, в інтерпретації молодших радикалів), Драгоманов взагалі заявляє про штучність, недоцільність такої дискусії саме тепер, у дійсних обставинах Галичини та Західної України. Він підтверджує своє ставлення до цих суперечок, яке він висловлював раніше: "Я навіть не можу згори осудити Ок[уневського] за страх "слов", - таких як "соціалізм" Я б не боявся слов для себе, - а за публіку, як де, то боявся б. Адже навіть в Інтернаціоналі прибрали слово collectivisme, через те, що слово communisme було лячне. Політика мусить бути на добру долю *педагогікою.* В усякім разі я

думаю, що політичну вагу на тепер, - як не через 20-30 років, дасть Вашій партії не максимальна ся частина, і не слово-етикетка, а те, на скільки вона вмітиме зачепитись за теперішні справжні нужди народу" [62].

Варто підкреслити не просто "зречення", відхилення Драгоманова від подальшого обговорення проблем життєвості, а ще більше - політичної вартості соціалістичного ідеалу. Важливо те, як він розумів перспективи внесення обговорення цього ідеалу до порядку денного діяльності української радикальної партії як найбільш "лівої" в Галичині та у всеукраїнських масштабах. Раніше ніж за 20-30 років він не визнає за можливе повертатися до теоретичної дискусії про долю українського соціалізму, про вартість соціалістичної доктрини взагалі. Отже, **тим самим для свого покоління та для покоління його учнів Драгоманов визнавав соціалістичний ідеал таким, що не має актуального значення, не відповідає вимогам їх часу**. Тому й не потребує ані ідеологічної, ані практичної зосередженості на колі питань, що з ним пов'язані.

Порівняємо це ставлення з його попередньою, кінця 1870-х років теоретичною схемою організації українського руху. Тоді, відзначаючи відставання політичного розвитку Наддніпрянської України від Галичини (австрійської України), Драгоманов поділяв завдання проведення пропаганди між двома масивами земель на соціалістично-орієнтовані для Галичини та загальнодемократичні, національні для великої України. Драгоманов роз'яснював: "Між Україною російською й австрійською можна б поділити працю так, - щоб в Росії звертали увагу більше на боротьбу за волю політичну, котрої там зовсім нема, й без котрої справді важко впорядкуватись сталим соціялістичним гуртам, а в Австрії, можна б вже просто приступити до соціялізму чисто господарського: там вже для того поле приспособлено й волею політичною, й початковою наукою" [63]. Хіба це не значить, що при збереженні вченим і громадським діячем свого ставлення до розриву у темпах розвитку українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини, він відмовляв соціалізмові в Україні в політичній та ідеологічній перспективі на одне-два покоління наперед? Виникає питання: чи може Драгоманов "особисто" нести відповідальність або, як це бачилось з іншого боку, поділяти лаври ідейного натхненника соціалістичного руху в Україні наприкінці XIX на початку XX ст.? [64]. Проте останнє питання стосується вже не самого Драгоманова та його теоретичних поглядів, а ідейного вибору та політичних прагнень наступних поколінь громадських і політичних діячів України та Росії, які висловлювали такі протилежні оцінки.

Б) Ставлення М. Драгоманова до марксизму

Окремої уваги заслуговує ставлення Драгоманова до марксистської доктрини та поширення марксистських ідей у світовому робітничому русі, його впливів на політичну думку народів України, Росії та Австро-Угорщини. Драгоманов віддавав належне творчості Маркса, меншою мірою Енгельса, їх внескові у розробку питань теорії соціалізму, ставлячи цих піонерів нової доктрини у перший ряд ідеологів соціалізму. Проте чим далі, тим з меншою повагою він висловлювався і про саму цю доктрину, і про її прихильників в Україні та Росії. Особливо критичні висловлювання зустрічаємо у драгомановських працях наприкінці 80-х - у першій половині 90-х рр. Передусім, усе менше довіри він висловлював щодо можливості втілення саме комуністичного ідеалу (а не соціалістичного). По-друге, вважаючи марксизм історичним продуктом розвитку європейської цивілізації, в останні роки свого життя він розглядав провідні положення марксизму як такі, що не відповідають новим реаліям і тенденціям розвитку політичного життя Європи. Зокрема, не враховують належним чином національних, соціальних та ідейних факторів нової стадії розвитку європейських народів, стають перешкодою на шляху їх наукового осмислення, а також політичної діяльності прогресивних сил, у тому числі в Україні. На підтвердження цього наведемо показову оцінку Драгомановим одного з найпопулярніших й багаторазово перекладених мовами народів Східної Європи твору класиків марксизму "Маніфест Комуністичної партії": "Маніфест комуністичний обертає ся в застарілу схоластику, - зазначав він, - подібно своему оригіналу - брошурі абб[ата] Сея про Третій Стан: в практиці самі німецькі і французькі комуністи ідуть проти неї. Мені просто здається, що славянські соціалісти носять стару моду лишень тому, що вона коштує всього 50 сант[имів] і увільняє від праці - думати своєю головою" [65].

Окрім схоластичності марксистського вчення, Драгоманов відзначає інші його слабкі сторони. Він принципово оцінює методологічні проблеми марксизму, які загрожували перетворити його з наукової концепції на різновид нової віри. Ці симптоми вчений відзначав у своїх працях. "Ви знаете, - роз'яснював свої погляди Драгоманов Ю. Бачинському, - я не згоджуюсь з філософією історії і політики виключно економічною, бо вважаю еї за свого роду метафізику, а житє люцьке за надто складне, щоб його пояснити лишень одним елементом. Але я нічого не маю проти і однобічної доктрини, коли вона веде до досліду нових фактів. На лихо марксисти, або ліпше енгельсісти рідко коли досліджують що, а просто а ргіогі чертять історичні і політичні схеми, часом зовсім фантастичні" [66]. Визнаючи за марксизмом суттєвий внесок у розвиток

світової економічної думки, у творення нового напрямку теорії соціалізму, Драгоманов не переставав застерігати від захоплення "чарами" марксизму. Залишимо осторонь суперечки Драгоманова з першими російськими марксистами, з групою Г Плеханова та її польскими колегами. Такий аналіз необхідний, але він вимагає окремого детального дослідження.

Якщо вести мову про Драгоманова-аналітика, про його прогностичні здібності, доречно відзначити проникнення ним у сутність марксистського розв'язання національного питання, розуміння того майбутнього, яке приніс би українцям та іншим народам успіх марксистської теорії та практики в Росії. Насамперед, його застереження стосувались питань організації майбутньої революційної влади. Заперечуючи ідею диктатури пролетаріату не тільки як антидемократичної й антигуманної концепції, але й як прояву хибного, на погляд Драгоманова, розуміння марксистами природи державної влади, їх готовності підпорядкувати своїм груповим інтересам машину політичного насильства, він попереджав про проблеми, що можуть постати перед Україною в разі поширення на неї "благодатного" режиму пролетарської диктатури. Серед інших негативів він відзначав небезпеку шовіністичного розв'язання національного питання у рамках цієї "пролетарської диктатури": "Згодом, коли серед російських і польських соціалістів "народництво" змінилось "соціал-демократією", - часто не дуже мудро зрозумілою, - сей погляд на українську шизму (схизму. - А.К.) став мотивуватись такими думками, що, мовляв, український селянин взагалі не вартий соціалістичної пропаганди, як елемент реакційний, который колись мусить бути просто присилуваний до соціялізму "диктатурою фабрично-робітничого стану", котрий в українських землях сполячений, або змосковлений" [67].

Драгоманов передбачав, що перемога ідей марксизму, прийняття на озброєння російськими революціонерами ідеї диктатури пролетаріату нестиме оновлене національне закріпачення українського народу, а не очікуване "повне звільнення". На цих прикладах видно, чому, піддаючись часом впливові соціалістичних вчень, ставлячись із симпатією до ідеалу соціалізму, Драгоманов не зміг прийти до сприйняття жодної з відомих соціалістичних теорій. Після вивчення теорії і ознайомлення з діяльністю адептів цієї соціалістичної течії він вимушений був констатувати її однобічність, а відтак обмежену наукову вартість. І справа тут не тільки у скептицизмі Драгоманова. Він сумлінно намагався знайти серед розмаїття соціалістичних ідей ту теорію, яку можна було би вважати відповідною до конкретних умов України, Росії, здатною допомогти розв'язанню проблем східноєвропейських народів. Проте напо-

легливий пошук приводив його до розуміння, що такої теорії просто не існує. Створення ж власної соціалістичної концепції, здається, і не входило до творчих планів Драгоманова.

В) Перспективи соціалізму в Україні та Росії

Особливе значення має ставлення М. Драгоманова до перспектив і специфіки соціалістичної пропаганди та організації в країнах Східної Європи. Підкреслимо, що йому не завжди був властивий поміркований підхід до питань соціалістичного вибору й перспективи соціального прогресу. У час, коли Драгоманов опинився у вирі ідейних суперечок і гурткових розмежувань у середовищі російської еміграції в Швейцарії, коли відбувалось піднесення визвольної боротьби балканських народів, коли опозиційні, а нерідко й революційні настрої відігравали помітну роль у громадській думці в Росії, він займав досить агресивну, якщо не непримиренну позицію. Революційний шлях у цей час йому здавався найменш болісним і дійовим розв'язанням суспільно-політичних і національних проблем у Росії та Австро-Угорщині. Тоді ж Драгоманов висловлював переконаність у вірності соціалістичного ідеалу, в потребі втілення його у життя.

Наприклад, він заявляв від імені українських соціалістів: "Вони вважають соціалізм справою новітнього, загального, економічного і наукового поступу, а не справою минувшини і патріотичних спогадів. В українській соціалістичній літературі рівночасно проголошується війна всім релігійним, національним, політичним і соціяльним ідеям, котрі не годяться з універсальним суспільним і науковим поступом - байдуже чи поділяє наш народ ці ідеї і чи не створило би українським соціялістам цілковите чи часткове їх визнання певну часову популярність серед народу" [68]. Власне, від такої войовничості до догматизму і схоластики російських революційних партій було не так вже й далеко, якщо тільки замінити прикметник "українські" на "російські" Цей момент у еволюції драгомановських поглядів повинен бути відзначений як прояв схильності Драгоманова піддаватись пануючим настроям свого оточення, як наслідок його тогочасного прагнення "не відстати" від загальної течії думок, що справляли тоді враження найсучасніших уявлень про панівні тенденції історичного розвитку.

Розмірковуючи над перспективами соціалізму в Україні, Драгоманов доходив висновків, котрі можуть виглядати взаємовиключаючими та суперечливими. З одного боку, коли йшлося про соціалізм як ідею, що пробиває собі дорогу до суспільної підтримки, він гадав, що сумлінний дослідник, який шукає відповіді на питан-

ня: "чи можна чекати з соціалізмом напр. і на Україні, й у Польщі", після того, як ознайомиться з закордонною соціалістичною літературою російською та українською, повинен переконатись "фактами з життя, котрі вона подає, що соціалізм в Московщині й Україні вже зовсім не без підстави й зовсім не з вітру здумане діло" [69]. Такий висновок відповідав тогочасним тенденціям емігрантської літератури, що пробивала собі дорогу на Україну і знаходила там читачів. Але коли мова йшла про "соціалізм реальний", Драгоманов застерігав від надмірного оптимізму. Якщо стосовно Росії він неодноразово висловлював упевненість, що вона не готова переходити до вирішення завдань соціалістичних перетворень, то справа соціалістичної діяльності в Україні виглядала, з його погляду, ще менш оптимістичною.

Учений відзначав: "Далеко не так запевнена справа соціалізму на нашій Україні (у порівнянні з Росією. - А.К.). Далеко більше небезпечности в тій Україні, що тут розум соціалістичного руху зузиться ще більше, що тут закоріниться на довше думка про те, що соціалізм у нас позаду, або коло нас, серед нашого селянства, а не попереду, в европейських городах. Окрім усього иншого завести українців в такий глухий кінець може й те саме, що справди наші козацькі рухи XVII ст. мали в собі більше прогресивного, ніж московські, - бо наші козаки все таки були близче до тодішньої Европи, - й те, що в нас справа соціалізму мусить ітти поруч з справою виратування своєї породи, з новим нарождінням національним, - і що в нас більше ще, ніж в Московщині може взяти силу по вільнодумним, противудержавним гурткам думка про "свою одежу", "свою хату" і т. и." [70]. Окрім занепокоєння тим, що соціалістична ідея в Україні може набути консервативно-утопійного змісту, привертає увагу стурбованість Драгоманова тим, що соціалістичні ідеали на Батьківщині можуть втратити свою привабливу для нього здатність: формувати серед українців непримиренну щодо існуючого стану справ настанову, будити до боротьби з політичними та соціальними порядками в Україні, підштовхувати розвиток суспільства "вперед". Логічно, що соціалістичну перспективу Драгоманов пов'язує не з аграрними рухами та сільськими верствами, а з міським населенням. Правда, це викликає наступне запитання: як бути з тим самим національним відродженням, поруч із яким мала йти соціалістична агітація та організація українства? Адже Драгоманов сам неодноразово був занепокоєний недостатністю впливів українців у містах, зденаціоналізованістю міських верств України.

Вказуючи на проблематичність поєднання серед міського населення України роботи одночасно для національної та соціальної справи, Драгоманов попереджав про небезпеки такого становища:

"Видно, який слабий грунт соціалізму на Україні в загалі, навіть коли б усі письменні люде й ремесники в тамошніх городах прихилились до соціалізму, - звісно московської, або польської мови або в других городах, - жидівської, коли б такий зложився. Між городами і селами скрізь іде незгода, і навіть в такій землі, як Франція, після того як Париж 1789-93 рр. справди дав волю і купу землі селянам, все таки села не йдуть за парижським і в загалі городським соціалізмом, а помагають душити не тільки соціалізм, а й республіку... Що ж буде, коли городи на Україні зовсім виділяться з українських сел і з своею освітою, і з неукраїнською мовою?" [71]. З цих роздумів він робив благородний, та цілком наївний висновок: "Про це б варто подумати й соціалістам московської, польської й жидівської мови, - котрі б мусили в проповіді серед людей їхньої мови налягати на те, щоб ті люде як мога близче держались до українського селянина, й мусили б помагати українцям в проповіді соціалізму й на українській мові серед селян, і тих, що зостаються в селі, й тих, що переходять в город" [72]. **Драгоманову не вдалось примирити соціалістичні надії та національні інтереси**. І він, можливо непослідовно, все менше вдавався до цих спроб: покласти відповідальність за долю українських міст і сіл на плечі соціалістів, тим більше соціалістів інших націй.

У цілому, погляди Драгоманова на перспективи соціалізму в Україні, Росії та Австро-Угорщині перебували в процесі розвитку. Почавши з загально-теоретичного зацікавлення проблемами соціалістичної ідеології та теорії, пройшовши через недовготривалі спроби витворити теоретичний відповідник соціалістичного вчення, адаптований до українських умов, так званий "громадівський соціалізм" [73], Драгоманов після періоду редагування "Громади" поступово віддалявся від соціалістичних ідейних настанов.

Новим напрямком його концептуальних зусиль стала розробка демократичної стратегії, програми українського національного та російського опозиційного рухів, визначення їх основних моментів у загальноєвропейському контексті. Вектор еволюційних змін світогляду Драгоманова визначався переосмисленням можливості радикального суспільного перевороту, зміною орієнтирів ученого та громадського діяча в рамках його розуміння всебічного прогресу. В останній період його творчості стає помітним збільшення наголосу на загальнодемократичних вартостях, на визнанні різних форм господарювання, на відкритості вибору конкретних національних форм історичного процесу.

Загалом, Драгоманов як дослідник і публіцист наголошував на важливості вибору такої моделі суспільного розвитку, яка б забезпечувала як права та інтереси колективності, так і гарантувала

простір для реалізації запитів окремих індивідуумів. Це спрямовувало його інтелектуальні зусилля до поєднання соціальноорієнтованих теоретичних постулатів західноєвропейських соціалістичних теорій з вимогами та ідеалами свободи (лібералізму) та демократії (політичної участі, прав людини і громадянина) в межах, за його ж визначенням, прогресивно-демократичної політичної програми. Це ж відвертало його увагу від абстрактно-теоретичних питань ідеального ладу. Одночасно зростав інтерес Драгоманова до пошуку відповідей на питання тогочасної політики, до формування конкретних пропозицій вирішення соціальних та економічних проблем українців, інших народів Російської та Австро-Угорської імперій.

Г) Спроби створення "компромісної" програми

Невдоволеність Драгоманова вузькими рамками соціалістичного вибору, тенденціями до догматизації існуючих на той час соціалістичних теорій, розуміння ним ідеологічної обмеженості, "сектантства" різноманітних революційних течій спонукали його до спроб виробити більш широку політичну програму. Програму, яка могла би врахувати як соціально-економічні, так і політичні, національні, морально-духовні фактори суспільного розвитку, програму, насамперед, для української нації. Він пропонував таку програму на розгляд демократичним колам сусідніх народів, з якими українці поділяли долю підданих Австро-Угорщини та Росії.

Свої теоретичні розробки учений намагався підпорядкувати вимогам науковості, а саме: відповідності фактам реального життя, врахування історичного досвіду, національних особливостей й т. д. Драгоманову було властиве розуміння історичного розвитку як багатовимірного та плюралістичного феномену. Методологічна настанова вченого на теоретичний синтез, на пошук універсального, принаймні, системного бачення світу та його розвитку спонукали Драгоманова критично ставитись до ідеологічних напрямних, взятих окремо, заохочували його до аналізу суспільних явищ з точки зору відповідності певних складових політичної філософії (ліберальної, демократичної, соціалістичної, консервативної тощо) реальним політичним процесам. Ці теоретичні напрямки він використовував під оглядом на їх здатність давати правильні відповіді на запити життя, допомагати розумінню дійсності, слугувати будівельним матеріалом для формулювання практичних завдань відповідних до реалій. Особливо чітко спроби Драгоманова поєднати кращі здобутки різних напрямків політичної та соціально-економічної думки простежуються в 1880-х - у першій половині 1890-х рр., коли він використовує складові елементи

ліберальних і соціалістичних теорій з метою формування дієздатної політичної програми.

Така "синтетична" програма могла бути створена як органічна цілісність, оскільки, на його погляд, між соціалістичними та ліберальними теоріями існував безпосередній зв'язок. Їх відмінність походила не лише від різних соціальних запитів та ідеологічних відповідей, що їх давали ці теорії, а й була зумовлена предметом їх аналізу, сконцентрованістю на різних аспектах людського буття. Справді, соціалістичні теоретики зосереджували увагу на тому, як повинно діяти суспільство для свого виживання та розвитку, як воно має забезпечувати свої інтереси та потреби, долати опір зовнішнього середовища та усувати негативні наслідки нерівності. Ліберальні мислителі, навпаки, робили акцент на проблемі виборення простору в колективі для індивіда, на забезпеченні свобод, прав окремого діяльного суб'єкта. Отже, на його виживанні в суспільстві, всупереч прагненню цілого опанувати, підпорядкувати індивідуальність своєму контролю.

Драгоманов наближався до розуміння обидвох парадигм - соціалістичної та ліберальної як недостатніх, однобічних, якщо брати кожну з них до уваги окремо. Він вважав, що суспільство, попри процеси диференціації, конкуренцію та конфлікти є цілісним утворенням, відповідно, політичні теорії повинні орієнтуватися на вирішення проблем суспільства в цілому, враховуючи як окремі компоненти соціальної діяльності, так і зв'язки між ними. Така настанова змушувала його виходити за межі окремих ідеологій та намагатись віднайти теоретичний зв'язок, ідейний компроміс між ними. Він наполягав на необхідності подолання "моністичного", однофакторного підходу до аналізу суспільного життя, теоретичного осмислення перспектив людини та суспільства. Форми та конкретний зміст такого зв'язку вченому бачились із динамічної точки зору, яка враховувала зміни суспільної атмосфери, актуальність окремих політичних завдань тощо.

На початку 1880-х рр. Драгоманов пропонує один із можливих варіантів "примирення" соціалістичних і ліберальних поглядів: "Спостереження над життям народів, котрі вже реалізували деякі риси ідеалу вільного суспільства, - стверджував він, - показує, що збереження людської гідності не можливе за однієї лише зовнішньої, політичної свободи, а вимагає економічної забезпеченості, котра досягається тільки організацією колективної праці з колективною власністю. Тут же знаходиться зв'язок між *лібералізмом* і *соціалізмом* і перехід від одного до іншого" [74]. Тенденція подавати соціалістичні прагнення як розкриття та логічне завершення ліберальних і демократичних вимог зберігається у працях Драгоманова впродовж

вісімдесятих років. Він вдавався до численних спроб ініціювати ліберально-демократичні організації та окремі узгоджені акції демократичних і революційних елементів у різних масштабах: окремих регіонів України, всеукраїнському масштабі, у межах Росії, Австро-Угорщини та Східної Європи в цілому. Це визначає спонукальні мотиви зміни його власних поглядів: бажання виробити таку теоретичну програму, яка б дозволяла вийти за межі кабінетних роздумів і гурткових суперечок на широкий політичний простір. Його цікавили можливості опанування важелями впливу на соціальні, національні рухи, формування політичних структур, насамперед партій, здатних здійснювати назрілі перетворення.

Не всі творчі імпульси Драгоманова до створення цілісної, органічної і водночас привабливої теорії втілювались у переконливі ідеологічні конструкції. Так, звертаючись до "земців" у Росії Драгоманов пробує переконати, що їх інтереси та спрямування боротьби, яку ведуть соціалісти, збігаються. Він визначає ці інтереси, вказуючи на спільного ворога двох течій суспільного руху: "Скажуть: але ж "соціалізм і революція" виступа не тільки проти трона й т. и. "препятствий", а й проти "грунту": проти віри, сім'ї, власности. Довго б про це треба б говорити, - та ми скажемо як найменше. Ми порадимо грунтовим людім подумати тільки об тому, що в Росії зветься боронити віру, сім'ю, власність: то значить сікти штундистів, гнати з школ та од праці (в тім числі й од служби земству) дівчат і жінок, обдирати крестьян" [75].

До певної міри, такі аргументи Драгоманова могли бути зрозумілими та почутими. Цього не скажеш про його наступні висновки, коли він переходить від заперечення існуючого стану справ (антипатичного і лібералам, і земцям) до доказів конструктивного, активного зацікавлення земської інтелігенції у соціалістичній перспективі. "А потім погадали б об тім, - заохочує він своїх адресатів, - що й без соціалізму не дуже то забезпечена й власність їх і сім'я. Певно, не земським людім треба нагадувати про те, як їх обдурюють банкіри, кассіри та концессіонери. Так вони б мусили подумати що те, що зветься "порядок, котрий боронить власність", - передає все в руки тих Сіоні, Струсбергів, Юханцових, Варшавських, Полякових і т. д., - подумать, та й пождати: може "соціалізм" ліпше забезпечить для дітей їх та онуків, коли не власність, то те, на що тиєї власности тільки й треба: чесну науку й життя!" [76]. Що земці мали своїм "кровним" інтересом не просто розуміння змісту зусиль соціалістів, але й взаємне погодження дій на етапі боротьби з самодержавством за демократичний устрій, зокрема за встановлення політичної свободи та розвитку самоврядування - це не викликає заперечень. Але впадає у вічі емоційно-декларативна риторика Драгоманова, його теоре-

тична безпорадність у доказах того, що і пізніше, при виборі соціально-економічного курсу нової держави ліберали мали б орієнтуватись на ідейні настанови соціалістів.

Драгоманов був правий, коли критикував російських і українських лібералів, вказуючи на аморфність, "беззубість" їх програмних настанов, а тим більше політичної поведінки, намагаючись підштовхнути ці суспільні елементи до усвідомлення свого політичного покликання, до активного пошуку виходу з російської політичної кризи тощо. Він добре бачив слабкості як класичного, західноєвропейського лібералізму, так і хвороби його молодшого брата - лібералізму східноєвропейського, зокрема російського та українського. Тому його звернення до вітчизняних лібералів були сповнені і гіркотою досвіду, і справедливістю докорів: "Нехай би вони виступили з відвертим словом і повчили нас про те, - як, думають вони, може бути встановлена у Росії свобода розуму і слова, захищена молодь від терору пп. Толстих, Черткових, Тотлебених, - і взагалі захищені *права людини*, - а разом з цим як можуть бути усунуті економічні біди народу, - біди, що залежать і від минулого і теперішнього кріпацького ладу суспільства і держави, і від будучого панування капіталістів? Пора би вже "благорозумним і поміркованим людям", не бажаючим терору ні поліцейського, ні революційного, ні мужицького (що, без сумніву, починається) попробувати дати свої ясні відповіді на ці "кляті питання!" [77].

Заклики Драгоманова до демократичного, ліберального крила опозиційного руху дати власні, зрозумілі відповіді на "кляті питання" дійсності недвозначно засвідчують його власну ідейну кризу: розчарування у ліворадикальних пропозиціях щодо вирішення основних проблем сучасності та майбуття. Вони демонструють його ж власну розгубленість, викликану розумінням безпорадності, неспроможності ліберальних, демократичних кіл інтелігенції стати на чолі нових масових соціальних і національних рухів, виявити власну політичну ініціативу, сформувати відповідну до "народних сподівань" політичну програму перетворень. **Це тільки поглиблювало драматизм становища Драгоманова, який, пориваючи з різноманітними соціалістичними напрямками, разом з тим не знаходив серед інших, не-соціалістичних угруповань опозиційного руху підтримки ні своїх власних поглядів, ні дій, що їх потребував новий час**.

Звідси й походить та "багатоступенева" самооцінка вченого й громадського діяча, ті складнощі, які виникали перед ним, коли він намагався ідентифікувати свої ідейні переконання, визначити теоретичну основу своїх поглядів. Відштовхуючись від сучасних йому відтінків політичної думки, критикуючи, а нерідко й заперечуючи існуючі теорії та концепції, Драгоманов виявляв "чудеса

гнучкості у класифікації ідейного змісту власних переконань і давав їм визначення, головним чином, "від зворотнього". Ось один із яскравих взірців пояснення ним своєї власної позиції: "Дуже невірна аксіома (в своїх і чужих), що Др[агоманов] ініціатор соціальнорев[олюційного] руху в Галичині і серед укр[аїнської] Росії. Коли я бажав на тепер для Росії (і України) якої соц[іально] політ[тичної] партії, подібної до европейських, то скоріше напр. в роді англ[ійських] радикалів (з більшою увагою до принципу асоціації), ніж континентальних "соц[іалістів] рев[олюціоне]рів" До того я завше був ліберал і для Росії конституціоналіст. В усьому, що я писав зі 20 років, Ви знайдете слід тієї програми" [78].

Тобто, **Драгоманов у зрілі роки добре усвідомлював, ким він не є і не хоче бути. Проте знайти в його творах відповіді на питання: а ким же він був і ким вважав себе у межах певної, визначеної ідеологічної перспективи, теоретичної концепції, дуже складно**. Він був людиною, яка прагнула знайти нові рішення, зокрема, нові форми теоретичного синтезу ліберальних, демократичних і соціальних вартостей. У його накресленнях політичної програми вбачаємо **контури формування вченим синтетичної теорії соціального прогресу та політичної боротьби**, які дозволяють говорити про оригінальність інтелектуальних надбань Драгоманова. Втім, ці пошуки не завершились ані появою цілісної ідеологічної системи поглядів, ані розробкою завершеної, нової теоретичної програми.

Спадщина Драгоманова доводить відкритість його поглядів до постійних інновацій та видозмін, показує їх принципове **тяжіння до системності та органічності**. Визнаючи головною їх рисою динамічність, гнучкість і відкритість, необхідно додати про неусталеність, незавершеність і певну непослідовність його політичних поглядів. Тому драгомановська теоретична спадщина залишається "відкритою" і для нових досліджень і, відповідно, для наукової критики. Більше цього, вона потребує нових тлумачень і критичного переосмислення, принаймні, в українській історіографії та історії політичної думки. І автор не відносить цю необхідність до недоліків драгомановської теоретичної спадщини.

2. 3. Суспільний прогрес: драгомановське бачення

Послідовними і цілісними погляди Драгоманова постають у підході до основного питання суспільного життя: яким чином відбувається розвиток людства? Чи підпорядковуються зміни в економічному устрої, громадських стосунках, у політичних процесах певним закономірностям, які підлягають науковому аналізові, прогнозуванню на майбутнє? Чи відбувається при цьому прогресив-

ний рух людських спільнот, цивілізації у цілому, їх поступування до нових рівнів добробуту та свободи, або, навпаки, людська історія - хаос випадковостєй чи повтор усталених циклів зародження, розвитку, загнивання, розкладу і, нарешті, загибелі? Відповідно, яку роль відведено на цій історичній сцені людині, з її почуттями, потребами, розумом і діяльністю: пасивного спостерігача, жертви історичних обставин, потужних і непідконтрольних їй сил природи, чи все ж таки творця, принаймні, співучасника творення дійсності та майбутнього?

Ці філософські питання мали неабияке світоглядне значення для Драгоманова, вони спонукали до вирішення ним проблем прикладного політичного й наукового характеру, формували його бачення напрямків розвитку українського суспільства, перспектив інших народів, історичної долі європейських держав. Відповіді на ці філософські питання слугували ідейними орієнтирами Драгоманова у його теоретичній та організаційній діяльності, визначали способи та форми розв'язання ним практичних завдань українського національного та російського визвольного рухів. У структурі світоглядних принципів ученого вирішальне значення мало його ставлення до концепцій еволюції, прогресу та революції.

А) Філософські аспекти еволюціоністської концепції Драгоманова

Суспільно-політичний розвиток, досвід історії для Драгоманова були підтвердженням єдності, універсальної сутності природних і суспільних процесів. На його думку, вони підпорядковувались рушійним силам еволюційного розвитку, закономірностям прогресу. Сприймаючи еволюційну теорію як найвизначніше наукове відкриття XIX ст., учений намагався осмислити особливості природи суспільного розвитку, економічних, соціальних і політичних відносин. Уже на початку наукової кар'єри він декларує своє сприйняття та підтримку ідеї прогресу як стрижня концепції еволюції, бере саме її за основу власних наукових розвідок, а згодом і громадської діяльності. Від перших до останніх його наукових і публіцистичних праць слово "еволюція" стає ключовим терміном. Еволюційна концепція не тільки не ставиться Драгомановим під сумнів, а навпаки, спонукає його до пошуку нових проявів прогресу у всіх сферах людського буття. Переконаність у її правильності заохочує його осмислювати конкретні явища та факти під кутом зору поступального розвитку.

Відзначимо, що Драгоманову не було властиве "механічне" перенесення принципів природної еволюції на грунт історії людства Він критично ставився до спрощеного розуміння еволюції, заперечував бачення поступу як "лінійного", односпрямованого процесу переходу до "кращого", а тому пробував відшукати більш точне, конкретне і реалістичне усвідомлення "ходи історії", ніж це пропонувала позитивістська концепція суспільного розвитку **Його розуміння еволюції суспільства відзначалось такими особливостями, що дозволяють, до певної міри, оперувати поняттям "драгомановська концепція" суспільної еволюції.** Принаймні, погляди мислителя сприймались як концептуальні і справляли серйозний ідейний вплив на сучасників та молодші покоління суспільних і політичних діячів України і Росії, що виховувались на драгомановських працях [79]

Ученому було притаманне стремління визначати основні та другорядні фактори суспільної еволюції, розглядати взаємодію природних - географічних, ресурсних, кліматичних - чинників із соціально-економічними та політичними компонентами розвитку суспільства, окремих цивілізацій, конкретних країн Він намагався враховувати, які саме чинники є впливовими, що в їх дії свідчить на користь теорії суспільної еволюції, а що може визначатись як привнесене, другорядне, випадкове Особливо його цікавили проблеми рушійних сил розвитку суспільства, свободи вибору людини в межах історичних обставин, відповідальність окремої особистості та народу за свій вибір тощо Поза суто науковими "імплікаціями", застосуванням концепції еволюції *драгоманівська версія теорії суспільного прогресу була виразно підпорядкована завданням утворення цілісної, несуперечливої картини історичного розвитку як основи для вибору цілей і завдань політичної діяльності* У ній, поруч із зовнішніми, об'єктивними чинниками, тенденціями та закономірностями, важливе місце посідали суб'єктивні фактори, історія набувала гуманістичного сенсу й людських вимірів У цій картині нове з'являлось як результат важкого пошуку, боротьби і помилкових спроб, де врешті-решт людина використовувала свій шанс на самореалізацію

Тому еволюціоністська концепція Драгоманова була більше, аніж теоретичною рефлексією, засобом наукового дослідження Вона ставала системою світобачення й основою програми світоперетворення Звичайно, не у глобальних межах, до чого вчений і не прагнув, а в тих рамках, у яких він претендував на своє, правильне розуміння та відповідні пропозиції щодо зміни існуючих відносин між людиною і суспільством, між націями та державами, там, де він намагався залишити власний слід на теренах науки, літератури й політики.

Замислюючись над "природою" соціальних відносин, Драгоманов наголошував на визначальній ролі таких рушійних сил суспільства як інтереси, потреби окремих індивідів, суспільних груп, народів у цілому. Він не без пафосу прокламації виголошував: "Будь-яке суспільство, у всякий час, прагне до можливого задоволення потреб всякого члена. Таке чи інакше поняття про потреби, такі чи інші обставини, що заповіло минуле, дають такий чи інший склад суспільного життя" [80]. Але таке лінійно-детерміністичне формулювання не в повній мірі задовольняло дослідника, і він робив певні уточнення, щоб не склалось враження, що рух до задоволення потреб діє як однобічно спрямований від потреб та інтересів через боротьбу за їх задоволення до самого задоволення і т. д., аж поки не виникають нові потреби. Дослідник вводить роз'яснююче поняття "коливання при прагненні до прогресу" і відзначає, що ці коливання відбуваються у "кожного народу" Підсумовуючи ці загальні міркування, учений формулює своє бачення розвитку суспільного поступу та завдання професійного історика щодо їх аналізу: "При цьому якщо певний порядок утримується, то лише тому, що відповідає певним потребам суспільства. Хай би з якогось боку він був і гіршим від минулого і був однобічним, порівняно з нормальним порядком, історик повинен визначити, що вважалось у даний час необхідним для щастя життя (ідеал часу), яким чином можливе було задоволення потреб у певний час для окремих осіб (з придушенням свободи інших чи без нього) і для суспільства, причини такого чи іншого розвитку потреб і відповідного їм суспільного устрою. Для того ж, щоб провести суд над часом, історик повинен брати до уваги, якою мірою сприяє або перешкоджає поняття про потреби і устрій суспільний даного часу розвиткові їх у майбутньому, тобто досягненню можливого щастя життя для кожної особи" [81].

Отже, за всієї "об'єктивізації" картини еволюційного розвитку суспільства, Драгоманов приділяє особливу увагу суб'єктивним чинникам, а також вводить у науковий обіг таке невиразне і далеке від вимірювання, принаймні, в минулому, поняття як "щастя кожного". Справді непростим ставало б завдання того історика, який захотів би діяти за таким науковим сценарієм дослідження, коли йому доводилось би оцінювати події минулого через призму "ідеалів майбутнього", як це закликав робити Драгоманов. Утім, тут маємо справу з однією із перших його наукових праць і, очевидно, бажання продемонструвати свій авторський науковий стиль, творчу неповторність спонукала дослідника до визначення широких завдань, до категоричних узагальнень там, де доречніше було б обережне, гіпотетичне формулювання власних підходів до методологічних інновацій [82].

Згодом Драгоманову став властивий більш виважений підхід до ролі об'єктивних і суб'єктивних факторів людського поступу, навіть мінімізація значення саме цих останніх Десятиліттям пізніше він уже заявляв "В історичному поступі більш усього має силу не добра воля осіб з усіма тими судами над ними, карами й страхами кари і каянням, а мимовольний зріст громадського життя, та впорядкована громадська праця й тиха, й гостра" [83] Це не значило, проте, ігнорування або недооцінки ним вільної дії особистості, людських колективів, їх внеску у зміну ландшафту історії Він постійно бажав віднайти дійсну міру можливого, **максимальну межу впливу людських прагнень і дій на природу суспільства, на творення історії та мінімальний рівень опору "об'єктивних", деперсоналізованих тенденцій та впливів, який не може бути здоланий за будь-яких обставин і зусиль** Ясна річ, що таке прагнення виступало ідеальним джерелом мотивації до пошуків у царині суспільної теорії, але навряд чи могло бути задоволене в дійсності

Суперечливість, нез'ясованість "механізмів" втілення у життя ідеалів поступу, конкретних проявів еволюції суспільства та людини ставили під сумнів і за часів життя вченого саму ідею поступу Цей виклик Драгоманов намагався сприймати і давати на нього відповіді Видлимо два основні плани його інтелектуальної рефлексії По-перше, це постійне доведення ним теоретичної правильності самої ідеї поступу, принципової точності еволюційного погляду на суспільний, історичний розвиток людства. По-друге, переходячи з рівня філософсько-світоглядної дискусії на грунт конкретної історії та аналізу політичних процесів **він використовував ідею поступу як методологічне знаряддя аналізу минулого та сучасності** При цьому намагався витворити узагальнену картину тих провідних тенденцій і закономірностей, які, згідно такої методології наукового пізнання, мали привести до певного майбутнього Драгоманов не тільки декларував правильність еволюціоністського підходу, але й плідно використовував його у науковому пізнанні, доводив прикладну, практичну цінність використання еволюціоністської концепції

Ідея поступу, наголошував він, є закономірним результатом розвитку європейської цивілізації, яка досягла якісно нового рівня завдяки процесам Відродження, Реформації, великих географічних відкриттів З цього часу ця цивілізація ставала центром, де концентрувались і творчо переосмислювались досягнення інших, неєвропейських та нехристиянських цивілізацій, з якими європейці починали тісніше взаємодіяти і чию багату спадщину вони з подивом відкривали для себе у міру глобалізації торгівельних, економічних і політичних інтересів європейських країн Особливо ж важливий

вплив на європейців, за Драгомановим, справило споглядання, "як переміняються од громадської праці громадські порядки, - як це бачили европейці в XVI - XVIII ст ", а також висновки "науки всесвітньої історії" [84] Поділяючи думку, що ідеї, а суспільні ідеї особливо, є віддзеркаленням дійсних процесів, відповідно на певні суспільні потреби, Драгоманов слушно використовував і такий аргумент на користь самої ідеї поступу, як її теоретичний розвиток і підтвердження в системі природо- та суспільствознавства останніх двох століть "Правдивість думки про поступ допевняєся самим зростом сеї думки, бо в зрості сім також видно поступ з часами", - відзначав він [85]

За Драгомановим, поширення ідеї постійної еволюції людства, розгляд суспільних і політичних відносин з точки зору прогресу привели до революційних змін як у царині людського духу, так і в сфері суспільно-політичного життя, відносин між людьми) При цьому учений наголошував, що нова ідея не просто заперечувала, але й заступала місце старих уявлень про людину, суспільство, державу, а нерідко видозмінювала, надавала новий сенс старим уявленням) "Всі старі зчувки, як напр бажання непідлеглості під чужу породу, - твердив він, - всі недобитки старих вільних звичаїв і привілегій, спомини старих бунтів і т и , все те тепер, або прилагоджувалось до цих нових думок, коли хоч в чому небудь згоджувалось з ними, або засихало, коли було ім противне Думка про поступ в історії стала підпирати всі змагання до зміни в громадських порядках по тим новим думкам, зміни то миром, то повстанням" [86] Цей перетворюючий потенціал нового світогляду приваблював Драгоманова

Отже, не тільки філософський інструментарій, не лише світоглядне значення розуміння розвитку людської історії, але й творчі можливості, конструктивний потенціал ідеалів прогресу, нові обрії свідомої суспільної діяльності, опертої на служіння цим ідеалам, захоплювали М Драгоманова Громадський діяч, з очевидним темпераментом політика, не міг пройти повз такий скарб, такий засіб впливу на маси, як ідеї, що надавали наукову, теоретично вивірену перспективу почуттям, інтересам і прагненням тих соціальних верств, народів, для яких краща доля могла бути обіцяна тільки в майбутньому І саме в ідеї поступу, додатково обгрунтованій концепцією суспільної еволюції, Драгоманов вбачав ледь не свого роду "філософський камінь" перетворення дійсності "Думка про поступ ***позаду нас*** підпирала передові гурти й тоді, коли вони були ще малими, даючи ім певну надію, що подібно ж буде поступ і ***од нас, і після нас.*** Так напр тепер соціалісти, заступники ***"четвертого"*** шару громадського, бачучи й признаючи те, що зробила в свій час

для поступу громадського буржуазія, "третій" шар громадський, - тим більше хотять ітти далі й підпирають свої надії на те, що таки вони доборяться до свого, приміром того, як боролась і доборолась до свого та буржуазія", - обгрунтовував він свої погляди на суспільне значення прийняття ідеї поступу [87].

Теоретична стрункість, філософська системність і універсальність ідеї поступу були великою інтелектуальною спокусою в століття, де все ще, здавалось, переважала статичність економічні відносини, суспільна ієрархія, імперські потуги - все це свідчило на користь якщо не "незмінності", то все ж малорухомості порядків, що існують. Ідея поступу, перенесена з висот теорії на грунт ідеології та політичних борінь, обіцяла умовність, історичну минущість і політичну відносність усталеності порядків, які критично сприймала тогочасна інтелігенція. Особливо ж інтелігенція тих народів, які потерпали від незадовільних умов свого становища, від дискримінаційного політичного та правового статусу. Драгоманов реагував на такі запити, а даючи свої відповіді, не міг обійтись без ідеї неухильного й переможного прогресу, без ідеї постійної еволюції, прагнення людства до вдосконалення, до кращої долі.

Коли ж приходили сумніви у справі, за яку боровся, коли доводилось зустрічатися з труднощами у застосуванні загальної теорії до окремих явищ, фактів, процесів, учений неодноразово відчував всю складність "переведення" філософської мови теорії прогресу на прикладну мову наукових пошуків у галузі історії, фольклористики тощо. (Напр. у листі до О. Пипіна, розповідаючи про свою роботу над історичними піснями українського народу, Драгоманов зазначав: "...знаєте, якщо звести те, що надруковано і розкидано у різних місцях, якщо звести не тільки ті пісні, в яких є власні назви, але й ті, в яких відобразилась епоха, то виходить напрочуд багатий матеріал для народної історії, тільки, на жаль, такий, що свідчить проти теорії історичного прогресу") [88]. А що вже казати за спроби вибудувати політичну програму та тактику, оперту на принципових засадах теорії суспільного поступу. Та іншого, гідного замінника він не бачив і тому вважав недоцільним відмовлятись від теорії, яка в цілому дає задовільні результати, незважаючи на те, що в окремих випадках вона залишає без відповіді конкретні питання: "Тільки ж, звісно, ми, як і всяка людина, котра має певні думки, вважаємо їх за вірні, по крайній мірі, доти, поки їх не перекинуть науковим способом наші противники, - а тому, наголошував він, - Поки що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є ніщо інше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усією наукою, - того світогляду, що не при-

знає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (динаміку)" [89].

Визнавши, що все на світі - рух, динаміка і процес змін, конче потрібно встановити систему координат, в якій ця всеохоплююча динаміка зможе бути розглянута так, щоб не перетворювалась на суцільний хаос, невпорядковані пересування у часі та просторі. Погляд на суспільні та політичні явища потребує визначення таких просторових, часових і ціннісних координат, чого не міг не усвідомлювати Драгоманов. Тому він **приходив до висновків про потребу цілісного, системного погляду на суспільство як на феномен формування та розвитку певної культури, цивілізації**. Таке бачення вигідно відрізняло його погляди, дозволяло сприймати суспільні процеси у широкому контексті, не обмежуючись одними, нехай і важливими параметрами оцінок різних явищ. Для прикладу наведемо його визначення культури: А тим часом культура, як неустанна еволюція людських громад до поступу, носить у собі все поступове: і науку, і промисел, і політику, мирну й революційну, і всяку таку працю, котру годі розірвати одну од другої" [90]. Політика, що базувалась на такому науковому та методологічному фундаменті, мала шанси набути нових якостей, вийти на нові рівні. Отже, уникаючи економічного або іншого однобічного детермінізму, Драгоманов пропонував українській та російській суспільно-політичній думці нові обрії світобачення, що справді було цінним внеском у формування іншої суспільної атмосфери, в ті часи переповненої ідейним догматизмом і партійною, якщо не гурткової нетерпимістю.

Намагаючись осягнути зміст суспільного поступу, Драгоманов визначав, що він полягає у "варіаціях зросту і розуміння індивідуалізму й акомодації індивіда і колективності, котра все більше розширяється від роду до людськості" [91]. Відповідно він прагнув знайти раціональноточні, вивірені форми подолання суперечностей між індивідами та різними формами і рівнями суспільної організації на цьому нескінченному шляху до людськості, людства, універсальної цивілізації.

У конкретно-історичних умовах європейської цивілізації для розв'язання питання про форми та напрямки суспільного прогресу необхідно було дати відповідь на питання про його носіїв, про ті соціальні групи, які можна розглядати як провідників поступового світогляду. Драгоманов, спираючись на історичний досвід, справедливо відзначав, що в історії нового часу особливу роль у цивілізаційному розвитку західноєвропейських країн відіграли міста та міські соціальні верстви, починаючи від ремісників і робітників, закінчуючи міськими вищими класами. З іншого боку континенту

вчений бачив відсутність розвинутого міського населення, перерваність традицій самоврядування міст, неможливість повноцінного захисту корпоративних прав та інтересів міщанства, брак елементарних умов для вільного обміну результатами праці, у тому числі інтелектуальними і духовними здобутками. У цьому він вбачав причини цивілізаційного відставання народів Східної Європи в рівні та темпах розвитку, порівняно з відповідними показниками західноєвропейських націй. Особливо сумною поставала перед ним картина цивілізаційного розвитку народів Російської імперії. "Як би там не було, - зауважував учений, - а тільки "зібрана" царями Московщина в XVI-XVII ст. майже зовсім не мала городян-ремісників, - то-б-то того шару громадського, котрим держалась тоді вся культура Европи й на котрому з XVI ст. держиться увесь поступ її - од вільнодумства до громадівства. І коли далі само царство побачило потребу й ремесла, й науки для самої сили своєї, - то ввесь дальший прогрес громадський з XVII - XVIII ст. пішов в Московщині за приводом царства й чиновництва, через що: 1) ще більше задавив вільний вчинок громадський; 2) став огидним громадянам; 3) на перших порах ще більше розірвав шари громадські один од одного й навіть ще більше розганяв людей, як розганяла їх тяжка служба усього люду московського Петрові І й т. и." [92].

Такі історичні, політичні та соціально-культурні умови відчутно ускладнювали діяльність громадських сил, що орієнтувались на національне пробудження, соціальне піднесення та економічний добробут власних народів - підданих Росії. Але, прагнучи вирішити проблеми українського народу, розмірковуючи над шляхами його звільнення, Драгоманов, у цілому, відстоював обґрунтованість оптимістичного погляду на долю недержавних, поневолених націй. І підставою для висновків, що майбутнє на боці прогресивних, визвольних сил, для нього були не тільки роздуми про "минулу славу" (значення якої він ніколи не заперечував), але й намагання запропонувати дещо потужніше за ностальгію та жалі за минулим, ретроспективні рефлексії на кшталт "Було колись...". А саме - перспективу майбутнього, привабливу і надихаючу як для власного народу, так і для його потенційних союзників у спільній боротьбі з поневоленням і поневолювачами.

"Об'єктивним" потужним союзником у боротьбі за національне, соціальне та політичне визволення Драгоманов вважав сам ідеал поступу, ідею неухильної еволюції людства, націй та окремих суспільств до демократії, до справедливого суспільного ладу, до мирного співжиття вільних і рівноправних націй. Він наполягав, що в цих його намаганнях немає нічого вигаданого, штучного, що це лише узагальнення дійсного історичного досвіду людства, його давньої

та нової історії, які якраз і підтверджують правильність настанов на активну дію в ім'я та на засадах суспільного прогресу. Цю ж думку він прагнув зробити переконанням українських мас: "Так то думка про поступ історії на перед стала грунтом і підвалиною всякої громадської, - політично-соціальної, - праці, мирної, як і повстанської, і в цілих гуртів, як і в кожній людині осібно, - вливаючи ***вільним робітникам коло добра громадського*** таку силу в душу, яку колись давала найліпшим з ***рабів божих*** віра в царство небесне за службу богові й церкві; - тільки тепер та нова думка не несла в душу ні тієї тісноти, ні тієї шкоди, яку наносила стара церковна віра" [93].

Імпонує чесність, з якою вчений проводив порівняння ідеї поступу з релігійною ідеєю. З відстані часу бачимо, що віра в поступ мала витоками не тільки раціонально-наукові підстави, не лише досвід природознавства, просвітницький месіонізм й позитивістську методологію XIX ст. - Драгоманов точно уловив емоційний фактор, чуттєвий заряд цієї ідеї, її психологічний потенціал, хоч окремо на цьому й не наголошував. **Віра у поступ стала свого роду релігією часу агностицизму й атеїзму,** коли старі боги та церкви вже втратили монополію на ідеологію й здатність "окормляти" свою паству, а наукове пізнання і філософський скептицизм, віра в поступ стали натомість, принаймні, на певний час, **світським еквівалентом сакрального почуття причетності до дії "вищих сил", задоволенням потреби у "правдивій" вірі**. Чого зовсім не зауважив Драгоманов, за всієї його проникливості, то це тенденції окремих прихильників цієї віри до утворення **нової войовничої церкви,** яка, у свою чергу, рекрутувала своїх "вірних", створюючи власну суспільну ієрархію, що й витворили у XX ст. "непорушні догмати" істинного соціального і духовного прогресу, запровадили власні священні канони. "Служителі" цього культу претензіями на безгрішність та універсальність залишили далеко позаду традиційні церкви, включно з католицькою часів середньовіччя. Ідеологічний феномен більшовизму, частково передбачуваний Драгомановим як політична небезпека, не був усе ж одним із його прогнозів щодо можливості "поступового" розвитку народів Європи. Вчений, на жаль, не замислювався над духовними наслідками можливого утворення такої "церкви в ім'я прогресу", навпаки, симпатизуючи ідеалові "прогресивної церкви" у певні роки свого життя.

Тоді, коли Драгоманов намагався ширити поступові ідеї у популярній формі серед селянства, робітництва та інтелігенції Галичини, Буковини та Наддніпрянської України, він *пробує довести, що ідеали суспільного поступу та кращі релігійні догмати не суперечливі у своїх морально-духовних принципах, у своєму прагненні до покращання людини, її моральності та практичної поведінки.* Але

переваги керівництва ідеями поступу перед служінням релігійним догматам християнства, на погляд Драгоманова, полягали в тому, що саме ідея поступу дає "міцний грунт для праці кождої людини і навчає людей ніколи не тратити надії на ліпші часи і лучитись до можливого поліпшення свого життя тепер і на далі. Сим думка про поступ корисна для людей безмірно більше ніж усякі віри в рай на землі, котрі й не залежать від людей, або на небі, для котрого люде зневажають житє на землі" [94].

У попередні роки, 1870-ті та 1880-ті, Драгоманов значно категоричніше заперечував суспільне значення цінностей християнської релігії в час поширення нових, наукових знань. Але соціальні та духовні реалії галицького, буковинського суспільства, результати тривалих дискусій з приводу релігійності українців і національної ролі духовенства змусили його частково переглянути акценти і пом'якшити публічні вирази стосовно ролі християнства, меншою мірою - традиційних християнських церков у сучасному суспільному житті українців. Звідси походить цей компромісний тон у його популярних працях: "При сім наука про поступ не підриває ні одної з добрих думок про способи заслужити собі царство небесне, бо вона також навчає людей, що треба любити людей, як самих себе, але ж додає до того ще щось нове... Нова ж наука про поступ власне звертає увагу на громадські порядки, змагаючи переминити їх так, аби навіть недобрій людині, тіжко було робити щось лихе, а добрій лехко було робити добро для всеї громади, а через те й для самої себе, та аби так помалу і недобрі люде відвикали від злих думок і звичаїв" [95].

Отже, ідея поступу цікавила й полонила Драгоманова не тільки як інструмент, певна методологія наукового пізнання. Ті результати, які вона давала природознавству, гуманітарним наукам, очевидний прогрес суспільних відносин, прояви соціальної емансипації, зокрема селянства, розвиток нових, демократичних форм політичного співжиття розвинутих націй надихали Драгоманова на широке використання ідеї прогресу, концепції суспільної еволюції в своїй теоретичній та практичній діяльності. **Ідея поступу та еволюціоністська концепція слугували йому потужним знаряддям ідеологічного впливу на сучасників, на його співвітчизників, дозволяли Драгоманову надихати їх вірою у власні сили, у перемогу справи національного та соціального визволення,** таким чином, безпосередньо слугували справі, за яку бралась національна інтелігенція України, представники інтелігенції інших народів Східної Європи. Завдяки вмілому використанню нових суспільно-політичних теорій, що були збудовані на такому фундаменті, можна було пропонувати нові політичні програми та вибудовувати при-

нципи стратегії і тактики визвольного руху, що і було сенсом творчих зусиль Драгоманова.

Як сумлінний дослідник і спостережливий аналітик, учений розумів, що теорії еволюції та прогресу у позитивістському їх варіанті, сперті тільки на раціоналістичні аргументи, мають не так багато шансів успішно впливати на пересічних громадян, як традиційні ідеологічні чинники. Звідси його зацікавлені спроби пристосувати науковий апарат теорій поступу, суспільної еволюції до народної мови, зробити їх доступними масовому сприйняттю. Нерідко окремі положення цих науково-популярних праць Драгоманова наближались за пафосом та образністю до мови проповіді, що тим більше посилювалось його свідомими, наполегливими прагненнями віднайти і поширити в українських масах варіант протестантської релігії. У цьому варіанті досить прозоро читається творчий синтез Драгомановим протестантських догматів та обрядовості з елементами світського, позитивістсько-еволюціоністського наукового світогляду. Оскільки він усвідомлював неможливість моментального переходу селянства та й інших представників української нації до сповідання поступових принципів, така "світська релігія" цілком вдовольняла його політичні плани.

Ці його спроби були суперечливими і непослідовними. Але вони надзвичайно цікаві для дослідження історії духовної, інтелектуальної еволюції українського мислителя, дозволяють розкривати грані ідеологічної еволюції українського визвольного руху, опозиційного руху Росії, теоретичних пошуків інтелігенції Східної Європи в цілому. А за цією еволюцією можна бачити як нові теоретичні та програмні знахідки, так і безрезультатні спроби вийти за обрії, окреслені загальним станом розвитку суспільної думки та практики другої половини XIX ст.

До цього ж треба додати, що драгомановське розуміння суспільно-політичного руху як вічної, безупинної динаміки слугувало для нього та його прихильників часом перешкодою на шляху сприйняття ролі консервативних факторів суспільного життя, призводило (не завжди, на щастя) до недооцінки значення традиційних елементів національної культури та уявлень широких народних мас. Ейфорійне відчуття всепереможної ходи поступу не було характерною рисою драгомановської теоретичної спадщини. Проте інколи йому важко було протистояти ілюзії поступу як надсуспільної сили, як потуги, що "денно й нощно" рухає людину й суспільство до нових звершень і пошуків. З іншого боку, Драгоманову не приходила в голову відчайдушна для еволюціоніста-поступовця думка, що скільки не штовхати тяжкий камінь прогресу голіруч на гору, самій горі ніколи не бракуватиме терпіння повертати цей камінь на

висхідну позицію Власним оптимізмом Драгоманов справді вмів заряджати своїх прихильників Навіть і цього надихаючого впливу було не замало для них тоді, в складних умовах становлення українського національного руху останньої третини XIX ст

Б) Ідея поступу та реалії історичного процесу

Отже, драгоманівські теоретичні праці грунтувалися на ідеї поступу та на принципах еволюціоністської концепції розвитку суспільства Чималу роль у його творчості відігравав також своєрідно тлумачений ним принцип історизму, який поєднував погляди вченого і громадського діяча на минуле у певну систему Оцінюючи цю систему поглядів, окремі дослідники його творчості вважають за доцільне говорити про таке явище як історіософія Драгоманова [96] Автор не ставить завданням досліджувати саме історіософські погляди Драгоманова, а зосереджує увагу на теоретичних особливостях ставлення вченого до історії як науки Ще більше нас цікавлять його методи соціально-політичного пізнання, вивчення минулого, осмислення ретроспективи розвитку людства та окремих націй

Ставлення Драгоманова до історичної науки позначалось інтересами, які виходили за межі суто академічних зацікавлень, "цехової" етики дослідників минулого Уже перші його праці несли на собі відчутне філософське навантаження, були розраховані на певний суспільний резонанс як у наукових колах, так і серед тогочасної "публіки, що читає" Відповідно до такої настанови академічні розвідки Драгоманова, щедро насичені рефлексіями над актуальними питаннями державної політики, розвитку суспільних відносин, ролі інституту сім'ї, відносин між церквою та державою тощо Всі вони адресувались освіченій публіці в Україні, Росії, а згодом і в інших державах Пізніше ця тенденція до актуалізації історичного матеріалу, до вибору тем, розрахованих на зацікавлене ставлення сучасників, тільки набувала виразності у працях Драгоманова І він не соромився, а навпаки, вважав за чесноту своїх наукових праць саме цю їх зверненість до злободенних проблем суспільного життя, що, проте, схвалювалось далеко не всіма його колегами істориками (йдеться про випадок випадок з професором Київського університету Більбасовим, який набув широкого громадського звучання Останній, даючи відзив на магістерську працю Драгоманова, звинуватив автора роботи у недостатній компетентності й некритичному переносенні у своєї дослідження оцінок західних дослідників тощо) [97]

Прагматичність, якщо не утилітарність звернень Драгоманова до історичних тем позначалася на його ~~намаганнях знайти в минулому~~ якомога грунтовніші відповіді на сучасні питання Драгоманов-

ва вабила можливість не просто простежити виникнення та розвиток тих чи інших явищ, але й вивчити, як подібні проблеми розв'язувались у минулому, які помилки чи правильні рішення може відшукати сучасник у розмаїтті історичних фактів і процесів Актуалізуючи досвід історії, вважаючи, що минуле продовжується у сучасності отже, у певному сенсі воно не закінчується Особливо життєздатними, за Драгомановим, були саме "ідеї", щодо яких він висловлювався так "Властивість свідомих ідей - не гинути, але жити і розвиватись що далеко не становить особливості природних задатків від того останні так часто гинуть, а не було ще прикладу щоб якась ідея загинула навіть зі смертю народу, що її виробив" [98]

Драгоманов свідомо надавав історичній науці особливого значення в системі суспільних, гуманітарних наук Оминаючи його суто професійні зауваги щодо завдань і методологічних принципів історичних досліджень, акцентуємо увагу на тих аспектах його роздумів, які звернені до широкої публіки, виходили за межі вузькопрофесійної проблематики Якраз вплив на світогляд, на ідеологічну позицію громадськості цікавив Драгоманова, врешті-решт, мінімалізуючи з роками питому вагу науково-історичних досліджень у його творчості Адже левову частку своєї енергії у період еміграції він віддавав не історичним чи фольклористичним, етнологічним працям, а науково-популярним і публіцистичним творам Якраз у них погляди Драгоманова на роль і призначення історії як науки, його звернення до минулого як спосіб віднаходження відповідей розкриваються повною мірою

Драгоманов намагався сповна використати не тільки евристичний, але й світоглядний, методологічний та просвітній потенціал історії Все більше захоплюючись українським минулим, він розглядав його як у східноєвропейському, так і в загальноєвропейському, світовому контексті Вчений активно виходив за рамки методологій та історіософських парадигм свого часу, намагався збагатити історичні дослідження науковими досягненнями та методиками таких наук, як філософія, соціологія, географія, демографія, фольклористика тощо [99] Нерідко використовував також, у міру свого вміння, й дані природничих наук, їх методологічні досягнення Але не це становило виразної специфіки драгомановського "прочитання" національної історії та історичного минулого взагалі Що відзначало його, так це **своєрідне розуміння історизму, тлумачення присутності минулого у часі та просторі суспільного розвитку** Вчений постійно зберігав високу критичність у ставленні до історичних подій, а точніше, у ставленні до їх оцінок у науковій та суспільно-політичній літературі Лейтмотивом його творчості був критичний аналіз сутності тих чи інших процесів, намагання поба-

чити їх нові грані, дати їм нове прочитання, запропонувати суспільству їх оригінальне розуміння. Зокрема, полемізуючи з представниками романтичної традиції в історіографії України, Драгоманов заперечував продуктивність апологетичного підходу до власного минулого і наполягав натомість: "Далеко більше може бути плоду од об'єктивного, крітичного й історичного погляду на свое минувше й на себе, і навіть од вбілышування того минувшого й наших слабих боків, ніж од такого величання ним" [100].

Без критичного осмислення уроків історії вчений не вважав за можливе говорити про успішний поступ тієї громади, яка самозакохано сприймає власне минуле, вдивляється в нього тільки для підтвердження власної винятковості, заспокоєння сумнівів щодо обраного шляху розвитку. Визнаючи існування рамок вільного вибору, значення історичного грунту для реалізації нових завдань, Драгоманов **наполягав на необхідності новаторського ставлення до традицій, до успадкованого від історичних обставин, від політичних та суспільних стосунків попередніх часів**. "Всі ми сини й онуки батьків і дідів наших і невільники свого часу й обставин його, які виросли історично, - погоджувався він. - Тільки ж і думка - теж одна з обставин історичних, котра в свою чергу перероблює натуру й дітей і онуків наших, і нас самих. Громадівські ж думки про цілковиту зміну теперішніх підвалин і порядків життя людського, більш других одривають думки й змагання людей од минувшого й теперішнього й примушують їх хоч пробовати цілком змінити способи громадської праці й у теперішній час" [101].

Отже, історія, з одного боку, визначає обставини, рамки і грунт політичної та суспільної діяльності, але, з іншого, визнавав Драгоманов, людина, суспільство, нації здатні впливати на ці обставини, до певної міри змінювати самих себе. Змінювати, спираючись на досвід попередніх поколінь, на творчу енергію власного інтелекту, на перетворюючий потенціал нових ідей, осмислюючи здобутки та прорахунки своїх попередників. Кожне нове покоління має певний простір для дій і навіть зобов'язане реалізувати свій творчий потенціал, перетворюючи суспільство, економічні, політичні відносини в ньому, користуючись спадком минулого, орієнтуючись на ідеал майбутнього.

Цей "конструктивістський" підхід до історії як до будівельного, але недоформованого, "сирого" матеріалу політичної, суспільної діяльності, як до матерії, з якої належить формувати певний, розумний та людяний порядок, визначає основу драгомановського ставлення до інтерпретацій історії, напрямок його теоретичного осмислення її завдань і суспільної місії. Відкриваючи простір для "творення історії", претендуючи на активну участь у цьому проце-

сі, Драгоманов не міг і не прагнув дати наперед визначені "рецепти" теоретичного вирішення суспільних проблем. Він не брався за "надзавдання" вказувати, де ж саме проходить та умовна лінія поділу в суспільному житті між жорстко структурованим і визначеним історичним минулим і тим, що може й повинно бути змінене вільними, свідомими, узгодженими діями суб'єктів історичного процесу. Цю проблему належало вирішувати щоразу в конкретній ситуації. Проте важливим було саме визнання: історія твориться, історія формується. Цю роботу історичного творення здійснювали попередні покоління, її належить робити новим поколінням, для себе і для своїх нащадків. Такими були основні висновки Драгоманова з осмислення історичного досвіду людства під кутом зору еволюціоністсько-поступової концепції.

Ці загальні постулати Драгоманов втілював у конкретні теоретичні форми, використовуючи власну цивілізаційну типологію розвитку людства. При **цьому він концентрував увагу на дослідженні та розв'язанні проблем саме європейської цивілізації** (інші цивілізації також цікавили його, але ці питання виходять за рамки нашого дослідження). У центрі уваги вченого перебували процеси формування та розвитку, перспективи європейської цивілізації. Він не визначав чітко цього поняття, уникав визначення цієї цивілізації як суто християнської, у цілому, був схильний розглядати її не як конгломерат чи то суму культур народів та етносів, що заселяли європейський континент, а як певну їх систему, яка історично та доволі органічно склалась із взаємодії різних культур, релігій, держав, сформувалась у результаті довготривалих політичних процесів на території Європи. Відсутність чітких формулювань європейської цивілізації, звичайно, становить перешкоду на шляху до з'ясування змісту, який вкладався Драгомановим у цю концепцію. Очевидно одне: він сприймав європейську цивілізацію як реальність, що існує і динамічно розвивається. Навіть у такому недосконалому вигляді ця концепція була придатна для того, щоби користуватися нею у теоретичних рефлексіях.

У межах цього просторово-цивілізаційного феномену Драгоманов оперував більш чітким, хоча також конкретно не визначеним поняттям "історичного часу" **Він намагався вивести якийсь "середньоєвропейський" час, можливо, свою версію "вісівого часу",** який визначає або відповідає "рівнодіючій" європейської історії. У просторовому вимірі вчений, передовсім, розглядав як модельну, у рамках європейської цивілізації, історію таких країн, як Великобританія, Франція, Німеччина, певною мірою Італія, Швейцарія, Голландія та Бельгія. Історичні процеси в цих країнах були покладені ним в основу формування **сутнісного "ядра" європейської циві-**

лізації. Намагаючись визначити основні пункти виміру на шкалі часових координат поступу європейської цивілізації, Драгоманов звертався до різних поворотних моментів її античної, середньовічної та нової історії. У новій історії його увагу більш за все привертали події, що здійснювали потужний вплив не тільки на національний розвиток, але й на історію і, перш за все, на духовний прогрес європейських народів. Для нього такими вузловими подіями були 1640 і наступні роки у Великобританії, 1789 р. у Франції, 1848 р. у Західній та Центральній Європі. Як дослідник, він багато й охоче використовує поняття історичного часу, поворотних пунктів історичного процесу. Але знову ж таки, спеціальних визначень, розробленого до подробиць наукового апарату такого аналізу він не залишив і в цій частині своїх теоретичних пошуків.

У центрі кожного історичного відтинку часу, історичної епохи знаходяться основні питання людського буття, суспільної організація, свій "ідеал часу", свої провідні уявлення, пояснення минулого та очікування майбутнього. Правда, співвідношення цих елементів, конкретне їх наповнення особливе у кожного народу. Єднає їх те, що у всіх народів присутні такі структури, що визначають їх власний ритм розвитку, який можна і слід співвідносити з загальноісторичним, у цьому випадку загальноєвропейським. Не уточнюючи хронометрії свого "середньоєвропейського часу", Драгоманов часто охоче і, на нашу думку, результативно звертався до порівняння "історичного часу" розвитку українського, російського, інших східноєвропейських народів під кутом зору їх відповідності цьому цивілізаційному вимірові, їх розташування на такій умовній, ідеальній шкалі. Роз'яснюючи власну точку зору, він визначав, зокрема, співвідношення "об'єктивного", нормативного часу, з притаманними йому ідеалами, прагненнями та інтересами з вимірами розвитку окремих держав і націй, на історичному досвіді Росії та України. Ось один із прикладів використання вченим концепції історичного часу в рамках конкретної наукової дискусії та ідеологічної суперечки про зміст і значення національної історії, історії Східної Європи: "Росія з Україною в політичному житті, власне, проходять європейський XVII-XVIII вік, і через те не дивно, що тут навіть у XIX ст. ще бачимо повну силу монархічного ідеалу навіть у чесніших людей. Виводить той монархізм з недостачі національної самосвідомості є чистою фантазією" [102].

Пробуючи структурувати у часі процеси розвитку європейської цивілізації, вибудовуючи на основі історично-порівняльного методу ієрархію цивілізаційних цінностей, за які боролись та боротимуться окремі нації, Драгоманов пропонував власні підходи до визначення місця окремих країн і націй у просторі єдиної Європи.

"Центральні" країни, насамперед Західної Європи, розглядались ним як еталонні у розкритті глибинних процесів втілення історично-необхідного, а народи Східної Європи вимушено займали місце периферії, тимчасово приреченої перебувати у стані "спізнення" відносно "центральних" процесів. Драгоманов вірив, що в Європі все ж таки відбуваються інтеграційні процеси, поширення відносин, притаманних країнам, умовно кажучи, цивілізаційного центру на периферію. До того ж він явно уникав статичних визначень національних і державних параметрів самого "центру", визначаючи його загально, ситуативно, залежно від того, про які саме процеси та аспекти суспільно-політичного розвитку йшлося.

Якщо подивитись на ці концептуальні аспекти творчості Драгоманова у пристосуванні до українських реалій, то це означало, що українські території, що знаходились у різних політичних і адміністративно-територіальних поділах Росії та Австро-Угорщини, перебували ще й у різних часових вимірах, на різних щаблях цивілізаційного розвитку. Це міг би бути цікавий погляд на долю українських земель, на проблеми реінтеграції українських етнічних територій в єдине національне ціле. Але Драгоманов не залишив завершених думок, які саме проблеми і завдання щодо їх вирішення постають із цього становища для українського руху. Частіше він використовував концепцію історичного часу у відношенні до історії та перспектив Російської імперії, щоб довести її, з одного боку, відсталість та архаїчність у порівнянні з західною та центральною Європою, а з другого боку, показати неможливість її існування як державної цілості. Позаяк її народи жили у різних цивілізаційних просторах, розвились у суттєво відмінних історично-часових координатах, доказів на користь такої тези не бракувало.

Ці цивілізаційно-часові критерії оцінок політичних процесів він прикладав як до аналізу загального розвитку Російської імперії, так і до визначення сутності окремих історичних явищ. Наведемо як приклад драгомановські міркування, викликані черговою хвилею студентських заворушень у Росії. "Якби там не було, а в тому, що в Россії справди виступають проти недоладних державних і громадських порядків майже цілком тільки дуже молоді люде, найбільше студенти вищих школ, - і значить, майже тільки вони звертають громадську увагу на потребу зміни тих порядків, - есть багато правди. Це трохи рівня теперішній стан Россії з тим, в якому була Германія перед 1840 р., а Австрія перед 1848 р., - коли в Германії студенти робили політичні товариства, маніфестації, навіть політичні вбивства, а в Відні студенти вели перед в революції 1848 р. Ця подібність Россії Александра II й Германії й Австрії Метерніха показує ясно, що якими б ми не вважали студентські рухи, чи патоло-

гічними, чи фізіологічними, а вони будуть безпремінно, поки в Россії не впаде порядок Метерніха (або ще гірший), а це стане тільки тоді, коли проти нього виступлять не самі студенти-книжники, а й старші й грунтові люде" [103]. Отже, **для Драгоманова саме "історичний час", "цівілізаційний простір" виступали тими "осьовими" поняттями, структуруючими його творчі пошуки концепціями, які він використовував, аналізуючи історичні та сучасні події, оцінюючи перспективи розвитку суспільних тенденцій.**

Наслідком такої класифікації конкретних особливостей українського, російського, польського суспільства було визначення "своєчасності" "передчасності" або "спізнілості" формулювання тих чи інших важливих суспільних і політичних завдань. Ця проблема викликала напружену роботу думки не одного Драгоманова, а цілих поколінь східноєвропейських інтелектуалів. Він долучався до участі в її обговоренні, пропонуючи свої підходи та шляхи подолання "відставання", "запізнілості" розвитку східноєвропейських народів. При цьому він же застерігав від надмірного оптимізму та поспіху, від очікування швидких результатів там, де для них не було ані належних умов, ані відповідних суспільних сил, здатних стати основою суспільного руху за розв'язання важливих історичних завдань. У той час, як уяву радикальних кіл займали ідеї здійснення революційного "стрибка" в майбутнє, наприклад, переходу від докапіталістичного суспільства до соціалістичного ладу, Драгоманов не поділяв цих очікувань, критично сприймав аргументи на користь подібних теоретичних схем розвитку народів Росії [104].

Учений добре розумів історичні, культурні, світоглядні причини культивування подібних поглядів у середовищі різночинної інтелігенції і ставився зі співчуттям до суспільства, яке піддається цим настроям. Звідси його проникливе зауваження: "Увесь трагізм становища передових людей у Росії полягає в тому, що їм приходиться боротись з самою застарілою політичною формулою у той час, коли європейська практика викрила недостатність і тих форм, котрі в Європі послідували за падінням форм, подібних російській деспотії. Ось тому передові люди і тішили себе у 60-ті і 70-ті роки надіями потрапити у четвертий клас історичної школи, минаючи другий і третій" [105]. Якраз **послідовний еволюціонізм і критичність ставлення Драгоманова до ідеологічних схем, що пропонували швидке, всеохоплююче вирішення кардинальних проблем держави та суспільства**, його сприйняття історичної черговості, необхідності та можливості здійснення політичних завдань у цивілізаційній перспективі, **"рятували" вченого та громадського діяча якщо не від усіх, то від багатьох захоплень та ілюзій його покоління**, надавали його теоретичному доробку самостійного значення.

Замислюючись над співвідношенням двох компонентів суспільного розвитку в Російській імперії: "об'єктивного" статичного, успадкованого від історичних і політичних, культурних і соціальних реалій попередніх епох, та "суб'єктивного" визначеного як свідомими прагненнями, так і не зовсім усвідомленими устремліннями, Драгоманов намагався зрозуміти роль і значення динамічних чинників поступу суспільства. Зокрема, його цікавило, як саме такі фактори, як політична воля суспільних сил, зацікавлених у позитивних змінах, їх інтелектуальна спроможність, моральні переваги над консервативними силами, засоби їх суспільно-політичної діяльності тощо, можуть впливати на загальний розвиток цих народів, змінювати політичну систему російської державності, відкривати нові перспективи розвитку поневолених націй. Йому доводилось констатувати, що інтелектуальні ресурси цивілізаційного прориву, усвідомлення його необхідності чимало в чому не спираються на суспільну підтримку, не мають достатнього для їх успіху грунту. Він з сумом відзначав: "Така вже доля нової Росії, - з кінця XVII ст., - що в ній всі нові думки громадські беруться більш з европейських книг, ніж ростуть з власного життя, й раніще, ніж життя дає їм грунт" [106].

Глибоким проникненням у причинність такого розриву між інтелектуальними запитами і високими пориваннями інтелігенції та "байдужості" більшості до цих прагнень, яка травматично позначилась на взаєминах інтелігенції та народу, нам видається продовження цих роздумів Драгоманова. Він дає наступне пояснення: "Сталось це все через те, що татарщина та московська руїна (Новгороду, Пскову, України та Білої Русі, - котрих двох Москва руйнувала не сама, а вкупі з Польщею) спинили зріст країн руських, - так що зложена на кінець в XVIII ст. Россія причепилась до Европи XIX ст. з складом життя XVI - XVII ст., а де в чому й ще давніщого. Це дає осібний склад усьому громадському руху в Россії, в котрій передові люде не можуть не брати з Европи найновіш их думок і не тільки прикладати їх до своїх далеко старіщих порядків, а й випереджувати думкою ті станції, котрі пробіга й життя россійське слідом за Европою, - і навіть, глядячи на Европу, зневірятись в цих станціях раніще, ніж вони наступають в Россії. Де хто дума, що в цьому есть велика вигода Россії, котра б то незабаром зразу вскочить в саму найновіщу станцію зросту громадського Европи. Ми так не думаємо. Тілько в усякім разі така доля громадського руху в Россії есть послідок усієї її географії й історії, - і її треба признати хоч-не-хоч" [107].

Признаючи ці реалії "хоч-не-хоч", Драгоманов не погоджався на примирення з ними, на перегляд власної європоцентристської

концепції. Для нього було важливим відшукати такі важелі впливу, форми і засоби суспільної та політичної діяльності, які дозволили би спрямувати енергію, порив до змін на об'єднання всіх прогресивних сил, забезпечили їх "безпомилковий" шлях поступу. Він надіявся, що сам може бути корисним цим силам у їх боротьбі за необхідні та назрілі перетворення, допомагати знаходити та спиратись на адекватні потенціалові оновлення історичні обставини, традиції, притаманні українцям, іншим народам Росії, кращим представникам тогочасного "російського суспільства"

Очевидно, що, відкидаючи окремі, популярні серед ліберальної та радикальної інтелігенції рецепти суспільного порятунку, йому самому не завжди вдавалось запропонувати переконливі, теоретично обгрунтовані та реалістичні завдання суспільно-політичного руху "периферійних" народів. Народів, у більшості своїй позбавлених власної державності, національної єдності, своїх "вищих верств", розвинутої інтелектуальної еліти, а відтак і можливості бути господарями власної долі.

Однією з найважливіших проблем, яка поставала перед громадськими діячами того часу, було визначення оптимального шляху досягнення завдань суспільної, політичної модернізації. Чи вів до цієї мети шлях революції, чи дорога еволюційного розвитку, націленого на поступові, реформаційні зміни? Над розв'язанням цього важливого питання працював і Драгоманов.

В) Дилема переходу до нового суспільного ладу: реформи чи революція?

Необхідність перемін у становищі українського народу, перетворень у політичній системі Росії та Австро-Угорщини для Драгоманова була аксиомою. З часом змінювалися лише його підходи до визначення завдань суспільно-політичної діяльності, акценти на мирному, реформаційному, а чи на революційному шляху досягнення політичних цілей. У доеміграційний період йому була властива поступова радикалізація ставлення до інститутів влади в Росії та Австро-Угорщині. Починаючи з надій 1861 р., включно до звільнення з Київського університету, Драгоманов пройшов через розчарування, зміни настроїв та очікувань. Чим, на загал, не відрізнявся від багатьох критично мислячих сучасників.

Починаючи з часу "каракозівського" замаху, а потім зі свого наукового відрядження до Європи на початку 1870-х рр., учений приходить до висновку, що реформаторський потенціал царату вичерпано, що політичний лад у Росії та й, з певними застереженнями, в Австро-Угорщині являє собою серйозне гальмо на шляху

вільного розвитку творчих сил усіх народів у цих державах, що влада в них не збирається добровільно поступатись ніяким закликам реформаторських сил, доказам необхідності перемін, що шлях "реформи згори" зійшов на манівці і попереду - тільки період застою та реакції. Особливим песимізмом відзначались його оцінки перспектив російської державності. У ній, на відміну від Габсбурзької монархії, були відсутні сигнали до хоча би часткових поступок з боку правлячих кіл вимогам поміркованих суспільних сил. Зокрема, Драгоманова обурювала принципова відмова царату дати суспільству бодай обмежену конституцію з відповідними гарантіями елементарних політичних прав і свобод.

Після еміграції ученого його оцінки сучасного стану Російської імперії стають виразно негативними. До цього його змушує усвідомлення неможливості національного та громадянського служіння під пильним жандармським оком, відсторонення людей його кола від перспектив навіть лояльної, поміркованої суспільно корисної праці, якщо ця праця не схвалюється вищою чи навіть місцевою владою, якщо на її ініціаторів падає хоч тінь підозри у замислюванні "смути" та підриві авторитету властей. Остаточне розчарування Драгоманова у спробах не так "примирення з дійсністю", як пошуку власного місця у цій дійсності переконують його, що такого місця для людини нових поглядів і нонконформістської поведінки в Росії просто немає і бути не може. З цього часу на місце загально-ліберальних, реформістських надій у його світоглядові приходять радикальні, антицарські, антидержавні настрої.

У перші роки еміграційної діяльності Драгоманов робить вибір на користь революційних засобів суспільних перетворень. Проте, на відміну від тогочасних революційних діячів, він має особливі погляди і на значення революційної боротьби, і на стратегію її розгортання. Зокрема, він своєрідно вирішує питання: хто повинен брати на себе суспільну ініціативу виступу проти самодержавства. Драгоманов покладає надії не на аморфну селянську масу, а тим більше не на запальну, але недосвідчену студентську молодь чи на маргінальні суспільні елементи, а на представників "середнього класу", що формувався, на людей з певним соціальним становищем і з виробленим громадянським світоглядом, здатних до організованої та свідомої діяльності.

По-перше, він відзначає, що з того, що робить у Росії керівництво, видно: "Діло переходу Россії з царства самодурного навіть в саме найпоміркованніще уставне, тихо та мирно не обійдеться. Справа так стала, що далі правити Россією без земського собору, вільної печаті й т. и. не можна, - а й скликати той сбір. дати волю печати й т. и. теж начальство не може, бо то значило б для нього

зарізати себе самого" У продовження цієї думки він робить висновок про неможливість мирних демократичних перемін у Росії і наголошує, що скільки-небудь путнім "земським людім треба, значить, і порішити собі раз на завше: або дати передавити по одному вже не дітей їхніх, людей безоглядних, соціалістів, а таки їх самих, людей степенних, - бо все одно й такі люде зовсім мовчать перед начальством при теперішньому стану річей в Россії не можуть, хоч би й хотіли, - або зважитись на щось рішуче, спільне, котре хоч і не сьогодні, та не забаром, все таки приведе до зміни теперішніх порядків" [108].

По-друге, розмаїття суспільного розвитку не вкладалось у прокрустове ложе однієї політичної доктрини, ідеологічної схеми. Тому Драгоманов наголошував на різноманітності засобів суспільної діяльності, які повинні призвести до перемоги демократичного ладу. Він заперечував очікування появи "месіанських" сил, віру в якісь дії, що можуть дати бажаний результат за короткий час і з мінімальним напруженням сил суспільства. Заперечуючи суб'єктивізм російських соціалістів і народників, Драгоманов наголошував також, що він "...проти проповіді виключних засобів служби прогрессу народньому, - "единственно спасательных, насущных дел", чи буде то школа (та ще й казенна!), чи буде то бунт (та ще й пугачівський!)" [109].

Третя важлива особливість погляду Драгоманова на можливості радикального сценарію розвитку подій у Росії полягала в тому, що він не сприймав постановки завдань, що були "не на часі", виходили за межі можливого. Він відстоював такі перетворення, до яких дозріло суспільство, які дозволяв рівень економічного, соціального та духовного розвитку народів Росії. Тому його революційні захоплення обмежувались теоретичною раціоналізацією завдань визвольного руху, зведення їх до історичних перетворень, які будуть підтримані народом, насамперед його освіченими верствами. Ця настанова приводила Драгоманова до згортання радикально-соціалістичних гасел. До представників тих угруповань, що виношували революційні плани, він звертався зі словами застереження проти ілюзорних надій, доводячи, що не треба захоплюватись мріями про можливість спрямувати хід соціально-економічного перевороту заходами центральних тимчасових урядів (декретами, комісарами і т. ін. наслідуванням способів дії консервативної бюрократії), а слід направляти свої зусилля на те, щоби сприяти здійсненню "політичного перевороту, тобто встановленню дійсної політичної свободи, котра дала би можливість і майбутній організації чорноробочих мас, міських і сільських, і союзу з ними освічених соціалістів" [110].

На початку 1880-х рр., коли попередні, переважно мирні виступи учасників революційного руху в Росії не призвели до успіху і на авансцену антицарської боротьби вийшли революціонери-терористи, Драгоманов категорично засуджує терор як засіб політичної боротьби, як інструмент, за допомогою якого може бути здійснено довгоочікуваний політичний переворот. Але він сподівається не на "народну революцію", полум'я якої намагались викресати пострілами у моноліт абсолютизму терористи, а на пробудження ініціативи демократичних, ліберальних громадських сил. Ось яким бачився йому можливий сценарій розвитку подій у Росії: "Після кожного політичного вбивства сваволя набирає сил і лютує ще жорстокіше. Ця жорстокість зачіпає все більш і більш широкі кола населення, збільшує кількість незадоволених і всюди породжує потребу у гарантіях. Народжується середовище, де потроху формуються кадри активно-ліберальних партій. Вони могли б енергійною дією, хоча б у формі одночасного подання петицій земськими зборами, класами, корпораціями, вимог, висловлених у пресі, якщо не революційними демонстраціями, винести вирок над царською та адміністративною сваволею" Викладаючи такі думки, він змушений додати: "І ось де центр тяжіння питання: коли ж, нарешті, відбудуться ці енергійні дії більш освічених класів?" [111].

Таким чином, **визнання революційного шляху досягнення політичних цілей було тактичною складовою частиною драгомановської програми суспільних перетворень, важливим, але не основним пунктом в еволюції його поглядів на перспективи політичного процесу в Росії та у Східній Європі.** Звертаючись до арсеналу революційних засобів боротьби, він переважно відокремлював свої погляди від політичних програм різних революційних і соціалістичних течій, цікавився поєднанням завдань революції з перспективами мирних, проте ретельно впроваджуваних радикальних реформ. Ці реформи мали здійснюватися демократичним шляхом, спираючись на масову підтримку, а не на революційну диктатуру. Байдуже, чи то диктатуру енергійної меншості, чи таємної організації революціонерів, або ж окремою партією від імені пролетаріату [112].

Цими рисами теоретична програма Драгоманова "революційного періоду" його творчості відчутно відрізнялася від програм інших теоретиків соціальної боротьби, як серед росіян, так і серед українців. Про один із цікавих драгомановських аргументів на користь такої позиції згадувала О. Баулер (Гольштейн), з якою М. Драгоманов багато років підтримував добрі стосунки: "Революціонером (Драгоманов - А.К) також не був особисто, але, розуміється, революції не заперечував. До самодержавства відносився вороже. ...Він казав: "Вчора знищилось кріпацтво, а ви хочете

сьогодні вчорашнім кріпакам, та й ще неписемним, соціалізм проповідувати!" [113].

Усе ж, якими б не були драгомановські симпатії чи антипатії до того чи іншого шляху суспільно-політичних перетворень, революції були історичною реальністю, ігнорувати яку неможливо. Проблема революційних перетворень імперських держав Центральної та Східної Європи була надто серйозна і актуальна, щоби політичний мислитель міг ухилятись від її аналізу. **Якщо завдання національного поступу, соціального прогресу та політичного звільнення вимагали саме революційних змін, якщо правлячі кола не могли і не хотіли впроваджувати найнеобхідніші реформи, якщо імперська державність не поступалась демократичним формам політичної організації влади, то ці завдання інакше, як шляхом насильницького, збройного перевороту, вирішити було неможливо**.

Але до такого розвитку подій належало готуватись теоретично й організаційно. Тому Драгоманов і намагався різнобічно оцінити, по-перше, роль і місце революцій в історичному розвитку європейських народів, по-друге, проаналізувати рушійні сили революційного процесу, по-третє, визначити, які саме економічні, політичні та національні завдання можуть бути досягнуті в результаті організованої революційної боротьби з правлячим режимом, а які не піддаються розв'язанню за допомогою політичного насильства. Отже, його цікавили й ті обмеження, які накладали історичні обставини та суб'єктивні фактори суспільного розвитку на можливості здійснення докорінних змін за допомогою революційних методів політичної боротьби.

Такі проблеми змушували Драгоманова працювати над визначенням різних типів революцій. Він протиставляв поняття революцій соціальних і політичних. Під першими він розумів тривалий процес історичних змін у соціальних відносинах, у пануючих формах економічних стосунків тощо. На відміну від революцій соціальних, політичні революції означали саме насильницьку боротьбу за зміну та переустрій політичної влади. Відповідно до цього Драгоманов класифікував насильницькі перевороти, осмислював історичний досвід масових соціальних рухів у минулому та в сучасності. Не проминав він увагою й питання відповідальності елітарних угруповань, пануючих соціальних верств за те, що суспільство було змушене йти шляхом кривавих потрясінь. Оцінюючи масові соціальні та політичні рухи з еволюціоністської точки зору, Драгоманов вважав, що вирішальний поворот у переході від середньовічних бунтів до політичних революцій відбувся у країнах Західної Європи тоді, коли не тільки об'єктивні економічні, соціальні процеси підготували суспільство до сприйняття радикальних змін, але

й політична думка передових мислителів стала впливати на формування відповідного світогляду широких народних верств. А це відбулось тоді, коли ідея прогресу й стала тим критерієм, за допомогою якого люди почали відрізняти "добре" і "зле", нове і старе у політичних та суспільних відносинах. Ця ідеологічна революція передувала революціям політичним і соціальним, була каталізатором свідомої боротьби за поступ у суспільних відносинах. Відтак, відзначав учений: "Думка про такий прогресс скасувала віру в суди божі, в апостолів і всякі катаклізми з гори, не тільки од бога, а й од "великих людей" і начальства, - і показала дійсний розум і таких гострих, часових рухів, котрі перше можна би вважати за катастрофи. Вона поділила їх на ***бунти***, або почастні повстання людей, котрим не в моготу терпіти такі чи інші порядки, що їх безпосередньо давлять, - і на ***революції*** - широкі рухи людей, знающих ясно й те, що валити їм, і те, чим замінити повалене, рухи, котрі підготовлялись широким прогрессом громадським, і в котрих беруть часть не самі тільки ті, котрих безпосередно давлять такі чи інші порядки, а всі, хто взнав, що ті порядки вже негідні для спільних громадських потреб їхнього часу" [114].

Визнаючи суспільно-перетворюючу силу революцій, Драгоманов негативно оцінював роль бунтів як марної витрати суспільної енергії, яка призводить до зміцнення правлячого режиму та угруповань, що його підтримують. Він намагався пояснити це негативне ставлення також на прикладах Росії та України (в останній він звертався до досвіду гайдамаччини та Коліївщині як прикладу стихійного, безрезультатного повстання). При цьому вчений наполягав, що ідеї, не оперті на зрілі суспільні сили, які їх підтримують, не можуть "самі по собі" стати творчою силою до того часу, коли вони не потраплять на історично підготовлений грунт Цим Драгоманов пояснював поразки навіть найпотужніших селянських повстань, які були здатні дестабілізувати внутрішнє життя країни, залякати пануючі верстви та ніколи не призводили до докорінної зміни у державно-політичному ладі, закінчувались поразкою та жорстокою реакцією панівних класів. "А коли в країні не вспіло скластись ніякої міцної й упорядкованої сили громадської, - пояснював він, - котра могла б стати проти царства й його порядків, то противенство їм тільки й виходило з самих селян-хліборобів та з далекого козацтва, то б то степових пастухів, рибалок та здобитчиків. Це противенство не могло скластись в що небудь подібне революціям, які були в Европі вже в XVI - XVII за приводом людей все таки вивчених по городам, - і вирівалось бунтами за до городську ***старовину,*** та ще коли б хоч за чисту додержавну, доцарську старовину, а то ***за царя проти бояр***!" У продовження цієї думки

Драгоманов підкреслював, що бунти без поступової і систематичної думки, в котрих домінували маргінальні суспільні елементи: "були наперед безнадійними, не по тому, що вони не могли взяти гору на той час на ділі, а потому, що не могли залишити по собі ясної думки й цілі на далі. В тім і найбільша їх неподібність до революції!" [115].

Не оминаючи аналізу соціальних причин масових рухів, економічних передумов, впливу політичних чинників на розгортання революційного процесу, Драгоманов особливо ретельно розглядав суб'єктивні фактори: роль масової свідомості, ідеології, теоретичних програм, якими керувались учасники цих рухів у минулому. В революційних подіях минулого дослідник намагався віднайти те загальне, що було властиво радикальним рухам попри їх часові, просторові, національні особливості. Очевидно, його зацікавлення визначались тим, що ідейні чинники революційного процесу були предметом теоретичних суперечок діячів російського, польського й українського визвольних рухів, а формування програми діяльності визвольних рухів народів Східної Європи відчутно впливали на їх перспективу. Відтак, кожна теоретична помилка тягнула за собою довгострокові політичні наслідки.

Тому вчений і громадський діяч наголошував, що без ясної програми, теоретично обґрунтованих цілей і завдань революційний рух не може бути успішним. А це, у свою чергу вимагало визнання, що одних революційних настроїв, почуттів протесту, емоцій ненависті до старого ладу не достатньо. Тільки революційні рухи, очолювані людьми, свідомими свого покликання, розуміючими завдання, що поставлені перед суспільством "історичним прогресом", можуть стати успішними. Драгоманов наполягав, що лише політична програма, яка відповідає науковим уявленням, керується ідеєю поступу, може вважатися справжньою революційною програмою, що тільки ця ідея прогресу "дала Європі дійсних, постійних революціонерів і політично-соціальних діячів в загалі" [116].

Значення ідейного фактору в розгортанні масових революційних рухів нового часу, на думку Драгоманова, найяскравіше виявляли відмінності між двома революційними подіями в Західній Європі: Англійською революцією 1640 року та Великою Французькою революцією 1789 р. Розмірковуючи над розгортанням революційного процесу в Західній Європі, він узагальнював: "Ще швейцарські і голландська революції XVI ст. були такими старими повстаннями; такою на більшу частину була й шотландсько-англійська революція в половині XVII ст., (котра між инчим одним боком боронила волю в себе й заводила неволю в Ірландії), - і тільки французька революція кінця XVIII ст. явилась вже цілком новою революцією:

зза цілком нових думок громадських про рівне ***право кожної людини*** й право всякої громади наставити собі такі порядки, які вона зхоче" [117]. На підтвердження цієї тези він пояснював відмінності між двома революціями таким чином: "Діло в тім, що між ***великим англійським бунтом*** (the greath rebellion) і ***великою французською революцією*** (la grande revolution) у передових людей в Европі порвалась в кінець віра християнська й виробилась думка про природній і безупинний поступ в історії. Та думка була плодом старих змін і революцій, найбільш революцій реформаційного часу" [118].

У відповідності з таким розумінням закономірностей суспільного прогресу, Драгоманов охоче звертався до ідеї "історичної місії", або історичного лідерства певних соціальних груп в окремі історичні епохи. Переконуючи в значенні окремих соціальних груп у служінні суспільному прогресові, він вдавався до порівняння історичних процесів у країнах Західної та Східної Європи. Вчений співставляв суспільні відносини в цих країнах та переважаючі ідеї і, аналізуючи їх відмінності, з'ясовував причини особливого характеру розвитку масових соціальних рухів у Східній Європі. Він відзначав: "В часи московських "удальцов" од Кудеяра до Пугачова европейське міщанство не тільки так наживало капитал, а й одбило од попівства науку, а од панства вільний дух. От через що революційний рух в Европі все йде в гору з XVI ст., і багатша частина міщанства рядом повстань (дійсно революцій), допевняє те, що виробилось тихим зростом господарським і розумовим (дійсно еволюцією, котру Ляссаль зве по старому революцією). З кінця XVIII ст. слідом за багатшим міщанством, до котрого прикладається тепер власне назва буржуазії, виступа бідне, робітницьке, котре тягне за собою і сільських робітників, крестьян, вже до такого руху, котрий буде не таким, як французська "жакерія" XIV ст., або німецьке крестьянське повстання XIV ст." [119].

Визнаючи історичне значення революцій у розвитку європейської цивілізації, учений був принциповим і відкритим противником їх "культу", вказуючи, що революційний процес є тільки складовою загальноісторичного процесу. До того ж складовою не основною, а з певних поглядів і не найкращою та бажаною, якраз з точки зору прогресу людства, з погляду на інтереси поступу країн, які проходять через революційні перетворення. На підтвердження цієї думки Драгоманов неодноразово вказував на наслідки революцій, які нерідко були протилежними до очікувань ентузіастів та ідеологів революційних змін. Він справедливо доводив, беручи за історичну основу своїх висновків революційні події у Франції кінця XVIII ст., що революції рідко приносили ті результати, які були метою їх натхненників і лідерів. Відповідно, вчений висловлював

занепокоєння, щоб революційній рух не закінчився і в Росії такими ж результатами, якими завершилась Велика французька революція, після того, як у ній взяла гору течія централізаційно-якобінська. Він стверджував, що у якобінців, у течії, яку вони представляли: "Час би навіть відібрати саму назву революційної, тому що воно (якобінство. - А.К.) було відповідно вже початком контрреволюції, що закінчилась встановленням бонапартизму" [120].

Показово, що на прикладі французької революції Драгоманов пропонує відрізняти революції не просто "успішні" та "неуспішні" (що закінчились поразкою), а революції (чи їх окремі етапи) прогресивні та реакційні, такі, які не довели до завершення свого об'єктивно-історичного завдання. "Якщо під словом - революція, - відзначав він, - розуміти головним чином певне проявлення енергії до скидання даного порядку і до встановлення іншого, то якобінізм буде, звичайно, суто революційним; але якщо ім'я революційного руху давати тільки руху прогресивному, що встановлює порядок дійсно новий за формою та ідеями, - то з усіх політичних течій свого часу якобінство буде найменш революційним, тому що воно встановлювало порядок найменш відмінний за своєю сутністю від системи бюрократичної централізації і диктатури, котра існувала і у старому королівстві" [121].

Вважаючи політичні аспекти революційного процесу найбільш важливими, Драгоманов доходив логічного висновку, що не тільки республіканський федералізм, але й конституційно-монархічний лібералізм були багато більш революційні, аніж якобінство [122]. Він підсумовував, що *революції, викликаючи лищівну боротьбу зі старим порядком, здебільшого призводили до встановлення режимів, які нерідко були ще гіршими, жорсткішими та авторитарними, аніж ті, проти яких повставали народні маси та їх ватажки.*

Відповідно до своїх теоретичних висновків учений намагався послідовно прищепити обережне, скептичне ставлення до революції, обгрунтовуючи недоцільність, хибність визнання їх універсальним засобом розв'язання суспільних проблем. Він знаходив різноманітні аргументи на користь такого застережливого ставлення до спокус революційного шляху боротьби.

Захоплюючись дегероїзацією революційності, Драгоманов часом висловлював думки, слушність яких не безсумнівна. Наприклад, полемізуючи з прихильниками програми "анархістської революції" у Росії, він зауважував, що принциповий соціаліст не повинен бути прихильником революції як насильницького, кривавого перевороту, що призводить до встановлення диктаторського панування меншості над суспільством. Поруч із цим дискусійним твердженням, Драгоманов пропонує ще цікавіше: "Власне, понят-

тя про анархію, як про безвладдя, виключає *принциповий* культ революції, як насильницького перевороту, оскільки останній безумовно передбачає захоплення і збереження влади певною меншістю (нехай, і передовою): більшість насильства не потребує, а безпосередньо влаштовується як хоче; втілення і збереження соціалістичного ідеалу не мислимі без перейняття ним більшості, - тому власне соціаліст і не може мати *культу* революції, який мали старі державні діячі..." [123]. Окрім інших теоретичних нюансів, викликає подив твердження, що більшість "облаштовується як хоче" Якщо мова йшла про країни Східної Європи, зокрема про Росію, де "більшість" якраз була позбавлена можливості не те що облаштовуватись за своїм бажанням, а взагалі будь-якого впливу на політику, окрім беззастережної покори. (Правда, для найсміливіших представників цієї більшості була ще можливість висловити свій протест через відчайдушні повстання. Та сам Драгоманов добре знав їм ціну). То як могла ця більшість розраховувати на відповідне своїм прагненням влаштування життя?

Такі теоретичні невідповідності, як та, що наведена вище, свідчать про якісні зміни власного світогляду Драгоманова, який з початку 1880-х років основно переглядає своє ставлення до революцій та революційності. Тепер в його сприйнятті **революції стають тільки часткою загального прогресивного процесу історії, часом необхідним, але завжди екстремальним його проявом**. Це спостереження над зміною драгомановської настанови до революційної теми підтверджує наступна його теза: "Само собою, що теорія еволюційна не виключає у крайніх випадках повстання проти прямого насильства, котре проявляється переважно в сфері політики з боку державної влади" [124]. Таким чином, революції не потребують їх культивування і не треба очікувати від них особливих результатів.

З роками, спостерігаючи за конкретними претендентами на роль революційних вождів у Росії, Україні, Польщі і в інших країнах Східної Європи, Драгоманов усе менше виявляв бажання виступати на підтримку революційного руху, революційного шляху перетворень. З особливою чіткістю це виявилось у його ставленні до централізаційно-диктаторських, націоналістично налаштованих організацій російських і польських революціонерів. На його позицію впливали не тільки теоретичні розбіжності з поглядами революціонерів на історичний процес, незгода з диктаторськими методами та устремліннями представників "революційного табору" **Визначну роль в його несприйнятті "культу революції" відігравало об'єктивне усвідомлення трагічних наслідків для демократичних перспектив Східної Європи, для політичної долі України такої рево-**

люції, яка б здійснювалась за польськими чи російськими соціал-революційними сценаріями.

Прагнучи подолати ілюзорні очікування революційно налаштованої частини суспільства, Драгоманов доводив, що революція не може бути універсальним засобом перетворення суспільства, що революційне насильство відіграє обмежену творчу роль. Зазначимо основні лінії теоретичного спротиву Драгоманова віянням, які панували у революційному середовищі. Це, по-перше, його заперечення революції як єдиного і кращого засобу радикального перетворення суспільства, вирішення проблем соціально-економічних, політичних і духовних змін через завоювання та утримання революційної влади. Звичайно, на засадах більш чи менш жорстокої диктатури. По-друге, він чинив спротив уніфікаційно-денаціоналізаторським тенденціям революційної версії "інтернаціоналізму" оскільки справедливо вбачав у цьому експансивному інтернаціоналізмі "перелицювання" шовіністичних традицій панівних націй, зокрема, польської, російської, німецької, угорської й т. ін. По-третє, Драгоманов однозначно висловлювався проти спроб "забігати наперед" пришвидчувати розвиток суспільства насильницькими засобами. Образно кажучи, йому було антипатичне тлумачення революцій як всемогутніх "локомотивів" історії, які треба лише поставити на потрібні рейки та забезпечити досвідченими "машиністами", і тоді всі суспільно-політичні проблеми будуть якнайкраще розв'язані.

Не сприймаючи ці надмірні революційні надії та утопійні розрахунки, Драгоманов роз'яснював власну точку зору на завдання революційних сил у Росії: "Між тим, якщо уважно вдивитись у російську кризу і в її зв'язок з політичним рухом в Європі, стане очевидним, що справа йде по суті не про соціалізм, а про політичну свободу і про знищення залишків феодального ладу. Якщо Росія напередодні революції, то це скоріше буде французька революція 1789 - 93 рр., ніж Паризька комуна 1871 р. Низка замахів, що здійснювались у Росії останніми роками, мають дуже віддалений зв'язок з соціалістичним рухом у Європі особливо з Інтернаціоналом 1866 1872 рр." [125]. До того ж, вважав Драгоманов, соціалісти виконують у Росії не ті завдання, які вони ставлять перед собою, а лише звільняють, розчищають дорогу новим, власне буржуазним відносинам і політичному ладові. "В 60-ті роки соціалісти, як Герцен, Огарев, Чернишевський, клопотались про вигодніщий наділ крестьян землею, - теж про річ ще не соціалістичну, бажаючи її од царського уряду в Россії. Тепер соціалісти в Россії поставили всю соціалістичну программу (вся земля крестьянам, всі фабрики робітникам і т. и.) та ще й бездержавну, і виступають словом проти "буржуазії"

ще раніше, ніж та склалась в Россії, - а ділом ідуть більше проти самодержавства царського і перш усього доб'ються уставного (конституційного) царства, в котрому то й закладеться й візьме гору "буржуазія", - таким бачився Драгоманову розвиток соціалістичного руху в Росії, його справжній історичний зміст [126].

Заперечуючи перспективи селянської, а чи пролетарської революції в Західній Європі [127], він з тим більшим подивом реагував на твердження про її можливість у такій країні, як Австро-Угорщина, а тим більше в економічно відсталій, соціально і політично нерозвинутій Росії. **Якщо Драгоманов і зупинявся на революційній темі в останні роки свого життя, то здебільшого, щоби нагадати демократичній опозиції про її обов'язок виявляти політичну та суспільну ініціативу, бути центром згуртування демократичних сил, подавати особистий приклад у відстоюванні народних інтересів**. Тільки таким шляхом можна було уникнути небезпек стихійного вибуху, революції люмпенських елементів і партійних демагогів. Характерно, що і революційно налаштованим представникам української інтелігенції, зокрема в Галичині, в таких програмних накресленнях було відведено певне місце: "По всьому, що робиться в Галичині, ми таки думаємо, що там не обійдеться без повстання мужиків проти всіх вищих станів, в котрих нема й іскри навіть жалости до мужика, а надто до мужика-Русина", - висловлював припущення Драгоманов у своєму зверненні до радикальної української інтелігенції. Але після цього прогнозу він нагадував про те, що було, на його думку, основним завданням цієї інтелігенції: "Для всього, - для повстання, для мирної праці й навіть для виборів треба мати люд сполучений, впорядкований. Зібрати, впорядкувати треба людей коло речі для них близької, зрозумілої, явно корисної. Хто думає, що головніще діло просвіта, хто сам найбільше здібний до праці просвітньої, - той нехай закладає товариства просвітні, робить відчити, закладає читальні й т. і. Ними світа не зміниш, тільки, які б вони не були маленькі, а все таки свою пільгу людові вони зроблять, а найголовніше - вони згромадять людей до купи. Поряд з тим хай закладаються політичні товариства, скликаються віча, на котрих хай обряджують всі громадські справи" [128].

Бажаючи згуртувати широкі громадські сили в узгодженому демократичному русі, допомогти соціальним низам навчитись організовано і наполегливо відстоювати свої права, в пізніших працях Драгоманов використовує тему революції або можливого повстання на українських землях як засіб морального, психологічного тиску на ті громадські кола, для яких такий розвиток подій міг видаватись неприйнятим. Драгоманов використовував уже не погрозу, а загрозу революційної розплати як засіб переконання у необ-

хідності прискорення назрілих змін, радикальних реформ. Ці реформи він не очікував як результат зусиль "згори" до тих пір, допоки позиція "верхів" не буде взята під контроль свідомими своїх прагнень та сили організованими "низами" За таких умов справді радикальні зміни могли обійтись і без "кривавих ексцесів" революції, які явно не входили у політичні плани Драгоманова.

Таким підходом до співвідношення революції та мирного суспільного розвитку, на нашу думку, завершувалась теоретична еволюція поглядів українського вченого та громадського діяча на цю проблему. Залишалось небагато часу для того, щоб народи Східної Європи, українська нація зокрема змогли оцінити вартість драгомановських поглядів на зміст і форми еволюційного процесу, слушність його застережень як проти маніакального потягу до революції, так і проти суспільної апатії та бездіяльності.

2. 4. Релігія і церква у суспільно-політичних поглядах Драгоманова

Інтерес до історії релігій та церков супроводжував усю творчість Драгоманова. Особливо його цікавили процеси формування релігійної ідеології, взаємовпливи світових релігій та їх місце у національних і світовій культурах. Детально і професійно Драгоманов вивчав окремі питання християнської релігійної та церковної історії, розвиток католицизму, православ'я та протестантизму. Досліджуючи ці проблеми, він розглядав їх у широкому філософському контексті, спираючись на потужну джерельну базу, ретельно опрацьовуючи наявну на той час наукову літературу. Погляди Драгоманова на релігійні проблеми, його аналіз історії та основних тенденцій розвитку церковної організації відзначаються високим рівнем науковості та ерудованості.

Ми не маємо на меті аналізувати всю драгомановську теоретичну, зокрема історичну, історіографічну та фольклористичну спадщину, в якій знайшли місце теми церкви та віри. Важливо визначити, які погляди були властиві Драгоманову на суспільно-політичну роль релігії та церкви, як він розумів їх значення в національному, державному та громадському житті українців, європейських народів у цілому. Необхідно проаналізувати, що саме цікавило громадського діяча, який намагався сформувати принципи політики української нації в релігійно-церковному питанні, на яких засадах він передбачав можливий та бажаний розвиток взаємин нації та церкви, суспільства та релігійних організацій, державних інститутів та віруючих (і невіруючих) у рамках політичних і суспільних процесів другої половини XIX ст.

А) Релігійні процеси: досвід європейської цивілізації

З багатої релігієзнавчої спадщини Драгоманова обираємо для аналізу тільки ті проблеми, які стосуються його розуміння ролі та значення релігії і церкви у житті індивідів, соціальних спільнот, націй, європейської цивілізації в цілому.

У цих межах виокремимо три основні аспекти його поглядів на релігію та церкву. По-перше, релігія цікавила його як найбільш усталений світогляд, який впливає на масову свідомість, визначає правила суспільної поведінки, етичні норми, детермінує форми світосприйняття окремих інидивідів і націй. По-друге, його увагу привертала роль церкви як суспільного інституту, що має власну ієрархію, певні соціальні ролі, різноманітні засоби впливу на "вірних", власні форми ствердження у соціальному середовищі. По-третє, церква викликала його інтерес як безпосередній учасник політичного процесу, як об'єкт державної політики та суб'єкт прийняття політичних рішень і формування громадської думки. Отже, до певної міри - як "політичний актор"

Звертаючись до української інтелігенції, до діячів опозиції в Росії та в інших країнах Східної Європи, Драгоманов проводив думку, що на тому соціальному, економічному та політичному рівні, якого досягли європейські народи, релігійний світогляд змушений поступитись своєю виключною роллю у масовій свідомості. Принаймні, інтелектуали, інтелігенція не повинні сприймати його догмати "на віру", беззастережно. Він доводив, що це не забаганка, а передумова подальшого поступу європейської цивілізації, прогресу окремих націй, звісно, й української. Свій критичний погляд на значення релігійного світогляду Драгоманов обгрунтовував низкою агрументів. Зокрема, він доводив, що в Україні, як і в усьому цивілізованому світі, на черзі історичних завдань стала справа "виелімінування по кр. мірі церковних релігій і їх попівства... Обійтися без боротьби з христ[иянською] релігією тепер не можна людям нового наукового погляду, бо християнство, а надто православне і римо-католицьке скристалізувало погляди, котрі були в людей (і на свій час не передових) за 1000 р. назад, та ще й претендує, що воно подає науку од самого бога й через те само чіпа людей нового погляду, навіть коли б ці й не хотіли прямо його зачіпати..." [129].

Учений робив висновок, що християнство, особливо у його догматизованому панівними церквами (римо-католицькою та православною) вигляді не витримує наукової критики і не годиться як основа світогляду інтелектуалів. Більше цього, він сприймав його як перешкоду для цих інтелектуалів у їх намаганнях очолити оновлення суспільного і національного розвитку Європи. Драгоманов

підкреслював, що ініціатива боротьби нових суспільних сил із догматично-релігійним світоглядом походить не з їх потреби "очистити" місце у масовій свідомості для власних поглядів і філософських концепцій, а, переважно, є захисною реакцією проти намагань релігійних центрів утримати суспільство під своїм монопольним ідеологічним контролем.

Раз церква не поступається своїми претензіями на виключний контроль над духовною сферою суспільного життя, інтелігенція вимушена сприймати цей виклик і давати на нього гідну відповідь. Без поборення релігійного, ортодоксально-християнського світоглядў успішна громадська і політична праця неможлива, вважав Драгоманов. Почати цей процес утвердження нових світоглядних засад належало з середовища "нових людей" Вони повинні прийти на місце священництва у "рясах та реверендах" і понести у маси замість схоластичного й застарілого віровчення "світ науки й правди", сумнів у одвічності та сакральності освячених релігією суспільних, державних і політичних засад, потяг до опанування істиною засобами людського розуму, за допомогою історичного досвіду та наукового знання. Наукове знання, а не прилучення до святих одкровінь, які, на думку Драгоманова, втратили відповідність духовним запитам європейських народів, мало стати основою подальшого суспільного розвитку. "Громадському чоловікові через те найпотрібніще раз на завше розпрощатись з вірою, що, поки цього не зроблено, доти ні він, ні громада, котра за ним піде, не забезпечені, що він завше йтиме наперед в думках своїх про всі громадські порядки, котрі святила і святить тепер віра. Без сістематичного раціоналізму нема й сістематичного вільнодумства в сім'ї, в громаді, в державі" - так він висловлював своє світоглядне "кредо" [130].

Чи означали такі закиди Драгоманова щодо релігійної свідомості, релігійності як форми світогляду те, що він був атеїстом, заперечував існування Бога й інших Вищих сил? На це питання були різні відповіді [131]. Залишаючись на ґрунті драгомановської спадщини, автор не може ототожнювати його світоглядні приниципи з так званим науковим атеїзмом. Адже драгомановське категоричне несприйняття ортодоксальних, офіційних релігій супроводжувалось виразом симпатій до нових, протестантських церков. Згадаємо, наприклад, що згідно його власної волі він був поховий у м. Софії (Болгарія) не як атеїст, а як віруючий, саме лютеранським пастором, а не попом чи ксьондзом (див., напр. зізнання Драгоманова Павлику: "Я, напр., прошу своїх, щоб на случай моєї смерті кликали хоч протестантського пастора, бо я абсолютно не згоджуюсь, щоб коло моєї труни йшли замурзані, нечесані, немиті, сонні й пу-

заті попи православні. Все таки пастор хоч умитий!" [132]. Через півтора року воля Драгоманова була виконана [133].

Критика Драгомановим релігійного світогляду мала чітко виражений політичний інтерес, а саме - звільнення народних мас, їх потенційних провідників - інтелігенції від монополії духовних впливів, ідеологічного контролю з боку офіційних релігій, з боку тих інституцій, що їх представляють. Якщо у "громадівські" часи, у перший період його емігрантської діяльності, у Драгоманова зустрічаємо цілковите заперечення релігійного світогляду. то ці полемічні ноти згодом поступаються місцем більш спокійному, виваженому тонові. Він не бере на себе сміливість визначати основні питання буття, а пристає на позиції прихильників агностицизму, принципової нерозв'язуваності питання про існування божественних сил, їх ролі у житті людства. Відповідно до цього, а також до характеру своєї аудиторії (віруючих, і здебільшого глибоко віруючих людей), він не заперечував релігійну ідею, а навпаки, показував, що релігійний світогляд є закономірним, природним результатом суспільного розвитку, що він відповідав глибинним духовним, соціальним потребам людства, і що його форми змінювались разом з історичним розвитком людства. На новому етапі цивілізаційного розвитку релігійний світогляд, на думку Драгоманова, перестав задовольняти нові суспільні потреби й мусить поступово звільняти місце світоглядові науковому, раціоналістичному. Ставлення ж до Бога є особистою справою кожного громадянина.

Учений пропонував своїм співвітчизникам зрозуміти переваги такого раціоналістичного світогляду, зокрема, сприйняти його не як антитезу, заперечення релігійних приписів і догматів, а як більш високий щабель у розвитку духовності, яка вбирає у себе кращі надбання попередньої, релігійної фази духовного розвитку людства. Він намагався підштовхнути своїх читачів до сприйняття такого світогляду: "Але ж розважлива людина спитає: чому-ж за тілько часу, як проповідана віра християнська, то є майже за дві тисячі років, все таки правда і милість не запанували серед християн? На се треба відповісти так, що були й є недогляди в самій науці християнській про правду і милість. Наука та не звертає ніякої уваги на громадські порядки в людськім життю, а обертається лише до кождої особи окремо, обіцяючи їм царство небесне за милість і пекло за немилість. Але що ж робити, як хто не захоче слухати подібної намови?" [134]. Те, що не змогла зробити релігія, обіцяє зробити наука, науковий спосіб думання та діяння.

Отже, новий світогляд може стати основою світорозуміння, що до сих пір (на його думку, не дуже вдало) робила релігійна свідо-

міть. Але цей науковий світогляд здатний стати тим, чим релігія не могла бути в новий час - світоперетворюючою силою. Християнство, як це розумів Драгоманов, не виконало своїх головних обітниць. Воно вчило людей, що їм належить робити, але не вказало, як це зробити їм, не просто як індивідам, відповідальним за свої вчинки безпосередньо перед Творцем, а як людям, що народжуються, живуть і вмирають у суспільстві. А новий, науковий світогляд давав надію, що це можна зробити, спираючись на силу людського розуму та суспільної солідарності.

Змальовуючи таку оптимістичну перспективу, Драгоманов наголошував, що людям релігійного світосприйняття і тим, що займають агностичні чи атеїстичні позиції немає сенсу вчиняти між собою колотнечу за те, щоби визначити, хто з них кращий і чиї погляди правильні. Він пропонував цілком ліберальний компроміс між старим і новим світоглядом, точніше, між прихильниками першого та другого. "Наука про поступ серед людей на землі власне не противна і вірі в царство небесне. Про те, що буде з душею людською після смерти тіла, ніхто докладно не знає, та ніколи й не буде знати, - слушно зауважував він. - То найліпше полишити кождому вільність думати про се і вірити, як єму подобається. Все діло тільки в тім, аби думка про той світ, про царство небесне не перешкоджала людям порядкувати житє на сім світі, на землі. Нехай кождий, хто жде для себе царства небесного після смерти, не відвертається від громади, але працює за життя коло того, аби поліпшити долю других тут, на землі, - того й досить буде, аби доля всіх людей справді поступила наперед і люде ставали ліпше і особисто і цілими громадами, та аби не було сварки межи людьми через ріжницю думок про царство боже або небесне" [135].

Така позиція щодо релігійного світогляду була далека від "войовничого атеїзму" і, врешті-решт, відповідала потребі широкого простору для розвитку тих суспільних сил, з якими Драгоманов пов'язував майбутнє власного народу, європейської цивілізації у цілому. В цьому конкретному питанні бачимо, що період радикального заперечення традиційних основ суспільного життя, спроб змінити їх революційним шляхом, поступається намаганням домогтися визначених цілей еволюційним, реформаторським шляхом. Як це належало робити, вчений пробував пояснити, аналізуючи історичну еволюцію церковних інституцій, їх роль у суспільному та політичному житті європейських народів.

Драгоманов активно досліджував історію церкви, релігійних рухів, насамперед, відносин держави і церковної влади, суспільства та релігійних інститутів у середньовічні та ранньомодерні часи. Використовуючи цей широкий історичний матеріал, учений

доходив до негативних оцінок сучасного йому впливу традиційних християнських церков на розвиток суспільства, особливо ж на поступ наукової, політичної думки, на процес завоювання політичної свободи, прав людини. Він робив висновок про необхідність боротьби з ієрархічними церквами за звільнення суспільства з-під їх контролю. Перераховуючи численні провали в суспільній ролі панівних церков, він додавав: "До того всього по кр. мірі католицькі церкви (восточна і западна), цілі інституції суспільні, збудовані на прінціпу гіерархічному, противному вільности і прогресу, мають доси прівілеї і навіть претендують на колишне господство над свіцькою громадою, на верховодство в усьому. Як же з ними не боротись? Як же вони сами можуть не боротись з свіцькою інтелігенціею і навіть з усією громадою, котра хоче жити по своій волі?" [136]. Отже, **конфлікт церкви та суспільних сил, що відстоюють інтереси поступу, за Драгомановим, був історично необхідною боротьбою прихильників нових принципів соціальних відносин і застарілих суспільних інституцій**: католицької та православної церков. З одного боку, цю боротьбу вели церковні структури з їх ієрархією, а з іншого - інтелігенція, нові генерації людей духовної, інтелектуальної праці. Діяльність останніх була неможлива без подолання претензій церков на ідеологічну гегемонію в суспільному та духовному житті європейських народів, без секуляризації суспільно-політичного життя.

Виняткову важливість інтелектуальної свободи, громадські та політичні амбіції інтелігенції Драгоманов прагнув обгрунтувати викриттям соціальної місії, яку виконували традиційні церкви, освячуючи існуючі суспільні відносини і політичні режими, що охороняли ці відносин. Його критика у цій частині суттєво не різнілася від закидів радикальних мислителів, революційних публіцистів XIX ст. Зокрема, він звинувачував духовенство в тому, що воно "скрізь стоїть за дущого, і, коли треба, то готово і од Христа одректись, або перекрутити слова його по свойому, коли не просто сховати їх. Ось через що попівство скрізь було проти того, щоби перекладати біблію на мужицькі мови" [137]. Виходячи з певної амбівалентності священних текстів, Драгоманов теж був не проти того, щоб скористатися їх авторитетом у проповіді нових соціальних цінностей, власних соціально-політичних програм. Тому намагався, де була нагода, "побивати" священників їх же зброєю, спираючись на неортодоксальне тлумачення текстів Біблії. Звідси його закиди духівництву, що воно "приховує" священні тексти від простолюду, позбавляє його тих істин, на представництво яких претендує. Проте такі "протестантські" випади не набували в його працях системного характеру.

Закидаючи церковній організації архаїчність структури, догматичну зашкарублість і невідповідність суспільним вимогам, Драгоманов пробував простежити історичну послідовність взаємин церкви та суспільства. Він приходив до висновку, що нова фаза їх взаємин наступає в Європі з часу, коли тут розпочалась відкрита боротьба з владою універсальних церков, коли миряни та низове духовенство почали усвідомлювати необхідність змін у самому устрої церков, у їх стосунках із вірними. Першим **епохальним кроком на цьому шляху стала боротьба за волю віри**, за право кожного сповідувати ту віру, визнавати ті догмати та тлумачення віровчення, які відповідали потребам окремих народів, суспільних груп і, врешті-решт, індивідів, громадян. Дослідник підкреслював, що європейським народам довелось заплатити високу ціну за усвідомлення необхідності цієї першочергової людської свободи - волі віри. "Ніколи поганські уряди не мучили так християн, як мучили християне одні других. Мільйони людей пропало через те, особливо в сторонах церкви восточної, грецької; цілі країни спустошились - але все таки ріжниця в думках про віру не щезла там, бо не можна силою примусити людину, щоби не думала" [138].

Проте самого антигуманізму боротьби за верховенство догматів окремої конфесії було замало, щоби на зміну запеклій релігійній колотнечі й ворожості в Європі почала приходити думка про необхідність релігійної толерантності. Зупиняючись на історичних причинах формування релігійної толерантності, Драгоманов указував на ті зміни, які вплинули на характер життя європейських народів, на їх уявлення про світ. Такими факторами він визначає, насамперед, географічні відкриття, розвиток ремесел і торгівлі, знайомство з народами, що належали до інших цивілізацій та релігій. Все це справді впливало на європейську суспільно-політичну, релігійну думку. На зміну релігійній нетерпимості та боротьбі не на життя, а на смерть за торжество власних догматів, почало приходити усвідомлення необхідності нової релігійної політики, нових форм стосунків між різними церквами, конфесіями, між людьми відмінних релігійних поглядів.

Школа історії була досить жорстокою для європейців. Учений переконливо доводив вимушений характер світоглядних змін, виховну роль негативних наслідків міжконфесійної ворожнечі: "Така згода ріжних вір стала перше по нужді, а не з навмисної думки, бо перше кожна й нова віра, протестанська, також хотіла панувати над другими, як і стара, католицька, бо себе тільки вважала святою, а инші - чортовими. А як сталось, що скільки не різались люде зза віри в XVI - XVII ст., а все не могли звести усі віри на одну, то мусили якось помиритись. А після ряду церковних мирів по нужді,

ті люде, що стали більше вважати на зріст ремесла та торгу, ніж на попівські суперечки, та вчені, котрі, читаючи старі книги грецькі й римські, та подорожжя по далеких землях, мали пригоду порівняти християнські церкви з наукою дохристиянською, та вірами нехристиянськими у диких і в більш вчених народів в Індії, Китаю й др. - зневірились в святості однієї віри якої небудь церкви й стали говорити про віру природню, котра росте з ростом громадських порядків і розуму людського. По троху передові люде склали думку й про ***волю кожного вірити так, як він дума й про зріст цієї волі в історії всього світу"*** [139].

Європейські народи перед перспективою безкінечних війн, переслідувань, руйнацій своїх міст і сіл, насильства іновірних політичних зверхників змушені були відмовлятись від претензій на релігійну винятковість. Поступово вони стали сприймати ідеологію та практику релегійної толерантості, визнавати необхідність такого правопорядку, де було би місце для іновірування у межах певної держави, одного національного колективу, окремих територіальних громад. До другої половини XIX ст. цей процес у переважній більшості країн Західної Європи пройшов декілька стадій, увінчавшись практикою визнання свободи совісті, права кожного громадянина сповідувати певну віру чи не сповідувати ніякої, завершившись відділенням церкви від держави і відмовою держави відверто надавати підтримку окремій церкві. У цьому історичному процесі Драгоманов бачив запоруку успішного вирішення релігійної проблеми і на сході Європи, де були відсутні політичні гарантії для віруючих і невіруючих, правова рівність для представників панівних, державних і недержавних церков. Провідні тенденції розвитку церковно-суспільних і державно-церковних відносин у Західній Європі та в Північній Америці були для Драгоманова основою моделювання майбутнього східноєвропейських народів.

З узагальнення, що "вже тепер у всіх просвічених державах в Європі старий примус до віри державної зламано", вчений переходить до визначення політичних завдань діячів національного руху, до пропозицій вирішення конфесійно-церковних питань в умовах Австро-Угорщини та в Росії. "Розуміється, кожний може стояти за свою віру, змагати словом чи письмом, перетягати до неї людей, визнає мислитель, - але це він повинен робити осібно від громадських справ і зборів, на котрих можна говорити тільки про справи спільні для людей, усяких думок про віру, то є про справи свіцькі: податки, військо, дороги, господарство й т. д. В більше просвічених сторонах так роблять навіть найбільші прихильники церковних думок. Це тільки у нас непросвічені попи думають, що вони мусять опиратися радикалам, а в других сторонах то до радикалів належать

і навіть єпископи римської церкви і виступають за радикальними думками про громадські справи спільно з протестантами і навіть людьми, які не хотять належати ні до якої церкви" [140].

Як особливо обнадійливі ознаки переосмислення частиною священництва ролі церкви в суспільстві, Драгоманов вітав появу таких феноменів, як християнський соціалізм, як визнання церковними ієрархами потреби активної соціальної політики церкви, її дійової участі у розв'язанні злободенних проблем життя віруючих. Отже, **вчений і громадський діяч зовсім не був проти перспектив модернізації церков, у тому числі й традиційних, панівних**. Він вважав, що такі позитивні зміни не відбувались і не відбуватимуться без потужного громадського тиску. А за умов відсутності належного прогресу в самих церковних інстутуціях, продовження церковної підтримки консервативних і навіть реакційних кіл, громадські діячі демократичного спрямування не повинні припиняти боротьбу з церковними структурами, а навпаки, посилювати її, тим самим змушуючи церковних діячів до нових поступок, а найкраще - до відмови від втручання у політичне життя.

Розглядаючи церкву як важливу учасницю суспільно-політичних процесів, Драгоманов приходить до висновків, що секуляризація, звільнення суспільства з-під влади церковних інститутів є неодмінною складовою боротьби за політичну свободу, за демократичний устрій, за нові суспільні порядки. Більше того, політичний прогрес Західної Європи він пов'язував з історичною драматургією боротьби за церковну реформацію, далі за релігійну толерантність і, нарешті, за волю віри, за право людини сповідувати або не сповідувати певну релігію. **Цей визвольний потенціал боротьби за релігійну свободу особливо цікавив Драгоманова** - представника нації, яка в повній мірі відчувала наслідки національної, політичної, релігійної несвободи. Приклад розвинутих країн давав надію, що шлях, успішно подоланий іншими, відкритий і для народів, що затримались у своєму розвитку, але готові рухатись у тому ж напрямку цивілізаційного поступу.

Рушійною силою та критерієм поступу суспільств на цьому шляху для Драгоманова були саме права людини, зокрема у частині релігійних свобод, свободи совісті. "З усих прикладів видно, - твердив він, - що воля віри з'явилась поруч з іншими вольностями, коли піддані різних держав здобували право через своїх виборних правити державою вкупі з царями або й без них, через виборних законодавців, міністрів і предсідателів. Тоді краеві ради і об'являли питоми *права людські*, право не бути караним без прилюдного суда громадян, право вільно висловлювати свої думки, право вільно збіратись для того, щоб радитись про спільні справи потреби і

подавати про них заяви і просьби урядові, право закладати товариства, спілки для загальних справ. Між такими правами скрізь ставилась і воля віри. Та вона й може триматись тільки при спільних подібних правах..." [141]. Учений розумів, що воля віри, свобода совісті - вагома складова політичної, громадянської свободи, частина невід'ємних, єдиних у своїй суті прав людини і громадянина. Виступаючи історично первісною формою боротьби за свободу, за права людини, воля віри стає знаряддям історичного прогресу суспільств, стимулом розвитку націй до демократичного ладу та правових відносин.

Проблеми релігійної свободи, свободи совісті виступали для Драгоманова приводом для демонстрації розмежування між індивідуальними та колективними правами, між правами людини та громадянина й правами громади, суспільства. Він, наприклад, зазначав: "А до того треба знати, що думки людей про віру власне не мусять належати до громадських справ. Громада не може домагатися, щоб усі люде мали однакові думки про віру" [142].

Показуючи на численних історичних фактах руйнівну силу релігійної нетерпимості, вчений намагався спрямувати релігійні почуття, зацікавленість окремих людей, релігійних громад у захисті своїх прав на суспільно-перетворюючу силу, на фактор політичної боротьби за політичну свободу та основи демократичного ладу. Історія перетворювалась у політичну потугу, коли Драгоманов закликав усіх людей, які бажали віротерпимості і державної волі, згодитись між собою, як домагатись цієї волі. Він переконував: "Нема чого дивитись на те, хто якої віри й церкви, і що може інший вільнодумець і не хоче належати ні до якої. Все то діло сумління кожного, а в спільних справах треба йти вкупі до того, що всім корисно й потрібно. А воля віри і взагалі державна воля потрібна і корисна для кожного, хто не бажає жити неправдою і кривдою иншого... Так і в Росії тепер треба всім розумним людям домагатись укупі державної волі, бо при ній здобудуть і волю віри" [143].

Зрозуміло, чому Драгоманов так багато уваги приділяв аналізові релігійних рухів, церковній історії, розглядові взаємин держави і церкви, церкви і суспільства. На основі відповідних історичних знань, на засадах певного розуміння історичного процесу він приходив до актуальних і політично орієнтованих висновків як про шляхи розвитку демократичних засад у суспільстві, так і про залучення широких народних мас (віруючих) до активного політичного життя. Таким чином, дослідник ретельно аналізував дійсні факти та явища з європейського історичного досвіду, визначав провідні тенденції розвитку релегійно-церковних стосунків. На цій основі громадський діяч формував свій "арсенал" світоглядних, політич-

них і правових аргументів, з якого вибудовував концепції суспільної діяльності та політичної боротьби.

Б) Тлумачення історії церков в Україні як засіб суспільної модернізації

Наукове вивчення європейського досвіду взаємин церков і суспільства, державних і релегійних інститутів дозволяли Драгоманову підійти до розв'язання проблем взаємин українського суспільства з домінуючими на території України церквами, визначити пріоритети політики національного руху в релігійному питанні. Вважаємо, що він розумів, що **для українців, як однієї зі східноєвропейських націй, проблеми сьогодення не тільки об'єктивно визначені минулим історичним розвитком, але й їх вирішення зумовлено тим баченням власного минулого, яке переважає в свідомості національної інтелігенції, у масовій народній свідомості**. Як образ минулого, так і його критичне переосмислення ставали засобом розв'язання назрілих проблем сьогодення, запорукою просування до бажаного майбутнього.

Оскільки переважаючим архетипом української національної ідентичності, пошуків формування власного національного "я" в Україні були козацько-гетьманські часи, Драгоманов не міг оминути інтерпретації цього визначного періоду минулого України [144]. З нього черпав факти і приклади, з яких формував бачення "історичного досвіду", який належало врахувати національним діячам. Проте його інтерпретації цього козацького періоду суттєво різнились від положень праць М. Костомарова, В. Антоновича, П. Куліша та інших у частині аналізу церковних стосунків, релігійних рухів, що існували та діяли на українських територіях у часи пізнього середньовіччя й у раньомодерні часи.

Концептуально драгомановська теоретична реконструкція цього періоду визначалася його баченням, розробкою своєрідної моделі української "перерваної Реформації". Мова йде про яскраву складову драгомановської історіософії. Історію України він, в цілому, розглядав як "неповну" "обірвану" у своєму розвитку на тих самих засадах, на яких формувалась історія Західної Європи. Вчений наголошував: "Українська історія ще більше обірвана, ніж московська, бо в ній не ма навіть і поступу національного збору, й краєвої непідлеглості" [145]. У його загальній схемі національного минулого доля реформаційних процесів в українському суспільно-політичному та духовному житті XVI - початку XVII ст. розглядалась як складова частина цього розриву з провідними загальноєвропейськими тенденціями. Отож, можемо говорити про розуміння

Драгомановим українських паростків реформаційних процесів як "обріваної Реформації" в Україні. Ця теоретична схема була його відповіддю на ті пошуки "віри батьків", які визначали в другій половині XIX ст. процеси українського національного відродження, спроби позитивної реконструкції національного буття з історичного матеріалу минулого України.

Ученого приваблювала українська церковна старовина, оскільки вона дозволяла доводити національну особливість української історії, її європейський контекст, органічне входження в рамки історичного розвитку європейської цивілізації. Тому, на відміну від деяких діячів національного табору, які ідеалізували минулі церковні порядки вже тому, що вони були "свої", Драгоманов наголошував на тих складових національного минулого, які мали потенціал демократичних змін, були спрямовані до загальноєвропейських цивілізаційних процесів. Відповідно, він пропонував власне прочитання церковної історії України, її добрих і злих сторінок.

Передовсім, учений намагався відділити національні та привнесені традиції, щоправда, наголошуючи на умовності такого поділу. Наприклад, звернімось до його ставлення щодо російської православної церкви. Учений нагадував, що саме вона активно приклалась не тільки до уніфікації церковно-обрядового життя, викорінюючи всі ознаки самостійності, оригінальності українського православ'я [146], але й практично знищила власні українські традиції просвітницької роботи церковних інституцій, зокрема, усталену турботу церкви та громади про освіту дітей.

Отже, ця церква, особливо з часів правління Петра I та Катерини II, старанно виконувала покладені на неї російською державністю централізаційно-денаціоналізаційні функції. Драгоманов наводив приклади з діяльності "старої" української церкви, які показували її переваги у порівнянні з сучасною "казенною" російською православною церквою. Дослідник не лише вказував на такі переваги, але й розкривав їх зумовленість тим, що українські церковні традиції базувались на тісній співпраці громади, суспільства з церковними структурами, з низовим священством. Він наголошував, що без підтримки громади церква у недержавній нації не могла існувати. А відтак вона мусила спиратися на народну підтримку [147]. "Справді, старі школи були попівські та дяківські. Але колишні попи наші були не те, що пізніші, та й теперішні. То були попи вільні, виборні. Попівського стану у нас не було, поки не завелись казенні петербурзькі порядки. В попи вибирали тоді людей усякого роду: і шляхетського, і козацького, і посполитого, - звісно, найписьменіших і найповажніших людей, які були в селах. Значить, тоді школи попівські були луччі, які могли бути по думці

людський, - не те, що тепер. Коло кожної церкви була непремінно школа", - проводив він порівняння теперішнього становища в "підросійській" Україні з козацько-гетьманськими часами [148].

Оскільки церковні порядки, відносини держави і церкви, суспільства та церковних інститутів були надзвичайно важливі для нації, більшість якої була вірними церков, політично та ідеологічно контрольованих відповідними імперськими урядами, питання формування ідеалу власної, національної церкви гостро постало перед українською громадськістю. Відповідаючи на цей природний потяг до національної церкви, до вітчизняної релігійності та власного ідеалу церковно-громадських порядків, Драгоманов змушений був втручатись у загальнонаціональну дискусію та пропонувати вирішення цих питань. Він починав із констатації, що жодна із існуючих церков не була власне українською. Передовсім, це категоричне твердження стосувалось російської православної церкви. Але вчений не висловлював особливого пієтету і до греко-католицької та римо-католицької церков, їх діяльності на українських землях. Драгоманов підкреслював, що всі вони знаходились під духовною владою неукраїнських політичних і релігійних центрів: Москви, Риму, Відня; перебували під жорстким політичним і духовним контролем урядів Австро-Угорщини та Росії, мусили виконувати політичну волю правлячих кіл держав, що володарювали українськими землями. На його думку, окремі тогочасні спроби духівництва вийти з-під такої "опіки" не могли бути успішними. Щоб довести це, Драгоманов звертався до прикладу того краю, на який він покладав особливі надії у справі національного відродження: "Галичина - не Сербія з її національною церквою, котра не має ніяких традицій панування. В Галичині навіть неможливий краєвий, національний клерикалізм; галицький клерикалізм мусить бути частиною австрійського клерикалізму, а цей став рішучо частиною ультрамонтанства, ecclesiae militantis Romanae, котра, окрім своєї звісної всесвітньої політики, спеціально в Галичині тягне просто навіть до того, щоб злити унію до останку з католицизмом, а руськість з полонізмом, - так що клерикалізм у Галичині консеквентно навіть іде до винародовлення русинів" [149]. Отже, висновок ученого про те, чи можна на той час і за таких умов побачити контури формування української національної церкви (церков), був негативним, навіть категорично негативним.

Обгрунтовуючи свою позицію з цього питання, Драгоманов полемічно запитував своїх ідейних опонентів: "Чи розуміють вони (світські народовці. - А.К.), що окрім загальних культурних міркувань, інтереси самої національної політики вимагають з їх боку розриву з мерцем, якого звуть унією, звісно, не для того, щоби зв'язу-

вати їх з іншим мерцем, що починає вже розкладатись у їх співплемінників, українців російських?" [150].

Однак поруч з цим негативним ставленням до сучасних йому церковних інституцій в Україні Драгоманов намагався довести, що в минулому українці майже впритул наближались до розв'язання таких же історичних завдань у сфері церковних відносин, які більш вдало й послідовно вже вирішили західноєвропейські народи. Виходячи з власних уявлень про українську реформацію, про її перерваний в минулому розвиток, **саме у тенденціях до реформування церковного устрою, він убачав аутентично національний характер української церкви, а головне, справжній, глибинний зміст устремлінь українського суспільства**. Через призму таким чином зрозумілої історичної традиції він волів розглядати й сучасні йому прояви розчарування українських вірних в офіційних церквах, їх пошуки нової Церкви, намагання знайти "чесну віру", "правдиву церкву"

Спостерігаючи за випадками зміни конфесійної належності православними та греко-католиками українцями в останній третині XIX ст. (особливо в Галичині та Буковині), Драгоманов з радістю вбачав у цих, не таких вже й численних, фактах підтвердження своєї теоретичної правоти. Відповідно, він намагався переконати співвітчизників, що саме цей рух і є відродженням питомо українських традицій. Найбільш цінним і радісним для нього було те, що з такими ініціативами нарешті виступає сам "народ" "Як бажаєте, втім, та в цьому невдоволенні є рух і повернення до віри батьків, але зовсім не в тому сенсі, в якому розуміють це слово офіційно-православні публіцисти. У той час, як більш енергійна меншість серед українського простолюду відчутно прагне потрапити на дорогу релігійної реформації, на яку почала було вступати Україна в XVI ст. і з якої вона була збита унією і політичною колотнечою XVII ст., маса українська без всяких подальших міркувань зітхає за старовинними церковними порядками, за церквою, менш панською і чиновничою, більш дешевою, громадянською церквою, з вибірним духовіництвом, за тією церквою, якої ідеал був поставлений на Україні *братствами* XVI - XVII ст." [151].

Отже, Драгоманов вважав, що українська нація, зокрема, українські віруючі встають на ту дорогу, з якої були збиті ворожими до українського народу зовнішньополітичними чинниками та й самою недалекоглядністю козацько-православних еліт. Символами, або віхами цієї вірної, реформаційної дороги поступу українського суспільства для нього були: церковні братства, спроби перекладу святого письма мовою простолюду, змагання вірних і частини духовенства за демократизацію церковного життя, за спрощення

обрядовості, за те, що могло би стати справжньою народною, громадською (а не ієрархічною, централізованою) церквою.

Показово, що Драгоманов нарікає не тільки, а часом і не стільки на "злих сусідів" та на несприятливі для українського поступу історичні, політичні обставини XVI - XVII ст., скільки ставить питання про відповідальність самого українського народу, найбільше його духовного та політичного проводу за вибір "хибного шляху" Цей хибний шлях привів до розколу суспільства за конфесійними ознаками, заклав основи політичних орієнтацій українців різної конфесійної належності у протилежних напрямках - на Схід та на Захід, забезпечив перемогу в самому українському народі консервативних, а інколи й просто реакційних елементів [152]. Усе це надовго відклало справу європеїзації українського суспільства. З гіркотою він описує наслідки такого історичного повороту України від початків Реформації до православної реакції: "Православна реакція, збуджена унією і підтримана козаками, затримала в Україні процес звільнення народної малоруської мови від церковнослов'янської, а союз з православною Московією, де так само точно народна великоруська мова не виокремилась у свідомості книжних людей від церковнослов'янської, потягнув на північ чимало письменницьких сил малоруських, при тодішніх поняттях про літературну мову" [153].

Цікаво, що вчений не долучається до поширених серед наддніпрянських українських істориків поглядів на уніатство як на національну зраду. **Він схилявся до розуміння унійного процесу як одного із проявів загальної антиреформаційної хвилі, яка була іншим боком тієї ж "православної реакції"**. Адже Берестейська угода була нічим іншим, як, з його погляду, намаганням православного єпископату в державних рамках Речі Посполитої зупинити подальшу демократизацію церковного життя, відповіддю на натиск церковних братств, що починали диктувати ієрархам церковну політику. З такого погляду, історія унії поставала як інша грань одного й того ж контрреформаційного процесу, що знаходив вираження у двох формах боротьби - унійної та православно-козацької з реформаційними, модернізаційними тенденціями в українському релігійному середовищі. З цього можна зробити висновок, що і лікування цієї "рани" в тілі української духовності і національної єдності полягає не у вирішенні питання: яка з двох церков краща і національніша: православна (але Російська, підпорядкована Москві, а потім Петербургу) чи греко-католицька, підпорядкована Риму (але Руська, тобто українська)?

Сам хід думок Драгоманова у напрямку осмислення та вирішення цієї проблеми був вагомою ідеологічною інновацією, зумовленість

якої національно-політичними інтересами не викликає сумніву. **Відчутним внеском у національну історичну та суспільно-політичну думку була його концепція розвитку українського суспільства у напрямку власної Реформації, погляд на духовну та політичну історію з точки зору конфлікту реформаційних та контрреформаційних сил**. Ця модель давала українським національним домаганням загальноєвропейську перспективу, стверджувала цивілізаційну, органічну спорідненість українського минулого з історичним долями інших націй Європи, що ставали на шлях ранньомодерного розвитку. Пояснення з цього погляду драматичного перебігу унійних і протилежних - реакційно-захисних процесів в українському православ'ї дозволяли побачити в іншому, нетрадиційному, незадогматизованому вигляді політичну історію України. Вони давали нові відповіді на питання щодо геополітичного вибору значної частини української еліти на користь союзу з Московською Руссю (єдиним православним державним центром!), дозволяли пояснити наслідки переманювання, а далі й поглинення українських інтелектуальних сил Московщиною, значення консерватизації церковнослов'янської обрядовості та літературної мови в розвитку українського духовного життя, вибудовували логічну лінію розвитку українського суспільства аж до русифікаційних та полонізаційних процесів тощо.

Водночас, *ця ж концепція не давала відповіді на питання, чим саме, окрім жалю за розчавлену реформацію, може "компенсувати" українське суспільство у власній історичній свідомості століття, що минули після Берестейського собору та Переяславського акту*. Історія України поставала як поєднання Руїни та "Пропащого часу", і все, що не "вписувалось" у європоцентристську модель її суспільного розвитку, виглядало безглуздим марнуванням сил суспільства, усього народу, як наслідок "нерозумного" вибору не на користь паростків Реформації. Звичайно, ці аспекти драгомановської інтерпретації не можуть бути сприйняті як справді науковий, об'єктивний погляд, а радше, як сміліва спроба подолання гальмівних щодо нового етапу становлення національної ідеології впливів козацького романтизму, офіційного православного традиціоналізму (разом з українофільською його версією), а також уніатського "партикуляризму" чи конфесійного регіоналізму. Всьому цьому Драгоманов протиставляв інший, свіжий, оновлюючий, але далеко не бездоганний і не позбавлений суперечностей і довільних тлумачень погляд на українську церковну історію, на розвиток суспільно-церковних відносин у справді вирішальний історичний період вітчизняної історії - XVI - XVIII ст.

Звертаючись до минулого, розглядаючи його крізь призму європоцентристської, саме реформаційної моделі релігійних відно-

син, учений прагнув не просто загоїти "історичні рани" в українському духовному, а відтак і суспільно-політичному житті. Його приваблювала можливість знайти шляхи розв'язання тогочасних проблем українства, подолати його конфесійну розколотість і взаємну відчуженість, що існувала поміж православними та греко-католиками. Для цього *він обирав свій "третій шлях" пропонував власну концепцію "націоналізації" духовного життя.*

В) Традиційні церкви в Україні і нові суспільні потреби

До пошуку Драгомановим нової моделі церковної політики українського визвольного руху його спонукав також аналіз тих проблем, з якими зустрічались українські громадські діячі у стосунках із церквою, у своїх попередніх спробах розв'язати релігійне питання в Україні. "Перед вірою стали й наші перші україномюбці. Багато б було розбирати, через що й як, а тільки сталось так, що перші україномюбці XIX ст. не пристали до того противного вірі духу, котрий з XVIII ст. став вкорінятись і в Россії, - і зостались на боці християнства й "благочестія" XVII ст. Правда, українське благочестіє було й вільніце, ніж московське, - та тим міцніше воно могло держатись і в поевропеївшихся українцях XIX ст., тим більше воно могло притягати українців до таких таборів в російському письменству, котрі явно тягли назад, до царсько-попівської Московщини XVII ст.", - закидав старшому поколінню Драгоманов [154]. Таким чином, релігійна спрямованість світогляду та самої діяльності українських діячів першої половини XIX ст., на його думку, принесла більше шкоди, аніж користі як їм самим, так і тій справі, яку вони відстоювали. Адже, наголошував він, вони залишались у лоні православ'я (або греко-католицизму), тобто церков ієрархічних, недемократичних, до того ж таких, що виконували не тільки функції політичного й ідеологічного контролю за віруючими, але й нерідко змушені були слугувати знаряддям поліцейського контролю. Цим самим вони зміцнювали позиції цих структур і подавали приклад іншим співвітчизникам у лояльності до інституцій національного упокорення, соціального та політичного контролю над українським суспільством. З такого погляду було небагато сенсу перебувати у рамках таких церков і водночас покладати надії на політичне та соціальне визволення, національне відродження власного народу.

З особливим обуренням сприймав Драгоманов орієнтацію частини україномільських діячів на пасивно-вичікувальну суспільну етику, мотивуючи її моральними вимогами християнства. Він критикував їх за переконання, що національна справа, раз вона "бого-

угодна", то й буде порятована самим Господом, може, й без жодної участі національних діячів та й самого українського народу. Така апологія бездіяльності та сподівання, що якось, із Божої ласки, "воно й буде", його просто лютили, і він переходив межу раціонально вмотивованої критики, доводячи безглуздість і небезпечність подібних настанов для української національної справи. Наприклад, Драгоманов робив закиди діячам Кирило-Мефодіївського Братства: "Тілько чоловік, начитавшийся "слова божого", міг написати своїм приятелям таке, як д. Куліш: "Занедбайте політику. Сам собою настане час, коли від вашого слова упадуть стіни єрихонські". Після таких слов можна цілком повірити статті "Колокола", що в приятелів д. Куліша справди не було впорядкованого братства, а не то вже, щоб вони гаряче взялись за працю для того, щоб їх думки стали ділом. Можна навіть сказати, що то були ще й не думки, а більше мрії, мрії людей більш з добрим серцем, ніж з ясним політичним розумом і наукою..." [155].

Палко бажаючи домогтись реальних зрушень і вивести українство зі стану романтичної ностальгії та політичної летаргії, **Драгоманов зосереджував увагу на ревізії, критиці усталених національних чи регіональних міфів, що, на його погляд, перешкоджали консолідації українського суспільства на нових, сучасних засадах**, чому в сфері ідеологічних пошуків мало відповідати критичне, творче переосмислення власної історії. Виступаючи із загальнонаціональних позицій, він указував на недостатність тих можливостей, які прагнули розвивати галицькі народовці, спираючись у своїй національно-культурній роботі на підтримку частини духовенства і домагаючись цієї підтримки через порозуміння й благословення єпископату. Він визнавав певні переваги уніатської церкви, особливо з національно-культурного погляду, у порівнянні з російською православною церквою, її значення для українців в Австрії. Але Драгоманов не визнавав і радив іншим не визнавати її - в тогочасному вигляді - за основу національного відродження, за організаційний та ідейний фундамент суспільно-політичної консолідації українства. У цілому, його аргументи вибудовувались у досить логічну низку доказів цієї тези і, відповідно, закидів на адресу тогочасного уніатського священництва, а також на адресу клерикально налаштованої частини галицьких національних діячів.

Виходячи з того, що сфера конфесійного впливу греко-католицької Церкви охоплює досить компактний регіон, а також із факту, що в політичному плані становище її церковних ієрархів не було самостійним, а важелі їх впливу на прийняття рішень регіональною владою у Львові та центральною у Відні обмежені, вказуючи на різноманітні приклади жорсткого контролю за діяльністю свя-

щенників як на місцевому, так і на державному рівні, **Драгоманов приходив до висновку, що ця Церква з своїми інститутами та структурами не може бути покладена в основу загальноукраїнської суспільно-політичної діяльності**. Навіть у регіональному вимірі Галичини він не сподівався на значні позитивні результати від співпраці світської національної інтелігенції з уніатським кліром. Звідси він робив висновки щодо політики народовців, спрямованої на порозуміння або з архієреями, або хоча б з більшістю "рядового" священства: "...ми ж добре знаємо, що інтереси народні й попівські (а надто попівства єрахічного) далеко не сходяться, так і потому, що обидва ті галицькі народовства фатально мусять бути тільки австро-рутенські, а не всеукраїнські, - бо думати, щоб Галичина могла притягти нашу Україну в круг австро-уніатських інтересів, значить просто смішити курей. З цього всього виходить, що уніатсько-консервативне народовство, хоч би воно було чисто українське по мові своїй, ніяк не підходить до наших інтересів національних, політичних і культурних" [156]. Спостерігаючи розвиток греко-католицької церкви, він зосереджував увагу саме на негативних явищах її діяльності, неодноразово підкреслював, що не вірить у можливість Святого Юра стати духовним центром справді українським, та ще й "всеукраїнським" [157].

Недовіра Драгоманов до греко-католицьої церковної ієрархії, а відповідно, й до політики порозуміння національних діячів з церковним кліром посилювались ще й тим, що він бачив, як хвалена народовцями західна, європейська орієнтація уніатського священництва на Рим і Відень (отже, у протилежний бік від Москви, гнобительки більшості українців, що жили в межах Російської імперії), насправді не перешкоджала значній частині цього священництва виступати в ролі провідників і натхненників політичного москвофільства. Розглядаючи ідеологічні та політичні причини засилля москвофілів у місцевих громадських організаціях українців, Драгоманов вбачав серед них і потужний вплив догматично-традиціоналістських уявлень частини духовенства. "Окрім того, я думаю, - наголошував він, - що "Наумовиччині" в Галичині дає хід по части вандруючий рубль, котрого звісно ніякою полемікою не впреш, а по части й найбільше польська політика, котра не дурно ж колись і Б. Хмельницького і Палія до Москви пхала, - так значить випірати усю долю об'еденітельства треба не полемікою з нею, а зміною обставин. Нарешті, я думаю, що основу регрессівного *папруссізму* робить найголовніще *церковщина*, котру, значить, і треба випірати новою европейською наукою" [158].

Щиро прагнучи оновлення українського національного життя на поступових суспільних засадах, Драгоманов вважав за неприпус-

тиме віддавати справу національного відродження та соціальної організації українських мас, селянства, робітництва, та й справу організації національної інтелігенції у руки священництва Формулюючи завдання суспільно-політичної організації українства таким чином, він нерідко наближався до своєрідної інверсії питання "хто - кого" Відповідно, перед українцями, на думку Драгоманова, поставала альтернатива або перемога світського, поступового напрямку в національному русі, або ж перемога консервативного, ортодоксального, ретроградного та клерикального напрямку Узагальнюючи, **відмітимо, що Драгоманов усвідомлював: з перемогою першого напрямку пов'язані майбутні перспективи України як демократичної, європейської нації, а успіх протилежних сил призведе до стагнації суспільного розвитку, консервації стану суспільства на парафіяльних засадах, його маргіналізації в якості європейської периферії.** Звідси, з такого розуміння дилеми українського суспільного вибору й поставала його жорсткість, і, ніде правди діти, часом догматичність і нетерпимість у формулюванні завдань та визначенні послідовності дій національної інтелігенції

З цього загальнотеоретичного ставлення до проблем греко-католицької Церкви походило драгомановське розуміння тактики суспільно-політичної діяльності нової інтелігенції, розв'язання питання про відношення до найчисельнішого загону тогочасної української інтелігенції - людей духовного звання, священства Будь-яка **нова громадсько-політична діяльність**, особливо ж в умовах Галичини та Буковини, де тільки вона й була можлива як прояв публічної політики (!), **вимагала розв'язання питання про стосунки з духівництвом**, про ставлення світських інтелігентів, громадських діячів до співпраці з ними Драгоманову та його однодумцям небезпідставно закидали нерозумність безкомпромісної негативістської настанови щодо духівництва, особливо ж до низового, яке й провадило найбільшу національно-організуючу, просвітницьку, а нерідно й соціальну роботу на селі, яке передовсім було єдиним учителем, захисником інтересів українського селянства

Так, наприклад, народовську точку зору на унікальну роль священства виклав Драгоманову у приватному листі професор С Смаль-Стоцький, делікатно переадресовуючи ініціативу загостреного "протипопівства" радикальних діячів не самому Драгоманову, а його учням "Чи зауважив він (Павлик - А К), - запитував С Смаль-Стоцький Драгоманова, - що коли б вичеркнути тих 3-4000 попів з нашої інтелігенції і підвигнути їх під рубрику руських клерикалів, осібної партії, то другої інтелігенції так як би не було" [159]

Це був серйозний закид, і неможливо було залишити його без відповіді. Полеміка з народовцями у церковно-релігійних питан-

пях мала вплив на позицію самого Драгоманова, а тактичні похибки радикалів у Галичині та Буковині відкривали перед ними поле для надпартійного ідеологічного маневру між радикалами та їх опонентами. Правда, ці "маневри" не означали відступу Драгоманова від принципового ставлення до проблем церкви та віри. Він погоджувався тільки на тактичні поступки в цьому питанні: "...ми думаємо, що справа громадського увільнення люду мусить опиратись виключно на світських людей (в Галичині на робітників і вчителів) і, по нашій думці, попівство од Вас може ждати maximum, що Ви до якого часу будете його не чіпати. При тім ми думаємо, що і тепер слід оголошувати всі злі вчинки попів, а також знакомити увесь народ з таким рухом, як штунда, і само собою з усіма здобутками вільної науки" [160].

Драгоманову було відомо чимало прикладів, які засвідчували, що можливості позитивної роботи священства жорстко обмежені, що нерідко священники були безсилі, навіть за цілком щирого бажання допомагати своїм вірним у захисті їх найелементарніших культурних, соціальних і майнових прав. Він вказував на цю безпорадність і залежність духівництва від волі місцевого панства, урядовців, поліції, церковного начальства і наполягав, що союз з священиками просто неможливий, він є хибним напрямком діяльності світської інтелігенції. "Я знаю, що у Вас треба обходитись з церквою і з попівством зручно (я взагалі проти брутальних заходів, а надто в справах ідейних - і через те тим більше зоставляю без відповіді всі Ваші слова про те, що мені власне, як *лібералу*, не слід гнати попів, котрі все таки частина людяности; слова ці - *не до мене* писані, а все таки думаю, що боротись з церквою треба і у Вас, перш усього так, щоб свіцькій інтелігенції робити своє прогресивне діло, навчати народ, *не вступаючи ні в чому церкві. Хай вона нам вступа,* - заявляє своїм опонентам Драгоманов, - коли хоче протягти своє життя" [161].

З позицій людини, що відстоює справу, за якою майбутнє, він гадав, що для справді відданих народній справі священиків є шанс служити власному народові разом із новими генераціями світської інтелігенції: "Звісно, інституція церковна не може зостатись навіть неутральною перед нашою свіцькою наукою (тим гірше для неї!), але частина попів може навіть, хоть здалека, йти за нами... Тільки що ж скажуть князі церкви, коли таких попів буде багато?... А хиба не ясно, що у Вас ще довго князі церкви будуть інструментами полонізму, руминізму, мадяризму та ще й аристократичної реакції?" [162].

Отже, деякі поступки критиці із народовського табору Драгоманов погоджувався робити, "дозволяючи" низовому попівству працювати разом зі справжніми друзями народу. Відповідно, він вважав за потрібне заохочувати підрив авторитету вищого священ-

ства з тим, щоби посилити розшарування у самому духовенстві, щоби спонукати патріотично налаштовану його частину до чіткого вибору - на чиєму боці вони будуть. Він був скептично налаштований щодо громадянських, патріотичних якостей більшості українського за національним походженням священництва як у Росії, так і в Галичини та Буковині, не кажучи вже про Закарпаття, стан національної свідомості в якому Драгоманов оцінював найбільш песимістично [163]. З цього вчений робив висновок, що священство як суспільний стан не відповідає надіям, які на нього покладаються поміркованими українськими громадськими діячами. Різниці, яка би свідчила про переваги греко-католицьких священиків у порівнянні з українськими "батюшками" в лоні російського православ'я, Драгоманов не помічав і не хотів визнавати, особливо у 1870-ті роки: "Що в наш час усяке духівництво, у тому числі і галицьке, є клас віджилий, це вже було сказано вище. Я розумію, що в якій-небудь Герцеговині чи Болгарії освіченій людині стати духовним значить обрати собі чи не єдину до часу можливість стати близько до народу, працювати для нього, впливати на нього. Такий, напр., архимандрит Пелагич, проповідуючий тепер війну проти богів християнських і магометанських. Але це, звичайно, не нормальний архимандрит і у сербів, а в Галичині навряд чи має собі відповідник. Якщо ж в Галичині є ще потреба в Пелагічах і якщо вони є там, то, звичайно, вони не дають підстав виключати все і навіть більшу частину галицького духівництва з присуду про всіх духовних в Європі, як це робите ви, протиставляючи духівництво галицьке нашому, в Росії. І в Галичині інтереси духівництва противні просвіті мас народу, - це постійно і заявляють духовні у приватних бесідах..." [164].

Як бачимо, Драгоманов мимохіть робив комплімент рівню цивілізаційної розвинутості Галичини у порівнянні як із Росією, так і з Болгарією та Боснією. Але далі він принципово наполягав на тому, що національна справа, служіння суспільній консолідації українства неможливе **без розв'язання конфлікту лояльностей греко-католицького духовенства,** тобто перемоги серед нього або нового, "народного напрямку", або ж відвертого підтвердження ним відданості тим політичним і інституційним ролям, які "задавались" священництву ззовні, їх ієрархами, самими політичними, правовими умовами діяльності Церкви в Австро-Угорській імперії. Оскільки перспективи перемоги такого напрямку були більш аніж сумнівні, за тими фактами, які спостерігав і які він хотів бачити в першу чергу у Галичині та на Закарпатті, то Драгоманов рішуче наполягав на потребі якомога повнішої та радикальнішої "лаїзації", звільнення суспільно-пол-

ітичної та культурно-освітньої діяльності українців від впливів офіційних церковних структур. Тому він підкреслював, що у галицьких національних діячів "нічого нового та енергійного" не буде, доки вони рішучо не одділять справи народної од церковного конфесіоналізму, наголошуючи, що зробити це їм не так вже й важко, з огляду на православ'я навіть буковинців. Тут же він переконував, що здійснювати таку "лаїзацію" не складно і вона "зовсім не обов'язує до ворогування з церквою" [165].

Агітуючи за переваги радикального звільнення українського суспільства з-під влади офіційних церков, Драгоманов наголошував, що тільки за умови перебрання світською інтелігенцію проводу у національному русі можна забезпечити національну консолідацію українства, прокласти шлях до справжньої духовної соборності, а в перспективі - і політичної єдності українців. Звідси **ця вимога набувала значення категоричного імперативу "відділення національної політики від клерикалізму".** Драгоманов пояснював свою вимогу: "...оскільки de facto русини, навіть в Австрії, - є не тільки уніати, але й православні, католики і навіть жиди, - не тільки індивідуми, але кілька землер[обських] колоній заявили себе в останніх переписах русинами, - то ототожнення унії з національною, а тим більше з народною церквою є несенітниця і помилка практична..." [166].

У другій половині 80-х - першій половині 90-х рр. XIX ст. Драгоманов все ясніше усвідомлював, що в умовах не тільки "підросійської", але й "австрійської" України політика радикального розриву більшості української інтелігенції, робітництва та селянства з офіційними церквами не приносила бажаних, відчутних наслідків. Він намагався скорегувати її у двох напрямках, умовно кажучи - **внутрішньому та зовнішньому**. *Перший напрямок* - це була політика формування громадського тиску на структури офіційних церков, на церковних ієрархів з боку українських демократичних, поступових сил (насамперед, радикалів) з метою сприяти підтримці церковним реформам із середини самої Церкви, заохочуючи та радикалізуючи прагнення до змін, які усвідомлювались і вірними, і священством як такі, що постали на порядок денний. Наприклад, Драгоманов наполягав на необхідності підтримувати "...у всіх церквах прагнення до демократичного ладу; зокрема, в уніатській церкві вартувало би підтримувати вимогу припинення поміщицької презентації, замінив її вибором попів громадами і визнанням церков громадською власністю" [167].

Якщо ж і на це не вистачало сил, то він наполягав, щоби його галицькі однодумці, радикали, робили те, до чого "дозріла" громада, довкола чого вже існує певний громадський рух, і

що, разом із громадським тиском ззовні, може знайти відгук і у самому духівництві та серед вірних греко-католицької церкви. Зокрема, він пропонував: "...до будучого собору в справі нар. мови и церкві і перекладу Св. Письма. Добрс було б, коли справді до собору надійшли петиції в справі вибору попів громадами, як це робиться навіть і в католиків Швайцарії за згодою самого папи. Інтересно зворушити думку народа і збити народовців між самими попами, котрі не могтимуть прінціпіально нічого сказати проти таких речей. А далі еволюція думок сама підс, тим паче, що епископат упреться за status quo... Ось мій план початку кампанії, - котрий, впрочім, не виключа других, більш радикальних, як де есть грунт і ініціатори" [168]. Таким чином, вважав Драгоманов, можна, як максимум, домогтись того, що він називав "громадською церквою". Або, принаймні, змушуючи духовних ієрархів враховувати вимоги вірних, вимоги часу, все більше наповнювати церковне життя українським національним змістом, слугувати інтересам української пастви.

Коли Драгоманов помічав, що події хоч частково йдуть за таким планом, він з задоволенням і оптимізмом відзначав це. Наприклад, коментуючи результати виборів до Галицького сейму в 1889 р., Драгоманов виділяв у них те, що відповідало його уявленням про належний розвиток подій у краї: "Усього пройшло 16 русинів, - більше, ніж було до цих пір, але менше, ніж було б треба. Та взявши до уваги велике напруження сил польсько-панської партії, а також те, що між теперішніми русинськими депутатами немає митрополичих кандидатів, і взагалі попів тільки 4, та й то поставлених місцевими комітетами, тобто схвалених дійсно народом, - і це значить нинішня русинська делегація може вважатись за цілком незалежну, і такий результат виборів є великим виграшем. І моє українське серце радіє" [169].

Другий, зовнішній відносно інститутів традиційних Церков, *напрямок релігійної політики* Драгоманова надихнула ідея створення **нових, альтернативних церков**. Якщо боротьба за модернізацію існуючих в Україні церков не мала успіху, формування української "громадської церкви" повинно було відбуватись за рамками греко-католицької та православної Церков. Не довіряючи результатам внутрішньої реформи офіційних церков навіть в умовах національного пробудження Галичини та Буковини, особливо великі надії він покладав на альтернативні релігійні рухи, на відновлення, відродження реформаційного процєсу в українському суспільстві в усіх поділах України. Над розглядом цього **протестантсько-реформаційного проекту Драгоманова** варто зупинитися детальніше.

Г) Українська Реформація: друга спроба

Виходячи зі своїх уявлень про перерваність української Реформації, Драгоманов вважав, що ця перерваність не означає фатальної неможливості "надолужити" згаяний історичний час і подолати цивілізаційну відстань, яка відділяла його співвітчизників від західноєвропейських народів. Він цілком переконано відстоював необхідність відновлення процесів модернізації українського релігійно-духовного життя на західноєвропейських засадах. Корпоративні інтереси церковної ієрархії, політика влади Росії та Австро-Угорщини щодо віруючих українців, стан національної та політичної зрілості вірних видавались йому надто впливовими перешкодами для здійснення завдань побудови нових церковно-суспільних стосунків на фундаменті "історичних" церков. Учений стверджував: "Маса українська з чистим задоволенням сприйняла б тепер відновлення старовинної більш чи менш громадської церкви, яка б вона не була за своїм зовнішнім офіційним зафарбуванням та прозвиську: православна чи уніатська, або навіть католицька, або протестантська, аби тільки не були порушені обряди, до яких ця маса звикла" [170]. *На роль творців альтернативної, "громадської" церкви краще підходили нові протестантські рухи.*

До того ж ці рухи здобували популярність і серед українців міст і сіл, тим самим створюючи враження своєї життєвості й динамічності, що й дозволяло Драгоманову у своїх політичних розрахунках припускати подальші успіхи церковної реформації, спертої на організаційну та догматичну основу протестанських церков, або як їх нерідко називали, сект. Він констатував: "В крузі остатніх справ багато ознаків, котрі можна навіть назбирати по самим теперішнім галицьким газетам, показують, що і в Австрійській Русі піднімається свій протестантський рух, мабуть чи не найрадикальніший, ніж російсько-українська штунда. В Галичині той рух має між инчим ту вигоду, що він ще не зовсім розірвав з нашою національністю..." [171].

Отже, "плацдармом" втілення цього реформістсько-протестантського плану Драгоманова мали виступити Галичина і, частково, Буковина. Але він мав на меті не обмежуватись тільки цими регіонами України. Починати слід було з них тому, що вони були краще підготовлені до виконання своєї "реформаційної місії" Тут були кадри радикальної інтелігенції, готової підтримати ініціативи Драгоманова, тут існували певні політичні свободи та конституційні права, що дозволяли здійснювати протестантську пропаганду на користь нових церковних утворень. Тут же найбільше випирали назовні симптоми невдоволення українців чинними церковними структурами.

В Буковині це невдоволення, як правильно розумів Драгоманов, мало виразно національний характер, оскільки місцева православна церква виступала інструментом румунізації, а в Галичині греко-католицька церква перебувала під загрозою полонізації. Та починаючи з Галичини і Буковини, з утворення тут осередків нових церков, з розгортання видавничої та організаційної діяльності, Драгоманов надіявся перенести цю роботу на терени Великої України та Закарпаття, щоб таким чином боротись як з позиціями місцевої церковної ієрархії, так і з політичними впливами через неї на українців з боку пануючих над ними держав. Для досягнення цієї мети необхідно було утворення привабливої християнської альтернативи для українських віруючих, для віруючих інших національностей, що мешкали в Україні. **Це був план формування якісно нового суспільства, і в цьому проекті протестантська церковна організація виступала лише складовою більш широкого задуму утворення модерного, світського, динамічого українського суспільства**.

Чи були у Драгоманова підстави вірити у здійсненність такого задуму? Він сам вважав, що так, підстав цілком достатньо. По-перше, вчений вказував на збіг релігійних устремлінь віруючих із процесами національного відродження і доводив, що тільки у рамках нової громадської церкви, відкритої для контролю її діяльності з боку віруючих, можна зупинити денаціоналізуючі впливи на українських селян і міщан. Наприклад, закликаючи П. Куліша послужити українському народові "в його теперішнім пориванню виробити собі безпопівську церкву", Драгоманов переконував його: "...се змагання очевидно і в Галичині, і в Росії, і проривається ріжними способами. Коли українські патріоти не стануть його орачами і помічником, то воно піде одрубно од нашої національности і вона стратить уп'ять, на сей раз мужицький культурний шар, як стратила колись панський і міщанський" [172].

По-друге, він старанно вишукував приклади, що підтверджували: офіційні церковні інституції справді втрачають авторитет серед українських вірних, їх підтримка входить у конфлікт із загальнонаціональними інтересами [173]. Тому альтернативні церкви мають на кого спертись, оскільки вони пропонують кращий вибір для вірних цих церков, які в них розчарувалися. Нарешті, він наводив приклади, які вказували на зростання кількості протестантсько-реформістських сект в Україні, навіть в умовах жорстокого їх переслідування владою, в несприятливій для їх розвитку атмосфері Російської імперії [174].

Отже, справа виглядала досить певною, з чого Драгоманов робив однозначний висновок: "наш народ іде до реформації" [175]. Тому слід було скористатися цим засобом національного та пол-

ітичного оновлення вітчизняного суспільства, переходу його духовного життя на новий і, в той сам час, властиво український, нормально-європейський рівень.

Те, що **протестантські плани не були завершенням суспільно-політичних прагнень Драгоманова, сумнівів не викликає**. Він уважав їх етапом, який необхідно пройти, без якого дальший поступ української громади, нації в цілому не можливий. Майбутнім напрямком розвитку української духовності Драгоманов вважав "перехід до сволюції, котра мусить кінчатись безконфесіалізмом і вільною думкою" [176]. Але загальна переконаність не позбавляла його сумнівів, особливо в міру того, як дійсність українського суспільного життя не приносила швидкого підтвердження його ж розрахункам. У цих сумнівах він зізнавався своїм однодумцям, але наголошував, що йдеться про вагання щодо тактики, відзначаючи, що в Галичині "шось подібне до реформації зостається там ділом необхідним", хоч йому самому все ще не зрозуміло "який напрямок візьме та реформація" Далі у цьому ж листі до Герасимовича від 7. VII. 1891 р. Драгоманов запитував своїх галицьких товаришів: "...та чи готова масса наших людей хоч би до штунди. Інтересно викликати масовий рух, а не узеньке сектярство... З того, що Ви просите, - дальшу еволюцію релегійних поглядів, - почати ще не можна, по моїй думці. Першою мусить бути критична думка про найблизче до народа в церковному життю" [177].

Сумнівів додавали небезпідставні побоювання Драгоманова щодо релігійної нетерпимості, духовної обмеженості самих протестантів в Україні. Він зізнавався: "Радіти, що в нас являється такого багато спасенників і що ширится штунда, ніяк не приходиться, бо далі штунди стануть з релігійного завзяття такими ж упертими та неохочими взнавати що небудь нове, як ось в Московщині роскольники та всякі сскти, їм подібні, в англичан та американців. Цікавіш було б, щоб не спасенників, готових усе неслушне витримувати, з'являлось в нас багато, а людей переконаних в своїй правоті та силі й готових відбиватись від ворогів так чи инакше, се б то готових хоч і на бунт" [178].

Таким чином, первинними "матрицями", а не готовими формами, з яких треба було почати формування нового українського протестантського руху, могли стати, вважав Драгоманов, баптистські, євангелістські та інші протестантські християнські церкви, що починали доволі успішно поширювати свій вплив в Україні. Для цього національній інтелігенції, громадським діячам "поступового напрямку" належало, по-перше, всіляко підтримувати прояви нового реформаційного процесу, відстоювати і захищати інтереси "сектантів" від переслідувань влади та від натиску з боку традиційних церков.

"Помагати таким рухам треба навіть з погляду національного, бо поки ми будемо лизати руки ґіерархічним церквам, ліпша частина нашого народу буде словачитись, як ужгородські піетисти, або москвитись, як штундарі, котрі звуть себе "русское братство" і співають гімни, переведені по великоруському з німецького в Петербурзі..., - підкреслював Драгоманов і нагадував. - Наша національність вже багато стратила на тому, що через православно-козацьку тупість передала полякам наше протестантство і соціанство, а тепер ми поновлюємо стару помилку, котру через наше неуцтво у *всесвітній* історії культури ми навіть не добачаємо" [179].

По-друге, враховуючи слабкість і все ще малочисельність таких релігійних громад у всіх поділах України, він уважав за потрібне спертись на допомогу закордонних центрів протестантських церков. Зокрема, Драгоманов особисто вступив у листування з лідерами баптизму і закликав їх посилити свою місіонерську роботу в Україні, натомість обіцяюючи сприяння їх діяльності з боку національних поступових сил, зокрема, радикалів. Роз'яснюючи зміст і деталі свого плану дій, Драгоманов інформує М. Павлика: "Написав листи в Лондон, Гамбург і Цюрих і сподіваюсь зав'язати прямі стосунки з тамтошніми баптистськими главарями... (йшлося, зокрема, про плани випуску баптистської літератури українською мовою. - А.К.). Між інчим, це мусить спинити "обрусеніе" укр[аїнських] баптистів, а може посіє баптизм і в Галичині. Я в загалі не вірю, щоб прав[ославні] і катол[ицькі] маси могли зразу перейти до нашого світогляду і дуже був би радий, як би протестантська пропаганда приготовила нам дорогу, - а коли не ма на це справжніх протестантів, то готов сам справляти їх службу. З православними та ще єзуїтськими путами на ногах далеко не підеш, - і в Галичині перше діло вдарити по них" [180].

Отже, за допомогою поширення протестантства, реформаційного оновлення українського суспільства Драгоманов намагався досягти одразу декількох цілей. Перша: нейтралізувати канали зовнішнього духовного контролю над українцями, або, принаймні, демонополізувати ці ідейні впливи в особі офіційних церков. Друга: створити нові форми суспільного руху, які б дозволяли ставити нові, більш сміливі національно-культурні та політичні завдання перед українством. Третя: зупинити процеси денаціоналізації, які відбувались під впливом російської православної церкви та тих самих протестантських церков, що здійснювали проповідницьку діяльність російською, словацькою та іншими мовами, чим відкривали нові форми асиміляційних впливів на українців. Насамкінець, підготувати грунт для переходу "народу" на нові світоглядні позиції, до чого він не був, за власним зізнанням Драгоманова, ще готовий.

Показова й соціальна мотивація Драгоманова, якою він аргументував переваги прийняття протестантства перед дотриманням традиційних православ'я чи то греко-католицизму: "Ті руські братчики на Україні обходяться без попів і без усяких попівських обрядів, виводять свою духову науку з самого евангелія, котре читають і товмачать самі собі на брацких зборах. Живуть вони також праведно, як колись лоллярди, тверезо, - працюють, помагають одні одним як брати і через те стають навіть заможніщі, ніж православні українці. Тепер російський уряд дуже строго взявся до тих братчиків, замика їх у в'язниці, засила на Сибір. Але, певно, нічого з тих заходів не вийде і в Росії, як не вийшло з подібних заходів проти евангельського руху серед латинської віри. Ніколи ще кара не могла спинити думку людську, раз вона збудилась" [181].

Звернемо увагу на підкреслені автором переваги "протестантського образу життя", який Драгоманов відстоював перед співвітчизниками. Він явно посилається на історичний досвід Західної Європи і спонукає українців йти тим же шляхом, яким проходили більш розвинуті нації Європи. Впадає в очі схожість роздумів Драгоманова з пізнішими працями М. Вебера. Окрім іншого, наголос у пропаганді Драгомановим чеснот і навіть матеріальних переваг протестантського способу життя змушує замислитись і над тим, чи не бачив він у протестантських громадах України те середовище, з якого міг би почати формуватись **національний середній клас?**

До національних, соціальних, світоглядних мотивів протестантського плану Драгоманова додавались і його політичні розрахунки. Пов'язуючи досвід формування протестантських церков із масовими суспільно-політичними рухами, вчений і громадський діяч вважав, що події в Україні будуть йти за загальноєвропейським історичним сценарієм. Він розраховував, що боротьба за релігійну свободу, за свободу совісті, за толерантність у ставленні до представників інших конфесій йтиме обіруч із боротьбою за демократичні права, за встановлення політичної свободи, конституційного ладу та розвитку демократичного процесу. І, таким чином, всі ті, котрі виборювали релігійні права і свободи для своїх церков, ставали союзниками у прагненнях української демократії, та й загалом демократичних сил в Росії та Австро-Угорщині до національного та політичного звільнення (Драгоманов свідомо заохочував українських протестантів до розуміння, що політична свобода життєво необхідна в першу чергу для них самих: "А до того уряд в Росії мусить згодом перемінитись так, що закон буде писати не цар зі своїми чиновниками, а рада виборних з усеї землі, як се тепер

робиться по всіх державах Европи, окрім Турецької. А така рада і в Росії певно зробить то само, як зробили подібні ради в других державах, то б то дасть усім волю в справах віри. Тоді українські баптисти стануть вільні, вбільшать свою освіту і будуть ширити єї серед своїх земляків" [182].

Драгомановські спроби впровадити в життя українського суспільства власний реформаційно-протестантський план зазнавали певних змін. Уже у 90-х рр. XIX ст. Драгоманов вносить у нього певні корективи. Насамперед, це був ще більший акцент на національному характері нових протестантських формувань в Україні. Оскільки починати належало все ж таки з Галичини, то тут Драгоманов наголошує не на "пересадженні" баптизму або якоїсь іншої протестантської течії на національний грунт, а на необхідності ініціювати створення власної, української реформаційної Церкви. Її він свідомо називає "Руським братством" Тим самим стверджуючи тяглість традицій православних церковних братств, наголошуючи, що йдеться про справу, розпочату тією "першою хвилею" української реформації, яка, на його погляд, вирувала в житті українських міст XVI - XVII ст.

Учений рішуче нагадував українській інтелігенції у зв'язку з поширеними тоді намаганнями обмежити національну діяльність культурницькою працею: "В новіші часи перші протестанти теж було пішли по слідам перших християн і "не противились злу", але скоро побачили, що це політика овеча, не людська: послідком переміни думок протестантів вийшли вільні держави Голландії, Великобританії, Північної Америки, тобто Нова Європа. В XIX ст. ніякий громадський рух, в тому числі і національний, не обходиться без політики..." [183]. Прокладаючи місток між минулим і сучасністю, він і раніше відзначав морально-політичне значення протестантського "духу": "Кусались і правдиві грунтові люде по вільних городах і в Італії, Германії, Швейцарії, - і одвоювали собі, а далі й всьому світові волю будувати свої сцільники й носити туди мед, який схочуть. Кусались і наші братчики, городяне й козаки XVI - XVII ст. Це тільки в XVIII - XIX ст. ми одвикли кусатись та боронити свої вуліки" [184].

Виходячи з цих концептуальних настанов, стає зрозумілим, чому Драгоманов намагався перейти від теорії та пропаганди до практичної діяльності. Він разом зі своїми товаришами знаходиться над розробкою "догматичних" засад Руського братства, називаючи їх **"основою нової віри"**. Ці принципи він викладає таким чином: "1) Віруємо в Бога, створителя світу і людей. 2) Признаємо посланців божих, котрі як Ісус Христос, навчали людей любити одні одних як самого себе. 3) Шануємо всяку віру

з усяким обрядом, коли вони ведуть людей до любви, а не до противного. 4) Обіцяємо жити проміж себе як брати і сестри, і тим приміром, а також словом навертати людей усяких вір до нашого брацтва. 5) Три братчики, зібравшись до купи, можуть уложити собі громаду, котра має рішати про всякі громадські справи і змовлятись у тих справах з другими громадами. 6) Всі громади братчиків з руською мовою, вмовляються про справи всего руського брацтва" [185].

Таким чином, Драгоманов пропонував свою, власну "віру", що й мала стати компромісною формою між традиційним християнським народним світоглядом, отже, ідеологією більшості і поступовими філософськими принципами, ідеологією меншості - радикальної інтелігенції. Ця **нова форма суспільної ідеології** мала увібрати в себе кращі сторони християнської етики. Щоб ця ідеологія, "переодягнута в релігію", могла стати дієвою, до традиційних християнських гуманістичних засад слід було додати принципи демократичної суспільної організації, вимоги активної суспільної поведінки, утворивши тим самим національну версію "громадської церкви" Справу утворення такої громадської української церкви Драгоманов вважав настільки очевидно назрілою, що вимагав від своїх галицьких однодумців негайного початку реальних дій: "Нехай би хоч 3-4 газди заявили урядові, що вони виходять з ун. Церкви і закладають нову "Руське брацтво" Основи науки, або заповіді такого брацтва треба викласти так, щоб вони цілком не виривали людей з готового грунту, і в той же час не спиняли поступу" [186].

Незважаючи на серйозну підготовчу роботу, зокрема постійну агітаційно-пропагандистську кампанію у "Народі" та "Хліборобі", десятки спеціальних брошур, написаних ним і виданих у Женеві, Львові, Коломиї тощо [187] для того, щоби поширювати їх у всіх українських землях, а також незважаючи на організаційні зусилля, **"друга хвиля" Реформації в Україні не спричинила очікуваної світоглядної революції**. Так, українські протестанти можуть зараховувати Драгоманова до своїх "батьків-засновників" Його протестантська агітація мала вплив на інтелігенцію, а особливо на молодь в Україні, що засвідчує, що драгомановська "реформістська праця" не минула безслідно. На загал, **ця спроба прискореної модернізації українського суспільства засобами "протестантської революції"** залишилась сміливим і захоплюючим як своєю масштабністю, так і розробленістю проектом Драгоманова, якому він віддав чимало своєї духовної енергії, а втіленні якого в життя він виявився досить послідовним і самовідданим, на підтримку якого зміг мобілізувати сили радикальної української інтеліген-

ції. Але необхідне подальше фактологічне вивчення **практичних наслідків цього проекту**.

Очевидно, що, підбиваючи підсумки аналізу релігійно-церковних поглядів Драгоманова, треба відзначити, що його оригінальний погляд на українську історію під кутом зору "реформаційної моделі", його намагання "європеїзувати", модернізувати церковно-суспільні стосунки, спрямувати їх у "нормальне", загальноєвропейське річище все ж таки мали за собою і суспільний, і національний, і політичний сенс. Протестантські ініціативи Драгоманова, його праці, в яких він обгрунтовував їх своєчасність та слушність, сприяли світоглядній та політичній диференціації українського суспільства, допомагали підважувати позиції тієї частини духівництва, яка не хотіла і не могла відповісти на нові політичні та національні запити українського народу. Вони готували грунт для "націоналізації" та демократизації церковного життя в Галичині й на Великій Україні. Не випадково саме західноукраїнські землі стали місцем розгортання діяльності протестантських церков. Окремої уваги вимагає те, що українське православ'я у короткий період, коли його доля могла вирішуватись самими вірними та духовенством (у 1917 1920-ті роки) стало тяжіти до ідеалів національної, саме "громадської церкви" "Апостольська висвята", історія проведення українських церковних соборів під час боротьби за автокефалію активізували саме цей "реформістський", "протестантстський" суспільний потенціал українського православ'я, який одним із перших помітив і теоретично узагальнив Драгоманов.

Вважаємо, що заслуговує на окрему наукову дискусію істориків, філософів, політологів питання: чи так вже й помилявся Драгоманов у своєму визначенні духовно-релігійної історії України як розвитку до власної Реформації? Адже, можливо, двох попередніх її спроб виявилось недостатньо для такого перевобтяженого історичними проблемами суспільства, як українське. І ентузіазм, а може, й нетерпіння людини, що усвідомлювала обмеженість відведеного йому часу на діяльність (Драгоманов особливо активно працював над втіленням свого протестантського плану тоді, коли вже знав про свою смертельну недугу) заважали побачити сучасні йому національні реалії. Проте, якщо б він зупинявся тільки на вимірюванні реалій, звідки було б у нього взятись тому захопленню, тому несподіваному для нього романтизму, з яким він, сам того не помічаючи, відіграв роль "первосвященика" національного протестантизму, ідеолога національної Реформації. Реформації не тільки й

не стільки в релігійному, як у суспільно-політичному та цивілізаційному її значенні.

Примітки:

1. Драгоманов М. Шевченко українофіли й соціалізм // Громада/ Женева, 1879. - № 4. - С. 166.
2. Драгоманов М. Добавка од впорядчика. (Хиба російської й української печаті про мужицьке життя.) // Громада, 1879. - № 4. - С. 36.
3. Див., напр.: Драгоманов М. От впорядчика // Громада. Українська збірка. - Женева, 1882. - № 5. - С. I - III.; Його ж. Життя по селах // Громада. - № 5. - С. 63 - 213 і т. д.
4. Драгоманов М. Добавка од впорядчика. - С. 36.
5. Спомин померщого товариша Володимира Навроцького // Громада. - № 5. - С. 271.
6. Драгоманов М. Бачинському Ю. 6/18. 07. 1894. // Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим (Додаток до України irredent' и). - Львів, 1900. - С. 9.
7. Див., напр.: Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма // Історичні есе. - Київ, 1994. - С. 369 - 370.
8. Письма Драгоманова к А.Н. Пыпину. Копии неустановленной рукой, подготовленные Д.И. Абрамовичем к публикации (1924 - 1925) // Отдел Рукописей РНБ им. Салтыкова-Щедрина. - Ф. 4. - № 40 (№ 5). - С. 40.
9. Драгоманов М. Мирный и умеренный элемент в русском социально-революционном движении // Собрание политических сочинений. - Т. 2. - С. 724 - 725.
10. Див., напр.: Маркс К., Енгельс Ф. Передмова до другого російського видання "Маніфесту Комуністичної партії" // Твори. - Т. 19. - С. 294: Маркс К. Начерки відповіді на лист В.І. Засулич // Маркс К., Енгельс Ф. - Твори. - Т. 19. - С. 393 - 396.
11. Драгоманов М. Життя по селам // Громада. - 1878. - № 2. - С. 13.
12. Драгоманов М. Українські селяни в неспокійні роки (1880 - 1882) // Громада. - № 5. - С. 224.
13. Драгоманов М. Конституция и народ // Собрание политических сочинений. - Т. 2. - С. 656 - 657.
14. Драгоманов М. Наука з попередніх оповідань // Вибрані твори. - Т. 1. - С. 210.
15. Там же. - С. 211.
16. Драгоманов М. От Впорядчика // Громада. Женева, 1878. - № 2. - С. VII.
17. Див., напр.: Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-науковий вістник. - Львів, 1906. - Т. XXXV. - С. 238.
18. Див., напр.: Драгоманов М. Передне слово // Громада. Українська збірка впорядкована Михайлом Драгомановим. - Женева, 1878. - С. 54 - 55.
19. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. - Т. І. - С. 477.
20. Там же. - С. 478.
21. Драгоманов М. Рай і поступ. - Б/м, 1915. - С. 56.

22. Драгоманов М. Третій лист до редакції "Друга" // Літературно-публіцистичні праці. - Т. 1. - С. 421.
23. Там же.
24. Драгоманов М.Рай і поступ. - Б/м, 1915. - С. 57.
25. Там же. - С. 58.
26. Див., напр. Драгоманов М. - Павлику М. 30. VII. 1879. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Чернівці, 1910. - Т. III. - С. 87.
27. Драгоманов М., Павлик М. - до Юліяна Романчука, редактора "Батьківщини". 8. XI. 1881. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 - 1895). - Чернівці, 1910. - Т. III. (1879 - 1881). - С.501.
28. Драгоманов М. Вольный союз - Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. - Женева, 1884. - С. 71.
29. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. - Женева, 1882. - С. 353.
30. Драгоманов М. - Франку І. 27. IX. 1892. // Листування І Франка і М. Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового Товариства імени Шевченка і Українського національного музею у Львові. - Київ, 1928. - С. 389.
31. Див., напр.: Шаповал М. Михайло Драгоманов, як ідеолог нової України // Михайло Драгоманов. Вибрані твори. - Прага, 1937. - Т. 1. - С. 35; Молчанов М.О. Державницька думка Михайла Драгоманова. - К., 1994. - С. 3; Довгич В. Українська ідея в політичній теорії Михайла Драгоманова. - К., 1991. - С. 3; Кондратик Л.Й. Історія соціології України в іменах. - Луцьк, 1996. - С. 39 - 42 і т. д.
32. Драгоманов М. - Бучинському М. 31. І. 1872. // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871 - 1877. З портретами й факсімеле кореспондентів. Зладив М. Павлик. - Львів, 1910. - С. 93.
33. Див., напр.: Круглашов А.М. Політична свобода - основа державно-правових поглядів Михайла Драгоманова // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. - Випуск 14. - Чернівці, 1997. - С. 100; Детальніше ці питання проаналізовані: Андрусяк Т. Шлях до свободи. - Львів, 1998. - 192 с.
34. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764 - 1880). - Женева, 1881. - С. 2.
35. Драгоманов М. Вісті з України // Громада. - № 2. - С. 6 - 7.
36. Див., напр., радикально сформульовану ним думку про цей борг, висловлену у зв'язку з розглядом громадських рухів 60-х - 70-х рр. XIX ст. : "В ті часи, коли серед молодіжі руської вперше "прокинулась совість", - думка, що треба вернути хоч щось мужикам за все, що батьки наші в них крали й крадемо ми...". - Драгоманов М. Народні школи серед життя й письменства в Росії. - Geneve-Bale-Lyon, 1877. - С. 145.
37. Драгоманов М. От Впорядчика // Громада. - Женева, 1878. - № 2. - С. VII.
38. Див., напр.: Донцов Д. Драгоманів і ми // Літературно-науковий вістник. - Львів, 1923. –Т. LXXIX. - Книга III. - С. 265 - 266.
39. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 203.
40. Там же. - С. 186.
41. Там же. - С. 217.

42. Драгоманов М. Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках восточной Европы // Собрание политических сочинений. - Т. 2. - С. 330.
43. Див., напр., характерну скаргу на драгомановські "недоробки" з боку М. Шаповала: "Тепер, як і тоді є місто на Україні. Що робити з містом? Відповіді на ці питання у Драгоманова не знаходимо виразної. Все суспільство обернути "у громади вільних людей" - це добре, але коли чужинці творять багато мійських громад та й таких, що мають право входити в союзи з своїми одноплеменними сусідніми народами по своїй волі, то ... українське село не справиться з ними. Це добре показала і Велика Революція 1917 року". - Шаповал М. Михайло Драгоманов, як ідеолог нової України // Драгоманов М. - Твори. - Т. І. - С. 55.
44. Драгоманов М. - Павлику М. 7. VII. 1891. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. VI. - С. 225
45. Див., напр.: Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе. - Київ, 1994. - Т. І. - С. 68.
46. Драгоманів М. Два учителі. Спомини. - Львів, 1902. - С. 40, 56.; Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. - Киев, 1924. - С. 10 - 19; Міщук Р. Сторінки великого життя // Драгоманов М.П. Вибране. - Київ, 1991. - С. 607 - 608; Хорунжий Ю.М. Софійська книгозбірня Драгоманова // Філософська і соціологічна думка. - К., 1991. - № 9. - С. 166 - 172.
47. Драгоманов М. Польський демократ про украинство и социализм // Громада. - Женева, 1879. - № 4. - С. 351.
48. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. - Женева, 1882. - С. 481.
49. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 160.
50. Драгоманов М. Украинская "Громада" в рецензии г. Стефановича // Собрание политических сочинений. - Т. II. - С. 206.
51. Драгоманов М. Терроризм и корова, муравьи и свобода. Ответ на ответ "Голоса". - Женева, 1880. - С. 11.
52. Див., напр. драгомановські коментарі до бакунінської епістолярної спадщини: Письма М.А. Бакунина к А.И. Герцену и Н.П. Огареву. С приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М.П. Драгоманова. - Женева, 1896. - 562 с.
53. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 165.
54. Драгоманов М. Грунт, книжка та "препятствія". (Листи й уваги про новини на Україні) // Громада. - 1879. - № 4. - С.326.
55. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 156.
56. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма // Історичні есе. - Т. І. - С. 371.
57. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. - Т. І. - С. 299.
58. Драгоманов М. Балтийский Федералист // Политические сочинения. - Т. 2. - С. 524.
59. Драгоманов М. до Яворського Ю. 3. VI. 1891. // Драгоманов М.П. Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик. - Т. 1. - Львів, 1901. - С. 23.

60. Драгоманов М. - Павлику М. - 5. VIII. 1891. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. VI. - С. 249 - 250.
61. Див., детальніше: Himka G.P. Young radicals and Independent Statehood. The idea of Ukrainian Nation State, 1890 - 1895 // Slavic Review. - N 41. - P. 219 - 235; Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. - Т. CCXXII - Праці історико-філософської секції. - Львів, 1991. - С. 71 - 110.
62. Драгоманов М. - Павлику М. 5/17. X. 1890. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом(1890 - 1891). - Чернівці, 1910. - Т. VI. - С. 80.
63. Драгоманов М. Мужицькі бунти й письменні бунтарі // Вибрані твори. - Прага, 1937. - Т. I. - С. 205.
64. Для порівняння див., напр., оцінки в таких працях: Луначарський А.В. Шевченко і Драгоманов // Пам'яті Михайла Драгоманова. 1895 - 1920. - Харків, 1920. - С. 49 - 55; Ріпецький С. Вкінці заговорили про Михайла Драгоманова // Вільна Україна. - Детройт, 1959. - Ч. 24. - С. 18; Залеснянський Р. Національно-політичні погляди Драгоманова, їх вплив та значення. - Торонто, 1980. - 181 с. і т. д.
65. Драгоманов М. - Бачинському Ю. 6/18. 07. 1894. // Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим (Додаток до Україні irredent' и). - Львів. 1900. - С. 13.
66. Там же. - С. 7 - 8.
67. Статті та замітки М. Драгоманова. Автографи та рукописи // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп.2. - Спр. 44. - С. 13.
68. Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // Вибрані твори. - Прага, 1937. - Т. 1. - С. 157.
69. Драгоманов М. Польський демократ про українство й соціалізм. - С. 350 - 351.
70. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. - С. 213 - 214.
71. Там же. - С. 221.
72. Там же.
73. Див., напр., Іванченко Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). - К., 1971. - С. 61.
74. Драгоманов М. Прелисловие // Письмо В.Г. Белинского к Гоголю. - Женева, 1880. - С. VI.
75. Драгоманов М. Грунт, книжка та "препятствія". - С. 26.
76. Там же.
77. Драгоманов М. Терроризм и корова, муравьи и свобода. Ответ на ответ "Голоса". - С. 15.
78. Драгоманов М. - Коцовському. 11. III. 1886. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Од. зб. 56 - Арк. 104 зв. - 105.
79. Див., напр.: Франко І. Суспільно-політичні погляди М Драгоманова // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1906. - Т. XXXV. - С. 226 - 240; Кистяковский Б. Биографический очерк. Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова. - Париж, 1906. - Т. I. - С. IX - LIX.
80. Драгоманов М. Император Тиберий. Разсуждение. - Киев, 1864. - С. 36.
81. Там же.

82. Див., також на цю тему: Депенчук Л.П., Лук М.І. Історіографія та соціальна філософія Драгоманова. - К., 1999. - С. 9 - 62.
83. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 163.
84. Там же. - С. 164.
85. Драгоманов М. Рай і поступ. - С. 64.
86. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 168.
87. Там же. - С. 168 - 169.
88. Драгоманов М.П. - Пыпину А.Н. 24.06. 1870. // Інститут Рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського. - Ф. 53. - № 267. - С.4.
89. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Літературно-публіцистичні праці. - Т. 2. - С. 367.
90. Відповідь Михайла Петровича Драгоманова // Юбилей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова. - Львів, 1894. - С. 108.
91. Драгоманов М. "Царство Божіе внутри Вас" Л. Толстого. - Київ, 1907. - С. 9.
92. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. - С. 199.
93. Там же. - С. 169.
94. Драгоманов М. Рай і поступ. - С. 62.
95. Там же. - С. 62.
96. Див., напр.: Депенчук Л.Р., Лук М.І. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. - Київ, 1991. - 210 с.
97. Бильбасов В.А. - Краевскому А.А. Письма. 1869 - 1876. // ОР РНБ им. М. Салтыкова-Щедрина. - Ф. 391. Краевский А.А. № 197. - Лл. 212 об. - 215.
98. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. - Киев, 1869. - Ч. 1. - С. 251.
99. Оцінки Драгоманова як науковця див., напр.: Ріпецький С. М. Драгоманов в опінії визначних українських громадян // Вільна Україна. - 1966. - Рік XIII. - Ч. 51. - С. 9 - 21; Одарченко П. Наукова діяльність Михайла Драгоманова // Сучасність. - 1972. - Ч. 7 - 8 (139 - 140). - С. 84 - 99; Штрихи до наукового портрету Михайла Драгоманова. - К., 1991 і т. д.
100. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 194.
101. Там же. - С. 196 - 197.
102. Драгоманов М. Листи на Наддіпрянську Україну // ЛПП. - Т. 1. - С. 430.
103. Драгоманов М. Грунт, книжка та "препятствія". - С. 289 - 290.
104. Драгоманов М. Передне слово до "Громади". - С. 48-49.
105. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. - Женева, 1882. - С. 351 - 352.
106. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 157.
107. Там же.
108. Драгоманов М. Вільний земський рух в Чернігівщині // Громада. - Женева, 1879. - № 4. - С. 339.
109. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 208.
110. Драгоманов М. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. - Женева, б/д. - С. 14.
111. Драгоманов М. Тираноубийство в России и поведение западной Европы // Политические сочинения. - Т. 2. - С. 352 - 353.
112. Крутлашов А.М. М.П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. - 1992. - № 6 (375). - С. 47 - 56.

113. Баулер А. Воспоминания о М.П. Драгоманове // Новый журнал. - Нью-Йорк, 1944. - № VIII. - С. 328.
114. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. - С. 160.
115. Там же. - С. 199.
116. Там же. - С. 167.
117. Там же.
118. Там же.
119. Там же. - С. 201.
120. Драгоманов М. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. - С. 9.
121. Там же.
122. Там же.
123. Драгоманов М. Динамито-анархическая эпидемия и самоуправление // Вольное Слово. - Женева. 15. IV. 1883. - № 59. - С. 1.
124. Там же.
125. Драгоманов М. Тираноубийство в России и поведение западной Европы // Политические сочинения. - Т. 2. - С. 347.
126. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 157.
127. Див., напр: Драгоманов М. Динамито-анархическая эпидемия и самоуправление. - С. 5.
128. Драгоманов М. Наука з попередніх оповідань // Вибрані твори. - Т. 1. - С. 212.
129. Драгоманов М. Попівство й народний прогрес в Австрійській Русі. (З листу до галицького народовця. // Листи до Івана Франка і иньших. - Львів, 1908. - С.392.
130. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 143.
131. Див., напр.: Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова. - К., 1965. - С. 40 - 42; Колодний А.М., Філіпович Л.О. Проблеми національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. - К., 1993. - С. 88 - 93, Кралюк П.М. М. Драгоманов про реформаційні рухи в Україні // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. - С. 94 - 101.
132. Драгоманов М. - Павлику М. 20/31. XII. 1893. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Чернівці, 1911. - Т. VII. - С. 341.
133. Дневник на Людмила Драгоманова. Тетрадки. 26. 08. 1889 - 8.06. 1898. // Архив БАН. - Ф. 11. - Оп. 5. - Д. 935. - С. 55 (23).
134. Драгоманов М. Рай і поступ. - С. 28.
135. Там же. - С. 63
136. Драгоманов М. Попівство й народний прогрес в Австрійській Русі. (З листу до галицького народовця). - С.393.
137. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. - Geneve-Bale-Lyon, 1877. - С. 85.
138. Драгоманів М. Віра й громадські справи. - Львів, 1926. - С. 6 - 7.
139. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 168.
140. Драгоманів М. Віра й громадські справи. - С. 10 - 11.
141. Драгоманов М. Про волю віри. Переклав з великоруської рукописі Н.С.Ж. Видав М. Павлик. - Львів, 1895. - С. 40.

142. Драгоманів М. Віра й громадські справи. - С. 5.
143. Драгоманов М. Про волю віри. - С. 44 - 45.
144. Див., напр.: Драгоманов М. Козацькі спомини й громадські потреби в Кубанщині // Громада. - Женева, 1882. - № 5. - С. 228.
145. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 214.
146. Див., детальніше: Круглашов А. У пошуках вирішення релігійного питання в Україні (Уроки М.П. Драгоманова) // Вісник Академії наук України. - 1993. - № 11. - С. 88 - 96.
147. Драгоманов М. Темнота. Церква // Громада. - Женева, 1882. - № 5. - С. 113 - 114.
148. Драгоманов М. Україна і центри (замість фільєтона і бібліографії) // Громада. - 1878. - № 2. - С.399.
149. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867 - 1877) // Літературно-публіцистичні праці. - Т. 2. - С. 196.
150. Драгоманов М. Новый урок судьбы галицким украйнофилам // Собрание политических сочинений. - Париж, 1906. - Т. 2. - С. 641.
151. Драгоманов М. Круговой побег от веры отцов // Собрание политических сочинений. - Т. 2. - С. 610 - 611.
152. Див., напр.: Драгоманов М. - Борковському О. 14. XI. 1888. // Драгоманов М. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. - Львів, 1901. - Т. 1. - С. 57 - 58.
153. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М.П. Политические сочинения / Под редакцией И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского. - Т. 1. Центр и окраины. - Москва, 1908. - С. 250.
154. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 139.
155. Там же. - С. 125.
156. Драгоманов М.П. до "Старої Громади" // Архів Михайла Драгоманова.- Варшава, 1937. - Т. 1. - С.284.
157. Драгоманов М. - Коцовському. 11. III. 1886. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Од. зб. 56. - Арк. 99 зв.
158. Драгоманов М. - Конiському О. 5.VII. 1888. // Драгоманов М. Листи до Івана Франка і инших. 1887 - 1895. Видав Іван Франко. - Львів, 1908. - С. 127 - 128.
159. С. Смаль-Стоцький - Драгоманову М. 20. II. 1888. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 666. - Оп. 2. - Од. зб. 82. - С. 34.
160 Драгоманов М., Павлик М. - Романчуку Ю. 8. XI. 1881. Листи Павлика М. до Романчука Ю. (1881 - 1913). // ЦДІА України у Львові. - Ф. 382. - Оп. 1. - Спр. 38. - Арк. 3 зв. - 4.
161. Драгоманов М. Попівство й народний прогрес в Австрійській Русі (З листу до галицького народовця). - С. 394 - 395.
162. Там же.
163. Про драгомановські оцінки національних процесів на Закарпатті див., напр.: Дашкевич Я.Р. Михайло Драгоманов і Закарпаття // Штрихи до наукового портрету Михайла Драгоманова. - К., 1991. - С. 200 - 231.
164. Драгоманов М. Третій лист до редакції "Друга" // ЛПП. - Т. 1. - С. 424 - 425.
165. Драгоманов М. - Окуневському Т. 23. I. 1888. // Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885 - 1891, 1893 - 1895) / Зладив і видав М. Павлик. - Львів, 1905. - С. 96.
166. Драгоманов - Антоновичу. 10. 09. 1885. // Архів. - Т. 1. - С. 35.

167. Там же
168. Драгоманов - Герасимовичу 7.07. 1891 Листи Драгоманова до кореспондентів з призвищами на літеру "Г" // ЦДІА у Львові. - Ф. 663. Оп. 2. - Спр. 54. - Арк. 2 - 2 зв.
169. Драгоманов М. - Шишманову И. 7.07. 1889. // Архив БАН. - Ф. 11 к. - Оп. 3. - Д. 1865. - Л. 58 - 58 об.
170. Драгоманов М. Круговой побег украинцев от веры отцов. - С. 611.
171. Драгоманов М. В справі реформи нашої правописі // Листи до І. Франка і иньших. - Львів, 1908. - С. 388.
172. Драгоманов М. - Кулішу П. 19.VI.1893. // Інститут Рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського. - Ф. 29642 - Арк. 2 зв.
173. Драгоманов М. П. до "Старої Громади // Архив М. Драгоманова. - Т. І. - С. 283 - 284.
174. Драгоманов М. Темнота. Церква // Громада. - Женева, 1882. - № 5. - С. 147 - 153.
175. Драгоманов М. - Франку І. 13. II. 1886. // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка та інших. 1881 - 1886. - С. 181.
176. Драгоманов М. - Павлику М. 18. V. 1891. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. IV. - С. 224.
177. Драгоманов - Герасимовичу 7. 07. 1891 - Листи Драгоманова до кореспондентів з призвищами на літеру "Г" // ЦДІА у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 54. - Арк. 2 - 2 зв.
178. Драгоманов М. Темнота. Церква. - С. 121 - 122.
179. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і иньших. - С. 395 - 396.
180. Драгоманов М. - Павлику М. 19. V. 1892. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Чернівці, 1911. - Т. VII (1892 - 1893). - С. 55.
181. Драгоманов М. Евангелська віра в старій Англії. - Женева, 1893. - С. 10 - 11.
182. Драгоманов М. Про брацтво хрестителів або баптистів на Україні. - Коломия, 1893. - С. 20 - 21.
183. Драгоманов М. "Сонячний промінь". Повість Василя Чайченка // Літературно-публіцистичні праці. - К., 1970. - Т. 2. - С. 390 - 391.
184. Драгоманов М. Грунт, книжка та "препятствия" (Листи й уваги про новини на Україні). - С. 256.
185. Руське брацтво // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. VI. - С. 287 - 288.
186. Драгоманов М. Павлику М. 25. IV. 1891. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. VI. - С 184.
187. Див., напр.: Драгоманов М. Про волю віри. - Львів, 1895. - 45 с.; Його ж. Про брацтво хрестителів або баптистів на Україні. - Коломия, 1893. - 21 с.; Його ж. Оповідання про заздрих богів. Друге видання. Заходом і з переднім словом М. Павлика. - Львів, 1901. - 51 с ; Його ж. Евангельська віра в старій Англії. - Женева, 1893. - 16 с.; Його ж: Рай і поступ. - Б/м. 1916. - 72 с.; Його ж. Віра й громадські справи. - Львів, 1926. - 11 с. та інші.

Р о з д і л Ш. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

3. 1. Нації та національні рухи в теоретичних інтерпретаціях Драгоманова

XIX ст. справедливо вважається часом тріумфу національної ідеї, періодом масових національних рухів, епохою національного відродження. Повною мірою це стосується народів Східної Європи, які упродовж цього часу "прокидались" до свідомого національного життя, вставали на шлях боротьби за національні права, вимагали задоволення своїх політичних і соціальних інтересів, культурних прагнень. Ці масові національно-культурні та політичні рухи виступили потужною динамічною силою XIX ст., важливим чинником історичних змін на європейському континенті.

Народження національних (націоналістичних) ідеологій, поява і розвиток національно-визвольних рухів порушували принципово нові питання про природу цих явищ. Інтелектуали, зокрема вчені-історики, філософи, політичні мислителі східноєвропейських народів намагались пояснити значення національного фактору, сформулювати теоретичні концепції націй, визначити їх роль у соціальному, культурному, політичному житті як людства в цілому, так і окремої людини. Національні відносини, національна політика дошкуляли правлячим елітам країн Східної Європи. Багатонаціональні імперії вичерпували ресурси адміністративно-політичного регулювання суспільного життя, втрачали інтегруюче значення ідеали історичного легітимізму як ідеологічної основи влади. Імперські міфи, монархічний традиціоналізм, політична статичність інститутів влади, сформованих на порозі нового часу, перешкоджали адекватному реагуванню цих держав на виклики національного пробудження, на соціальні вимоги широких суспільних верств. У відповідь на це до порядку денного обговорення європейської майбутності пропонувались нові варіанти політичного співжиття націй та етносів, які обіцяли забезпечити не просто виживання, але й перспективи розвитку різних народів.

Цілком актуальними ці питання були для інтелігенції в Австро-Угорській та Російській імперії. Напруга національної недовіри, шовіністичні і протидіючі їм націоналістичні почуття, не були породженням кабінетних фантазій учених, а ставали буденними явищами, які неможливо було не помічати і небезпечно ігнорувати. Різні політичні сили - від ультра-консервативних монархістів до радикальних соціалістів-революціонерів вимушено звертались до "національного питання", пропонували відповіді на нього.

Українська інтелігенція у другій половині XIX ст., беручи приклад із більш успішної національно-культурної, соціально-організуючої діяльності західних і південнослов'янських народів, також не стояла осторонь процесів формування власного національного руху, відповідних символів та інститутів. У цей час з'являється попит на вироблену національну ідеологію, на програми вирішення "українського питання" як у межах Австро-Угорщини та Росії, так і в рамках майбутнього європейського переустрою. Він породжує пропозиції відповідей вітчизняних інтелектуалів. Обговорюються різноманітні версії національної ідеї, відбувається дискусія довкола таких базисних понять, як "народ", "нація", "національна ідея" тощо. Формуються уявлення про українську націю, її минуле, сьогодення, пропонуються різноманітні сценарії її майбуття.

Становлення вітчизняної національно-політичної думки, визначення культурних і соціальних символів української нації відбувалось у гострій конкурентній боротьбі із представниками інших націй. До того ж ця боротьба української інтелігенції, разом з окремими представниками міських верств населення, що не втратили етнічно-українського самоусвідомлення, проходила у вкрай невигідних, дискримінаційних щодо українства умовах. Відносно комфортніше, завдяки австрійським конституційно-правовим умовам, процес формування національної ідеології та національного руху відбувався у Галичині та Буковині. Тут не доходило до таких відверто насильницьких актів влади на кшталт Валуєвського циркуляру, Емського указу тощо. Проте і в цих регіонах Австрії, не кажучи про Закарпаття, українське національне відродження чималою мірою використовувалось як додатковий фактор політичної гри центральної влади у її стосунках із панівними національними елітами східних регіонів Габсбурзької монархії. Таке становище болісно усвідомлювалось провідниками національного руху в "австрійській Україні" [1], заохочуючи до пошуків політичних рішень, що виходили за межі австрійського лоялізму. Українці цих земель не мали того статусу, яким користувалися, наприклад, угорці у Закарпатті, поляки в Галичині, були вони позбавлені й тих можливостей, які мали румуни і євреї на Буковині.

У Російській імперії єдино дозволеною "формою" національної роботи було активне сприяння асиміляційній політиці російського уряду, денаціоналізаторській, русифікаторській діяльності імперських установ, що відповідали за науку, освіту, культуру. Будь-яка інша діяльність, не те що спеціально-українського, а навіть регіонально-"малоруського" спрямування, під якими б то не було вірнопідданими претекстами тлумачилась як підозріла, неприпустима з точки зору інтересів російської державності та збереження пану-

ючого в ній устрою [2]. Національна інтелігенція потерпала від таких травматичних умов: відсутності державно-територіальної єдності української нації, від стану політичної ізольованості та правової дискримінації, перебування під тиском обмежень проявів національної культури, соціального приниження та поліцейських переслідувань. Такі деформуючі чинники позначились на становленні українського національного руху. Їх вплив помітний на теоретичних спробах української гуманітарної інтелігенції визначити розуміння національного, запропонувати розв'язання національного питання, дати вітчизняному загалові ідейні орієнтири, програму діяльності на основних ділянках наукової, освітньої, культурної та політичної роботи.

Особливо цікавими виглядають спроби теоретичного осмислення національного питання М. Драгомановим. Зокрема тому, що з 1876 р., опинившись в еміграції, він діяв в умовах рівної віддаленості як від політичної атмосфери Австро-Угорщини та Росії, так і від гуртківих українофільських, москвофільських і народовських суперечок. Перебуваючи в Швейцарії та Болгарії, він мав можливість без упередженості, з належною відстороненістю спробувати дати відповіді на питання, що турбували тогочасний науковий світ, а особливо важливими були для інтелігенції Східної Європи.

А) Феномен національного: спроби наукових пояснень

Для розуміння драгомановських поглядів на національне питання, на шляхи його розв'язання в Європі, Росії та Австро-Угорщині, належить з'ясувати: якими принциповими положеннями він користувався як науковець, дослідник, політичний теоретик і національний ідеолог. Це тим більше важливо, що у відношенні до цієї частини теоретичної спадщини Драгоманова в літературі найчастіше зустрічаємо суперечливі, якщо не взаємозаперечні оцінки. З одного боку, Драгоманова визнають одним із "батьків" української етнології, провідним фольклористом, народознавцем, істориком українського народу. Отже, фаховим спеціалістом високого гатунку (принаймні, для свого часу), який зробив вагомий внесок у становлення українознавства, українських студій [3]. З іншого боку, він же сприймається і подається загалові як людина з невиробленим національним світоглядом, якимсь "недоукраїнцем" [4]. А отже висновки, що робилися вченим і громадським діячем не лише у публіцистичних, політичних працях, але й в наукових розвідках, ставляться під сумнів, або повністю заперечуються, на тій підставі, що Драгоманову не вдалось "вірно" оцінити природу національного, її значення у культурних, соціальних і політичних процесах.

Деякі автори твердять, що він не зміг задовольнити потреби українців у науковому обгрунтуванні та політичному визначенні їх місця серед інших народів світу, їх покликання, історії та прийдешності. Чи справді Драгоманов "не розумів" змісту національного, нехтував інтересами рідної йому нації, недооцінював значення національного фактору в індивідуальних, соціальних та універсальних вимірах людського життя?

Звернімось до драгомановських визначень понять. Логічно використати приклади з його пізніх праць. Отже, він заявляє: "...ми признаємо *національності* як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного (хоч іноді ще необсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що цей факт завше треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвиднішої національної ознаки, *народної мови* як способу морального зв'язку між людьми" [5]. Таким чином, Драгоманов бачив національні явища, феномен нації в цілому не як вигадки, штучні конструкції, а як "об'єктивну" реальність, факт, що його можна оцінювати, аналізувати, з яким треба рахуватись і без якого не можливо уявити людського життя.

Учений підкреслює історичність появи та розвитку національної організації людства, її необхідну роль у життєдіяльності окремих індивідів, у просторі цивілізаційного буття людини. Особливо важливими функціями національної організації для нього виступають комунікативна, інформаційна, ціннісно-орієнтаційна. "Не можна не бачити, що існування певних людських порід, - національностей, - наголошує Драгоманов, - визначає окремим особам, або у крайньому разі значній більшості з них, - природні поля для їх діяльності як тому, що національні мови, - найбільш визначена і найбільш важлива у практичному відношенні відмінність людських порід, - є найбільш природним зв'язком окремих осіб певних національних мас і найпередовіших громадських діячів з цими масами, так і тому, що, за небагатьма винятками, - люди однієї породи посіли на землі країни з більш чи менш однорідними умовами для ведення господарства і побуту взагалі" [6].

З особливим інтересом учений підходить до аналізу національних явищ як складової політичних процесів. Зокрема, він підкреслює нерозривність національної та політичної сфери діяльності людини, людських спільнот. Для нього саме нації виступають активним, діяльним учасником історичного процесу, повноцінним суб'єктом творення історії людства. Узагальнюючи історичний досвід, дослідник вказує на існування органічного, історично зумовленого зв'язку між національною та політичною організацією, який простежується від давніх часів до сучасності: "От тому і перші

широкі правові об'єднання - держави, утворились, і при цьому з найменшим насильством, в областях, однорідних національно, і у багатьох випадках і до цих пір не виходять із меж національних, так що у політичній термінології і до сих пір слово *народ* (populus, peuple, власне гасе) і держава (status, etat, - власне empire) вживається водночас і однаково замінюється словом - natio, nation" [7].

Однак, *при розгляді концептуального арсеналу Драгоманова помітна тенденція до недостатнього термінологічного розмежування етнічних, соціальних і політичних понять в його творах*. Наголошуючи на системності, єдності та взаємозв'язку різних аспектів суспільно-політичного розвитку, він уникав деталізації понятійного апарату. Інколи Драгоманов замінював аналіз окремих понять частим їх вживанням у загальному, часом навіть вичерпному синонімічному смисловому ряді.

Через таку теоретичну невизначеність у його працях непросто знайти розв'язання питання про генезу націй, про час їх формування в Європі. Вчений висловлював незгоду з популярними тоді уявленнями, що нації постають як результат буржуазної цивілізації, як наслідок формування капіталістичних націй-держав, з єдиним національним ринком, національною буржуазією та пролетаріатом тощо. Йому видається, що ця соціально-економічна детермінанта оцінки національно-етнічних процесів є не достатньо продуманою, занадто однобічною. На противагу цьому Драгоманов наголошує, що національності старші за всі буржуазії, мотивуючи це твердження тим, що у "новій Європі вони себе вже почували в XI ст." [8].

З вищенаведеного можна запідозрити Драгоманова у недостатній увазі до змісту окремих понять, які він використовував, або, принаймні, у тому, що він не чітко розмежовував такі поняття, як "етнічне" і "національне", а відповідно й "народність", "нація", "народ". Хоча він багаторазово користувався ними у різних текстах і контекстах, та завершеної понятійної визначеності в його працях не знаходимо. Це пояснюється тим, що в спеціальній літературі Драгоманов здебільшого уникав термінологічних суперечок на цю тему, можливо, вважаючи a priori, що про це серед фахівців-етнографів і фольклористів "вже домовлено". Натомість він вдавався до певних термінологічних дискусій та уточнень на сторінках своїх неспеціальних публіцистичних праць. При цьому не міг не "полегшувати" вагу академізму у визначеннях стосовно національно-етнічних проблем, які вживав у літературі для масового читача. Тому, дослідникам його творчості доводиться "реконструювати" з розрізнених елементів його розуміння нації та національних ознак тощо. Наприклад, з опису становища євреїв в Україні можна уявити, які саме характеристики нації вчений визнавав за

суттєві, важливі: "З першого разу може навіть видатись зайвим доводити, що євреї на Україні становлять особливу націю, об'єднану між собою фізичними і психологічними расовими ознаками і окремою мовою (в основі німецькою); національна особливість євреїв посилюється ще їх релігією, що представляє поки вельми незначні сектантські відмінності... Одну з найважливіших особливостей становища єврейської нації на Україні складає, окрім відсутності під ногами і суцільної території, ще її становість" [9]. Таким чином, серед найважливіших ознак конкретної нації ми зустрічаємо у цьому прикладі фізичні, психологічні, мовні, територіальні, релігійні та соціальні характеристики. Перелік достатньо вагомий, хоча сукупність ознак ще не відтворює "сутнісну" характеристику нації. Така універсальна характеристика все ще залишається завданням наукових дисциплін, що мають на меті вивчення етно-національних феноменів.

Звертаючись до наукових принципів, з якими учений підходив до аналізу національних явищ і процесів, доречно згадати його ранні фахові настанови щодо вивчення історії. Відомо про пріоритет універсальних, цивілізаційних підходів Драгоманова до пояснення історичних і політичних явищ. Утім, це сприйняття, без відповідних обмовок, може створити хибне враження про нього як науковця. Йому було притаманне не лише проголошення устремління до системного, універсального дослідження соціально-політичних і культурно-цивілізаційних явищ. **Він прагнув до виваженого, комплексного наукового підходу, який поєднував би врахування світових, загальних тенденцій та національної специфіки явищ, що розглядаються**. Характерна драгомановська настанова: "Історик повинен встановити життєву тяглість явищ у житті кожного народу окремо, не підпорядковуючи їх заздалегідь ніяким логічним і моральним визначенням, не втискуючи їх у рамки т. зв. загально-людського життя" [10]. Інша справа, що поєднати в практиці наукових досліджень (не кажучи вже про мінливу громадсько-політичну діяльність), сувору чистоту методологічних принципів із потребами поточного моменту, а також із рівнем готовності адресатів наукових і публіцистичних творів до сприйняття певних ідей та пропозицій було не просто, що засвідчує й драгомановська теоретична спадщина.

Наукові висновки Драгоманова щодо національних проблем базувалися не лише на основі тогочасних філософських напрямків, етнологічних досліджень німецьких, британських, французьких та італійських учених - вони спиралися ще й на його професійну підготовленість як історика, фольклориста, етнографа. Майже все краще, продуктивне, творче, що було властиве цим науковим дисциплінам у другій половині XIX ст., не проходило повз увагу до-

слідника, залишаючи помітний слід у його розвідках, у наукових орієнтаціях, інтелектуальних пошуках. Драгоманов ретельно вивчав сучасну йому фахову літературу, цілеспрямовано підбирав і використовував новинки тогочасної суспільно-політичної думки, вимогливо ставився до врахування найновіших досягнень науки у власних працях і в працях своїх колег.

Політичне спрямування наукових зацікавлень Драгоманова у царині етнічно-національних проблем вимагало від нього визначення теоретичного інструментарію пошуку достовірних, відповідних реальності знань. Особливо плідно йому вдалось попрацювати у етнографії та фольклористиці, як в українській, так і білоруській, російській, болгарській, загальнослов'янській. Досліджував він і окремі етнологічні проблеми інших європейських, а також азіатських народів. Не торкаючись спеціальних аспектів цієї теми, зауважимо, що йому вдалось зробити багато у цій галузі [11]. Така праця суттєво збагатила уявлення Драгоманова про етнонаціональні процеси, дозволила йому зробити низку науковообгрунтованих висновків. Звісно, що і рамки його студій, і методологічний інструментарій, яким користувався Драгоманов-етнолог, належать історії відповідних наукових дисциплін. Та визнання цього факту не затьмарює і не зменшує значення й актуальності зробленого ним.

На відміну від більшості своїх колег, які з міркувань академічної етики або навіть із розрахунків, далеких від наукових резонів, не наголошували на суспільно-політичній мотивації своїх фольклорних та етнографічних студій, Драгоманов же не приховував, для чого і для кого він займається цими питаннями. "Тільки ретельне й систематичне збирання етнографічного матеріалу і потім таке ж дослідження їх дасть можливість визначити, наскільки точні всі наші уявлення про народне життя та світогляд і яку надію на успіх можуть мати всі дії, спрямовані на ці речі з боку різних фракцій так званої інтелігентної верстви населення, що стоїть над народом", - декларує він в одному із своїх ранніх етнографічних видань [12]. Надії вченого на віднаходження наукового способу розв'язання національного питання, його прагнення спертись на авторитет наукового знання цілком зрозумілі. Зрозумілі і викликають повагу його застереження щодо визнання наукових методів не достатніми, а тільки необхідними в аналізі такої суперечливої та багатоманітної дійсності, як народне життя, побут, традиції, національна культура тощо.

Етнологічні та етнографічні студії, які бурхливо розвивались упродовж XIX ст., далеко не завжди давали переконливі відповіді на питання: що таке нація, народ, яка специфіка кожної національної культури, що становить головне, властиве тільки цій нації, а

що другорядне, а також привнесене ззовні у її національно-духовне життя. Брак фактичного матеріалу, політична заангажованість, ідеологічні упередження накладали свій відбиток на висновки академічної громадськості в Росії та Австро-Угорщині. Врахуємо, що за плечима вченого, особливо в Росії, стояла не стільки Кліо або інша Муза, а, насамперед, такого роду колега, як Юзефович і налагоджений репресивний апарат влади [13]. Додамо, що наукова полеміка і в ті часи велась не лише з позиції пошуку "абсолютної істини" чи співставлення відносних істин у їх більшому чи меншому наближенні до "абсолюту", а й з точку зору "вигідності", відповідності уявленням, які схвалює "начальство". Можемо уявити, наскільки непростим був творчий шлях дослідника, що вивчав національно-етнічні процеси, особливо якщо його висновки пропонувались широкому загалу, йдучи у розріз з настановами пануючої ідеології, інтересам її "блюстителей". З іншого боку, на дослідника чатувала й загроза "полегшеного", надраціонального пояснення проявів національного життя, спокуса формулювання теорій, що пояснюють усе і разом з цим нічого.

Драгоманову доводилось протистояти водночас поліцейсько-ідеологічному контролеві й натиску "спекулятивної", ірраціональної тенденції у вивченні національних процесів (див., напр., його протести проти ненаукового пояснення окремих явищ минулого, на основі якого пропонувалось вибудовувати картину міжнаціональних відносин: "А хіба навіженна Духинщина Партицького фельетонів, як і кінець брошури Огоновського про Шашкевича, есть об'ективно-наукове ознайомлення люду з укр. націон. ідеею? Коли в москалів нема пісень, і вони неспособні до науки, - коли вже Андрій Боголюбський звався москалем і був фіном (я колись читав в одній польській книжці, що він був кітаець?), то після того нема вже брехні й дурости, котру й не можна було сказати. А коли всі такі дурости ще робляться догматом політичної лояльності, то вже не знаю, як і жити людім у таких землях" [14].

Вчений щиро визнавав слабкість сучасної науки в цих питаннях: "Наука ще не вміє показати, що таке справди суть дух якої небудь породи (нації. - А.К) людської, і поки що ознакою породи служать більше поверховні одміни її, напр. мова, ніж середні, т. наз. "світогляд". Цей "світогляд" складається з різних річей, між инчим з віри й науки, котрі завше переходять од породи до породи. Окрім того цей "світогляд" міняється в міру того, як яка порода переходить з одного ступня історичного на другий. Далі й у тому, що ми звемо частіще всього народом, в мужицтві, в котрому люде подібніші одні до одніх, єсть все таки одміни в світогляді. От через що треба бути обережніщими з такими словами, як світогляд народній"

[15]. Визнаючи ці труднощі, Драгоманов вважав, що існують можливості для їх подолання. Тому проголошувати сферу національного "табу" не варто, задовольняючись тільки припущеннями та здогадками про природу національного як "речі у собі". На думку Драгоманова, зацікавлений і наполегливий дослідник може наблизитись до розуміння природи етнічних, національних явищ. Висновки етнологічних наукових дисциплін повинні грунтуватись на такому ж фундаменті, як і висновки інших суспільних наук.

Учений відзначав як труднощі, так і невикористані можливості наукового пізнання у цьому напрямку: "Народня словесність, як і інші прояви життя народів, зовсім не тратить значення як матеріал до народної психології і навіть до характеристики національностей. Найновіші досліди тої словесності відкрили лише, що так названа "народня душа" або "національний дух" не є щось стале, але рухаєся, стикаєся з иншими і зміняєся, розвиваєся. А окрім того ті досліди накидають уздечку на дуже поквапні висновки про національні духи, бодай доти, доки на підставі докладного порівняння матеріялів, які збираються ступнево з ріжних країн, не будуть означені як *схожі*, так *ріжні речі* в творах духа народів на земній кулі. Праця коло такого порівняння, можемо сказати, ледве що почалася" [16]. Констатація початкового стану наукового пізнання накладала обмеження і на можливості Драгоманова полемізувати з тими поглядами на національне питання, які він розглядав як ненаукові, необ'єктивні. З нашої точки зору, доцільно вести мову не про те, у чиїх руках знаходилось "істинне" знання про природу національного, а про різні підходи до вивчення цієї природи, про ефективність методик отримання цих знань, про спрямування наукових результатів на вирішення практичних культурних, соціальних і політичних завдань. З цього погляду, відкритість творчої "лабораторії" Драгоманова, його пізнавальний ентузіазм і, водночас, наукова самодисципліна та самокритичність справляють позитивне враження.

Наприклад, порівняємо драгомановські погляди з тогочасними науковими і, що більш важливо, поширеними в Європі суспільними уявленнями про нації, їх "ієрархію", які претендували на вирішення питання: кого вважати представником справжньої, "культурної", "історичної", державної нації, а кого віднести до чогось меншовартісного, отже, гідним бути лише об'єктом впливу і засобом реалізації цілей "великих народів". Драгоманов взяв активну участь у науковому розхитуванні цих уявлень про обмежене коло "історичних" націй, що виконують важливу цівілізаційну місію, опротестовуючи, заперечуючи цей підхід як науково неспроможний.

З надією знайти вихід із нетрів наукоподібної софістики, що супроводжувала дискусії про національні питання, Драгоманов вдавався не тільки до філософських, історичних, логічних аргументів. Він спрямував вістря своєї критики проти самого поняття "історична", державна нація. Йому, вважаємо, вдалося захитати авторитетність цієї концепції. Відмежування ним сфери етнічного, етно-культурного та етнополітичного (кажучи сучасною мовою) від сфери державно-політичного вже було важливим внеском у розвиток політичної думки. Дезавуюючи наукове значення концепції народів "історичних", "покликаних та обраних", Драгоманов відповідав нагальній потребі інтелектуальної легітимізації, наукового обгрунтування національних процесів, що проявились у Центральній та Східній Європі, починаючи з революційних подій 1848 р. Таким чином, він сприяв історично назрілому вивільненню поняття "нації", "народ" від поняття "держава", "державна нація". Особливо важливим це понятійне протиставлення було в умовах Східної Європи, насамперед, для народів, що знаходились у державних рамках Австро-Угорської, Російської, Оттоманської та Германської імперій. Наприклад, Драгоманов із обуренням змальовував становище в Російській імперії: "...мабуть ніде не існує такого змішання понять про державу і національність, як це досі має місце в Росії: освічені люде всіх национальностей в Росії (від 1864 навіть також і в Польщі) відчужувалися все більше і більше від мас своїх соплемінників як щодо мови, так і щодо знання умов їхнього життя, і коли вони мають якесь поняття про народ, то розуміють під цим тільки народ державної національности, тоб-то народ великоруський, котрий звуть просто "русський" [17].

Поборюючи монархічно-легітимістські, імперські, великодержавницькі уявлення про нації і народи, Драгоманов ретельно добирав аргументи на захист права на самостійне життя тих народів, які розглядались панівними націями як недержавні, нездатні до незалежного політичного, навіть національно-культурного життя. Ідеологічним зазіханням цих "старих" націй, які сформували власні держави, затвердили свої національні права не тільки на політичному та юридичному рівні, але й у різних сферах культурного та соціального життя, Драгоманов протиставляє концепцію націй "мужицьких", "націй плебсйських".

До такого визначення він прийшов не одразу. Спершу поняття "плебсйськості" застосовувалось ним для характеристики соціальних відносин, соціальних явищ у межах окремих народів, для опису соціальних структур певних держав. Він намагався пояснити своє розуміння такого підходу: "Поперед усього, як бачу тепер, треба визначитись, як я розумію слово "народ" у різному значенні слова:

natio, populus, plebs. У сенсі етнографічному і де є однонаціональні держави, до державної natio, звичайно, належить сукупність усіх класів населення певного племені. Але і тут головна маса народу, і тому populus, здебільшого, є plebs. Ця маса, "чернь", plebs - люди м'язової праці - є годувальник і вищих класів" [18].

Пізніше цей термінологічний релікт своїх античних студій він наповнює новим теоретичним змістом і використовує у характеристиці соціально-етнічних, власне національних явищ. Виходячи з факту, що більшість народів Східної Європи внаслідок тривалого бездержавного існування та під тиском панівних націй, їх асиміляційної політики втратили свої "вищі класи", Драгоманов нерідко вважав за можливе ставити знак рівності між представниками "трудової" більшості, плебейськими масами такого народу та певною нацією в цілому. Таким, у своїх принципових рисах, було його бачення українського народу.

Надто спрощено твердити, що Драгоманов "відмовляв" нетрудовим верствам тієї ж самої нації у праві вважатись її членами. Він лише наполягав, що: "Нині взагалі з людей всіх так званих вищих класів гідні поваги тільки ті, хто з найбільшою свідомістю переходять на бік маси, plebis, тобто хто зраджує вищим класам і прагне злитися з масою, передавши їй розумовий розвиток, успадкований від минулої історії з її процесом диференціації населення, досить болісним" [19]. Отже, для нього самого такий *процес "повернення" до власного народу, своєї нації мав рівночасно і соціальний зміст (надія на подолання разючих соціальних конфліктів), і національний сенс: відновлення повноти національного буття за рахунок реінтеграції у відповідне суспільство зденаціоналізованих "вищих верств", якщо ті служитимуть власному "простому народу".*

Драгоманов неодноразово замислювався над духовно-культурними і політичними перспективами "бездержавних" народів Східної Європи. Такі роздуми приводили його до переконання, що у цих народів, незважаючи на їх складну, інколи трагічну долю, є не тільки минуле, але й майбутнє. Вони зовсім не приречені стати "гумусом" для розквіту народів "державних", "історичних", вони можуть і будуть гідними членами людської цивілізації. Наприклад, у полеміці з відомим російським революційним ідеологом П. Лавровим, Драгоманов так висловлював свої погляди: "Але Ви маєте на увазі тільки національності державні, а я кажу переважно про національності мужицькі, в яких бачу один із сильних факторів соціальної революції і відміни феодально-державного ладу і таких самих міжнародних відносин" [20].

Отже, на його думку, "плебейські" нації Східної Європи (у Західній Європі такими ж "мужицькими" націями вчений називав ір-

ландців, каталонців тощо) мають потужний потенціал розвитку, становлять динамічну силу перетворення європейських відносин. Навряд чи можна заперечити цей висновок ученого. Такі "недержавні", за життя Драгоманова, нації склали основу і соціальних, і національно-політичних, і міжнародних конфліктів у Європі. **У цілому вчений не помилився, звертаючись до концепції націй "плебейських", розглядаючи їх як рушійну силу розвитку європейської цивілізації, намагаючись заохотити східноєвропейську інтелігенцію до пропозиції програм національно-культурної та політичної діяльності, які відповідали б потребам цих націй**. Він намагався також переконати західноєвропейських інтелектуалів, що рухи, які виникають на сході континенту, - природний процес, з яким треба не просто рахуватись, але й допомагати йому в інтересах безпеки та розвитку європейської цивілізації як цілості.

З іншого боку, таке розмежування і протиставлення "національного" та "державного" в працях Драгоманова ставало свого роду світоглядною "інерцією", здійснювало певний гальмівний вплив на зміну його поглядів. Енергія "розриву" з "державним" в ім'я "національного" підштовхувала Драгоманова до роздумів над альтернативними проектами майбутнього облаштування "плебейських" націй, заохочуючи негативізм ставлення ученого до їх державно-політичної організації. А це змушувало його роками обмірковувати певні теоретичні сурогати замість державної організації. Певний відбиток на пошуки дослідника наклало і те, що для українців та більшості інших народів Сходу Європи держави, з якими "знайомила" їх історія, були нічим іншим, як ворогом, знаряддям національного гноблення, соціального визиску та джерелом матеріальних негараздів. Це, поряд із іншими особливостями світогляду вченого, формувало специфіку драгомановських політичних поглядів на національно-політичні проблеми.

Важливою інновацією Драгоманова, яка оцінювалась із полярних позицій сучасниками та наступниками, було його уявлення про національний вибір кожного громадянина як процес добровільної та свідомої асоціації, ідентифікації свого індивідуального "я" з національним "ми". На наш погляд, ці питання Драгоманов не міг вирішувати в інший спосіб. В умовах, коли найбільш багаті, освічені, тобто, елітарні представники його власної нації сторіччями, під примусом або через спокуси, змінювали свою національну належність, свої національно-культурні орієнтації з українських на польські, російські, угорські, румунські тощо, виступити в цьому питанні з інших позицій було би "сміливо", але навряд чи доречно. "Ні в яких справах, а тим менше в справі національній не можна накинути людям ортодоксії. Кожний вільний переінити свою на-

ціональність, як хоче, і коли ваші "москвофили" взнають себе за один народ з пижегородцями. - до того уряду нема діла", - пояснював він власну позицію [21].

Але наголошення Драгомановим на добровільності національної самоідентифікації, на необхідності забезпечення демократичності процесу індивідуального вибору власної національної належності зовсім не мало на меті "руйнацію" української нації, як і будь-якої іншої нації, як це здавалось (здається?) ортодоксально налаштованим його критикам, що дивляться на творчість Драгоманова виключно з націоцентричних позицій. По-перше, у тогочасних умовах добровільність національного вибору була єдиним принципом, що міг бути протиставленим імперському тискові на сам процес національної ідентифікації. Боротьба за визнання права на цю ідентичність становила дійсне, а не вигадане завдання будь-якого національного руху в Східній Європі. По-друге, Драгоманов усвідомлював, до кого він звертався і про кого йшла мова - адже не про східноєвропейське, зокрема, українське селянство, стихійно-етнічний рівень самосвідомості якого для вченого не був відкриттям і новиною. Мова йшла про представників тих верств, які в нових соціальних умовах набували все більшої мобільності. А панівна імперська культура, налагоджена та досить ефективна мережа інститутів соціальної мобілізації на користь панівної нації, імперського центру, спонукали їх пов'язувати власне майбутнє зі зміною свого соціально-культурного (а відтак і національно-етнічного) статусу з "мужицького" (або близького до нього) на більш високий, "престижний". Це було не можливо без ототожнення самого себе з панівною в державі (Російська імперія) або окремому її регіоні (Австро-Угорщина) нацією.

Тому Драгоманов вів мову про те, що протистояти цьому процесові можна апелюючи не до "голосу пращурів", а до інших "нових цінностей" Якраз тих, носіями яких в очах тогочасної інтелігенції були провідні наукові, культурні, частково політичні діячі "державних націй". У цих умовах обрання своєї, "мужицької нації" означало не просто перетин морального Рубікону, а було вибором політичним, відмовою від служіння імперському поневоленню, вибором на користь служіння силам поступу, демократії та свободи. Залишити без уваги такий морально-політичний мобілізуючий чинник було би не розумно, та й будь-який інший принцип (голос крові) суперечив поглядам Драгоманова на місце і роль людини у політичних процесах.

Маючи на меті те ж саме, що намагались обстоювати представники культурницького, етнічного націоналізму, принаймні, **в намаганнях захистити національну самобутність, оригінальність та**

цілісність, Драгоманов пропонував принципово інший шлях реалізації національних цілей та цінностей і намагався знайти теоретичні обґрунтування цих устремлінь і прагнень. Драгомановські теоретичні уявлення про роль націй, про зміст і форми національного тяжіли до узгодження раціонально-наукового та нормативно-ціннісного підходів (наповненого його емоціями обурення проти будь-яких проявів гноблення, придушення панівними націями націй бездержавних, сильнішими - слабших, а також неприхованого співчуття справедливій боротьбі за рівноправність і рівноцінність національного розвитку кожного народу). За своїм принциповим змістом вони були близькими до поєднання розуміння нації як органічної цілості, історичного феномену і динамічної спільноти. Зміст і значення цієї цілості національного Драгоманов розглядав в історичній перспективі, через призму плюралістичного, багатофакторного аналізу, наголошуючи на необхідності "урівноваження" націоцентричного бачення етнічно-соціальних процесів індивідуалістично-гуманістичними, універсально-цивілізаційними підходами, що накладало виразний відбиток на понятійний апарат і на концептуальну специфіку його теоретичних поглядів з національної проблематики.

Б) Національна ідея і національні рухи: історична роль і політична перспектива

Драгомановські тлумачення таких важливих понять, як національна ідея, національне відродження, національні рухи позначені виразними теоретичними особливостями. Учений користувався цими поняттями, наповнюючи їх змістом, який відрізнявся певною оригінальністю, авторським "прочитанням" широко вживаних у другій половині XIX ст. визначень. Насамперед, привертає увагу його **розуміння процесів національного відродження народів Східної Європи**. Він розглядав їх як прояв універсальної суспільно-політичної боротьби за свободу, демократію, просвіту й наголошував, що процеси національного відродження є частиною "того загального змагання до зільяння станів, яке характеризує новійший період історії просвічених суспільностей". Тут же він додавав, що "национальні руські відродини не можливі без розвою духа самопізнани в так називаній простій клясі до свідомості, що власне вона й є висша кляса, якою працею держиться все, аж до повного посвячення патріотів справі просвіти та добробутку народних мас у дусі передових ідей нашого часу" [22]. Вдаючись до такого соціального прочитання процесів національного відродження, Драгоманов, на наш погляд, висловлював у категоріях тогочасної соціології оригінальне розуміння того,

що *процеси, які отримали назву національного відродження, мали своїм спрямуванням утворення з різних соціальних верств і груп "одноцільних" соціально-етнічних спільнот - націй, і що провідна роль у цих процесах належить саме широким верствам народу, соціальним низам, передовсім, селянству.*

Концентруючи увагу на ролі селянства як основи національного будівництва, як класу, покликаного виступити основною рушійною силою, (а не просто "будівельним матеріалом" націотворення) Драгоманов рівночасно застерігав інтелектуалів-співвітчизників від некритичного ставлення до селянства. Він попереджав про небезпеку нехтування фактом обмеженості творчих можливостей селянства у формуванні національної культури, а тим більше національної політики. **Йому доводилось неодноразово вказувати на помилковість романтизованого ставлення до селянства**, наголошуючи, що хибне сприйняття ролі та можливостей селянства призводитиме не тільки до теоретичних, але й до власне практичних помилок. "Можна подумати, - нарікав він на сторінках "Громади", - що українські дописувачі й досі мало одійшли в своїх громадських думках од "хлопоманії" 60-х років, коли "українофіли" звертали увагу виключно на селянина-хлібороба, як на "чистого українця", коли українські "етнографи" мало були знайомі з "западними" громадсько-господарськими (політично-економічними) справами, а до того навіть хвалились тим, що українець - "хлібороб-хуторянин" і "індівідуаліст" по природі" [23].

Вбачаючи у становленні та політичному утвердженні "нових" націй Східної Європи закономірне явище, якому належало майбутнє, він критично розглядав проблеми формування цих націй, процеси їх самоусвідомлення і боротьби за культурні, соціальні та політичні права. **Йому була притаманна виразна зосередженість на недоліках, негативах національного розвою народів, що виборювали своє право на існування та розвиток у несприятливих зовнішніх умовах**. Так, зокрема, він відзначав гальмівний вплив необхідності відстоювання власних національних прав "за будь-яку ціну" на сам процес національно-культурного розвитку східноєвропейських націй: "У наших же слабих чисельно західних суплемінників боротьба за національність у її зв'язкі з політичними хитаннями та крутійствами, з доконечністю доказувати право на національне існування, обороняти свою народність від обмов і понижень доводить до такої тенденційності, до такої дрібноти ідей і змагань, яка не сприяє виборові широких доріг духовної праці і, думаємо, навіть помагає здрібненню талантів" [24].

Особисто йому було зрозуміло, що в основі таких негативних явищ - цілком умотивований страх за свою національність, за долю

власного народу, якому загрожували асиміляційні впливи з боку панівних націй Російської та Австро-Угорської імперій. Але він вважав за необхідне попередити інтелігенцію про наслідки розвитку такого комплексу національних почуттів: "Вічний острах за свою національність убиває дух критики, розвиває неприхильність до загальнолюдських змагань, які здаються не одному немовби зрадницькими і в ім'я яких дійсно партії, що належать до національностей сильнійших, позволяють собі виправдувати свій нагніт над слабшими та більше відсталими. А тим часом, здавало би ся власне, що патріотична справа оборони народності лише тоді й може бути міцна, коли вона сходиться зі справою загальнолюдського поступу культурного та соціального, і що її розробленню й заведенню її ідей у маси свойого народу та зображенню життя тих мас із погляду, що виходить із тих ідей, і повинні би посвятити свої сили патріотичні партії слабших народностей" [25].

Небажання беззастережно визнати цінності національного відродження "альфою й омегою" зусиль інтелігента, якщо вони не відповідають потребам особистості, запитам суспільного розвитку, що втілювались у магістральні, з його погляду, тенденції розвитку європейської, світової цивілізації, відчутно позначалось на ставленні Драгоманова до ролі й змісту національної ідеї. Він визнавав її особливе значення, актуальність її формулювання для кожного народу, що став на шлях свого розвитку, який усвідомлює себе національним цілим і який здатний відповідати своєму національному покликанню. Але, звертаючись до теоретичного аналізу національної ідеї, Драгоманов не розглядав її як щось одвічне, іманентно притаманне кожній нації, як якусь сакральну субстанцію, "священний вогонь", котрий належало передавати з покоління в покоління. *Для нього вона була радше "summa summarum" національних прагнень, проектом майбутності, спонукою до дії в сучасності. Він намагався використовувати її як "дзеркало", в якому національному колективу треба тверезо й критично оцінювати себе, порівнюючи свої устремління з тим, чим він є, а головне, співставляючи свої досягнення зі здобутками інших, розвинутих націй.* Звідси в його творах знаходимо так багато застережень, зауважень, заперечень стосовно тих чи інших варіантів національної ідеї, її визначення, тлумачення, апології сучасниками. І, навпаки, рідко зустрічаємо спроби дати усталені формулювання.

Драгоманову органічно були неприємні насичені інтуїтивними припущеннями, емоційними переживаннями та неаргументованими рефлексіями визначення національної ідеї. Він вважав такі "загальні" розмови на цю тему проявами недостатньої освіченості, інтелектуальної недисциплінованості, свідченням браку ерудова-

ності, врешті, простого незнання предмета обговорення. Ось один приклад драгомановської реакції на чергову спробу висловити українську національну ідею засобами літературного твору. Критикуючи І. Нечуя-Левицького, Драгоманов закидає йому те, що той: "... у своїм запалі до ідеї народності, бачиться, забуває, що ся ідея далеко не є ані виключним, ані навіть головним діячем в житті збору людей, називаного народом, ані тим менше виключним діячем людського поступу, а лиш одним із багатьох інших" [26]. Звичайно, письменник і не зобов'язаний давати всебічне формулювання національної ідеї, гідне наукового трактату, але Драгоманов це не брав до уваги. Частково таку його прискіпливість, якщо не в'їдливість, можна пояснити специфічною, не властивою власне художній літературі роллю, яку відігравало українське "красне письменство" як замінник вільної преси і вільної національної школи. Воно було змушено як у XIX ст., так і в XX ст. брати на себе функції національного трибуна, до певної міри навіть національного лідера та організатора. Тому Драгоманов мав деякі підстави вимагати від художніх образів відповідності смисловому навантаженню.

З іншого боку, в аргументах драгомановської критики була своя, вагома доля правди, те раціональне зерно, повз яке часом проходили речники національної ідеї, представники інтелігенції країн Східної Європи. Якраз їм він і нагадував: "Після 1848 р. виявилось, що національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські (примір не тільки Венгрії й Германії, а й самої Італії, де національна ідея тісно зв'язувалась із всеєвропейським ліберальним рухом), а часом без других культурних ідей може служити джерелом великих помилок (примір союзу слов'ян з реакцією в Австрії); виявилось, що питання політичні, культурні, соціальні мають свої завдачі, по крайній мірі, стільки ж важні, як і національні, і для котрих національності можуть бути тільки грунтом і формою варіацій" [27]. Застерігаючи проти "засліпленого", однобічного, апологетичного сприйняття національної ідеї, нагадуючи про мінливість, багатовимірність суспільного, національного життя, Драгоманов був на належній теоретичній висоті, його зауваження мали сенс і справляли вплив на сучасників.

Розглядаючи значення національної ідеї як стрижня нового масового світогляду, ідеології суспільно-політичних, національно-визвольних рухів, Драгоманов аналізував їх значення та історичну роль, вказував на перспективу цих рухів у контексті розвитку міжнародних, міжнаціональних відносин у Європі. Важливо відзначити, що, на відміну від революційних і ліберальних діячів свого часу, **він наполягав на першочерговості вирішення завдань національного звільнення** для народів, позбавлених національно-

політичної свободи, можливостей культурної самореалізації. У цьому він був категоричним. Спостерігаючи за розвитком визвольної боротьби народів Балкан у 70-х роках XIX ст., він доходив однозначного висновку: "Одні токмачать, що нинішня слов'янська боротьба не їх справа, тому що ведеться за старий принцип, національності, - і забувають, що є неухильна історична черга засад, за якою серб чи болгарин, поки не звільниться від турків, буде глухим до всього іншого, окрім питання про це звільнення" [28]. Розуміння історичної логіки політичних процесів, усвідомлення черговості вирішення завдань визвольних рухів та й особисті симпатії людини, яка відчувала себе представником поневоленої, упослідженої, але гідної кращої долі нації, - все це приводило Драгоманова до **визнання за національно-визвольними рухами надзвичайно важливої ролі**, симпатії до тих, хто боровся за повне національне визволення.

Ця настанова не заважала, а навпаки зобов'язувала його до уважного розгляду проблем, які породжували процеси національного відродження, до формування, розвитку і піднесення національних рухів народів Східної Європи. Цікавою видається спроба вченого запропонувати певні критерії оцінки національних рухів: "користь і ідею народності в кожній країні й стороні можна докладно зміряти лише степенем дібр моральних і економічних, які вона бажає або здатна дати особам, на котрі змагає розпростори-ти свою діяльність. Із національних рухів, що захоплюють держави й провінції Європи протягом теперішнього століття, лише ті мають у собі поступові ідеї, які ведуть до автономії та самоозначення сторін, із розбиттям виключно феодальних і поліційних зв'язків між ними, до демократизму та наближення знання до розумів і почуття мас" [29].

До такого диференційованого підходу в оцінках значення національної ідеї, національних рухів Драгоманова спонукала строката картина процесів, що відбувались у Східній Європі, різноспрямовані очікування суспільних груп від національного відродження, необхідність визначення місця інтелігенції у цих процесах, у тому числі її власної ролі у творенні відповідних національних колективів. *Виступаючи з гуманістичних, "людиноцентричних" позицій, Драгоманов нагадував, що національні рухи несуть із собою не лише тенденції до свободи, розвитку, поступу, а й певні небезпеки, які треба помічати, вивчати і вчитись долати.* Тим, хто був схильний не визнавати існування таких небезпек, він нагадував, виходячи з українського досвіду: "...початком національного відродження і пропаганди українофільства було збудження расових ненавистей (признаймось нелицемірно у цьому хоть серед себе)" [30].

Моральні, політичні недоліки національних рухів, про які так багато розмірковував Драгоманов, не заважали йому доходити до зважених, поміркованих підсумкових оцінок. По-перше, відзначав він, національні рухи треба оцінювати за їх результатами, саме за тим, до чого вони приводять певний народ, конкретне суспільство. Тобто, уточнював він, якщо "якийсь національний рух усе ж таки доведе до встанови краєвої та народної самоуправи, до підняття добробуту та просвіти мас, сих дійсних двигачів народності, то історик мусить признати сей рух поступовим, невважаючи на ретроградні та негуманні зигзаги його ходу" [31]. По-друге, оцінюючи зміст і спрямування національних рухів, учений розкриває сенс власних настанов, які зумовлювали його критичні зауваження щодо недоліків національних рухів. Отже, національні рухи Драгоманов воліє розглядати з точки зору їх відповідності "кращим змаганням століття": ідеям волі, рівності, розуму. Ідеальним спонукальним мотивом його оцінок змісту та значення національних рухів, за його визначенням, було "натуральне бажання, аби національні рухи й починали попросту пропагандою сих змагань і [йшли. - А.К] дорогами, що просто ведуть до тріумфу" цих визначальних ідей [32].

Таким чином, драгомановське бачення ідеального, нормативного змісту національних рухів надихалось уявленнями про необхідність їх спрямування на шляхи всесвітнього прогресу, всебічного культурного, соціального, матеріального і духовного розвитку кожного народу, який пробуджувався до самостійного національного життя. *Виходячи з цих теоретичних уявлень, він приділяв особливу увагу боротьбі з проявами тих процесів, які, на його думку, шкодили, гальмували, спотворювали реалізацію національними рухами своїх історичних завдань.* Основними інструментами "контролю" за нормальним (не "патологічним") розвитком національних рухів учений вважав науку, опертy на її досягнення освіту (і просвіту), змагальність різних течій національних рухів за право найповніше виражати загальнонародні, національні прагнення.

Природно, що Драгоманов як науковець покладав особливі надії саме на науковий аналіз змісту, спрямування та розвитку національних рухів і вважав за можливе в такий спосіб подолати впливи ірраціональних, на його думку, реакційних почуттів, що їх він називав націоналістичними. На цих вимогах він послідовно наголошував у своїх спеціальних працях ("Але вже й тепер, - відзначав Драгоманов, - порівняннє напр. пам'яток словесности, які доторкаюся той самої теми у ріжних народів, наводить на цікаві здогади і навіть красше рисує особливості народних характерів, бодай в певну епоху, хоть і не сталі, - ніж колишні поквапливі висновки виключно націоналістичного характеру" [33]. У необхідності до-

тримання таких наукових вимог він намагався переконати і інтелігенцію східноєвропейських народів, насамперед, своїх співвітчизників.

Раціоналістичні пріоритети Драгоманова в аналізі національних рухів чітко позначились на його розумінні вартості національних символів, національних прикмет. Він здебільшого негативно ставився до спроб "канонізувати" ті чи інші національні прикмети як непорушні, освячені часом атрибути певної нації. Його критика цих спроб часом була дошкульною, інколи надмірною. Зміст драгомановського підходу до актуальної, особливо в часи становлення ідеології українського визвольного руху, проблеми національних символів розкриває такий уривок з його праці: "В усякім же разі, наші Демиди не мають права тільки себе одних вважати за вірних представителів україполюбського народолюбного руху. Коли вже їм непремінно хочеться признавати яких богів і святощі національні чи вважаємі за такі через те, що вони давно позичені, - за щось вище для них від критики, то мусять же вони, при теперішньому настрою освічених людей, признати за другими своїми земляками право на свободу від таких культів і не об'являти їх зрадниками своєї нації лишень за те, що вони не хотять плутатись в нетрях національних інстинктів, а хотять служити своєму народові, і вкупі автономії і розвитку його національності, під контролем думок інтернаціональної науки і справедливості" [34].

Чи значить це, що вчений і громадський діяч взагалі був проти певних усталених, визнаних у національному масштабі символів національної єдності, національної "окремішності"? Думаємо, що це не зовсім так. Він передовсім виступав проти консервації архаїчних, домодерних, а тим більше регіональних особливостей національно-культурного, духовного життя як загальнонаціональних атрибутів. На місце "ретроградних", вироблених давнім минулим, символів Драгоманов прагнув поставити нові, сучасні символи національного відродження, нові дієві атрибути причетності до національного "ми". *Для інтелігенції таким модерним "культом" він пропонував усебічне посвячення себе на користь власного народу, служіння потребам національного розвитку, освіти, організації боротьби за інтегральне визволення.* Заперечуючи достатність "іконостасу" раннього, культурницького націоналізму, Драгоманов фактично **запроваджував нові, модерні символи, якими оперував націоналізм політичний.** Особливе місце серед них відводилось ідеї національної єдності, впровадженню нових критеріїв, системи "сигналів" діяльної причетності до творення, захисту і розвитку своєї нації. При цьому його надмірно-критичне ставлення до символів минулого, бажання переглянути значення цих етно-культурних оз-

нак на користь цінностей поступового, "безпомилкового" розвитку нації, призводили до полемічних перебільшень, перегинів, часом і до недооцінки значення історичних аспектів знакових символів національної самосвідомості.

Для Драгоманова такі складові національної свідомості, як історична пам'ять, культурні та соціальні традиції, що дістались від предків, були якщо й не рівноцінні з вівтарем національної соборності, гідним побожного поклоніння, то вже достеменно викликали його шанобливе ставлення. Він наполегливо намагався інтегрувати їх у "пантеон" нових цінностей національного руху. Тільки минуле, якщо звернутись до історичних умов розвитку української нації, завдань становлення її організованого руху, надавало не так уже й багато "придатного" матеріалу, який можна було покласти в основу єдиного, беззастережно визнаного національного "храму соборності" Надто багато відмінностей накопичилось у духовно-культурному розвитку українських регіонів, якщо згадати ці особливості від Закарпаття до Слобожанщини, від Таврії до Волині чи Полісся. Це, на нашу думку, й переорієнтовувало теоретичні зусилля Драгоманова від "реконструкції" символічного ряду загальнонаціональних атрибутів (як це, наприклад, робили діячі польського, чеського, сербського національних рухів) до намагань "сконструювати" його наново.

Важливим загальнотеоретичним аспектом драгомановських поглядів на проблеми національних рухів було його осмислення феномену націоналізму, його ідеології та ролі в консолідації національного колективу. Перш за все він намагався дати не забарвлене емоціями визначення націоналізму як історичного, соціального та ідеологічного явища. Так, зокрема, Драгоманов відзначав його основні характерні риси: "Націоналізм - це прив'язаність у власному народі до того, що робить його найбільш уражаючу ознаку, значить і до того часу історії, коли народ імпонував другим, до того устрою, культурного і соціального, який був тогді, як нарід найменше підпадав вліянню других" [35]. Продовжуючи характеристику націоналізму як впливового історичного явища, Драгоманов переходить до спроб дати йому більш конкретну, пов'язану з сучасністю оцінку, падкреслюючи, що у нації, яка потрапила у неволю або стратила власну державу, "націоналізм зростається з поривами до волі, становиться більш демократичним - і це тілько й дає йому прогресивну силу у XIX в." [36].

Тобто, *Драгоманов не був принциповим "ворогом" націоналізму, а скоріше противником окремих націоналістичних проявів, відповідних їм ідейних течій.* Саме тих, які могли, на його погляд, перешкоджати здійсненню завдань національного поступу, консоліда-

ції національного руху, які ставили під загрозу як "внутрішню" інтеграцію окремих націй, так і розвиток її добрих взаємин з іншими, особливо сусідніми націями. Тому він і пробував відділити "добре" і "зле" у мінливих, багатобарвних, суперечливих націоналістичних проявах. Не зайвим буде нагадати, що і в його творах, і в його практичній діяльності знайдемо чимало прикладів висловлювань, тверджень, навіть і вчинків, які сучасниками оцінювались як цілком націоналістичні, сепаратистські тощо [37].

Ученому було властиве прагнення виокремити в національних рухах (як явищах природних, історичнонеобхідних) позитивні риси їх розвитку від того, що він називав "людиноненависницьким націоналізмом", який він розглядав як зрозумілий, зумовлений реальними причинами, але все ж таки небезпечний супутник процесів національного розвою. Він намагався запропонувати певний поділ, якщо не класифікацію, таких націоналістичних почуттів. Так, аналізуючи світогляд Т. Шевченка, Драгоманов висловлює власні судження про походження націоналістичних почуттів, породжених політикою панівних держав, які гнітили український народ. З іншого боку, він вказує на те, наскільки далеко заходять націоналістичні (в його термінології) претензії на виключність у представників тих націй, які якраз і є джерелом національного гноблення. З цього він робить висновок: "Звісно, було з чого вирости в Ш[евченковому] недоброму серці до ляхів і москалів, дякуючи "Польщі" й "Москві" як державам і панствам. Звісно також, що люде, звикші панувати, або хоч вести перед над другими, вбачають часто "исключительность", "нетерпимость" і т. и. й там, де чоловік породи підбитої просто стоїть тільки за себе, або тільки нагадує, що він ще з своєю породою живий. Таке случается з нами, українцями, в стосунках навіть з такими особами з наших сусідів-панів, котрі себе вважають космополітами й не вбачають самі в себе націоналізму, далеко більшого, ніж у нас" [38].

Звертаючись до проблеми генези націоналістичних почуттів, їх зумовленості та впливів на розвиток суспільства, Драгоманов не розвиває цієї теми далі, обмежуючись тут надто загальним зауваженням: "Ми не станемо розбірати тут довгої справи про те, скільки вростають державні й панські звичаї й у середину народу, ні про те, скільки природна у підбитих другими людей неприхильність і до народів через неприхильність до їх держав і панства" [39]. Якраз уникнення ним аналізу цієї важливої теоретично й політично проблеми свідчить про деякі прогалини у теоретичних підходах ученого і громадського діяча до питань, щодо яких він так часто висловлював слушні думки, в яких він вважав себе за спеціаліста, де його сучасники чекали від нього певних наукових пояснень, якщо не на

відкритів. Доводиться пошкодувати, що ці сюжети Драгомановим були підмічені, але не розкриті належним чином. Принагідно зауважимо, що його емоційна підтримка була радше на боці націй пригнічених, їх "відпорного" націоналізму, аніж на боці представників націй, обтяжених шовіністичними почуттями та перейнятими гегемоністськими ідеями. Наприклад, вартий уваги такий емоційно насичений уривок зі спогадів Драгоманова про своє перебування на Буковині у 1875 р., зокрема про його зустріч та бесіду з місцевим пошмейстером: "Я спитав його, чи він німець, чи русин? Ich kann deutsch und ruthenisch", - відповідав він. З цієї формули видно, що мій Амфітріон ще не дійшов до думки про націю як про якусь колективність. Це атом, котрого доля, а почасти й начальство поставили у примус говорити по-рускому й по-німецькому. В Буковині, та й в усій нашій країні, чимало таких атомів, і живуть вони, сповняючи те, що велить їм грубий егоїзм або воля начальства. Безспорно, що націоналізм для таких індивідуумів, навіть коли він не обходиться без певної долі шовінізму, буде для них ступнем до вищого, до того, що все-таки вони стануть "звірми громадськими", говорячи словами Арістотеля" [40].

У цілому, **ані войовничий націоналізм націй пригнічених, ані агресивний шовінізм націй панівних не були предметом захоплення Драгоманова**. Він наполегливо намагався переконати сучасників у небезпечності, отруйності таких почуттів, у тому, що вони затьмарюють суспільну свідомість, призводять до марнування громадських сил, врешті-решт, буваюють або прямо шкідливі, або просто безплідні для національного розвитку. Під вогонь його критики потрапляли націоналістичні крайнощі різних націй. Він не вважав крайні прояви націоналізму чи то шовінізму "привілеєм" окремих націй, але побічним продуктом розвитку європейських народів, стадією зросту національних колективів. Учений констатував, оцінюючи з такого погляду сучасні йому національні рухи в Європі, що в них бачиться багато протипоступового, антигуманного. Як приклади, він наводив прояви "шовінізму в латинізмі, вояцьке насилування в германізмі та московському слов'янофільстві, клерикалізм у провансалів, фламандців, поляків, аристократизм у мадяр і т.ін." "По більшій частині, - продовжував він, - національні партії починають свою пропаганду безрозбірним вихвалюванням своєї народності в теперішньому й минулому, підлизуванням і приподобою усяким елементам, хоч би й ретроградним, аби лише притягти їх до своїх ідей, проповіді ненависті до сусід і т. ін." [41].

Для громадського діяча і політичного теоретика необхідно було вирішити цілком реальну проблему: як опанувати цією потугою, перебрати її під контроль політичних сил, що стояли або мали намір

стати на чолі національних рухів народів Східної Європи, зокрема українського народу. Тому йому так важливо було "відвоювати" в цьому стихійному просторі національних процесів певне місце, "ухопити" провідні нитки, навчитись впливати на настрої, поведінку носіїв націоналістичних почуттів, поглядів, ідей. Звідси поставала потреба визначити, що є прийнятним, позитивним, а що шкідливим і непотрібним у націоналістичних почуттях і проявах з огляду на цілісні потреби національного руху. Логіку драгомановського підходу, "інтерес" до визначення змісту такого явища, як "націоналізм", до певної міри розкриває такий його коментар: "Але ми маємо приміри, що демонстративна симпатія до деяких мужицьких ознак становиться тілько одним з придатків націоналізму воюючого і зовсім не зобов'язує націоналізм до правдивого демократизму, до підняття прав мужика... У наш вік націоналізм - ця дуже стара пісня, як розібрати її, - часто зв'язуєтъся з новою - про волю і про демократію, народоправство" [42]. **Якраз цей народолюбний, демократичний, ліберальний потенціал націоналістичних почуттів і устремлінь як динамічна потуга визвольних рухів європейських народів і був об'єктом уваги Драгоманова.** Він покладав надії на те, що демократам, лібералам і націоналістам поневолених народів є на основі чого і задля чого порозумітись. "...Хоча націоналісти все блукають у тумані і навіть дурощах, - а все таки у головному питанні - про політ[ичну] свободу, - кожний націоналіст ліберал", - відзначав він з оптимізмом [43].

Спираючись на цей потенціал, спрямовуючи його у рамки організованого, ідейно визначеного національно-визвольного, демократичного руху, Драгоманов сподівався домагатися перетворень, які становили основні цілі його політичної програми. Але цьому вченому було властиве також і загострене (часом, може, і неадекватне) відчуття небезпек, що походять від націоналізму, якщо він стає єдиною, чи то панівною силою у національному русі, коли з позицій захисту власної нації, оборонців її інтересів та прав представники націоналістичних течій переходять на позиції націоналізму експансивного, ексклюзивного, до політики етнічної агресії проти представників інших народів і т.д. Ця небезпека йому бачилась як одна з виразних тенденцій розвитку східноєвропейського політичного процесу. Через це він закликав протидіяти їй вже тоді, коли прояви агресивного націоналізму ще перебували у зародковому стані.

Спостерігаючи за розгортанням подій на Балканах, Драгоманов ще до початку російсько-турецької війни 1877 1878 рр. передбачав, що навіть успішна війна балканських народів проти турецького панування не вирішить усіх проблем, які робили цей регіон нестабільним, вибухонебезпечним. Причинами його зане-

покоєння були не лише очевидні зазіхання великих держав (Росії, Великобританії, Німеччини тощо) на отримання, кажучи сучасною мовою, "контрольного пакету акцій" у проведенні балканської політики. Підстави для тривоги давали факти з міжнаціональних відносин сусідніх, південнослов'янських народів. Указуючи на небезпечність проявів шовінізму в поведінці сербів і болгар у 1876 р., Драгоманов, закликав ці народи замислитись над наслідками таких явищ: "Більш серйозно серби винні у чомусь іншому, наприклад, у тому, що вони розвішують карти Сербії з кордонами до Архипелагу, та ще й у тому, що у східних, румунських і болгарських округах князівства Сербії перешкоджають народній освіті на місцевих мовах, у вигляді "оссрблення" своїх "околиць" Зате і деякі болгари винні у тому, що, у свою чергу, говорять про те, що один час і Білград і Албанія підкорялись болгарським князям, - і якщо болгари ще не винні у практичних заходах до "оболгарювання" своїх "околиць", то лише тому, що ще не мали у руках своїх державної влади. Все це показує, що хвороби сучасних великих держав встигли заразити і малі, а ще не державні народності" [44]. Такс драгомановське бачення небезпечних перспектив взаємин балканських народів відповідало дійсності, тоді малозрозумілій і прихованій від уваги навіть зацікавлених спостерігачів, а його "діагноз" хвороб нових національних держав був правильно встановлений ще до того, як ці держави отримали свій довгоочікуваний суверенітет.

Як один із різноманітних засобів оздоровлення національних рухів, міжнаціональних відносин від негативних проявів етнічної нетерпимості та національної ворожнечі він пропонував, особливо у 1870-х - 1880-х рр., розглядати нації як складний комплекс соціальних верств і груп, щодо кожної із котрих треба проводити певну, специфічну політику. "Соціалізуючи" бачення сучасних йому міжнаціональних відносин в Австро-Угорщині, Росії, зокрема, на українських землях, він намагався знайти вихід із заплутаного лабіринту відносин різних національних спільнот, який складався з етнічних стереотипів, історичних рахунків та взаємних претензій народів Східної Європи. Сенс його пропозицій можна продемонструвати на прикладі одного з таких заплутаних вузлів міжнаціональних відносин - українсько-єврейських. Указуючи на причини та небезпеки антисемітизму, він пропонує шляхи його подолання: "...Загальна серед христ[иянського]людства неохота і ненависть до жидів не позволяє і найдемократичнішим національним елементам більше придивитись жидам і побачити серед них бідноту і ремісників, а то й і мужиків, спілка з котрими ачей ще була б на користь хр[истиянських] робітників" [45]. Звідси походили його неоднора-

зові зусилля перевести проблемні взаємини двох націй у річище соціального і політичного діалогу тих їх представників, які мали подібне економічне, соціальне та політичне становище, у чиїх інтересах було більше спільного, аніж розбіжного [46].

Для початку такого "соціального партнерства" більшості різних націй, їх діалогу якраз і треба було "посунути" місцем етнічний критерій оцінок взаємин двох народів. Цей критерій необхідно було замінити критеріями соціальними, економічними, політичними, культурними, і лише після цього, на думку Драгоманова, можна було знайти вихід із часом темних закутків у стосунках національних громад. Далеко не в усьому вдала, програма дій, яку відстоював Драгоманов, засвідчує суттєвість його політичних намірів щодо вирішення національного питання як загалом, так і на прикладі стосунків окремих націй.

Розглядаючи теоретичний зміст та особливості європейських національних рухів, з наголосом на проблемах народів Східної Європи, Драгоманов доходив однозначного висновку: наближається час національного звільнення народів цієї частини континенту. Це не викликало в нього сумнівів. Але такої перспективи йому було недостатньо. Там, де інтелектуали, сучасні йому національні діячі бачили чи не кінцеву зупинку в рухові власних народів до майбутнього, він ставив лише кому, а не крапку, розглядаючи подальші можливості розвитку цих народів. У цьому й полягало його специфічне ставлення до цінності національної незалежності. *Вона цікавила його як форма і умова завоювання та забезпечення політичної свободи, розвитку демократії, досягнення соціальної справедливості, економічної ефективності, культурного, наукового піднесення тощо.*

Діячі національних рухів тогочасної Європи нерідко оцінювали національну свободу тільки за допомогою критерію досягнення незалежності (зовнішнього суверенітету) від інших народів, утворення власної держави і вже у цьому бачили можливість ледь не "автоматичного" вирішення всіх інших питань (у разі, якщо такі їх цікавили). **Драгомановські підходи відрізнялись тим, що він не визнавав національну незалежність апофеозом і кінцевою метою визвольних рухів, їх боротьби за національну свободу, соціальну справедливість і політичну волю**. Національна незалежність була важлива для нього саме тим, що створювала необхідні, та ще не достатні умови для реалізації більш важких, але й, відповідно, масштабніших завдань. "Все, що може виходити в громадських справах з етнографічно-національного почуття, - відзначав він, - це змагання до національної незалежності. Та й то, для того, що б воно стало будующим фактором у народному життю, треба, щоб і воно

осложнилось свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів... Нічого багато говорити об тім, що навіть свідома національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії" [47].

Можна (і треба) сперечатись, що в такому підході було проявом перспективності мислення Драгоманова, а що - запереченням власної тези про безсумнівну черговість історичних завдань кожної нації. Адже він сам наголошував, що, передовсім, треба досягти національної незалежності, а вже потім ставити на порядок денний соціальні та культурні завдання. З огляду на сукупність історичного досвіду національно-політичних процесів Європи упродовж XIX та XX ст., окремі думки вченого звучать як слушні застереження. Зокрема, йому вдалось передбачити проблеми становлення національних держав та попередити народи Східної Європи про ті випробування, які чекатимуть їх на історичному шляху до і після здобуття незалежності. Випереджаючи думкою події, він намагався віднайти засоби подолання цих небезпек задовго до того, як вони реально усвідомлювались відповідними народами. На перший погляд, така позиція Драгоманова щодо "недостатності" національної незалежності виглядає незрілою, догматичною, однобічною. Особливо прикрою вона виглядає у порівнянні з тим, що, визнаючи і підтримуючи змагання до національної державності інших народів, у випадку з українською нацією Драгоманов виявляв більше песимізму, аніж зацікавленості в утворенні української незалежної держави.

Спірним, якщо не сумнівним взагалі (особливо для конкретних умов Східної Європи), залишається драгомановський висновок, що, оскільки національна незалежність не розв'язує всіх головних суспільно-політичних, національних потреб, досягнення їх може статись і без утворення власної національної держави, в рамках федералістської моделі багатонаціональної державності. Але торкаючись цього питання, ми виходимо на "поле битви", де давно вже завзято чубляться прихильники та противники ідеалу: "скільки націй, стільки держав" Не схоже, щоб ця надважлива проблема була теоретично, а тим більше практично розв'язана і на порозі нового тисячоліття. Все ще не видається можливим твердити, що цей привабливий своєю обіцянкою раз і назавжди вирішити "національне питання" в глобальних масштабах ідеал є всеперемагаючим і безальтернативним сценарієм майбутності людства. Отже, перед науковцями і політиками необмежений простір для осмислення та пропозицій вирішення цих болючих і актуальних питань, у тому числі на основі досвіду, досягнень і похибок попередників.

В) Нації у цивілізаційно-універсальних процесах

Загальна картина теоретичного бачення Драгомановим проблем національного розвитку буде незавершеною, якщо залишити без уваги його намагання доповнити розгляд процесів, притаманних національному розвитку "із середини" поглядом ззовні, з точки зору універсальних тенденцій. З одного боку, він підкреслював важливість аналізу внутрішніх аспектів національних процесів, формуючи це як важливий методологічний постулат: "...кожний час, історія кожного народу повинна бути пояснювана із їх внутрішніх основ, самостійно, а не як вступ до історії іншого часу, інших народів, нерідко нічим внутрішньо з ними не пов'язаних" [48]. Але, з іншого боку, чим далі, тим більше у драгомановських працях наголошувалось на недостатності застосування такого "імманентного" підходу до вивчення історичних процесів, для розуміння всієї їх повноти. Тому вчений намагався знайти такі визначальні фактори розвитку націй, які притаманні їм у цілому, незважаючи на всі їх "внутрішні" відмінності. Ці міркування приводили його до спроб виділити "головне", найважливіше в історичних процесах, до конкретизації, уточнення загальної ідеї універсальної єдності людства. Такою важливою загальною, магістральною тенденцією розвитку людства для нього був "очевидний зріст солідарності людей от роду - племені до націй - держав і далі до людскости" [49]. Відповідно, саме під кутом зору цивілізаційної єдності людства, внутрішньої цілості людського буття він і намагався розглядати загальні явища у національних процесах, у взаєминах різних націй.

Для вченого було очевидно, що новий час жорстко поставив питання про те, що "цивілізація, не оперта на загальнонародне добро, - будинок на піску" [50]. Успішний національний розвиток мав спиратись на урахування цивілізаційного досвіду, цивілізаційних цінностей, а сама "цивілізованість" людства потребувала всебічного розвитку кожної нації зокрема, інтенсифікації її стосунків з іншими народами. Цивілізаційний підхід для Драгоманова не був єдино можливим, але виступав світоглядною детермінантою, методологічною противагою, необхідною для збалансування націоцентричного погляду на історію. Важливість рівноцінного врахування їх обох він неодноразово пояснював своїм сучасникам (див., напр., його листування з російським етнографом О. Пипіним, якому Драгоманов нагадував: "Мені здається, що варто збавити те надання переваги "цивілізації" перед "народністю", яке у Вас виставляється, або краще відмітити, що є основним в цій цивілізації, - тобто "свободу" та "раціоналізм" А то подекуди виходить, нібито Ви і за лакейські пісні проти мужицьких" [51].

Далеко не у всіх сферах соціального, економічного, суспільно-політичного життя універсальні тенденції проявлялись із рівною очевидністю. Проте, підкреслював Драгоманов, з особливою силою їх важливість засвідчували процеси, притаманні інтелектуальним, духовним сферам розвитку європейських націй. Він нагадував, що глобальні, інтернаціональні тенденції виявляли свій потужний вплив у різних ділянках життя окремих народів: "Чисто наукова праця рішучо виділилась з літератур національних і стала цілком інтернаціональною. Виділилась із національних рамок і справа освітня, напр., боротьба за світську школу проти церковної. Ще більше інтернаціональним став рух соціальний - боротьба за права найбіднішого з працюючих класів" [52]. *Виходячи з розуміння особливого значення саме інтелектуального фактору у розвитку людства, Драгоманов вважав, що інтернаціоналізація науково-культурних сфер неминуче поведе за собою, в перспективі, посилення інтеграційних процесів у політичній, економічній та соціальній сферах життя окремих народів і людства в цілому.*

На цій основі він намагався визначити основні орієнтири, які б надавали змогу національним рухам, їх діячам не розгубитись у величезному морі фактів і явищ цивілізаційного розвитку, визначити, які саме процеси мають бути враховані у поточній політиці, а головне, у стратегічному формулюванні власних національних цілей та завдань. Останні неможливо було визначити, спираючись тільки на "іманентні" фактори розвитку свого народу, власної нації. Тут на допомогу мали прийти світові перспективи, цивілізаційні цінності та орієнтири. Підсумовуючи розгляд цих проблем, Драгоманов залишав свій ідейний заповіт, попереджаючи: "Немає і не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, таких, як, напр., обрусеніє, не може бути й національних святощів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас" [53].

Діалектичність розуміння Драгомановим співвідношення національного та універсального, його спроби "приземлити" філософсько-концептуальне бачення цивілізаційних процесів у визначеній просторовій та часовій конкретиці переконливо демонструє **його ставлення до проблем денаціоналізації**, до її витоків і впливів, нарешті, до пошуку засобів протидії цим процесам. Його сучасники, представники народів і народностей, що потерпали від асиміляційної політики, процесів денаціоналізації, нерідко розглядали ці явища у контексті конфлікту "духів" панівних і пригноблених народів, виводили колізії цього конфлікту із суперечностей наро-

дних характерів їх учасників. Нерідко ці міркування доповнювались цілою низкою історичних аргументів, на основі яких робились спроби переглянути всю, щонайменше відому з письмових джерел, історію окремого чи багатьох народів під кутом зору взаємної боротьби притаманних їм національних "духів" тощо.

Драгоманов не відкидав психологічно-культурні, національно-етнічні чинники, що діяли у процесах асиміляції та денаціоналізації, визначали їх специфіку у кожному окремому випадку. Ідучи далі, він намагався дослідити і довести, що ці процеси мають, насамперед, об'єктивні причини, зумовлені комплексом соціальних і політичних факторів. Вони є проявом певного щабля розвитку європейської цивілізації, становлення та формування націй та національних держав. Приклади цілеспрямованої національної уніфікації він знаходив ще в античні часи, наголошуючи, що цілком свідомою, політично виробленою та ідеологічно обгрунтованою ця політика стає тільки у новому періоді історії Європи. На численних прикладах Великобританії, Франції, Німеччини учений доводив, що і російський досвід не становить винятку із загального правила: "...ясно видно, що *обрусеніс* не є система, котра витіка з духу національного великорусів або з спеціально російського державного грунту, а є, принаймні на добру частину, наслідуванням певної фази всеєвропейської державної політики" [54].

Важливо не просто відзначити такий теоретичний підхід Драгоманова, його новизну на тлі більш поширених поглядів науковців і національних діячів того часу. Ця його позиція своїм практичним результатом мала те, що спонукала осмислювати явища денаціоналізації у наукових категоріях, дозволяла перейти від висловлення припущень і гіпотез до аналізу дійсності та пропозиції теоретичної програми її змін. Він наголошував, що денаціоналізація - вторинне явище, воно з'явилось за певних умов, відбувається на конкретному етапі розвитку багатонаціональних держав, здійснюється політичними засобами, провідним її інструментом виступають цілком земні, матеріальні політичні інституції. Отже, всі, хто зацікавлений протидіяти цим процесам, хто не хоче допустити зникнення націй та етносів, не має іншої можливості та вибору як втручатись у політику і, діючи політичними засобами, домагатись порятунку своєї нації, свого народу. Таким чином, **Драгоманов "десакралізував", матеріалізував "демонів етнофагії" розкриваючи історичний зміст, політичну, а не надматеріальну природу аналізованих ним явищ**. У цьому бачимо його заслугу і внесок у розвиток суспільно-політичної думки не тільки українського, але й російського, інших східноєвропейських народів.

Наголошення на "об'єктивності" цих процесів не заважало йому відкрито виявляти свою особисту позицію з цього питання. Там, де бракувало фактичних аргументів, Драгоманов, хоч і у вигляді припущення, писав: "Додамо ще зауваження, проте не наполягаючи на його точності, за нашими спостереженнями над зросійщеними українцями, коли національний характер розкладається під чужим невільним впливом, то суміш, яка виходить т[аким] ч[ином], засвоює принципово погані переважно якості чужої національності і втрачає саме хороші саме своєї" [55].

Як переконаний противник денаціоналізаторської політики, Драгоманов намагався дати відповідь на питання: що робити, щоби зупинити ці процеси, які набрали загрозливих масштабів у сучасній йому Європі, які перешкоджали розвиткові його рідної нації. У загальному вигляді ця відповідь визначалась його переконаннями інтелектуала-"поступовця" Він вважав, що денаціоналізація та асиміляція може бути зупинена діяльністю національних рухів народів, яким вона загрожує, але тільки за умови переосмислення ними тих цінностей, які вони відстоюють, коли намагаються захищати свою національну культуру, національну самобутність. Здебільшого в уявленні національних діячів пригнічених народів єдино можливою протидією загрозам денаціоналізації були намагання захистити традиційні національно-етнічні вартості, атрибути своєї національності від "спокус" часу та від замахів на них із боку націй, що претендували бути втіленням прогресу, його месіонерами. На думку Драгоманова, навпаки, належало перетворити цей прогрес з "ворога" на "спільника" національностей, над якими зависла загроза асиміляції. Він наполягав, що національне відродження - це не повернення до минулого, до якогось ідеального "золотого віку". Це, передовсім, розвиток потенціалу кожної нації на своїй історико-культурній основі, але у відповідності із загальним ритмом цивілізаційного поступу, відповідно до необхідності задоволення нових запитів співвітчизників, сформованих цим прогресом, у рамках власного національного колективу. Він пропонував таке вирішення цієї проблеми: "Патріоти-націонали, помічаючи це (відмову від власної національності. - А.К.), сердяться більше на самий народ, проклинаючи його деморалізацію і приписуючи її чужоземцям, - і частково вони праві; те зречення від своєї особистості, котре помічається у людях, що відмовляються від своєї народності, а особливо заради матеріальних вигод, має у собі багато несимпатичного, лакейського. Але справа в тім, що не тільки процес деморалізації, але й саму втрату рідної мови можна зупинити тільки тоді, коли патріоти-націоналісти перестануть воювати з матеріальним і моральним прогресом, з духом часу, а напроти, прикличуть його на службу справі відродження народності" [56].

Прогрес із знаряддя асиміляційної політики панівних націй належало перетворити на зброю у боротьбі за збереження і розвиток націй поневолених. Можливо, таку пораду було легше дати, аніж керуватись нею у реальному житті, але пропонований ученим вихід уявляється більш конструктивним внеском в осмислення проблем денаціоналізації (асиміляції), аніж безліч полемічних списів, зламаних на сторінках художньої та публіцистичної літератури "ідального" національно-консервативного романтизму (навряд чи відповідного умовам і запитам другої половини XIX ст., про яке тут йдеться, висловлене не означає заперечення історичної важливості, творчої унікальності внеску національних романтиків у становлення цілого шару як європейської культури загалом, так і української літератури та національної свідомості зокрема).

Засобом, здатним допомогти визначити міру збігу національних і цивілізаційних інтересів і устремлінь, знаряддям, яке тільки й може забезпечити відповідність зусиль національних діячів "вимогам часу", Драгоманов розглядав, насамперед, науку, здобутки інтелектуального розвитку. Її прогрес, опанування її досягненнями кожною нацією, яка потерпає від упосліджения та руйнівних впливів з боку більш розвинутих національних культур, могли б бути надійним джерелом задоволення нових суспільних потреб у власних етнокультурних рамках, на власному національному ґрунті. Абсолютизуючи роль науки, вчений приписував їй виконання навіть невластивих функцій, що очевидно з його протиставлення науки такому інститутові, як державність. Він стверджував: "Наука, як і свобода, - федерує національності, культивує їх, згладжуючи їх слабкості і розвиваючи їх сильні сторони, - і підносить нації до людства, а військово-бюрократична держава, навіть у разі успіху, тільки замінює одні національності іншими, часто далеко не кращими, а у випадку неуспіху, тільки породжує ненависть поміж національностями" [57].

Зрозуміла професійна гордість, корпоративна етика науковця, що пронизує ці його міркування, водночас не може бути сприйнята як цілком задовільний, а тим більше єдиний засіб вирішення проблем денаціоналізації. Втім, у головному Драгоманов був правий - без наукового аналізу, без наукового підходу розв'язати питання, викликані процесами денаціоналізації, неможливо. Правий, доки не стверджував, що правильно поставлений "діагноз" і відповідні "ліки" можна було пропонувати будь-якій нації, яка цього потребувала, без допомоги держави та її інститутів, з притаманними тільки їм важелями впливу. Нерідко загострений полемізм Драгоманова і в цьому прикладі був не більше аніж реакцією, відповіддю як на нігілістичні закиди науковцям і науковому пізнанню [58], так і на схоластичні

розмірковування на теми національного, що ані спиралися на сумлінно розглянуті факти, ані відповідали елементарній логічності та й будь-яким іншим критеріям "об'єктивного пізнання" Виправляючи ці похибки сучасників, Драгоманову не завжди вдавалось уникати нових, власних помилок і огріхів.

Розгляд основних принципів аналізу Драгомановим проблем національного розвитку доречно закінчити відзначенням того, якою йому бачилась структура людства, його стратифікація від окремої людини до універсальної цивілізації, місце націй у цій структурі. На переконання вченого, ідея космополітизму і людства зовсім не суперечить ідеї національності, вона є тільки подальшим її розвитком, відповідно, союз усього людства є тільки спільним союзом окремих союзів, які всього легше можуть вміщуватись у середовищі вже за природою об'єднаних між собою мовою, подібністю психічною і сусідством індивідуумів, громад і племен певних національностей [59]. Як розвиток цих міркувань дослідник пропонував засіб "зняття" суперечок між прихильниками індивідуалістично-ліберального, колективістського та націоналістичного підходів до визначення "головного" елемента в людській історії, в суспільному житті: "Само поняття про ідеал людини складається і продовжує складатись у людей з виведення кращих сторін індивідуумів, корпорацій (як видів праці) і націй, і тому прогрес самого цього ідеалу зовсім не вимагає стирання усіх різноманітностей людини, а проти цього, їх постійного розвитку. Космополітизм і гуманізм виключає тільки національні антипатії, національну виключність, закликає до стирання національних недоліків" [60].

Протиставлення особистісного національному, а національного особистісному та загальнолюдському є радше абстракцією, а інколи й лише теоретичним непорозумінням. Над усуненням, розв'язанням цієї проблеми він намагався працювати сам і закликав до цього інших. Однобічна акцентуація тільки на індивідуалізмі загрожувала атомізацією, деструкцією суспільного (проти чого Драгоманов заперечував), а наголошення тільки на національному вело до небезпеки диктату суспільства щодо особистості, відкривало дорогу виправданню націоналістичних диктатур. З іншого боку, нерозуміння загальнолюдського як ідеального, абстрактно-загального, спроба уявити його в "конкретному вигляді" зі своїми "носіями" та відповідними "місіонерами" було тільки формою прикриття шовіністичних, експансіоністських, асиміляторських політичних планів та імперських ідеологічних програм. Тому Драгоманов наближався до висновку, що індивідуальне, соціальне, національне і загальнолюдське - все це повинно братись до уваги разом, у певному співвідношенні, "пропорції", щоби ро-

звиток як окремої особисті, так і колективів, націй та людства в цілому відбувався без екстремальних збочень, відхилень від того, що він називав "дорогою поступу" Залежно від того, з якою саме ідеологічною небезпекою він мав справу: індивідуалістичного антисоціального доктринерства, націоналістично-шовіністичного самовихваляння чи інтернаціоналістсько-космополістичного камуфляжу гегемонізму, він протидіяв саме цій небезпеці, наголошуючи на інших важливих компонентах інтегрального розвитку людини, націй, суспільства, людства в цілому.

У цьому контексті стають зрозумілими драгомановські думки про важливість "контролю" за націоналістичними проявами у національних рухах, яких не пояснити його антипатіями до "національного" чи то приписуваними йому спробами деморалізувати носіїв національної ідеї, представників національної інтелігенції [61]. На наш погляд, власні переконання вченого і громадського діяча вичерпно чітко пояснені ним самим: "Тілько ми не можемо шукати собі *провідних думок* для громадської праці культурної, політичної і соціальної в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах *інтернаціональних, вселюдських*. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а *націоналізм*, а надто такий, котрий себе сам виразно противуставля людськості, або *космополітизму*; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностей" [62].

У цих твердженнях можна не погодитись з тим, що Драгоманов намагався чітко протиставити "націоналізм" "коспомолітизмові" і задекларувати свою прихильність до останнього. Адже Драгоманов - теоретик не може бути правильно оціненим поза тим внеском, який **він зробив у формування ідеології політичного етапу національного руху**. Отже, іншими словами, його внеску в осмислення запитів "націоналізму політичного" і відповідей йому (див., напр., оцінку Ю. Охримовича: "Будучи передовсім Европейцем, федералістом і демократом, він був рівночасно ідеольогом того демократичного, поступового націоналізму, що з одного боку виступає проти нехтування національних змагань в ім'я космополітизму, а з другого не допускає шовінізму, себто приношення ідеї людства або національних змагань других народів у жертву ідеї национальности. Виходячи з такого становища, Драгоманів оцінював і українську національну справу" [63]. Втім, зовнішня парадоксальність такого становища Драгоманова у відношенні до формування ідеології демократичного націоналізму та політичної

програми націонал-демократії ще раз підкреслює драматичну заангажованість понятійно-термінологічного апарату наукового аналізу різних аспектів феномену національного

Складність системного, інтегрального бачення місця людини в національному, а націй у вселюдському і для самого Драгоманова доводить один із наступних прикладів Переймаючись долею "малих" бездержавних народів, сам він не одразу прийшов до теоретично вивіреної формули вирішення їх проблем Деякий час, у 1860-х - на початку 1870-х рр , йому були не чужі думки на користь того, що справа культурної, цивілізаційної інтеграції "великими" націями "малих" народів є історично-зумовленою, необхідною та виправданою Спостерігаючи за такою "цивілізаторською" працею на прикладах Великобританії, Франції та Росії, він замислювався чи не є завданням прогресивно мислячої людини допомагати тому передовому, що несуть у собі такі ' великі" народи, їх національні проекти? З цього, зокрема, походить його "двоїсте" ставлення до російської культури (з одного боку - культура передових ідей та діячів науки, мистецтва, літератури, з іншого ж - імперська, гегемоністська, великодержавна культура Звідси ж його спроби розв'язати цю суперечність, пропонуючи теорію "трьох культур" у Росії загальноросійської, специально-великоруської та культури провінційних народів [64]

Проте і в цей час вагань і подолання особистісної всеросійської лояльності він не ставав на точку зору служінням інтересам денаціоналізації, не виправдовував процеси національної асиміляції навіть тими "благами цивілізації", які така асиміляція буцімто несла народам "провінційним" від народів державних

Відзначимо, що не вплив "малоросійського комплексу", а насамперед усвідомлення Драгомановим значення економічних, соціальних, політичних, інтелектуальних ресурсів, які концентрувались у рамках великих, імперських держав, захоплювали його увагу у тих культурно-цивілізаційних процесах, що відбувались у їх межах **Він болісно усвідомлював неспівмірність потенціалу "великих" і "малих" народів, ресурсів їх національного розвитку** Переконливого розв'язання цієї проблеми йому досягти не вдалось Але на увагу заслуговують актуальні і для нашого часу спостережені вченим численні загрози та небезпеки для національного розвитку народів Східної Європи (тоді переважно бездержавних), від яких Драгоманов намагався застерегти Він слушно попереджав діячів національних рухів про негативні наслідки обмеження національно-культурної, національно-освітньої роботи рамками "реактивного націоналізму" Ось один із прикладів роздумів Драгоманова на цієї проблемою "Економічно - ясне діло, що чим менший народ, тим тяжче йому оплатити працю обширної літератури, морально - маленькі народи, затягнуті у боротьбу за

питання крайові і національні, бідніють ще більше ідеями і інтересами всесвітніми. Од цього ми бачимо по всіх западнослов'янських літературах, що після періоду національного розбудження, котрий дав кілька славних крайових істориків, археологів, етнографів і філологів, багато-багато як вспіла де, як у чехів, розвитись література елементарно-педагогічна. А затим уся література ударилась у газети, молодіж ухопилась за патріотично-політичні ідеї, котрих завсігди не може бути багато і которі зводяться скоро на кілька стоптаних фраз. Широкі общечоловічі ідеї, научні питання або стратили свій інтерес у западнослов'янських громадах, або й не получили ще інтересу" [65].

Аналізуючи основні особливості драгомановських поглядів на національні проблеми, на роль націй у світових процесах, його сприйняття значення національної ідеї, перспектив і форм розвитку національних рухів, можна дійти висновку про загальну **відповідність його теоретичних поглядів суспільним запитам і очікуванням періоду національного пробудження**. Вчений розробляв широке коло важливих для свого часу теоретичних проблем, намагався осмислити різноманітні аспекти національних процесів, внести принципові, конкретні пропозиції до розв'язання національного питання. Слід відзначити оригінальний, новаторський драгомановський підхід до вирішення проблем "бездержавних" народів Східної та Західної Європи, його науково обгрунтовані висновки про перспективи національного звільнення поневолених народів. Водночас *зауважимо, що погляди вченого і громадського діяча на національне питання, концептуальний апарат, який він використовував у своїх наукових дослідженнях та поточному політичному аналізі, формувались поступово, нерівномірно, у тому числі через помилкові спроби Драгоманова.*

Вирішальне значення у змінах його поглядів відігравали як впливи тогочасної соціально-політичної практики, так і зміст і спрямування наукової та літературної полеміки з діячами національних рухів, з представниками імперських, шовіністичних, націоналістичних поглядів та ідейних течій. Така напружена дискусія, особиста активність Драгоманова у вирі суспільно-політичної діяльності народів Східної Європи, творче використання вченим інтелектуальних ресурсів європейської науки спонукали його думки до активного пошуку нестандартних рішень. Він успішно просувався до комплексного розуміння унікальної ролі національного в суспільно-політичному та духовно-культурному житті, відповідно, пропонуючи *доволі цілісну та органічну теоретичну картину національного розвитку, визначаючи роль і місце особистості в діяльності національних спільнот, а окремих націй - в історії та майбутті людства.* Новаційне спрямування творчих зусиль Драгоманова, його

пошуки відповідей на питання, яких потребувала дійсність, не дозволяли його думці зупинятись на місті, заохочували її наступально реагувати на виклики часу. Це і дозволило йому стати одним із визнаних теоретиків національного питання як серед співвітчизників, так і в науковому світі Європи.

Теоретичні знання, історична підготовленість Драгоманова, розвинутий концептуальний апарат досліджень сприяли переходові дослідника від загальнотеоретичних міркувань до спроб розв'язання практичних питань організації та діяльності національних рухів. Таким чином, і в цій ділянці інтелектуальних зусиль ученого і громадського діяча зв'язок ідейних пошуків і теоретичних знань із дійсністю та конкретними зусиллями щодо її перетворення видається тісним і плідним, що й визначало значимість теоретичної спадщини Драгоманова в осмисленні національного питання.

3. 2. Слов'янська ідея як етап у формуванні національної ідеології

Слов'янська ідея відігравала надзвичайно важливу роль у духовних процесах формування української інтелігенції XIX ст. Її сприйняття та осмислення, ті чи інші інтерпретації суттєво позначилися на становленні політичних поглядів кількох поколінь українських учених, письменників і громадських діячів, починаючи від учасників масонських лож, декабристів-українців, діячів Кирило-Мефодіївського братства, закінчуючи всеслов'янською діяльністю "академічних товариств" української студентської молоді у Відні, Львові, Чернівцях на порозі XX ст. Українське відродження, його ідейну генезу важко уявити без спроб національної інтелігенції сформулювати ідеали слов'янської взаємності, щоб запропонувати в їх контексті розв'язання актуальних проблем становлення вітчизняної культури, організації визвольного руху, визначення політичних і геополітичних орієнтирів у розв'язанні "українського питання"

Пробудження до свідомого національного життя слов'янських народів генерувало потужні емоційні, інтелектуальні імпульси, які потрапляли в Україні на підготовлений грунт. Успіхи в розбудові національних інституцій, поступ у розвитку науки та освіти сусідніх слов'янських націй породжували надії на краще майбутнє власного народу, який належав до цієї ж етнічної спільноти і поділяв, у загальних рисах, таку ж історичну долю, якою позначалось минуле західних і південних слов'ян. Беручи приклади з чеських, словацьких, сербських, болгарських діячів слов'янського відродження, українці намагались щонайменше не відстати від них, а нерідко навіть претендували на значно більшу, аніж "учнівську" роль. Своїм

об'єктивним змістом вітчизняне українське слов'янолюбство виступило важливим, необхідним і плідним етапом формування національної ідеології, наповненим появою та ствердженням нових ідей, розширенням її інтелектуальних, культурних і політичних обріїв.

В осмисленні та модернізації ідеї всеслов'янської взаємності в останній третині XIX ст., у спробах адаптувати її до нових умов національного розвитку України значну роль відіграла творчість М. Драгоманова. Без перебільшення, його можемо вважати одним із найвизначніших вітчизняних мислителів, який **запропонував своєрідну політичну версію ідеї слов'янської взаємності**. Він зробив вагомий внесок у переосмислення слов'янської ідеї, підпорядковуючи свої творчі зусилля розробці нової національної ідеології і сприяв перетворенню цієї ідеї на явище історіографічне.

А) Всеслов'янська місія: російський чи український дискурс?

Захоплення Драгоманова історією, культурою, етнографією слов'янських народів виявляють ще його ранні публіцистичні твори, що з'являлись на сторінках російської преси. Активно співпрацюючи з нею, вже у другій половині 1860-х років Драгоманов усе більше уваги приділяє питанням поточного культурного, соціального і політичного життя слов'янських народів. Він демонструє власний, оригінальний погляд на слов'янські теми, знання фактичного матеріалу і вміє довести його до публіки. Очевидно, завдяки таким якостям, він і отримує запрошення співпрацювати в одній з найвідоміших російських газет того часу - "Санкт-Петербургские Ведомости" Згадуючи це, він пояснював, що з 1867 редакція запропонувала йому "...писати про слов'янське питання і "вести полеміку з московськими газетами" Я писав тоді чимало фельєтонів та передовиць, у яких силкувався розглядати російсько-польські та взагалі слав'янські стосунки з демократично-федерального погляду. Само собою, що я не раз торкався українського питання, тим більше, що тоді я тісніше зійшовся з київським українофільським гуртком, - який значно поменшав з 1863 р., - й знову наблизився до українського педагогічного питання" [66].

Уже з цього часу відзначається не тільки авторитетна роль Драгоманова як одного із знавців (якщо не експерта у слов'янській проблематиці), але й коло його зацікавлень щодо слов'янської теми. Інтерес молодого вченого і публіциста до неї був зумовлений, насамперед, складними, напруженими стосунками як у минулому, так і в той час між російським, польським та українським народами, перспективами їх майбутнього співжиття. У цей період діяльності Драгоманова переважно влаштовував "ангажемент" популярного

всеросійського публіциста та аналітика, що знається на слов'янській тематиці. Виходячи зі свого розуміння завдань, що постали перед російським суспільством у цілому, намагаючись представити перед ним інтереси українців у рамках свого тогочасного регіонального та етнографічного патріотизму, Драгоманов **ще залишався на позиціях російського ліберального розуміння слов'янської ідеї**. Він не виходив виразно за рамки, наприклад, тієї загальної редакційної політики сприяння лібералізації реформістського курсу російського уряду, відповідного перегляду зовнішньої політики держави у бік європейських пріоритетів, який відстоювали тогочасні редакції "Санкт-Петербургских Ведомостей", а також "Вестника Европы"

Незважаючи на констатацію включеності драгоманівської теоретичної рефлексії у всеросійський дискурс, треба зауважити, що вже у ранніх працях Драгоманова з'являються українські наголоси. Все яскріше проявляється його зацікавлення у тому, щоби при розгляді слов'янської теми, слов'янського відродження, у дискусіях про можливу слов'янську єдність, братерство тощо були відображені українські національно-культурні, освітні інтереси. Так, як їх розумів Драгоманов зі своїми однодумцями.

З особливою силою на політизацію драгомановського сприйняття і тлумачення процесів, що відбувались у житті слов'янства, впливав рух за національне звільнення південнослов'янських народів. Ставало очевидним визрівання нової політичної кризи Оттоманської імперії, яка могла привести до важливих геополітичних наслідків і зміни балансу сил у Європі. Ліберальні очікування, пробуджені реформами 1860-х рр., знаходили вираження у пропаганді необхідності російської допомоги братам-слов'янам, у закликах принести їм національну свободу та вільний державний устрій. Оскільки пропаганда російської визвольної місії на сторінках преси не заборонялась, а навіть, до певної міри, заохочувалась урядом, то ліберальна, демократична інтелігенція не стояла осторонь дискусій про шляхи вирішення "слов'янського питання" [67]. Криза на Балканах відкривала широкі можливості для висловлення широкого спектру мрій: від походу на Константинополь і опанування "другим Римом", до, принаймні, ревізії політичних і дипломатичних наслідків "Кримської катастрофи" Панславістська фразеологія, наступальна риторика ставали важливою частиною офіціозного "доброго тону", породжуючи у чутливих до неї громадських колах надію на згуртування народу довкола трону. Отже, *криза в російському суспільстві, породжена несприйнятістю модернізаційних викликів щодо розвитку Росії та переважно консервативними реакціями на них чинної політичної системи, могла знайти "щасливе розв'язання" у консолідації суспільства за рахунок переключення*

його уваги з внутрішніх на зовнішньополітичні проблеми. А для такого виходу зі складного становища, здавалось багатьом, найкраще б скористатися саме з могутньої, великодержавної Росії у благородній ролі визволительки пригнобленого слов'янства.

На такому тлі активізувалася ідеологічна та організаційна панславістська діяльність у Росії. Слов'янська тема набула популярності і в західноєвропейській журналістиці, оскільки "східне питання", доля Туреччини, її майбутнє становили значний інтерес для всіх впливових європейських держав. Осторонь цих віянь не залишився і Драгоманов. Він посилює свою творчу активність, публікує численні статті на слов'янську тематику в київських, петербурзьких і львівських виданнях, висловлюючи критичні оцінки діяльності "слов'янських комітетів" у Росії, аналізуючи слов'янську політику Петербурга, Відня, Берліна та Лондона. Йому доводиться наголошувати на тому, за що саме борються слов'яни і якої допомоги від своїх щирих закордонних прихильників потребують [68]. Він активно полемізує з московськими слов'янофілами, закидаючи їм відсутність розуміння змісту та спрямованості боротьби слов'ян проти своїх гнобителів, все прозоріше натякає на лицемірство царату та його апологетів у "східному питанні". Врешті-решт, намагається збудити, мобілізувати як українську, так і російську "вільнодумну" громадськість на боротьбу за "справжнє визволення" слов'ян.

Речники проурядової точки зору наполягали на месіанській ролі Росії як єдино можливої визволительки братів-слов'ян, на тому, що народи Балкан тільки й чекають, щоби в їх краях з'явився російський солдат. Драгоманов протиставляє цій аргументації наголошення на внутрішньому змісті процесів формування масових, національно-визвольних рухів. Він розкриває другорядність зовнішньополітичної мотивації устремлінь діячів слов'янського відродження. Опротестовуючи насаджувані пресою уявлення про природу симпатій та сподівань слов'ян щодо Росії, Драгоманов намагався розкрити зміст процесів слов'янського відродження, довести пріоритетність національних вартостей, які захищали діячі визвольних рухів цих народів. Безсумнівно, ці спостереження та аналіз бурхливого розвитку слов'янського відродження впливали і на зміну його уявлень про зміст національної політики Російської та Австро-Угорської імперій, про становище та перспективи національного пробудження українців. Нагадуючи російським панславістам: "Нехай словак, хорват, болгарин усвідомить себе словаком, хорватом, болгарином, а потім вже усвідомить себе й слов'янином" [69], він замислювався і над шляхами національно-культурного розвитку українців.

Мотиви звернення Драгоманова до слов'янської теми у цей час полягали, перш за все, в тому, щоби використати зростаючий інте-

рес до цієї проблеми в російському суспільстві для пробудження і стимулювання активності громадської думки. Розглядаючи події, що відбуваються за межами імперії, він використовував досвід слов'янських народів як приклади, гідні наслідування, або ж застерігав від ілюзій щодо основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики Росії. На початку його публіцистичної та громадської діяльності, ці очікування зумовлювали бачення ним актуальності слов'янської теми, визначали її тлумачення. Наприклад, він сам розкривав спрямованість своїх публікацій на цю тему: "У нас ще довго добрим буде той прийом, який у время оно використовував "Русский Вестник": казати з приводу зовнішніх питань думки, що стосуються внутрішніх. Сучасні події дають щедрий матеріал для вживання такого прийому... Я гадаю, що варто експлуатувати і слов'янське питання, присвятивши низку статей значенню асоціацій і клубів, розібравши, у паралель, наші закони про них, про друк, наші умови колонізації, причини панування у нас Німців і т. п. Порушуючи таким чином питання, ви сильно посунете увагу до внутрішніх питань і відвернете увагу публіки від безплідних просторікувань про іноземні справи і безплідних (у тому вигляді, в якому існує тепер) розмов про слов'янську єдність і нашу могутність" [70]. Отже, *слов'янська ідея виступає тут як функціональне знаряддя, допоміжний інструмент впливу на громадську думку, а через неї - на події політичного життя в Росії.*

До початку 1870-х рр. включно Драгоманов розглядав бажані зміни в російському суспільстві в цілому не тільки в державно-політичних рамках імперії, але й в контексті тогочасних своїх уявлень про непорушну єдність принаймні трьох народів: російського, білоруського та українського. Правда, він воліє говорити про цю єдність тільки за умови її справді рівноправного, рівноцінного для всіх учасників характеру, адресуючи можливість досягнення такого стану взаємовідносин східних слов'ян майбутнім часам. Полемізуючи, зокрема, з галицькими народовцями, він заявляє: "...я не пишу ніякої політичної програми у деталі - такі програми міняються з часами; треба тільки намітити те, що не може не бути постоянним, бо воно є природним. А таке природне - есть єдність інтересів народу руського у Галичині, Малорусі і Великорусі, єдність цілі передової інтелігенції галицької, української, великоруської і русько-європейської. От того досить їм буде взнати цю єдність - і тогді вони зуміють знайти собі форми для неї, зуміють обернути у користь руському народові усяку форму політичну, вироблену історією" [71].

У цей час йому здається, що, *використовуючи популярність слов'янської ідеї, проголошуючи принципову рівність і братерство усіх споріднених мовою та культурою народів, можна творити нові ос-*

нови для майбутнього вільного єднання східних слов'ян. Опосередковано чи безпосередньо, такі надії на майбутнє засвідчували його переважно негативне сприйняття минулого і сучасного стану їх взаємин, особливо на лінії україно-російських стосунків. Але і в цей час, коли він намагається довести життєвість власної концепції демократичного "панрусизму", привертає увагу те, що в основу всіх теоретичних побудов ним покладений принцип національної самостійності, оригінальності та самобутності українського та білоруського народів. Це йшло всупереч панівним поглядам російського суспільства, не кажучи вже про офіційну науку та пропаганду. Драгоманов пробує "примирити", узгодити ці рівні ідентичностей, які на той час існували як феномени суспільної свідомості, а саме українську, всеросійську та слов'янську самоідентифікацію, у стрункі, ієрархічну систему, заявляючи при цьому, що він висловлює і відстоює таким чином нову версію українофільства. Звертаючись із цих своєрідних позицій до галицьких українців, Драгоманов пропонує їм розв'язання проблеми їх етнонаціонального вибору (рутенці/руські/українці) і стверджує, що теорія, яка знаходиться в основі його українофільства, "дає тверді національні та соціальні основи для відродження, підняття тамтешньої русской народності і народу. Являючись разом із тим і теорією *панмалоруссизма,* тобто об'єднання всіх малорусів, роз'єднаних в Росії, в Ц[арстві] Польському, в Галичині, в Буковині, в Угорщині, українофільство є провідником і органічного панрусизму, оскільки наша Малоросія-Україна органічно пов'язана з Великоросією, а разом з тим і такого панславізму, котрий тільки і може користуватись симпатією свідомих представників західного слов'янства, панславізму *федерального,* що не виключає необхідного і гідного посередника" [72].

Виходячи з нереалістичності здійснення державно-незалежницького проекту української майбутнього, Драгоманов убачав можливість формулювання першочергових потреб України у річищі розвитку ідеології та програми демократичного, федерального всеслов'янства. Таку програму у першій половині 1870-х рр. він проголошує раціонально обгрунтованою альтернативою сподівання на здійснення сепаратистського сценарію. "Інше діло, наголошує він, - ніж сепаратизм національний, політичний й літературний, це рух до самоуправу земель українських (а не усієї централізованої України) у согласії з таким же рухом земель великоруських, рух до народоправства і до підняття з народу у культуру таких елементів, котрі можуть її вбагатити, не псуючи і не розриваючи того багатства і сили, яка вже нажита укупі великорусами і малорусами. Інше діло стати у Росії як автономний і демократичний елемент, як плем'я, географією, історією, соціальними цілями близьке до слов'ян

западних, - стати посередником між слов'янами всхідними і західними, між народами меншими, не маючими власної держави, і народом великим, заложившим національну державу" [73].

Таким чином, за логікою Драгоманова, слов'янами-сусідами, передовсім росіянами, ніби має бути компенсована неможливість (і відмова українців від самих спроб?) вибороти незалежну державу визнанням унікальної геополітичної ролі України, підтвердженням її значення як необхідної ланки, цивілізаційного мосту в спілкуванні західно- та південнослов'янських народів. Неготовність України до постання як централізованої, єдиної незалежної держави, відсутність сприятливих умов навіть для політичної боротьби за таку ціль він закликає урівноважити виконанням українцями особливої ролі в сім'ї слов'янських народів, бачачи у виконанні такої ролі ще й додаткову можливість зближення західно- та східноукраїнських земель. Він висловлює переконання, що українцям у Росії, а галичанам в Австрії може належати велика будучність, а галичанам особлива користь стати посередниками між Росією і західним, особливо австрійським слов'янством, не втрачаючи у власній оригінальності того, що є придатного у ній для власного народу. Ця думка продовжується твердженням: казати, що українцям і галичанам краще зайнятись тільки ділом власного краю, розвивати власну оригінальність, буде більше фразою, ніж ділом; українці мають мало шансів виділитись з Росії не тільки політично, але й культурно [74].

Виконання місії посередника між "єдиною" державною слов'янською нацією та недержавними слов'янськими народами Драгоманов оцінює вже не з огляду на інтереси Російської імперії, її цілості та державного розвитку, а з точки зору "української ідеї". Він наполягає, зокрема, що виконання цієї ролі вимагає, щоб і українці, здобуваючи вищу науку в гімназіях і університетах, знали, що таке Україна, і великоруси знали, що таке Україна у Росії і Слов'янщині, тобто знали, яка її світова роль [75]. Претендуючи не менше аніж на "мирову ролю" власного народу та країни, Драгоманов таким чином визначає, як аксіоматичні положення, самоцінність і важливість освіти та культури українського народу на його власній національній основі. Він намагається переконати, у тому числі й російське суспільство, що сприяння українському народові відповідає національним, політичним і державним інтересам Росії та росіян. Подібні начебто невідповідності вкладаються в ту схему прагматичного використання "слов'янської теми", про яку Драгоманов писав ще у 1860-х роках, але її наповнення у наступні десятиріччя зазнає змін.

Уже в першій половині 70-х років XIX ст. він вважає за можливе перемістити логічні наголоси. Спочатку, кажучи узагальнено,

ним використовується дедуктивний метод аргументації, сутність якого може бути підсумована так: усі слов'яни пробуджуються і потребують задоволення своїх національно-культурних і національно-політичних прав, а українці - слов'яни, тож і вони мають право на повагу і захист своїх національних прав. Пізніше ж його логіка все частіше, на наш погляд, спирається на використання індуктивного методу доказу: українці пробуджуються, всі слов'яни вимагають задоволення своїх прав. Українці ж не тільки не гірші за інших, але й відіграють оригінальну, виключно важливу власну роль як для слов'янства в цілому, так і для Росії та Австро-Угорщини зокрема, тому їх права безумовно повинні бути застережені і захищені. Справа тут не в тому чи іншому способі аргументації (за формальною логікою рівноцінних), а у зміні світогляду самого Драгоманова, в тому, що він поступово все більше ставав на українську точку зору, з якої оцінював і події слов'янського відродження. Логічна та публіцистична вправність Драгоманова робили честь його письменницькому талантові, та далеко не завжди справляли очікуване ним враження на російську "освічену публіку". Показово, що ці міркування про "особливу роль" і покликання України Драгоманов закінчує висловленням впевненості, що вже тепер треба осмислити: яка ж може бути її роль у "новому європейському союзі народу руського, Росії і у готовлящомуся такому чи другому союзі слов'янсько-народному" [76].

Таким чином, ще у початковий, доеміграційний період творчості "слов'янська тема" давала нагоду Драгоманову сформулювати українські прагнення, вказати на "справжнє", а головне, на гідне поваги місце рідного народу у слов'янському світі, довести його особливу роль як одного з важливих чинників в історичній боротьбі слов'ян проти загарбників. *Тим самим публіцист і вчений прагнув пробудити українські національні почуття, гордість за свій народ, його минуле, а відтак і відновити надію на краще майбутнє.* Це майбутнє Драгоманов розглядав у контексті демократичного переустрою Російської держави на засадах утворення федеративного союзу, насамперед, слов'янських її народів: українців, білорусів, росіян, поляків.

Новий етап, певною мірою поворотний пункт у його теоретичному осмисленні слов'янської теми починається у зв'язку з подіями на Балканах у другій половині 70-х років XIX ст. Тепер рішучість боротьби слов'ян за звільнення від турецьких завойовників ставала очевидним фактом, тому політики, вчені і журналісти в Росії та в країнах Західної Європи впритул підійшли до необхідності вирішення долі цих слов'янських народів. Тепер на порядок денний європейської політики стало питання нових перерозподілів сфер

впливу, а також суттєвої ревізії державних кордонів у південно-східній Європі. Події на Балканах знаходили надзвичайно живий відгук в Австро-Угорщині та Росії. Українці, як інтелігенція, так і міщанство, "простолюд", також не залишались байдужими до них. "Слов'янське питання" переставало бути однією із "модних", але водночас другорядних тем журналістики або етнографії, а переходило у площину зацікавлень широкої публіки, збуджувало ентузіазм, готовність прийти на допомогу братам-слов'янам. *Драгоманов сприймає цей час як унікальний, довгоочікуваний шанс для втілення у життя освітньо-культурних і навіть політичних планів української інтелігенції.* Він береться за написання багатьох праць, як публіцистичних, так і науково-популярних, виступає на боці тих громадських діячів, які намагаються використати нову геополітичну ситуацію на Балканах в інтересах демократичного всеросійського та національних рухів в імперії. Пізніше він пояснив свої дії у цей час, зокрема те, чому він випустив уже перед своїм виїздом з Росії на еміграцію (для чого йому довелось затриматись на певний час), розвідку "Про українських козаків, татар та турків" [77]. "Остання, - згадував він, - популярна брошура з приводу герцеговинського повстання, що мала на меті пов'язати агітацію по східному питанню з національними традиціями. Тогочасні - київські та одеські українці дуже цікавились сербським повстанням, як через свої слов'янські симпатії, так і через те, що сподівались, що це повстання матиме таку ж вагу, як мало грецьке повстання у 20-х роках, а саме, що воно розірве Dreikaiserbund..." [78].

Ці події знайшли якнайширший відгук серед українців, породили очікування змін у Російській імперії, надії на появу якісно нової геополітичної ситуації в Європі, в якій, гадалося, знайдеться місце і для певного розв'язання "українського питання", принаймні, для задоволення першочергових потреб народу, що відроджувався до національного буття. Таким чином, журналістські, теоретичні та організаційні ініціативи Драгоманова були зумовлені не лише зовнішньополітичними чинниками чи його власними теоретичними настановами щодо "балканської кризи" - вони були його реакцією на дійсні очікування в російському та українському суспільстві, теоретичною та програмною відповіддю на сподівання українських "громадівців". За своїм концептуальним опрацюванням роботи Драгоманова "балканського циклу" відрізнялись більшою системністю та глибокою аргументованістю, хоча вони не становили винятку в загальному контексті позиції демократичної та ліберальної журналістики в Галичині, Наддніпрянській Україні, в Росії [79].

Доречно відзначити також безпосередній вплив на еволюцію національно-політичних поглядів Драгоманова, зокрема, на його

ставлення до ідеї слов'янської взаємності подій, пов'язаних з підписанням і наслідками дії Емського Указу 1876 р. Ці події безпосередньо пов'язані з життям Драгоманова, оскільки вони призвели до кардинального повороту його долі. Він втратив роботу в Київському університеті і вирішив емігрувати. Тоді ж учений підводить риску під тим періодом свого життя, про який він сам згадував як про час свого "остаточного прив'язання до українського напрямку" [80]. "Слов'янська тема" відтепер виступає в його працях як агітаційний засіб у розвінчанні політики царату в українському питанні. Він намагається довести несумісність офіційного "слов'янолюбства" російського уряду з практикою утиску елементарних культурних прав слов'янських народів - підданих Романових [81]. На нашу думку, Драгоманов сподівався, що його критика несправедливості указу 1876 р. на хвилі загального піднесення "слов'янського ентузіазму" серед українства та в російському суспільстві в цілому призведе до позитивного розв'язання цього питання. Тому його увага до подій на Балканах і до відгуку на них серед українців, у російському суспільстві та його сподівання щодо скасування дискримінаційних рішень уряду взаємопов'язані. Але Балканська криза породжувала у Драгоманова набагато більші надії, аніж сподівання на подолання заборон 1876 р.

Окрім геополітичних і внутрішньо-політичних розрахунків, пов'язаних з очікуваннями від перебігу кризи на Балканах, Драгоманов не уникав вирішення і цілком буденних питань, чинячи як досвідчений політик. Наприклад, він намагався використати загальне зацікавлення "слов'янською тематикою" для того, щоби привернути увагу російського суспільства до потреб українців, зокрема в Галичині, Буковині та Закарпатті. Говорячи про необхідність допомоги "тамтешнім слов'янам", він підкреслює, що йдеться саме про складову частину українського народу, а не "російського племені" А практично він заохочував численні слов'янські товариства, утворені громадськістю (або проурядовими структурами) в Росії, до того, щоб вони надавали допомогу саме українським товариствам у їх повсякденних організаційних клопотах, у їх освітній, науковій та культурній діяльності (Драгоманов наполегливо звертався до впливових у Росії громадських діячів, намагаючись переконати їх у тому, що "..саме тепер, коли слов'янський раж охопив усіх, може бути і успішніше за все пішла б думка, котру я запропонував Лесевичу: збирати книжки та гроші у Галичину, Буковину та Угорську Русь" [82].

Коли після тривалих зволікань все ж почалась російсько-турецька війна. Драгоманов поставився до такого повороту подій як до настання "слушного часу" для української національної спра-

ви, коли, нарешті, можна реалізувати ті автономістично-федеративні плани, які він активно пропагував. Він згадував цю пору в "Автобіографії": "Сербсько-болгарський рух, а потім війна з Туреччею дали мені, само собою, зручну нагоду для проведення ліберально-федеральних ідей на російській мові" [83]. Тоді йому здавалось, що скоро неминуче стануться радикальні зміни не тільки на політичній карті Балкан, а й у самій Росії, і демократичні сили здобудуть перемогу над ворогами південного слов'янства, а саме - "турками константинопольськими", а отже й, над гнобителями слов'ян підлеглими Російської імперії, над "турками петербурзькими" Він переконував, що українці повинні не прогавити цю прекрасну і рідкісну в їх історії нагоду. Тому, використовуючи слов'янофільські почуття широкої громадськості Росії, справу належить вести до того, щоби українці могли брати належну участь у цій величній боротьбі.

І сьогодні, принаймні, з історіографічного, якщо не історіософського погляду, видаються цікавими роздуми Драгоманова про витоки і розвиток тогочасної "Балканської кризи", його спроби передбачити її розв'язання, знайти можливості використання цієї ситуації в українських інтересах. Він щиро співчуває визвольній боротьби слов'янських народів у Турецькій імперії, що сягнула в ті роки драматичного загострення. Остаточне звільнення всіх слов'янських і неслов'янських народів від османського ярма - це також його мрія і бажання, його позиція, яка цілком співпадала з настроями українського суспільства. Визнаючи необхідність визволення південних слов'ян, Драгоманов цікавиться, як воно відбуватиметься, хто саме стане визволителем, які стратегічні наслідки матиме прихід Росії на Балкани і на що, у зв'язку з цим, можуть розраховувати народи Російської імперії, насамперед, українці.

Після еміграції з Росії, в Женеві у Драгоманова вперше з'явилася можливість висловлювати свої думки вільно, без огляду на російську чи австрійську цензуру. В таких умовах його "Громада" мала прислужити започаткуванню нового етапу в українському русі, стати виразником і захисником його політичної та культурної програми перед співвітчизниками та іншими націями Європи. Навіть знайомі з попередніх публікацій в галицькій, київській, петербурзькій пресі драгомановські мотиви набувають відповідно нового звучання, а то й суттєво іншого значення в "Громаді" Тут, вже без обов'язкової для російського журналіста і вченого "езопової мови" він висловлює свої думки, відкрито визначає авторську позицію щодо визвольної війни балканських народів. На відміну від офіційної точки зору і поглядів більшості публіцистів у Росії, редактор "Громади" зазначав, що слов'янські народи пробудилися до

свого національного життя не завдяки пасивному очікуванню і надіям на звільнення від турків силою російської зброї, а внаслідок власного поступу, величезних духовних, культурних та організаційних зусиль слов'янських просвітителів. Ця думка важлива вже тим, що вона наполегливо й переконливо протиставляла демократичний ідеал нації - творця власної історії реальному тогочасному суспільству в Росії. Воно ж було майже "ідеальним" з імперської точки зору: пасивним, слухняним, інфантильним, очікувало на можливі зміни не просто з Божої ласки, а ще обов'язково і за посередництвом відповідних його "помазаників" Драгоманову важливо було висвітлити різноспрямованість цілей боротьби поневолених Туреччиною народів і справжніх інтересів офіційного Петербурга, Російської імперії.

Полемізуючи з офіційними аргументами на користь російської місії як винятково благородної, визвольної, альтруїстичної, Драгоманов не впадає у антиросійський тон, не заперечує надій балканських народів на допомогу з боку Росії. Він навіть бажає, щоб ці надії якомога скоріше і з меншими людськими жертвами збулися. Водночас він застерігає слов'ян проти плекання ілюзій щодо дійсної, а не уявної імперської Росії, підкреслюючи облудність пропагандистської риторики Петербурга: "Не імператорським Величествам і Височествам говорити про волю - це не їх діло, та не при їх і писано. Про волю має право говорити той тилькі, хто сам не давив нікого, не обдирав, хто сам готов покласти за волю свою голову..." [84]. Звичайно, що серед тих, хто "має право говорити", Драгоманов виділяє пригнічені Росією слов'янські народи, а саме - українців, від їх імені він і звертається до слов'ян.

Викриваючи лицемірство балканської політики царату перед закордонними слов'янами, він розвивав свою думку далі, показуючи кричущу суперечність "волелюбних" декларацій Росії дійсному станові її вже "вільних" підданих: "...справді, з якої б то речі було руському урядові так піклуватись про волю турецьких слов'ян, коли ми бачимо, що у своєму царстві руський уряд не то що не дбає про яку-небудь волю своєму народові, своїм руським слов'янам, а напроти того тільки про те й старається, як би задавити кожну думку про волю, якби гірше пригнітити народ, узяти з його якомога більше грошей на користь собі та богатирям. Ми б самі дуже раділи душею, якби хоч і руський уряд, та тільки справді заходився визволяти слов'ян, дати їм волю. Але задля цього руському цареві прийшлося б визволяти людей і з під турецького, з під австрійського, і з під свого власного панування, і вже відоме діло, що наперед усього треба було б почати з себе, з свого руського царства" [85]. Без сумніву, якраз **початок радикальних змін у Російській імперії і був**

би, на погляд Драгоманова, найбажанішим висновком її "суспільства" з Балканської кризи, кращим наслідком того масового пориву допомогти слов'янам і не менш масового розчарування у поведінці царської влади. Картаючи за фальш і облудність російську зовнішню і внутрішню політику, Драгоманов намагався довести її згубність своїм власним читачам - українцям, до яких, перш за все, і були звернені його праці, що виходили друком із друкарні "Громади", в інших вільних від царської цензури виданнях.

Зауважимо і про відмінності у спрямуванні драгомановської антицарської полеміки на сторінках "Громади" у порівнянні з тими статтями і брошурами, в яких він розглядав "східне питання" і політику Російської імперії до остаточного виїзду за її межі. В цих останніх йому, певною мірою, були притаманні, сподівання на розгортання широкого суспільного руху російської інтелігенції, активізації демократичних кіл інших народів Росії. Відповідно він і робив наголос на можливості і бажаності об'єднання усіх цих сил задля спільного відвоювання хоча б поміркованих конституційних реформ у Росії, намагався апелювати до патріотичних почуттів представників ліберальної та демократичної опозиції в Росії. На сторінках женевських видань виразний акцент зроблено на застереженні слов'ян (а враховуючи реальну аудиторію видання, насамперед, співвітчизників-українців) від надій на імперську Росію, на те, що поневолювач "власних" народів може змінитися, допоки залишається імперією, на "Росію-визволительку" Так, наприклад, Драгоманов відзначає: "Теперішня війна з турками найменш усього ведеться на оборону турецьких слав'ян - це просто війна за верховодство політичне у східних сторонах, війна за те, щоб піддержати вагу Росії "як первостепенної европейскої держави" [86]. Сміливості, якщо не категоричності драгомановським висновкам додавало не тільки його звільнення від "умовностей" підцензурної публіцистики. Тепер, з розпалом реальних подій, коли була схрещена зброя, а не журналістські пера, Драгоманов, не без явних гордощів, констатував, що чимало з його висновків і прогнозів, зроблених напередодні війни, справджується. При цьому він посилається на власні оцінки політики царату, поведінки російських військ, стратегічної ефективності та дипломатичних результатів російського втручання. До того ж, він вважав себе переможцем в ідеологічному поборюванні офіційної Росії, що додавало певного колориту і пафосу його женевським виданням.

Спостерігаючи за перебігом бойових дій і замислюючись над можливими результатами війни, вчений і громадський діяч поступово приходить до все менш оптимістичних висновків. Якщо слов'яни Балкан сподівались на позитивні результати російсько-турець-

кої війни, то Драгоманов наголошував на протилежному. Щоби розвіяти можливі сумніви "непорушних" ентузіастів, Драгоманов нагадує їм про долю України, Польщі, Білорусі, які вже встигли зазнати справжнього, а не декларованого "слов'янолюбства" Росії. Для поверхово обізнаних з історією Російської імперії він пропонує досить розлогі екскурси в минуле її політики, демонструючи і драматургію українсько-російських взаємин. Виходячи з кількасотрічного досвіду, вчений попереджає: "Всякому слав'янинові корисно буде оглянутися на долю нашої України, в цей час, коли, слідом за старою Польщею, ламається Турція й близиться черга Австро-Угорщини. Вже з сербами зроблено багато чого такого ж самого, як було з нами. Тепер наступила черга болгар. Дійдеться й до хорватів, словінців і чехів, котрі можуть і не зчутись, як будуть передані "брандербургцеві", - коли доти працею всіх слов'янських народів, починаючи од самих москалів, не будуть заложені хоч початки волі в Росії, і всі слов'яни не зрозуміють, що тільки вільний брат може помогти здобути правдиву волю другим" [87]. До часу, поки такого "вільного", а не старшого брата в особі Росії не видно, Драгоманов пропонує зробити висновки з минулого і побачити: "До чого "доборолась Україна", що піднялась було сама за свою волю, а потім зложилась на сусіднє царство. Хай же знають це не тільки наші земляки, але й другі брати наші слов'яне, що тепер покладають стільки надій на казенну Росію" [88]. Наводячи численні приклади "здобутків" України від часу її поглинення Росією, драгомановські публікації другої половини 70-х рр. XIX ст. переконливо змальовували перспективу ймовірного і для інших слов'ян майбуття, у разі здійснення експансіоністських задумів петербурзьких стратегів.

Далекосяжним надіям Драгоманова, котрі в нього з'явились під час російсько-турецької війни, не судилося збутися. Але цей період залишив виразний слід у його світогляді, вплинув на зміну його теоретичних пріоритетів. Можна зробити висновок, що саме **у цей час закінчується період небезконфліктного співжиття, певного паралелізму "всеросійського" та українського дискурсів у системі поглядів Драгоманова на слов'янське відродження, на національний рух народів Балкан і на місце в цих процесах українського народу**. "Україноцентризм" сприйняття результатів Балканської кризи знайшов переконливе відображення навіть у тому, як М. Драгоманов оцінював результати Сан-Стефанського миру та Берлінського конгресу. Коментуючи їх, він із непідробним обуренням і болем проводив прямі аналогії між становищем болгар після 1878 р. і станом українців унаслідок підписання Андрусівського миру, який юридично затвердив трагічний поділ України на Ліво- і Правобережжя [89]. Ці ж думки він повторював і значно пізніше [90].

Розчарування сповнені і його міркування щодо внутрішньополітичних наслідків втручання Росії у слов'янські справи на Балканах. Він з гіркотою зізнається у марності своїх сподівань: "До сих пір слов'янський рух не здійснив ніякого впливу на хід справ внутрішніх, котрий, добре чи ні, але йшов раз прийнятою дорогою: процес обрусіння і навіть обвеликорусіння не тільки "околиць", але й староруських, та не великоруських земель продовжується, що веде за собою не тільки усунення польської мови з нового суду у Польщі, але навіть припинення друкування чого б то не було на малоросійській мові в середині Росії і ввозу в Росію з-за кордону малоруських книг із Австрії (див. передостанній № зі справ друку про заборону 4 малоруських книг); продовжувались політичні процеси, - продовжувались переслідування за віру, напр. штундистів, видано задуманий давно закон про посилення адміністративної влади, - передаючий частину законодавчої влади генерал-губернаторам, губернаторам та градоначальникам; у скорому часі, ймовірно, настане і зміна університетського статуту!" [91]. Попри всі дипломатичні "приниження" Берлінського конгресу, російська імперська влада вийшла з війни не послабленою, не більш ліберальною, а навпаки, з самовпевненістю переможця, з переконанням, що сама історія підтвердила правоту її державного курсу, а всі сумніви щодо цього можуть йти або від ворогів Росії, або "від лукавого". Звичайно, *посилення реакційної хвилі в цих умовах ставало неминучим, як і відсунення на невизначений термін здійснення надій на конституційну трансформацію самодержавної влади, яка була однією з задавнених мрій ліберально-демократичних кіл цієї країни і яку тривалий час поділяв Драгоманов.*

Зміною теоретичних цілей та ідеологічних цінностей позначений не лише розгляд "слов'янської" політики Росії, а й аналіз Драгомановим стану тих сил, які претендували на звання слов'янофілів, поборників інтересів слов'янського єднання, братерства споріднених народів. Він багаторазово вступав у відкриту дискусію з представниками російського панславізму. На переконання Драгоманова, назва "слов'янолюбці" не відповідала справжній ідейній природі цього суспільного феномена. "Серйозної та прогресивної національної та слов'янської партії у нас немає, тому що немає серйозного знання національних питань взагалі, ні слов'янських народностей зокрема. Спеціалісти знають зазвичай більше слов'янські старожитності, аніж новини, слов'янофіли знають те, що їм скажуть прохачі із братів слов'ян; публіцисти ліберали у звичайний час навіть дивуються, як можна чим-небудь слов'янським цікавитись!", - відзначав він [92].

За таким ставленням Драгоманова до російського слов'янолюбства важливо побачити окремі його настанови щодо стереотипів,

притаманних російському суспільству, його інтелігенції. Позицію Драгоманова визначає те, що, виступаючи проти "Росії казенної", офіційної, громадський діяч не зупинявся лише на критиці її державної політики. Він ішов далі, показуючи, що широкі кола російської громадськості, переконані в своєму щирому слов'янолюбстві, також значно "інфіковані" імперськими настроями і, безсумнівно, становлять перешкоду на шляху виконання Росією своєї "визвольної місії" Характеризуючи ідеологію російських слов'янофілів, Драгоманов стверджує: "Справдешніх слов'янолюбів, та ще вільних розумом, справдешніх всеслов'янців в Росії не було ніколи, - бо колишні слов'янофіли московські, не глядючи на своє часом вільнодумне язикомельство, на ділі не могли собі пригадати, щоб можна було що небудь робити, коли не позволить царське начальство, хоч би воно було тридцять раз дурне, та ще, й по слов'янофільському, й німецьке. І старі слов'янофіли не далеко втекли од казенної тройці православіє, самодержавіє і народність (казенно-московської)..." [93].

Залишаючись вірним своїм переконанням у силі слова, учений покладав особливі надії, що, якщо не літературно-наукова полеміка, то саме життя мусить навчити мислячих представників російського суспільства відмовитись від панславістських ідеологем, переглянути уявлення про справжню роль Росії у слов'янському світі, призвести до пробудження нових, прогресивних суспільних сил. У зв'язку з цим Драгоманов і після негативних висновків щодо російського слов'янолюбства все ще покладає деякі надії на нове "всеслов'янство" в Росії. Вважаючи, що його надії мають фактичні підстави, він вбачає в цій новій хвилі суспільного руху як позитивні, так і негативні "зерна". Від його уваги не приховується те, що й оновлене російське "всеслов'янство" так само: "Підпира силу державного стягування країв і людей (централізацію), і силу воєнно-чиновницьку, будить думку про "обрусеніє" всіх слов'ян" [94]. Проте, за цими очевидно негативними сторонами російського "модернізованого" панславізму, Драгоманову хотілось побачити і щось "світле", позитивне. Таким йому видавалось те, що "всеслов'янство" в Росії: "заставля подумати о вільній вправі усіх країв, котрих не обрусиш навіть і дужчими силами, ніж ті, що має столична Московщина" [95].

Найменш реалістичними виглядали його передбачення щодо соціальної, "реформаторської мимоволі" ролі царату. Віддаючи належне своїм тогочасним соціально-економічним ідеалам, Драгоманов висловлював припущення: "Далі начальству нашому і московським слав'янолюбцям прийдеться в западній слав'янщині мати діло з народом руським (в Галичині, Буковині, Угорській Русі)

і иншим слав'янським під чужими панами, - значить по неволі підпирати хоч не цілий, то половинний, чвертовий соціалізм" [96]. З цієї тези видно, що він значно перебільшував соціальні устремління нової генерації московських панславістів. Драгоманов покладав безпідставні надії на можливість повторення царатом тієї соціальної політики, яка частково вживалась ним виключно для "упокорення" Польщі після поразки повстання 1863 р., коли у нього не залишалось інших ресурсів впливу на польське суспільство для запобігання рецидивам національних повстань. Досвід показав, що надії буковинських і галицьких селян на "білого царя" визволителя, який прийде наділяти їх свободою і панською землею, були не більше як застарілою ілюзією, фантомом соціального фольклору. До честі Драгоманова, він доклав чималих зусиль для подолання царефільських настроїв серед співвітчизників, у тому числі і в "Австрійській" Україні [97].

Російській версії слов'янолюбства як ідеологічному прикриттю великодержавної, експансіоністської політики імперії, Драгоманов, ідучи слідом за старшими поколіннями українських діячів, намагався протиставити **національну версію всеслов'янства**. Заперечуючи поширені, а раніше частково сприйняті ним на віру очікування від процесів інтеграції слов'янських народів, їх культур і мов на основі російської мови та культури як мови та культури найбільшого слов'янського народу й найпотужнішої держави, Драгоманов, зокрема, приходить до висновку, що всі надії на формальний літературний панславізм - російський або інший, - навіть у православному слов'янстві побудовані на недорозумінні. Але, наголошує він, реальний панславізм нічого не втрачає від цього процесу літературного відокремлення кожного племені [98].

Отже, не втративши загалом переконаності у важливості слов'янської ідеї, потреби у єднанні слов'янських народів, Драгоманов розпочинає власну теоретичну боротьбу за "справжнє", реальне, правдиве слов'янолюбство. Як правило, *боротьба за "справжню" ідею є свідченням досягнення цією ідеєю (ідеологією) свого апогею, вичерпання її творцями та носіями потенціалу подальшого її розвитку, отже, початком її кризи як системи поглядів*. Не замислюючись над цим, Драгоманов правильно оцінює зумовленість включеності української інтелігенції до всеслов'янських теоретичних дискусій в Росії. Розуміння ним недавнього етапу розвитку вітчизняної думки відтіняє така його згадка про події в українському русі наприкінці 1850-х рр., про які він слушно зауважує, що це був час: "коли україномобство ледве росправляло крила, підбите в 1847 р., та ховалось під захист московського слав'янолюбства" [99]. Але чим далі, тим менше українське всеслов'янство потребувало при-

тулку під крилом російського суспільно-політичного руху, намагаючись перетворитись із "малоросійської філії" всеросійської інтелігенції на інтелігенцію національну. **Ідеологічні виміри такої трансформації мали вирішальне і випереджаюче значення щодо організаційно-інституційного процесу формування національного руху.** Поважне місце в цьому процесі посідала й українська версія слов'янської ідеї.

Для такого значення слов'янської ідеї існувало принаймні декілька важливих причин. Слов'янство, насамперед західне, мало стати для нового покоління національних, громадських діячів не тільки антитезою до власної відсталості і включеності, на правах "молодшого брата" в політичний і соціально-культурний контекст Російської імперії, але й своєрідним "вікном у Європу", виходом до широких ідеалів і ясних перспектив європейської цивілізації. Усвідомлюючи це, Драгоманов наполегливо переконує земляків у потребі радикального перегляду, оновлення та звільнення уявлень українців від стереотипів, закладених довготривалою інерцією їх політично залежного, а нерідко і культурно вторинного розвитку, перебування в ролі "прихвостнів" більш розвиненої, а головне - державної московської (чи й австрійської) цивілізації. Саме це враховував Драгоманов, коли звертався своїми працями до гурту української інтелігенції, в його часи майже без винятків щиро перейнятої ідеями всеслов'янського братерства. Виступаючи з таких же або близьких засад у тлумаченні різних аспектів "слов'янської ідеї", він користувався поширеними і загальновживаними в тогочасних українських колах аргументами і символами, але його висновки відбивали формулювання змісту і вартості "слов'янської ідеї" для ствердження національних інтересів і прагнень українців.

Через порівняння розвитку України, її поступу з досягненнями сусідніх народів Драгоманов вважав за можливе позбавитися дезорієнтації у цілях і методах національної діяльності, визначити, "об'єктивізувати" критерії оцінки обраного вітчизняними громадськими діячами шляху, подолати синдром провінційності - застарілу вже на його часи хворобу вітчизняної інтелектуальної і політичної еліти. З цих позицій варто оцінити слушність наступних зауваг видавця "Громади", висловлених цілком вчасно: "Можна, значить, сподіватись, що й про ту перестановку думки й громадівської праці з старого й вузького ґрунту українсько-російського на новий і широкий европейсько-слав'янський, про котру ми зараз сказали, задумаються хоч ті українолюбці й українські громадівці, для котрих українство й громадівство справді діло життя, а не розмови й хвилевої мрії. В усякім разі, - узагальнював він, - без европейсько-слав'янської основи громадівство українське ще менше може нала-

годитись, ще більше блукатиме, шукаючи собі правдивої дороги й ще пізніше набереться сили, ніж московське, а до того частіше, ніж могло би бути, падатиме в ями, які йому порило й пориє старе й нове життя українське й всероссійське" [100]. Отже, слов'янська ідея, спілкування із західними та південними слов'янами мали стати лабораторію національно-освітньої, культурної та політичної роботи, спонукою до постановки широких завдань, своєрідним "вікном в Європу", через яке українські діячі могли би переймати досвід народів, найближчих до них за своїми етнокультурними ознаками, за історичною пам'яттю, соціально-політичним становищем.

Немає сумнівів, що вже на рубежі 70-х та 80-х років Драгоманов повністю утвердився і намагався переконати земляків у тому, яким саме має бути співвідношення слов'янської та української ідеї. Питання про справжні пріоритети Драгоманова в його інтерпретації національної і слов'янської ідеї допомагають розв'язати наступні його міркування. Навіть на емоційній хвилі всеслов'янського піднесення співвітчизників, до якого Драгоманов ставився вкрай зацікавлено та оптимістично, він уточнював: "Звісно, в Україні не можуть поставити діла слав'янські попереду своїх, ні навіть нарівні з ними" [101]. Чому? Бо, на думку вченого, українці так довго за власною волею і неволею розкидались по світу і Україна так обійдена і неправдою і мов би то правдою, мов би то й до спільних, всеросійських, всеслов'янських, всесвітніх справ, що: "Тепер найбільш всього треба українцям зібратись на своїй землі, коло свого люду і коло своїх хатніх діл" А якраз після того і для того, щоб зібратися на своїй землі коло власних, національних справ, українцям важливо не забути, що: "І до хатнього діла треба приступати з ширшими, з всесвітніми думками, пам'ятаючи перш усього звісно найближчих сусідів, котрі у нас найбільше слав'яне" [102]. Тобто, **і в момент максимального захоплення Драгоманова ідеями слов'янської взаємності він заявляє про свої погляди як українець, речник національної справи, а не підданий Російської імперії чи представник всеросійського ліберального або ж демократичного табору**. Він розглядав потенціал слов'янської ідеї, співчуття їй серед земляків як реальну мобілізуючу силу для задоволення національних потреб України, для розв'язання її власних проблем, передусім досягнення політичної свободи, зміни умов розвитку української нації у рамках Росії та Австро-Угорщини.

Отже, не етнічна чи навіть історична і культурна близькість слов'ян, а *той реальний факт, що саме вони становлять більшість сусідніх з Україною народів, усвідомлення того, що від їх позитивного чи негативного ставлення залежатиме успіх або поразка в бо-*

ротьбі за українську справу і становить раціональну, конструктивну основу драгоманівської відповіді на "слов'янське питання" Сприйняття таких геополітичних, історичних реалій не залишало Драгоманову нічого іншого, як шукати порозуміння з сусідами, домагатись постійного діалогу з ними. Ідея слов'янської взаємності видавалась не найгіршим інструментом здійснення цього завдання. Звичайно, йому здавалось, що українці покликані історією і можуть виконати свою власну місію у слов'янському світі. І тому раціональні міркування, теорстичні розрахунки не заважали громадському діячеві бути цілком щиро перейнятим ідеалами братерства на ниві слов'янства. Цим продиктовані сповнені особливої піднесеності та урочистості його слова, звернені до співвітчизників: "Українці мусять виступати зі своїм словом і працею в Слав'янщині в усякому ділі, яке потрібне слав'янам, од академії і кабінету, до ремесла і поля, до кровавої війни й повстання за волю і землю слов'ян" [103].

Для виконання такого "надзавдання" він бачив наявність усіх сприятливих факторів. Передусім, географічних, історичних, політичних та навіть мовно-культурних. На його думку, історична доля України, її розташування ледь не у центрі розселення слов'янських народів спонукала українців звернути особливу увагу на слов'янство та визначити свою роль у ньому. Поглянувши просто на карту слов'янських країв і народів, нагадував Драгоманов, усякий скаже, що коли Україна доторкається до поляків, а через Галичину і Угорську Русь до словаків і тільки вузенькою полосою ділиться от сербів і болгар, - "та ще й до того, коли серед нашої України здавна засіли виселки польські, болгарські, а останім часом чешські, - то тут й мусило всього лекше закорінитись всеслав'янське братство і вирости хоч наука про слав'янство" [104].

На такій основі справді не могла не сформуватись розгалужена мережа українсько-слов'янських зв'язків. Оглядаючи їх у широкій ретроспективі, Драгоманов доходить актуального на той час висновку: "Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги, і в Росії, й в Австро-Угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всякими іншими слав'янськими, і не слав'янськими (напр., з волошськими через Буковину й Бесарабію, коли вже не говорити про Транссільванію), що українському громадському чоловікові, власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, що близче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найрідніщої породи й найподібніщої долі, - себто слав'ян" [105].

Драгоманов відводить для українців поважне, якщо не виключне місце серед перспектив проголошеного ним всеслов'янського єднання. Він різнобічно аргументує необхідність включення гасла змагання за найтіснішу спілку слов'ян до нової політичної програми українського національного руху. Стверджуючи нерозривність національного визволення українців і спільної боротьби слов'ян проти поневолення, він від імені співвітчизників проголошує: "Ми прийдемо до них справді братами, а не "дядьками", братами рівними, а не старшими, не "благотворцями", а спільними робітниками, щоб у купі з ними зарівно боротися з неправдою, звідки б вона не йшла, чи од чужого, чи од родака, щоб розбивати кайдани, що виковали ковалі турецькі, мад'ярські - і слов'янські" [106]. Тобто, не офіційна Росія, не російські панславісти (за Драгомановим - інваріант великоруського націоналізму), а *нове покоління українців на чолі ініційованого ними ж демократичного визвольного руху мають стати серед діячів слов'янського відродження до спільної боротьби проти всіх поневолювачів, включно зі слов'янськими.* У цих думках не важко розпізнати ті ж мотиви, якими перейняті і праці Кирило-Мефодіївців, і більш широко відомі на той час поезії Т. Шевченка.

Звичайно, не ця "зовнішня", ледь не всесосяжна, а відтак навряд чи досяжна "місія" українців - стати визволителями слов'ян диктувала патетичні рядки Драгоманова. "Скромніші", але й нагальніші внутрішні потреби: звільнення від надій на ласку "старшого брата", подолання національного комплексу меншовартості через доведення, що гноблені та пригнічені українці гідні стати справжніми "працівниками" на ниві свободи, що на них чекає велике майбутє, - ці намагання наповнити серця співвітчизників великими та спонукаючими до дії ідеалами надихали публіцистичні рядки Драгоманова. Оскільки ж основною, популярною, а головне єднаючою громадську думку в 1870-х роках була саме слов'янська ідея, Драгоманов не міг не розфарбовувати свої думки образними засобами з уже готової та звичної для громадського сприйняття "палітри" слов'янолюбства. Отже, доводячи історичні та політичні підстави, правомірність і переваги "української місії" над російською у слов'янському світі, Драгоманов не стільки "пропонував" західним і південним слов'янським народам покладатись на українців, а не на росіян, скільки стверджував в українській свідомості обгрунтованість і необхідність покладатися передовсім на себе. А вже потім сподіватись на підтримку тих народів, з якими українцям не було чого ділити, окрім спільних поневірянь звивистими шляхами східноєвропейської історії.

Б) Проект Всеслов'янського Союзу

Визнаючи, що у становленні світогляду Драгоманова слов'янська ідея посідала чільне місце, важливо відзначити його ставлення до теоретичного доробку попередників у цій царині суспільно-політичної думки. Напередодні завершення свого життя, підбиваючи підсумки власної діяльності, він стверджував: "Коли я претендую на що-небудь, то лишень на те, щоб проповідувати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих доходили в 40-ві роки славні братчики Кирило-Мефодіївські і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів в наші молоді часи..." [107]. І хоча йому хотілось наголосити на відданості кращим традиціям вітчизняної політичної думки, підкреслити життєвість ідей старшого покоління українських федералістів, до такого "ювілейного" твердження Драгоманова треба поставитись обережно і критично (маємо на увазі, що ці слова взяті з відповіді Драгоманова на привітання, що надійшли до нього у зв'язку з ювілеєм його громадської діяльності, який відзначався у Львові).

Всіляко підкреслюючи прогресивність українського всеслов'янства у порівнянні з російським, Драгоманов відкидав певні засади ідейної спадщини попередників. Саме ті, що здавались йому застарілими, позбавленими програмової чіткості й практичного значення для українського руху як в його внутрішньополітичній діяльності, так і у визначенні зовнішньополітичних орієнтацій. Тим цікавіше подивитись, якою ж мала бути нова (чи, принаймні, оновлена, згідно драгомановського розуміння потреб іншої доби) **програма українства у слов'янському питанні**.

Перш за все її автор намагається визначити, чому ця політична програма вирішення слов'янського питання має важливе значення для українців, якою мірою вона відповідає заповітам "Кирило-Мефодіївців" "Братчики" сформулювали теоретичні засади здобуття Україною власної державності в Слов'янському союзі і активно пропагували український демократичний і федеративний панславізм. Драгоманов справді певний *час займав саме такі позиції, хоча його політична спадщина загалом вийшла далеко за межі, окреслені старшим поколінням* 40 - 50-х років XIX ст., а тим більше їх попередниками - українськими декабристами. Особливу цікавість викликає те, як сам Драгоманов визначав хиби політичної програми цих ідейних (для нього особисто не тільки ідейних - маємо на увазі його дядька-декабриста Я. Драгоманова) попередників. Зокрема, аналізуючи політичну програму декабристів в Україні, Драгоманов робить наступні висновки щодо її недоліків: "...у "З'єднаних слов'ян", не дивлячись на українське походження більшої їх часті, не видно й сліду

національної української самосвідомості. Вихована у період станової відірваності дворянства на Україні від маси населення і зміщування понять про державу і націю, наші "слов'яни" 20-х років не бачили серед слов'янських племен українського племені, уявляли собі народ "русский" настільки ж єдиним, наскільки була єдина "русская" держава у XVIII ст., після знищення українських політичних організацій (гетьманщини, Слобідсько-Українських полків і Січі Запорізької). Ця прогалина в ідеях З'єднаних Слов'ян була однією з главних причини їх слабкості і сумного трагізму їх загибелі. Завдяки цьому, З'єднані Слов'яни позбавили себе можливості пустити коріння у масу оточуючого їх населення, скористатись його вільнолюбними традиціями, котрі тоді ще були свіжі і навіть виявились ясно - на подив самих слов'ян - і у момент повстання Чернігівського полку у Київській губернії..." [108].

Отже, поза всяким сумнівом, для Драгоманова у середині 80-х рр. XIX ст. характерний виразний наголос на необхідності, життєвості саме тих ідей, які формуються в рамках національної свідомості, спираються на вітчизняні традиції українського народу, до того ж мають найтісніший зв'язок із державно-політичними традиціями та інституціями минулого. **Драгомановський аналіз "слов'янської" ідеології попередників дозволяє зробити висновок, що ця ідеологія розглядалась ним не як антитеза національної ідеї, а як невід'ємна її складова частина, необхідний історичний етап її розвитку.**

Ще з більшою увагою він ставився до теоретичного спадку Кирило-Мефодіївського Товариства. Ці ідеї справді глибоко симпатичні Драгоманову, співзвучні з його власними ідеологічними настановами і принципами світобачення. Він може вважатись їх наступником, який, щоправда, діяв у нових умовах, що не дозволяє ставити знак рівності між його поглядами і поглядами покоління Костомарова і Куліша. Важливе також і те, що загадковість долі "Товариства", авторитет його чільних учасників були ледве не у центрі певного національного культу. *Відтак, роль "зберігача", охоронця і виразника традиції надавала додаткові можливості для ефективного впливу на співвітчизників, дозволяла Драгоманову бути не тільки інтерпретатором ідей "братчиків", але й творцем нової теоретичної програми українського руху, посилаючись на її зв'язок з прагненнями Кирило-Мефодіївського Товариства.* (Наприклад, не важко встановити, де в наступному переказі Драгомановим ідейної програми "братчиків" є їх власний текст, а де драгомановський контекст: "...Думали київські братчики і про те, якби здобути вільне правління для всієї України, і придумали, що не варто тепер повертатись до старих козацьких порядків хоч і більш вільних, аніж нинішнє чиновниче правлення в Росії, що не варто й відривати Укра-

їну від Росії. Краще, думали вони, щоби у всій Росії була вільність; щоби народ вибирав чиновників за радників для написання законів і для ради про важливі справи держави. До такої вільної Росії київські братчики бажали приєднати і всі народи, які розмовляють слов'янськими мовами, схожими на російську і українську: поляків, чехів, словаків, - що під німецькими царствами Прусським та Австрійським, - і сербів з болгарами, що під Туреччиною, - щоби всі ці народи керувались за власною волею, щоби школа й науки були у кожного рідною мовою, і щоб при цьому вони були між собою в союзі для спільного захисту" [109].

Особисто для Драгоманова критерієм прогресивності, історичної значимості всеслов'янства "братчиків" було якраз те, що вони підхопили, перенесли на український грунт ті принципи свободи і братерства, що становили ідейну основу слов'янського відродження. Поширення цих ідей прилучало слов'янські народи до загальноєвропейських інтелектуальних пошуків, відкривало перед ними перспективи безпосередньої участі у тогочасних політичних процесах. Але якраз розвиток самих цих політичних процесів у Європі, суттєве просунення ряду слов'янських народів у справі завоювання своєї національної свободи, утворення нових національних держав вимагали внесення корективів у загальні положення, висунуті старшими поколіннями. Тому спадщина попередників чим далі то менше здається Драгоманову відповідною новим умовам, і він аргументує потребу її перегляду, звільнення від хибних уявлень і помилкових тверджень. До останніх він відносить абстрактність політичних формулювань, що вживалися "братчиками", форму і тональність їх праць, відомих на той час йому і загалові.

Зокрема, православна пасіонарність "Братства" сприймалась ним як чи не найвиразніший анахронізм. І, якщо самі "братчики" бачили в євангелістському стилі звернення чи не єдиний, а головне - найкращий спосіб самовираження, свій шанс бути почутими та зрозумілими українським народом, то для Драгоманова це було не менше, аніж помилкою старшого покоління. "...Все таки й українське всеслов'янство мало багато подібного до московського, багато такого, що тягло людей, приставших до нього, не на перед, а назад од европейських думок, не давало зрозуміти їх, розпалитись ними, - нарікає він. - Найміцнішою з таких назад тягнувших ниток була "христова віра" й "святе письмо", шкодливу силу якого на українолюбство навіть пізніщих часів, - основських, ми показали в "Громаді", кн. II. Як би не здавались братолюбними й вільнолюбними деякі слова в Христа й у пророків, а все таки раз у них не ма ніякої ясної думки про форми всього громадського й державного порядку, а в друге в них на передній кон ставиться не воля людини,

а воля божа, і через те всякі слова про братство між людьми і проти насильствуючих зводяться на те, щоб терпіти, поки сам Бог не захоче визволити рабів" [110]. Вражає тут політичний утилітаризм Драгоманова, що виразно проступав у цих думках. За іронією долі, пізніше саме утилітаризм слугуватиме "ultima ratio" в критиці "драгомановщини" поколінням Д. Донцова і його однодумців.

Але не можна не звернути увагу, що критика Драгоманова на адресу "братчиків" була грунтовною, вмотивованою не стільки раціоналістично-позитивістськими його настановами, скільки усвідомленням реалій, в яких народжувалась нова ідеологія масового українського руху. На цьому шляху ні наголос на православності (що створював проблеми у єднанні Наддніпрянської України з Галичиною), ні апологія християнської смиренності (у прочитанні більшості "братчиків" справді паралізуюча волю до самостійної організації та наступальної діяльності) не підходили в якості програми, що на неї чекали українці. Це розумів Драгоманов, це і вимагало від нього (за умов дотримання певного такту і усвідомлення значення національних традицій в суспільстві, якому їх бракувало), аргументованої, зрозумілої загалові критики на адресу попередників. Навряд чи вищенаведене про драгомановську критику попередників може бути віднесене й на адресу Д. Донцова та його однодумців у 1920 - 1930-х рр.

До критичних суджень Драгоманова варто звернутися ще й тому, що через його ставлення до спадщини "братчиків", передусім М. Костомарова, можемо побачити і зміни драгомановського світогляду, зокрема, щодо ідеї слов'янської солідарності. Треба визнати, що за всієї відданості ідеалам раціоналізму та позитивного наукового знання, *Драгоманов залишався сам людиною, не позбавленою стійкої емоційної заангажованості, тривалих ідеологічно вмотивованих сентиментів*. Наприклад, критично оцінюючи програму М. Костомарова як "дуже ідеалістичну" [111], учений не міг позбутися чарів цього справді захоплюючого ідеалізму. Ось як він завершував свій критичний огляд: "А тим часом основні думки Костомаровської програми 1847 р., а власне думка реформи всієї Росії на підставі автономії країв і на ліберально-демократичному принципі, а також думка про солідарність, коли не союз всіх слов'ян, з захороною індивідуальності кожної слов'янської національності, - могли добре приспособитись і к реальним обставинам Росії, Австрії і Балканських земель навіть без конечного державного панславізму, звісно, непрактичного по крайній мірі тепер, на теперішню добу, і могли б дати українцям досить видну політичну ролю в великих історичних подіях останнього і будущого часу" [112]. Цікаво порівняти ці рядки Драгоманова зі словами самого Костома-

рова [113], або з поясненнями слідству В.М. Білозерського [114]. Отже, вченому *самому доводилось робити чималі інтелектуальні, навіть моральні зусилля, щоби долати "магнетизм" ідеї слов'янського братерства, він до кінця свого життя уникав визнання, що ця ідея вже належить історії.*

Симпатії Драгоманова до ідеї слов'янської взаємності, його намагання запропонувати власну теоретичну програму "Всеслов'янського Товариства" стимулювались не лише певними потребами національного руху, про які вже йшлося. Зокрема, його стурбованість викликала доля українців та інших слов'янських народів у разі нових військово-політичних конфліктів у Європі. Враховуючи цю реальну небезпеку, він намагається нагадати політичним діячам слов'янських народів про настійну потребу консолідації їх зусиль перед загрозою "Германства на Сході та Московщини на Заході" [115]. Передбачаючи неминуче посилення імперіалістичного протистояння між Росією та Німеччиною, розуміючи світові масштаби майбутнього військового протистояння, Драгоманов закликає усіх прогресивних діячів слов'янських народів об'єднати свої зусилля, щоби їх народи не виявились іграшкою у великій політичній грі. У цьому контексті він, зокрема, пропагує необхідність польсько-української співпраці в Галичині [116]. Але навіть слушні його ідеї в цьому випадку залишаються без серйозних наслідків (хоча окремі спроби порозуміння за його ініціативою все ж таки були).

Виходячи з реальних, спільних зовнішніх загроз, наголошуючи, що і в минулому перемоги над ворогами були переконливими і тривалими тільки тоді, коли слов'янам вдавалось здолати "внутрішні" чвари, Драгоманов охоче апелює до спільної історичної долі, етнічної і культурної спорідненості, подібності тогочасного становища майже всіх слов'янських народів (політична безправність, національна пригнобленість і бездержавність). На цих підставах він робить узагальнення, що спільні біди слов'ян можуть бути здолані тільки об'єднаними, скоординованими зусиллями. Цю, явно не нову думку, він не без пафосу виголошує у "Переднім слові до "Громади": "Товариство всеслав'янське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських. І певно, що державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопляться тільки в вільній спілці всеслав'янській, до котрої початок мусять положити спілки всіх поступових товариств по слав'янських породах, особливо тих товариств і гуртків, котрі працюють просто для волі мужицтва слав'янського" [117].

Таким чином, **драгомановська інтерпретація "Всеслов'янської Спілки" відрізняється переконанням, що власні політичні і соціальні цілі українців вимагають від них тісної співпраці з усіма подібни-**

ми становищем слов'янськими народами, оскільки ні один із них поодинці не має достатніх сил, щоби розірвати державні "пута" ще надто потужних, хоча і приречених на розпад багатонаціональних імперій. Поневолені імперіями Центральної та Східної Європи народи, на думку Драгоманова, є природними і чи не єдино можливими союзниками українців у їх змаганнях за національну єдність і політичну свободу.

Окрім загального формулювання потреби українців у створенні "Всеслов'янського Товариства", Драгоманов конкретизує засади заснування цієї грандіозної організації. Але вже ці спроби конкретизації логічно виводили його за етнічні межі слов'янства. "Українцям слід стати в тісну спілку зо всіма такими недержавними людьми в Росії й в Австрії (отже, знову таки в тих державах, де живуть українці! - А.К.), навіть і з такими, котрі не зовсім ще дійшли до громадських думок, тільки б вони признавались: 1) до того, що кожна порода людська мусить бути сама собі господарем вдома, 2) та до того, що сила кожної породи лежить в мужицтві" [118]. З наведеного вище уривку можуть бути зроблені деякі важливі висновки. По-перше, Драгоманов недвозначно вказував на "недержавність" як причину національної поневоленості слов'янських та інших народів Російської та Австро-Угорської імперії. По-друге, він заздалегідь обумовлював можливість, бажаність і водночас межі соціальних, політичних, ідеологічних компромісів між діячами різних народів Східної Європи задля об'єднання їх визвольних зусиль. По-третє, основою їх майбутнього об'єднання мало стати взаємне попереднє визнання непорушності суверенних прав кожної нації, носієм національних рис якої тоді вважалося і, переважно насправді було, селянство.

Чим далі, тим менше значення мав традиційний, слов'янський колорит у драгомановських планах здобуття політичної волі, зламу державних порядків, у яких існувала Україна, за допомогою порозуміння з сусідніми народами як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях. Цей зовнішньополітичний контекст гармонізації, або хоча б узгодження української національно-визвольної політичної платформи з устремліннями демократичних сил сусідніх народів вимагав від нього зміну термінології, аргументації, перегляду системи доказів на користь власних пропозицій. Він підсумовував ці нові потреби, узагальнюючи: "Таким чином ми підходимо до необхідності розробити широку федеральну програму, що була б незалежною ні від яких "історичних" переказів і державних претензій, програму, цілком гідну визвольних ідей новітнього часу і здатну насправді задовольнити інтереси усіх племен Східної Європи" [119].

Опрацювання змісту такої програми послідовно виводило Драгоманова за межі старих схем "слов'янської єдності" Розробка її засад спонукала його відійти від стрижневої донедавна ідеї етнічної та історичної спорідненості слов'ян до виявлення і спроб узгодження важливих тепер, а не колись, інтересів народів, які живуть у спільному для них східноєвропейському регіоні. Змальовуючи становище слов'янських народів, учений доходить правильного висновку: принципово таке ж становище і ті ж характерні особливості притаманні й неслов'янським народам на Сході Європи. (Він пояснює свою нову позицію таким чином: "...важко обмежитися одним слов'янським союзом. Звичайно, становище слов'янських племен, окрім близькості мов і географічного сусідства, виявляє деякі спільні їм і відмінні від становища західноєвропейських народів риси: відсутність політичної свободи і (окрім великорусів) національної незалежності, - змушуючи їх вести, окрім соціально-економічної, ще й політичну і національну боротьбу. Окрім цього, за своїм родом занять, ці племена більш сільські і землеробські, аніж фабрично-міські, - а тому і соціальний рух у них повинен мати перєважно аграрний характер. Але тими ж особливостями відзначається становище і неслов'янських племен Східної Європи: литовців, латишів і естів, румунів і племен сусіднього і вже наближуючося у культурному відношенні Кавказу, - так що, замість спеціально-слов'янської федерації, варто утворити більш широку східноєвропейську федерацію. І така федерація була би в наш час вкрай корисною, якщо поки ще не між самими народами, то хоча б між соціалістами племен Східної Європи і Кавказу" [120]. Тому він твердить тепер, що замість спеціально-слов'янської варто б утворити більш широку східноєвропейську федерацію [121].

Такі роздуми Драгоманова дозволяють констатувати, що, не зрікаючись свого особливого ставлення до "слов'янської ідеї", Драгоманов все менше уваги приділяє теоретизуванню довкола цієї теми. З одного боку, "внутрішні" для українця мобілізуючі аспекти "слов'янської теми": гордість за особливо важливу роль українців у слов'янській боротьбі з поневолювачами - завойовниками, докази поважного місця культури України у розвитку освіти слов'янських народів, обгрунтування здатності українців бути справжніми поборниками ідей свободи і рівності тощо поступаються місцем його роздумам над тим, як здобути українську єдність і вибороти політичну свободу. А "зовнішні" аспекти плану розбудови "Всеслов'янського Союзу" як найсприятливішого інструменту вирішення "українського питання" у європейському масштабі заступаються іншим задумом - ідеєю "Східно-Європейської федерації"

Додамо ще один важливий аргумент щодо причин відмови Драгоманова від ідеї власне слов'янського федеративного проекту. На початку 80-х років XIX ст. він захоплюється не пошуками місця України в абстрактному "Слов'янському союзі", а намагається знайти відповіді на пекучі питання взаємин українців, передусім політичних діячів України, з двома найбільшими сусідніми слов'янськими народами, які переважно впливали на життя українців. Так з'являються "Историческая Польша и великорусская демократия", а ще раніше він написав розвідку (на жаль, не завершену і не видрукувану ним): "Пропащий час. Українці під Московським царством" [122]. Обидва ці твори переконливо з'ясовували, чи варто українцям сподіватись на створення "Слов'янського союзу" разом із поляками і росіянами, залишаючись на грунті відносин і тих ідейних орієнтирів, котрими характеризувалися польсько-українські та російсько-українські стосунки. Очевидно, **вирок історії був не на користь плекання слов'янської ідеї, беззастережного захоплення ідеалом слов'янської солідарності**. Рожеве світло всеслов'янського мрійництва поглиналось кривавим вихором минувшини: давньої і зовсім новітньої. Це вимагало від Драгоманова перегляду своїх уявлень про зміст і вартість слов'янської ідеї. Йому довелося не стільки стверджувати дух слов'янського єднання, на який так покладалися політичні попередники, скільки виборювати права України в нелегкій політичній, зокрема теоретичній боротьбі з офіційними версіями панславізму, панрусизму, полонізму та інших теорій, що мали відчутний вплив і на сучасну йому національну інтелігенцію. Тому боротьба з "історичними" претензіями Варшави та Москви, інспіраціями Відня і Петербурга привертали увагу М. Драгоманова значно більше, аніж роздуми про ті чи інші схеми спільного політичного майбутнього слов'янських народів.

Зміна слов'янського федералістського проекту на регіональний східноєвропейський була важлива з кількох причин. По-перше, вона остаточно дистанціювала українські пошуки сприятливого зовнішньо-політичного середовища, союзників у боротьбі за національно-політичне визволення від обмежень панславістської парадигми, в тому числі й у планах утворення демократичного, федеративного союзу. По-друге, питання збалансування внутрішньополітичних і зовнішньополітичних завдань українського визвольного руху пропонувалось тепер вирішувати на раціональній, прагматичній основі, через діалог, зіставлення та взаємне погодження суттєво важливих інтересів сусідніх народів. **Отже, вирішувати в межах політичного процесу, а не з огляду на те, що до цього нібито зобов'язували "голос крові", "заповіти батьків" та інші символи, знакові цінності, атрибути домодерного, "культурницького" націо-**

налізму, чиїм духовним дітищем і морально-політичним виправданням і був ідеал слов'янського єднання. Заслуговує на визнання висновок дослідника Охримовича Ю., який підкреслював, що Драгоманов випровадив ідеї Кирило-Мефодіївців із "зачарованого кола слав'янофільства та приноровив їх до нових ідеалів європейської демократії. Ідеалови всеславянської федерації Драгоманів протиставив ідеал вселюдської, а щонайменше всеєвропейської федерації, що мало на новійший український рух додатній вплив, бо ослабило в йому расові, славянофільські симпатії, які ослабляли відпорність українства в боротьбі з польським і московським гнітом" [123].

На цій основі стає зрозумілим, що праці Драгоманова, які торкались "слов'янської теми", не лише пасивно віддзеркалювали зміни ідеологічної парадигми тогочасного українства, але й суттєво, активно сприяли новим накресленням національної програми. *Політична програма українства, ще не рішуче і не послідовно, але починала звільнятись від "глобалістської" містики і всеслов'янської міфотворчості.* Не без того, щоби творити нові "хатні" міфи і національні символи. Та вже сама їх поява промовляла на користь становлення української нації. Адже відтепер її інтелектуальна еліта легітимізувала свої прагнення не через посилання на успіхи слов'янського відродження, раніше завойовані культурні та політичні права "єдинокровних" братів і більш щасливих долею сусідів, а стверджувалась у розумінні незаперечності свого права і обов'язку здобувати повноцінне національне буття політичними засобами.

В) Від слов'янської взаємності до української національної ідеї

Окрім спроб загальнотеоретичного розв'язання проблем співвідношення національних інтересів та цілей українців у спільному русі "слов'янської взаємності", Драгоманов пропонував і деякі конкретні кроки до реалізації своїх програмових накреслень. На його думку, *започаткувати діалог українців з іншими слов'янськими народами було необхідно на основі створення організаційної мережі "поступових" гуртків, які будуть координувати діяльність ідеологічно споріднених і політично солідарних представників слов'янських націй на шляху до їх соціального та політичного звільнення.* Деякий час він мріє навіть про утворення єдиної "всеслов'янської радикальної партії" Завдання, які він покладав на неї, вражали: "На нашу думку, іншого засобу немає, як утворення всеслов'янської радикальної партії, - безвірносповідної, демократичної і федеральної, котра б припинила суперництво православних і католиків, відкинула б політиканство чеських, словенських, польських феодалів, припинила б суперечки за землі поляків і русинів, чехів і словаків, сербів і хор-

ватів, сербів і болгар і увійшла у тісний зв'язок з подібними їй партіями у неслов'янських сусідів, - румунів, греків, албанців, італійців, - і, якщо хочете, у німців та угорців" [124].

Започаткування такої партії та підготовка гурту земляків до участі в ній не могли обійтися без всеслов'янського політичного органу. Знаряддям української ініціативи в драгомановських спробах дати нове дихання всеслов'янському діалогові мала стати сама редакція "Громади" Якщо для українських потреб у Женеві виходила "Громада" українською мовою, то для забезпечення виконання слов'янських планів він надіявся видавати й іншими мовами "Слов'янську Громаду" Її редактор зголошував, нагадуючи про свої раніше видані статті і брошури на українські та загальнослов'янські теми: "Ми просимо земляків наших приняти ті книжечки за початок видання "Слав'янської Громади"... Під тим значком "Слав'янська Громада" ми будемо печатати книжки на всякій слав'янській мові" [125]. Цю думку про видання "Слов'янської Громади" він неодноразово повторює як самозрозуміле, вже вирішене питання, широко розголошуючи, що писання про справи слов'янські й про українські для слов'янських громад будуть видаватися всіма слов'янськими мовами [126].

Насправді ж цей план не був здійсненим ні у вигляді видання паралельної до "основного", україномовного видання ще й додаткової "Слов'янської Громади", ні у вигляді серії книжечок, про які заявляв Драгоманов. Окрім цілком вірогідної нехоті з боку фундатора і основного спонсора женевського часопису - Старої Київської Громади (яка далеко не завжди була у захваті від нових проектів свого "закордонного емісара"), відіграло свою роль і те, що на здійснення такого плану ні в самого Драгоманова, ні в українців, які з ним співпереживали, не було ані моральних сил, ані матеріальних ресурсів. Та й сам видавець "Громади" і пропагандист нової слов'янської акції українців послідовно наголошував, що перед тим, і для того, щоби належно братись за слов'янські справи, треба врахувати, що на цей час "найкорисніше діло для Українців" було би працювати прямо на свій край і тим не тільки підняти силу свою, але й показати приклад автономізму. Лиш потім, втішав він: "Природні закони зможуть взяти своє, і що українці зможуть виступити і поза своїм краєм як федеративна сила і серед других пород в восточній Європі, де успіло вже багато вирости - або хоч зав'язатись спільних інтересів серед людей слов'янських і неслов'янських" [127]. Але якщо справи всеслов'янські ще можна було віднести на невизначений час до компетенції "природних законів", то українські проблеми вимагали самозречення і постійної енергії негайно і повсякчас, чим і переймався Драгоманов до кінця свого життя.

Отже, цей драгомановський задум - зробити українців центром нового політичного об'єднання слов'янських народів, їх інтелігенції і виступити з ініціативою творення всеслов'янського друкованого органу - "Слов'янська Громада" - залишився широко розрекламованою, але практично безрезультатною спробою. Чому? М. Грушевський, наприклад, згадуючи цей епізод, зазначав: "Не знаю, на чим розбився проект (видання "Слов'янської Громади" А. К.), найскорше, мабуть, на фінансовим питанню, бо всеслов'янських інтересів Драгоманов не стратив" [128]. Проти цього припущення немає заперечень. Справді, Драгоманов повністю не зрікається всеслов'янських інтересів і надалі продовжує так чи інакше тлумачити слов'янську ідею, висловлюючись на користь її поєднання з інтересами українського визвольного руху. Якщо ж ми нагадаємо, що головним джерелом фінансової підтримки видавничої діяльності Драгоманова у Женеві були саме діячі "Старої Громади", то цілком логічно припустити, що ідея видання "Слов'янської Громади" не зустріла ні схвалення, ні відповідної грошової підтримки з Києва, а тому мусила залишитись на папері. Важливо, що Драгоманов і сам не виявив особливого занепокоєння згортанням цього проекту, як і не виступив із чітким публічним поясненням, чому видавці "Громади" відмовляються від проекту, до участі в реалізації якого вони так гучно запрошували українців і "братів-слов'ян" Вщухання Балканської кризи, стабілізація політичного становища в Європі, рівночасно як і зміцнення позицій правлячих режимів в Австро-Угорщині та Росії, не залишали перспектив для тієї спільної визвольної боротьби слов'янських народів, про яку мріяв Драгоманов у 1876 - 1878 рр., коли він і виступив з низкою радикальних всеслов'янських ініціатив. Ініціативи втрачали свій сенс, бо для їх втілення не було ані політичного ґрунту, ані адресатів - зацікавлених у них діячів українського та інших слов'янських національних рухів. Тому ця ідея тихо спочила поміж рядків драгомановських праць.

Значно поміркованіші за цілями, прагматичніші за визначенням можливого *плани Драгоманова утворити мережу взаємодіючих прогресивних політичних організацій діячів народів Східної Європи також не можна визнати успішними.* Власний досвід досить швидко переконав його у неможливості або, щонайменше, передчасності такого задуму, коли він спробував, через М. Павлика, З. Арборе-Раллі, П. Аксельрода ініціювати реальні кроки на шляху до утворення такої радикальної партії. Оминаючи деталі самої акції (що, проте, підтверджує принципову зацікавленість Драгоманова у практичному втіленні цієї ідеї), зазначимо, що задум не вдався. Пізніше Драгоманов зменшує рівень вимог до організаційного об'єднання слов'янських

діячів. До ідеї федерації чи то соціалістичних, чи то хоча б "прогресивних" гуртків інтелігенції в "Слов'янщині" він повертався не раз і в період виходу "Громади", і пізніше, пробуючи різні можливості втілення цього задуму в життя. З часом цей план трансформувався у пропозицію об'єднання демократичних і радикальних партій Східної Європи в щось віддалено подібне до раніше відмерлого Міжнародного Товариства Робітників (1866 - 1872/1876). Але, на противагу цьому об'єднанню, нова спілка мала діяти як суто добровільна, децентралізована організація, побудована на федеративних засадах. Врешті, йшлося про досить аморфну асоціацію національних політичних організацій визначеного регіону Європи.

Фіаско спроб створити таку організацію довело, що ця спілка або неможлива взагалі, або передчасна. Тому в останній період життя Драгоманов зосереджується на пропаганді та організації партійного руху не серед слов'янських і неслов'янських народів Східної Європи, а в Україні, там, де для цього існували необхідні суспільно-політичні умови: в Галичині та Буковині, тобто там, де його зусилля приносили відчутні плоди.

Отже, починаючи як поборник ліберальної версії слов'янофільства, культивованого російськими поступовими діячами, переходячи на позиції українського слов'янолюбства, розвиваючи, а потім ревізуючи плани та ідеали попередників, **Драгоманов приходить до визнання політичних проектів на основі "слов'янської ідеї" невідповідними потребам українського руху, вимогам часу, обставинам політичного розвитку народів Східної Європи**. Найвищим моментом у ствердженні "українськості" його політичних програм слід вважати другу, колективну програму "Громади", підписану тепер не ним одноосібно, а також М. Павликом та С. Подолинським. Тут замість ідеї "Слов'янського Союзу" як розв'язання історичних прагнень українців кінцевою політичною метою національного руху чітко проголошується здобуття: "Повної самостоячесті для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні" [129]. Таким чином, ***не всеслов'янська федерація, а "всеукраїнська" держава,*** зведена на федеративних засадах, визначається метою національних прагнень.

Щоб завершити співставлення змісту та спрямування драгоманівських проектів на початку і після "балканської кризи", його програмних настанов "взірця" 1877 і 1880-го років, доречно поглянути, на співпрацю з ким розраховували видавці оновленої, колективної редакції "Громади" "Ми щиро просимо до праці в "Громаді" всіх людей і товариства в Україні, - звертались автори "Програми", - котрі згоджуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови. Для більшої користі неукраїнським товариствам і громадам ми згоджуємось печатати прислане від них на тій

мові, на котрій воно буде написано: на московській, польській, німецькій, волоській і т. и. Для громадян української мови ми будемо росказувати про те, що буде в нас напечатано на чужих мовах" [130]. Тепер йдеться не про окрему "Слов'янську Громаду", а про доповнення україномовної, адресованої українцям "Громади" тими матеріалами від неукраїнців, які співпадають із прагненнями видавців журналу і ставлять на меті усвідомлення всіма громадянами майбутньої єдиної і вільної федеративної української держави своєї причетності до творення такої України. Помітно, що окремого наголошення, яке звучало в "Громаді" 1877 1879 рр., на слов'янських матеріалах тут немає. Мова йде про мови сусідніх українцям народів та їх колоній в Україні. На наш погляд, це ще одне свідчення перегляду Драгомановим значення слов'янської ідеї, відмови від її використання як основи програмних накреслень, практичних акцій, навіть пропагандистських проектів.

Наприкінці свого життя Драгоманов намагався вплинути на зміни в Австрії та Росії таким чином, щоб ці зміни "змушували кожне слов'янське плем'я займатися своїми справами вдома, не розважаючися ні надіями на допомогу ззовні, ні спробами благодійництва за кордоном" [131]. Скепсис Драгоманова щодо дієздатності слов'янської солідарності у міжнародних справах, зокрема, як ресурсу для розв'язання "українського питання", був виправданим. Його поділяла молодь українських організацій, котра прислухалася до голосу Драгоманова і сприймала його думку як високий теоретичний авторитет [132]. Попри це, для самого Драгоманова слов'янська ідея і наприкінці життя залишалася чимось більшим, ніж політична схема, ніж певний орієнтир, малопридатний для того, щоб з ним узгоджувати новий курс українського руху. Ось чому він не залишався байдужим до політичних подій у слов'янських краях, переймаючись невдачами або прорахунками слов'янських діячів. Наприклад, його непокоїли рецедиви наївних сподівань нової генерації політиків Болгарії, Чехії на допомогу Росії або Австро-Угорщини. Зі щирим подивом він відзначав це у листі до М. Павлика: "Чи се вже така доля, що дурних слов'ян хоч сто років держи у конституціях, а їх усе потягне або до московського кнута, або до нігілізму, або до того і другого укупі" [133].

Якщо ж він і звертається до мотивів "слов'янської взаємності", то тепер в його виконанні вони звучать досить приглушено і невизначено. Наприклад, вітаючи спільну акцію студентів українців і поляків у Кракові з відзначення роковин смерті Шевченка, він використовує цю нагоду, щоб нагадати про необхідність порозуміння двох народів завдяки спільним зусиллям їх нової майбутньої еліти. Він твердить, що "...на грунті думок Ш[евченка] про вільне

брацтво між народами, а для нас в першій лінії між народами слов'янськими, ми, русини-українці можемо погодитись з польським народом і його колоніями по серед нас. Бажаємо, щоб найскорше настала та згода" [134]. Але ці мотиви звучать далеким відлунням драгомановської пропаганди українського всеслов'янства, якою так щедро були наповнені його праці 1870-х - початку 1880-х рр. В останні роки слов'янська тема займає периферійне місце у творчості Драгоманова і він приділяє їй мінімальну увагу.

Завершуючи аналіз розвитку драгомановської версії слов'янської ідеї, підкреслимо, що в його творчості ця ідея посідала досить помітне місце. Уже в ранніх творах М. Драгоманов звертав увагу українців на можливості співпраці прогресивних діячів слов'янських народів задля досягнення спільних цілей, насамперед, політичної свободи, національної волі. Звертаючись до слов'янської проблематики, шукаючи шляхів використання духовного потенціалу слов'янської ідеї на грунті українських прагнень, Драгоманов загалом залишився вірним пріоритетам, котрі визначив для себе - передусім боротьба за інтереси України, боротьба за інтереси інших слов'янських народів. Драгомановська версія ідеї слов'янської взаємності зазнала суттєвих змін: від поборювання "офіційного панславізму" й протиставлення йому демократично-федеративного панславізму М. Костомарова та його однодумців до пошуку засобів міжнародної діяльності українців на регіональній, політичній, а не етно-культурній слов'янській основі. Саме він чітко визначив пріоритетність боротьби за реальні національні інтереси перед загальними теоретичними спекуляціями з приводу ідеї слов'янської взаємності.

Еволюція поглядів Драгоманова багато в чому була складовою частиною, а одночасно і важливим чинником зміни теоретичних настанов українського національного руху, який пройшов шлях від проголошення та розробки слов'янської ідеї до ствердження української ідеї та відмови від політичних проектів, заснованих на принципах слов'янської взаємності. Але визнаючи такі зміни як необхідні та закономірні, треба наголосити, що слов'янська ідея відігравала роль своєрідних "ідеологічних пелюшок", в які українська політична думка була сповита і зростала до тих пір, поки не вийшла з інфантильного віку. Вона була виправданим проявом цього початкового періоду становлення ідеології національних рухів, коли надії на могутній Всеслов'янський Союз дозволяли позбавитись синдрому "геополітичної клаустрофобії" націй, що пробуджувались до самостійного історичного буття і починали усвідомлювати, якої напруги сил вимагатиме їх утвердження на теренах регіональної, європейської та світової політики. Ту ж роль, яку

слов'янська ідея виконувала як форма цивілізаційних і геополітичних орієнтацій українства, почала відігравати "європейська" зовнішньополітична проекція українських прагнень. А внутрішній зміст ідеї слов'янської взаємності ("ми - не гірші за інших") наприкінці XIX ст. перестав бути потрібним, щоби доводити: відродження українців до національно-культурного, політичного розвитку є історично необхідним і поступальним процесом.

Драгоманов став останнім провідним вітчизняним діячем, який всебічно цікавився і намагався адаптувати ідеали слов'янської взаємності до потреб українства, і першим діячем України, що визнав минущість цієї слов'янської ідеї для національного руху, на черзі історичних завдань якого поставала боротьба за інтереси рідної землі, власного народу. У цій боротьбі всеслов'янська риторика виглядала ідеологічним атавізмом і, в кращому випадку, романтичною тугою за можливістю братерства між слов'янами. Ця "ностальгія" була чуттєво близька Драгоманову до кінця життя, але далі листування та ювілейних ремінісценцій такі роздуми він не поширював, бо розумів їх справжню вартість.

Насамкінець зазначимо, що Драгоманов не тільки теоретично опрацював і критично розвинув слов'янську ідею в "арсеналі" української політичної думки, а й намагався на практиці використати кожну можливість здобути прихильність політичних діячів слов'янських народів до України. Причому діючи не на основі "панславістських" чи неославістських концепцій, а аналізуючи політичні та геополітичні інтереси, спільні українцям та іншим слов'янським і неслов'янським народам Східної Європи. Більшість представників наступного покоління національних діячів, розуміючи необхідність орієнтуватися на власні сили (про що постійно твердив Драгоманов) або вишукуючи спільників Україні серед "ворогів її ворогів", схилялась до вкрай негативної оцінки спільних слов'янських політичних акцій, тим самим формуючи ідеологічні упередження, які обмежували молоду українську дипломатію в 1917 - 1920 рр. у можливостях належного політичного маневру на теренах Східної Європи (до певної міри, позитивними винятками можуть бути приклади Чехословаччини і Болгарії). Серед інших, більш вагомих причин, це також трагічно позначилося на долі українських визвольних змагань.

3. 3. Політична організація визвольного руху: плани Драгоманова

Розгляд теоретичних поглядів Драгоманова на національний рух і перспективи його розвитку потребує логічного завершення. Таким, на нашу думку, може бути аналіз драгомановських накрес-

лень політичної програми українського національного руху, його намагань утворити організаційну структуру, яка б дозволяла втілювати у життя довготермінові цілі української нації. Щоб з'ясувати ці питання, необхідно звернутися до поглядів ученого і громадського діяча на формування політичної організації національного руху Тим більше, що саме ці погляди дозволяють побачити досягнення і прорахунки Драгоманова мислителя та Драгоманова - організатора.

Політична стадія розвитку українського визвольного руху пов'язується з появою перших національних політичних партій, спершу на теренах Галичини, а невдовзі, в умовах підпілля, і на Наддніпрянській Україні. Значення політичної структуризації та інституціоналізації національного руху наприкінці XIX - на початку XX ст. в історії України та Східної Європи важко переоцінити. Навіть сучасні процеси відродження української багатопартійності, ідеологічного та організаційного плюралізму мають деякі риси, спільні з тим часом. В обох випадках доводилося починати майже з "чистого аркуша", становлення партій відбувалося через динамічну напругу ідеологічної диференціації, конкурентної боротьби за власну соціальну базу, національно-етнічний ареал впливу.

Можливості використання досвіду минулого для розв'язання проблем сьогодення спірні. Але навряд чи викликає заперечення те, що лише на підставі історичного досвіду можна усвідомлювати зміст і спрямування сучасних нам політичних процесів. Тим цікавіше звернутись до витоків української багатопартійності, відзначити проблеми, досвід вирішення яких може мати не лише академічний інтерес.

Михайло Драгоманов відігравав важливу роль у формуванні політичних структур українського визвольного руху минулого сторіччя. Його значення як політичного теоретика та ідеолога наприкінці XIX ст. - безсумнівне і за масштабністю, і за глибиною впливу на тогочасне українське суспільство. В науковій літературі робилися спроби розглянути участь Драгоманова в російському та українському русі [135]. Згадаємо, зокрема, роботи, які розглядають окремі аспекти співпраці Драгоманова з тими чи іншими громадсько-політичними або партійними структурами [136]. Проте досі послідовно не розглянуті формування та еволюція поглядів самого Драгоманова на завдання, сутність діяльності та методи організації українського політичного руху. Заповнити цю прогалину - завдання, яке необхідно вирішити.

Підкреслимо, що зміна поглядів Драгоманова на політичну організацію українського визвольного руху відбувалася під впливом багатьох чинників і значною мірою відбиває його розвиток як громадського діяча. **Характерною рисою драгоманівської біографії**

є надзвичайно тісне поєднання його теоретичної праці та практичної діяльності. Йому був притаманний не тільки пафос ідеолога та глибина мислення теоретика політичної боротьби, але й наполегливість і непересічна енергія практичного діяча.

А) Ліберально-демократичний етап становлення політичних поглядів Драгоманова

Першим періодом розвитку політичних поглядів М. Драгоманова на завдання та форми діяльності української інтелігенції і спроб їх втілення у життя можна вважати його перебування в складі "Старої" Київської Громади. Тут відбулося становлення його політичного світогляду, тут він пройшов школу суспільної та певною мірою наукової діяльності. Майже до середини 1870-х рр., до розгортання конфлікту між київськими "громадівцями" та офіційною владою, що завершився відомим "Lex Юзефовича" у світогляді Драгоманова поєднувались дві політичні й національно-культурні ідентичності: українська та всеросійська. По-перше, він уже тоді стояв на позиціях визнання необхідності національної організації українських сил. Але, по-друге, таку їх організацію він ще бачив підпорядкованою цілям і завданням всеросійського опозиційного руху

Боротьба цих двох складових тогочасного світогляду Драгоманова відбувалась через напружений пошук молодим ученим і громадським діячем правильних, відповідних обставинам, потенціалові українського народу та протидіючій силі Російської та Австро-Угорської імперій завдань діяльності. Так, Ю. Охримович справедливо наголошував стосовно цього етапу драгомановської біографії: "Безперечно, що в перший період своєї діяльности (1861 - 1876) до еміграції за границю Драгоманів наближався своїм національним становищем до Українців-общеросів і його поняття української національности було надто вузьке. На українство він дивився як на рух літературно-культурний і мірив потреби українства потребами народньої маси... Правда, Драгоманівський общерусизм робив далеко більші уступки національному українському елементови, ніж українофільство Костомарова, Антоновича, Житецького, Мордовця й инших, але все ж таки якийсь час Драгоманів почував себе у великій мірі сином Росії" [137].

Особливу роль у трансформації поглядів Драгоманова з позицій, умовно кажучи, "всеросійського лібералa з малоруською специфікою" до становища національного діяча відіграли його закордонні подорожі. Знайомство з основами політичного життя Західної Європи, з діяльністю різноманітних політичних партій та їх лідерів, з впливом партійної преси та організацій на політику Німеччи-

ни, Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії спонукали його до погляду на російську дійсність під новим, західноєвропейським кутом зору.

У ці роки вчений доходить висновку про суттєве відставання всеросійського опозиційного руху, про стан його провінційності відносно європейських політичних процесів. Проте і в цьому відсталому відносно Західної Європи всеросійському визвольному русі українцям належали другорядні позиції. Драгоманов наголошує, що українські громадсько-політичні та літературні діячі не становлять організованої цілості, "партії", що це "кілька чоловік, але вони у себе самі віри не мають й нічого не роблять, - або хвастаються радикальними фразами в Галичині, - а дома або труси, або лакеї" [138]. Навіть в умовах конституційного політичного режиму в Галичині українські "партії", на думку Драгоманова, програють у порівнянні з російськими. З цього він робив надто категоричний висновок, що "народовці хіба б тільки виграли, якби не лишаючи своєї літератури, познайомились би з російсько-великоруською, а в політиці пристали б до російської радикальної партії..." [139]. І навіть не зрозуміло, з ким все ж, на думку Драгоманова, мали зближуватись, галицькі народовці - з російськими радикалами чи з російськими ліберадами: "Вся справа мною взагалі поставлена у зв'язку із питанням про зближення т. зв. народової партії у Галичині з ліберальною партією в Росії, - і я розраховую, що листи справлять певне враження в Росії, як і в Галичині у сприятливому для цього діла...", - роз'яснював Драгоманов зміст своїх кореспонденцій до "Санкт-Петербургских Ведомостей" [140]. Якщо між першим і другим напрямом російської опозиції існували суттєві, гострі розбіжності, то яким мав бути вибір галицької інтелігенції?! Не кажучи вже про те, наскільки потрібним було таке зближення для справжнього пробудження партійного життя в краї.

Драгоманов пояснював свої намагання тими справді слушними аргументами, що український рух надто слабкий, аби претендувати на власну "безпосередню роллю", оскільки на виконання її "...при обставинах етнографічних, географічних, не маємо сили, і сили внутренньої, а не тільки побічної" [141]. Окрім цього, він наполягав, що український рух перебуває на принципово іншій стадії свого розвитку, що він: "...культурно-народний, а зовсім не історично-національний (як у чехів, угорців, поляків) і що він тільки частина загальноросійського народного руху XIX ст. і безсилий, а останнім часом і не хоче відірватись від нього навіть і в літературному відношенні" [142].

Незважаючи на цей своєрідний опортунізм і брак сподівань на самостійну роль українського руху, вже після свого повернення з

закордонного відрядження, з 1873 р., Драгоманов все частіше заводить розмову про потребу утворення власної української партії на нових ідейних та організаційних засадах, з урахуванням як європейського, так і російського політичного досвіду. Початок такій організації має покласти нове видання - орган київської "Громади". Задля такої цілі вчений погоджується залишити Київ і відправитися до Галичини " у робітники, щоб приложити свою руку до розкидання того гною, що давить наш народ" [143].

Упродовж першої половини 1870-х рр. Драгоманов намагався ініціювати реорганізацію українського громадівського руху. Судячи з його практичних зусиль, публічних виступів і приватної кореспонденції, він ставив за мету формування виразно української національно-культурної та громадсько-політичної течії (у її тісній співпраці з прогресивними силами галицько-буковинської інтелігенції) в загальних рамках всеросійського руху. Тоді він ще не ставив питання про вихід української політичної організації за межі всеросійських завдань, обмежуючи свої вимоги конституційним переустроєм Росії на шляхах її демократизації та федералізації. Завдання домагатися "справжнього" федералізму він вважав актуальним і для "Австрійської України"

Б) Ідейні та організаційні особливості драгомановського "громадівства"

Поєднання Драгомановим професорської праці у Київському університеті з активною публіцистичною творчістю та громадською діяльністю призводить до того, що російська вища влада починає вбачати в ньому небезпечного лідера українофільства, одного з речників "малоруського сепаратизму" "Височайше визнання" за ним ролі, на яку він і не претендував, змушує вченого до виїзду за межі Росії і суттєво позначається на всьому подальшому його житті. З цього часу можемо говорити про наступний етап у формуванні політичних поглядів Драгоманова - його специфічного "громадівства".

Драгоманов, делегований київською "Громадою" за кордон, приходить до думки перенести центр своєї пропагандистської та організаційної акції не у Львів або Відень, як це передбачалося попередньо, а до Женеви. З моменту виїзду з Російської імперії його світогляд значно радикалізується. Загально-демократичні, ліберальні гасла в його працях перемежовуються з соціалістичними лозунгами, в яких відчутний вплив анархо-федералізму (перш за все, ідей Ж.П. Прудона). Опинившись в еміграції, Драгоманов пише нові програмні праці саме з цих позицій. Наприкінці 1870-х рр., намага-

ючись одночасно впливати, теоретично озброювати та дієво підтримувати загально-російський демократичний і поміркувано-ліберальний рух, радикальні гуртки української молоді, Драгоманов поділяв те морально-етичне соціалістичне кредо, що було чи не провідним для більшості політично активних його земляків. Тому, наголосимо на цьому, *унікальна роль Драгоманова як ініціатора широкого спектру політичних акцій та організацій, виразника різнопланових, а іноді й конкуруючих ідей робить неможливою ідентифікацію його з одним, чітко визначеним ідеологічним, партійно-політичним напрямком в історії України та Росії.*

Зазначимо, що драгомановська активна діяльність припадає на час, коли як ідеологічні доктрини, так і самі політичні організації ще не були чітко орієнтовані на певну соціальну базу, теоретично послідовні та ідейно однорідні (гомогенні). Це становище Драгоманова відчутно позначилося на його пропагандистських, публіцистичних і програмних працях, що побачили світ у друкарні "Громади"

Привертає увагу той ідеал політичної організації українства, який у цей час окреслює Драгоманов. Убачаючи ідейні підстави для українського руху в принципах соціалізму, Драгоманов намагався розробити його національну версію на ідейних засадах своєрідного "громадівства" Отже, опрацьовуючи свою програму в "Громаді" й прагнучи донести її до земляків, Драгоманов заявляє, що "український соціалізм - не партія, а громада" [144]. Отже, він стверджує, що основою розвитку українського руху мають стати не політичні партії, а громади.

Це формулювання - "не партії" не свідчить про заперечення Драгомановим партійної організації. Він гадав, що час справжньої партійної організації неминуче прийде, але щоб вона була дієздатною, охоплювала своїм впливом всю Україну, необхідна тривала і всебічна підготовча робота. Складовими елементами такої роботи він бачив випуск вільного позацензурного видання та діяльність українського видавництва в Женеві, утворення прогресивних літературно-політичних гуртків у Галичині та Буковині, оформлення організованих національних сил у Наддніпрянській Україні.

Особливі надії Драгоманов покладав на Галичину, на ту молодь, яка прагнула порвати як з традиціями офіційного рутенства, так і з москвофільством, шукала нових шляхів творчої, національно-культурної та політичної роботи. Саме їй він адресує розгорнуті програмні листи та статті, де наголошує на потребі утворення "дійсно свіжої народної партії" Зокрема, звертаючись до галицького студентства зі сторінок часопису "Друг", він запевняє його, що попереду на Галичину чекає: "виділення щирої, європейські

просвіченої молоді з різнокаліберної маси так званої "русскої" або "старої", або "твердої" партії, як хочете звіть, котрих вожді та прапори тхнуть гниллю семінарською, консісторією та канцелярією. І це станеться як внаслідок внутрішнього процесу, так і не без впливів Заходу і зі Сходу, від рідної Вам України та іншої Росії" [145].

Драгоманов справедливо наголошував, що час утворення української політичної партії ще не прийшов. "Для правильного облаштування партії в Росії, - відзначав він, - немає ще умов, а сили наших однодумців ще так малі і в Росії, і в Галичині, що видавати себе за партію було би просто крутійством" [146]. Ця думка відповідала дійсності.

У таких творах, як "Переднє слово до "Громади", "Українські школи серед життя й письменства в Росії" та інших Драгоманов намагається викласти свої "громадівські" тези, програмові позиції. Так, він змальовує широку панораму національної роботи, яка чимало нагадувала відоме російське "ходіння в народ". Але драгомановський план, ретельно враховуючи причини провалу цієї акції, мав на меті не тимчасову, розраховану на швидкий успіх революційну кампанію, а послідовну роботу задля відновлення культурної та соціальної єдності української нації в умовах її політичної неволі, перебування під різними чужоземними державами.

Привертає увагу, що Драгоманов послідовно ставив перед інтелігенцією завдання - відновити, відродити, а то й і створити вперше цілісність українського національного життя у всій його повноті - від елементарної освіти, господарської самодіяльності та взаємодопомоги до відкритої боротьби з царатом, з політичними умовами життя українців в Австро-Угорщині. Хоча кінцева мета цієї боротьби у формулюванні Драгоманова була досить утопічною: побудова незалежної квазіанархічної політичної спільноти - незалежної Української Спілки Спілок, сама програма містила чимало раціональних зерен й свідчила про глибину розуміння її автором тогочасних потреб національно-організуючої роботи. Наголошення на необхідності для всіх щирих народолюбців йти до своєї "громади" з тим, щоби творити її на кращих національних традиціях, з урахуванням європейського досвіду, було правильним і своєчасним.

Що ж мав на меті Драгоманов, пропонуючи такий план дій? У "Передньому слові до "Громади" він пояснював свій задум таким чином: "То значить, що українські соціалісти мусять од тепер же змагатись, щоб, осівши по нашим громадам, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому життю громадському (services publiques, fonctions sociale) і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки,

показувати примір їх, та обороняти старі забутки й нові паростки тих порядків од ворогів їх усіма способами, мирними й вояцькими. Нічого здається прибавляти до того, що такі робітники для українських громад мусили б тепер же, осідаючи по тим громадам, змагатись до того, щоб счеплятись в спілки з своїми товарищами по всіх громадах од ближчих до дальших і з усіма тими, хто тільки чесно працює коло такої, чи іншої, більше, чи менше просто потрібної для України в її теперішньому стані праці, - так щоб Україна, як скорше покрилась цілою *сіткою* зчеплених один з другим *товариств* і *товариств*, робітників українського громадства, з котрих як найбільше людей були б й товарищами в мужицьких громадах" [147]. Автор "громадівської" програми намагався додатково пояснити однодумцям-співвітчизникам: " ми вже говорили на кількох сторінках I т. "Громади" у поясненні свого положення, що "соціалістична партія на Україні повинна бути не партією (у звичайному, тісному, політичному сенсі слова), а "громадою", "общиною" - тобто повинна уміщувати у собі представників усіх видів праці, необхідної у цей час всім громадам взагалі, а на Україні зокрема, і в той сам час маючих на меті здобуття українським громадянам повної товариської волі", тобто ідеалу федерального соціалізму" [148].

Тобто, йшлося про утворення національно організованої мережі, спрямованої на проведення соціально-економічної, культурної та політичної роботи, яка мала поширитись практично на всі ділянки українського життя та охоплювати територію всієї України.

Цей план був настільки ж захоплюючим, як і нездійсненним у цілому за тих часів і обставин. По-перше, бракувало готових до подібної жертовної та послідовної роботи людей. По-друге, далеко не всі свідомі українці поділяли заклик Драгоманова бути водночас радикалом і українцем, демократом і соціалістом, зокрема, не всі сприймали його переконання, що "українські соціалісти, міцні спеціальною наукою, мусять помагати народові у всіх його потребах і в той же час вести його до соціалістичного ідеалу" [149]. Значна кількість "громадян", які залишалися вірними національній роботі, не поділяли політичного радикалізму драгомановських закликів, а навіть вважали їх шкідливими для тогочасних цілей українства [150]. По-третє, ті небагаточисельні й відчутно послаблені поліцейським переслідуванням "громади", які зберігалися у підпільних умовах "російської України" й не були в змозі належним чином відреагувати на цей заклик з Женеви. Нарешті, книжки "Громади", інші закордонні видання, в яких містилися праці Драгоманова, спрямовані до земляків, доходили на Батьківщину в незначній кількості і через це мали незначний вплив на сучасників. Ось чому це звернення Драгоманова не знайшло очікуваного ним відгуку.

За таких обставин цей план відновлення втраченого зв'язку національної інтелігенції з українським "простим народом", задум розбудови широкої мережі національних громад як соціально-культурних і політичних осередків українства залишився не виконаним, принаймні в тому вигляді, яким його бачив Драгоманов. До того ж навіть найближчі його учні, а потім і послідовники не зовсім розуміли зміст заклику Женевського трибуна - творити український соціалізм не як партію, а як союз громад. Про це нерозуміння свідчать і пізніші запити М. Павлика до М. Драгоманова, у відповідь на які той мусив пояснювати, що ж саме він мав на увазі [151], частково це підтверджують і набагато пізніші коментарі М. Шаповала [152].

За всього перебільшення потужності українського визвольного руху, враховуючи те, що для Драгоманова соціалістичний ідеал виступав не так програмою конкретних дій, як морально-етичним ідеалом, філософським орієнтиром перетворень на користь широких верств народу, його програмний заклик, звернутий до національної інтелігенції, мав деяке значення для сучасників. Він заохочував їх до копіткої, повсякденної та всебічної праці для народу і з народом, надавав національну перспективу соціальним і демократичним пориванням співвітчизників, спрямовував енергію політичного невдоволення на пошук засобів перетворення дійсності у річище систематичної та послідовної діяльності.

Несумісність навіть поміркованої легальної громадсько-політичної діяльності у Наддніпрянській Україні з політичним режимом Росії, а також відсутність задовільної підтримки зусиль Драгоманова з боку місцевої інтелігенції скеровують його енергію на розбудову національних українських організацій в Галичині та на Буковині. У розвиток основних ідей, викладених у першому числі "Громади", він суттєво уточнює план організації українства Галичини в роботах початку 1880-х рр. Серед них на найбільшу увагу заслуговують такі праці, як "Наука з попередніх оповідань" [153] і "Про віча" (ця брошура написана разом із М. Павликом) [154]. Тут детально аналізуються тогочасні політичні та соціально-культурні процеси в краї і робиться висновок про необхідність активно використовувати нові форми організації соціально-політичного життя українців.

Драгомановське бачення організації українства характеризують наступні його думки: "Хай закладаються політичні товариства, скликаються віча, на котрих хай обраджують всі громадські справи. Хай уся країна покриється сіткою усяких товариств та рад, котрі люде заведуть собі, як самі зхотять, а не так, як велять їм соймові устави. Вся ця сітка буде не начальством над людьми, як сойми та державні ради, - а самим людом... То будуть, коли хочете, свої сойми, свої

державні ради, окремі від урядових, вибраних так, що вони найменше всього можуть показувати думку самого люду. Таких соймів і рад будуть боятись і сойми й ради урядові, - і коли справді знайдеться потрібним і можливим обернути на користь народу й ті сойми й ради урядові, - тоді сполучений уже в товариство люд зможе скорше провести своїх прихильників і в ці сойми й ради" [155].

Порівняно з попередніми планами Драгоманова, його проекти організаційної та пропагандистської роботи на теренах "Австрійської України" у 1880-ті рр. відрізняються більшою конкретністю і обґрунтованістю. **Особливо цінною видається ідея про заснування мережі українських товариств як системи "паралельної влади" до офіційних структур, як інститутів формування політичної волі та осередків узгодженої дії українців цього краю, як школи їх політичної соціалізації.** Назвати цей план повністю оригінальним буде перебільшенням. Але своєю системністю і врахуванням крайових реалій, спрямованістю на стимуляцію та розвиток процесів, які вже виявили свою життєвість і значимість у Галичині (меншою мірою в Буковині), ці та інші теоретичні праці Драгоманова засвідчують його вміння враховувати дійсні обставини, використовувати їх на користь "української справи"

В) Земсько-ліберальна "акція" Драгоманова

На противагу далекосяжним політичним планам у Галичині та Буковині, наміри Драгоманова стосовно політичної організації українців Наддніпрянщини протягом 1880-х рр. втрачають свій радикалізм, попередній революційний пафос, набувають поміркованого характеру. *Вбивство імператора Олександра II прокладає остаточний "водорозділ" у стосунках Драгоманова з більшістю російських революційних гуртків.* До його несприйняття революційного якобінства, планів запровадження політичних і соціально-економічних реформ через революційну диктатуру, відрази до революційного аморалізму, поширеного в цьому середовищі, додається рішуче заперечення терору як засобу політичної боротьби, а тероризму як форми революційної діяльності. Певний час Драгоманов сподівається, що фіаско імператора, загострене протистояння влади та опозиції повинні спонукати царат до поступок суспільству, бодай на шляхах помірних, але послідовних реформ. При цьому саме "освічене суспільство" зобов'язане взяти політичну ініціативу на себе, не довіряючи її політичним екстремістам з революційного підпілля.

Тому він звертається до російської опозиції із закликом виявити політичну волю, критично переоцінити недавнє минуле і стати на новий шлях боротьби. Драгоманов, вказуючи на слабкість та

аморфність ліберально-демократичних сил Росії, зазначає: "Тільки енергія може конкурувати з енергією! Тільки енергійне виявлення існування інших суспільних сил, що радикально розірвали з урядом і, водночас, представляють початки більш позитивні, аніж тероризм, і більш плідні, ніж якобінський централізм, до якого він є природним прологом або сходинкою, може справити достатньо сильне враження на суспільство" [156]. Йому здається, що набутий досвід, принесені в боротьбі уряду та опозиції жертви дечому навчили російську інтелігенцію. Він намагається вплинути на позицію російських лібералів, застерегти їх від повторення помилок, які вже доведені історичним досвідом. Особливе обурення викликає в нього невміння російської опозиції працювати з "народом": "Як відомо, російські ліберали, а також і радикали, вельми рідко, навіть у самих собі всередині, поширюють свій лібералізм і радикалізм до того, щоби звернутись до самого суспільства: вони все ще тішать себе думкою прихилити на свій бік уряд" [157].

Виходячи з оцінок загальної ситуації, що склалась у Росії, у статті "Смерть Олександра II" Драгоманов підкреслював: "Все нагальнішою стає необхідність утворення політичних товариств у всіх областях Росії і серед всіх її національностей для приготування подібного дружнього проголошення і для перетворення царської Росії на вільну політичну федерацію" [158]. Як незабаром з'ясувалось, Драгоманов помилився з оцінкою впливу уроків 1 березня 1883 р. на російську владу та суспільство. Він покладав завеликі надії на зрілість земських діячів, переоцінював рівень піднесення загально-демократичної опозиції.

Антитерористичні, ліберально-конституційні настрої Драгоманова співпадають з тогочасними навколо-палацовими інтригами та пошуками нових політичних рішень певними угрупованнями в Росії, з ініціативами земських діячів-українців. За цих обставин з'являються спроби утворення нових громадських організацій, серед них і "Земського Союзу" (торкаючись характеру цієї організації, наведемо судження одного з відомих сучасників Драгоманова: "Так що "Земський союз", в існування якого вірив Драгоманов... зовсім не спритна провокація, влаштована гр. Шуваловим, а дійсний історичний факт, заперечувати який можуть тільки люди, що не знають історії" [159].

Особливо важливо те, що нові ініціативи, в яких бере участь Драгоманов, важливі для нього тим, що вони відкривають можливості для втілення у життя певних актуальних домагань українства. Так, згадуючи історію зі створенням Земського Союзу, він нарікав на втрачені можливості: "На скільки не стало нюху в народовців (старих, молодих) до нового політичного руху в Рос[ійський] Ук-

раїні і в Росії взагалі, видно напр. з того, як вони держали себе до "Земського Союзу" і "Вольного Слова" Початок З.С. був [покладений] у Київі 1878 р. чернігівськими земцями і українофілами і деким з радикалів. Маючи потребу в близькій печаті, "союзники" обернулись до Галичини, де Павлик мусив видати адрес чернігівського земства п/з прибавкою про Задачи Земства і др. брошури - П[авлика] арештовали, - деякі українці мусили тікати в Румунію, других вислано в Сибір. В Гал[ичині] не знайшлось нікого, хто б міг замінити П-ка і сповнити ролю друкаря для З.С., щоб дало українцям роль проводирів земсько-ліберального руху в Росії. Не може бути сум[нівів], що тільки ліберально-децентралізаційна (земська) реформа в Росії і може вивести укр. руху з етапу ...дилетанства" [160].

Цей "земсько-ліберальний" період діяльності Драгоманова досить уважно і навіть пристрасно вивчався і дискутувався в літературі [161]. Незважаючи на нез'ясованість у науковій літературі окремих фактичних його аспектів, автор вважає за важливе з'ясувати тут, який тип організації намагався створити Драгоманов і що нового в розвитку його теоретичних поглядів виявили ці спроби.

Загальним завданням нової організації він бачив боротьбу за демократичні зміни в Росії, які мали привести до утворення демократичної держави з розвинутим краєвим і місцевим самоврядуванням, з широким забезпеченням національних свобод, особистих і громадянських прав. **Принципово нове те, що програма діяльності нового товариства претендувала бути не всеросійською, а всеукраїнською.**

Якраз у цей час Драгоманову здається доцільним запропонувати російській опозиції власну "компромісну" програму, яка дозволила б утворити широке та дієздатне об'єднання антиабсолютистських сил різного ідеологічного спрямування, починаючи від ліберальних діячів і закінчуючи соціалістами. Суть драгомановських програмних накреслень цього часу полягала у спробі органічно поєднати соціальні та політичні вимоги опозиційних сил. Сама "пропорція" між обома компонентами програми визначалася ним у досить своєрідний спосіб: "Така програма може бути отримана цілком об'єктивним способом, якщо залишити осторонь ідеальні плани і теорії соціально-економічного устрою, консервативного чи революційного характеру, - взяти maximum (з демократичної точки) практичних заходів, що запропоновані у російській пресі та земствах на користь мас народу з боку ліберальних різночинців та освічених співвітчизників та minimum вимог "соціально-демократичних", "народних", "робітничих" і т. п. партій в Західній Європі, тобто вимоги, що можливі до виконання без всезагальної конфіскації приватної власності" [162].

Створену у такий спосіб програму Драгоманов вважав відповідною конкретно-історичним умовам Російської імперії, запитам і найближчим потребам українського визвольного руху та перетворюючій спроможності всеросійського демократичного табору. Проте, незважаючи на всю зовнішню простоту і компромісність такого програмного підходу, він не був сприйнятий як задовільний тими суспільними силами, яким був адресований. А головне, Драгоманов перебільшив потужність земських ліберадів як в Україні зокрема, так і в Росії загалом. А тому проект розбудови "Вільної Спілки" кінцево зазнавав фіаско. Втім, ідейно-теоретичний зміст цих спроб Драгоманова важливий як певний, новий етап у розвитку його поглядів на завдання та форми діяльності організованого українського руху, взаємодії з всеросійськими демократичними силами. Драгомановські праці в період виходу "Вольного Слова" та "Вільної Спілки" цікаві як його ініціатива політичного, зокрема ідейного компромісу з тими ліберальними та земськими діячами, які звернулися до нього з пропозицією утворення "Вільної Спілки"

Товариство "Вільна Спілка" бачилося Драгоманову як мережа "обласних політичних товариств, які б зібрали під прапор відомих політико-соціальних вимог якомога більшу кількість осіб та гуртків своїх областей і після цього увійшли у зв'язок між собою для спільної дії, спрямованої на перетворення Росії згідно з цими вимогами" [163]. Отже, і в цьому проекті збережені відомі з часу видання "Громади" драгомановські принципи організації політичних товариств "знизу - вгору", вибудови їх не на основі суворо централізованої, ієрархічної організації, а шляхом добровільного об'єднання людей, свідомих власних політичних і соціальних інтересів, національних прагнень, здатних до узгоджених дій для досягнення спільних цілей.

На відміну від праць другої половини 70-х рр. XIX ст., діапазон політичних і соціальних сил, які передбачалося залучити в це товариство, відрізняється надзвичайною широтою. Тут і ліберальне дворянство, і службовці, які усвідомлюють потребу конституційного перетворення Росії, це купецтво та ті елементи, яких "революційна партія" відносила до "цілком буржуазних", нарешті, це й різночинна інтелігенція, офіцерство тощо. Привертає увагу ретельна розробка Драгомановим особливостей залучення до товариства, поширення його впливу на всі ці категорії населення, а також чіткість теоретичних засад політики "Вільної Спілки" у ставленні до національних спільнот, які мешкали на території Наддніпрянської України, задля мобілізації їх на підтримку цілей діяльності товариства. Це, на наш погляд, було значним кроком уперед від революційної фразеології "Переднього слова" та другої "Програми "Громади" яку

Драгоманов підписав разом з М. Павликом та С. Подолинським [164]. Під визначенням "крок уперед" маємо на увазі наближення теоретичних наробок Драгоманова до політичних реалій та потенційних можливостей українського та російського суспільств на переломі двох "царювань" - Олександра II та Олександра III.

З багатьох причин усі ці "земські" та "ліберально-конституційні" акції Драгоманова, які він започаткував працею у "Вольном Слове", переговорами з представниками "Земского Союзу", спробами організації "Вільної Спілки" завершилися безуспішно. Точніше, непомірно незначними, порівняно з очікуваним, результатами. Це не дає підстави стверджувати, що зусилля Драгоманова з організації національного конституційно-демократичного руху, який спирався б на діячів земств в Україні, на демократичну інтелігенцію міст і сіл, а в разі успішного розвитку став би флагманом всеросійських загальнодемократичних перетворень, федералізації Росії, зазнали повного краху. Драгомановські теоретичні розробки, глибоке обгрунтування ним потреби конституційно-демократичних реформ на основі діяльності відповідних громадсько-політичних організацій та об'єднань мали певний вплив. Вони стали ідейним підґрунтям тих політичних процесів, які почали з очевидністю виявлятися в 90-х роках XIX - на початку XX ст. Але у 1880-х рр. теоретичні і пропагандистські зусилля Драгоманова, кульмінаційним моментом яких стала робота над програмою та практичною організацією "Вільної спілки", не привели до успіхів.

Г) Підготовка до створення нової української політичної партії

Відтоді, з другої половини 80-х рр. XIX ст., епіцентром громадсько-політичної та публіцистичної діяльності Драгоманова стає "австрійська Україна" Відзначимо, що він і пізніше, в останні роки свого життя не залишав спроб стимулювати поступ всеросійського революційного та ліберально-конституційного рухів, намагався налагодити їх співпрацю на основі демократично-федеративного плану переустрою Російської імперії. Драгоманов не шкодував зусиль для налагодження такої співпраці. Заслуговує, наприклад, на згадку в цьому контексті його участь у випуску "Свободной России" З появою цього часопису він пов'язував надії на переміни в середовищі російської політичної еміграції і опозиції в Росії. Проте й ця спроба принесла йому тільки нові і досить тяжкі розчарування та ще й не дуже приємну потребу пояснювати цей крок своїм товаришам і симпатикам [165]. Він щиро зізнавався своїм кореспондентам: "Останнім часом я повинен робити зусилля над собою, щоб змусити себе думати про рос[ійські] справи. Нічого у тому не розу-

мію і тому йду у відставку Мій запас політичних інстинктів увесь пішов на галицькі справи, котрі малі, але в котрих бачиш у всякому разі точку прикладення сили" [166] Отже, Галичина стає для Драгоманова саме тим осередком, в якому він вважає за можливе реалізовувати свої плани, де він бачить суспільно-політичний рух, за яким - майбутнє

Політична реакція та суспільне зацепеніння в Росії тільки посилювали те завзяття, яке відзначає служіння Драгоманова українській справі, а саме розвосві національного руху в Галичині та Буковині, в яких він вбачав стратегічний плацдарм духовного та політичного оновлення всієї Вітчизни Драгомановські плани стосовно Галичини, Буковини та Закарпаття, якщо аналізувати їх наріжні засади, були сформовані вже на середину 1870-х рр Адже його листування зі своїми галицькими кореспондентами (М Бучинським, В Навроцьким, О Терлецьким та іншими), а також його статті, що з'являлися у Галичині, демонструють, що Драгоманов бачив майбутнє за утворенням всеукраїнської радикальної політичної партії. Початок її організації, ідеологічного визначення повинна була покласти краєва українська молодь, генерація нових громадських діячів

Проте від загальних констатацій та закликів до практичних зусиль вченому і громадському діячеві вдається перейти лише в 1885 - 1890-х рр Підготовчий етап до утворення радикальної партії можемо вважати наступним - четвертим етапом розвитку поглядів Драгоманова на завдання і форми діяльності українського визвольного руху Ці зусилля приводять до вагомого результату - становлення української політичної партії, з якої починається справді нова доба політичної історії України загалом, української багатопартійності зокрема

Принагідно відзначимо, що термін "радикальна партія", "радикалізм" не повною мірою відповідає змістові та спрямуванню зусиль Драгоманова з утворення української політичної партії європейського типу Йому особисто імпонували терміни "прогресивно-демократична", "поступова" партія, які він вважав більш вдалими, адекватними завданням національного руху Але Драгоманов охоче вживав і термін "політичний радикалізм", "радикальна партія" тощо, гадаючи, що майбутнє за цим спектром суспільно-політичних сил як у Західній Європі, так і в Україні Він відзначав у зв'язку з цим, що радикальна і прогресивна партія, яка є в усій Європі (особливо в Західній Європі, Англії, Франції, Італії) не сьогодні-завтра візьме в руки і державну силу, щоб передати її через кілька десятків років соціальній демократії, як та підросте мозком і організацією" [167] Розглядаючи загально-європейський політичний процес під таким кутом зору, Драгоманов не міг радити співвітчизникам принципово

іншої дороги, аніж тієї, якою йшли інші європейські нації. Він був переконаний сам і переконував своїх товаришів, що європейські перспективи належать саме радикальним суспільно-політичним рухам: "Чи не пора б уже перевірити основи австро-руських партій одповідно до европейських, - то й вийшло б, що ж (мимо радикалізму) котрий в Европі скоро муситъ панувати і котрий вже панує в Англії), русинам не ма спасіння" [168].

Беззаперечна роль Драгоманова і в ініціюванні нових форм організації та діяльності партійно-політичного руху в Галичині та іншій Україні. Важлива його копітка та енергійна праця над розбудовою організації і творення літератури радикальної партії. Та все ж **він був ідеологом, натхненником і теоретиком, а не партійним лідером-організатором**. Учений неодноразово зізнавався, що не відчуває в собі таланту та здібностей політика, що роль політика нав'язана йому обставинами життя, що ця роль його обтяжує і змушує витрачати сили на справи, які він волів би залишити іншим [169]. До певної міри ці заяви можна сприйняти і як свідчення хронічної перевтоми та перенапруження сил, з якими працював Драгоманов, долаючи не надто комфортні умови свого особистого життя, емігрантського існування. Та не варто беззастережно довіряти цим скаргам. Драгоманов поєднував не тільки талант ученого, але й неординарний дар трибуна, покликання політичного діяча, і саме це надихало його долати побутові, особисті негаразди, протистояти станові самотності, а інколи навіть політичної ізоляції та знову шукати вихід до людей, до справжнього виру життя.

Роль теоретика та ідеолога була до снаги і смаку Драгоманова, і в ній він почував себе впевнено і на "своєму місті" Тому нову спробу ініціювати народження української політичної партії, яка б зайняла місце над застарілими сварками між "народовцями" та "москвофілами" і, водночас, увібрала в себе найкращі національні елементи з галицько-буковинської інтелігенції, селянства та робітництва, Драгоманов розпочав з численних статей, звернень та особистих листів. Так, у 1885 р. він пише в листі до І. Франка: "Я думаю, що в самій Галичині тепер момент рішучий, коли може скластися років за 2-3 міцна демократично-прогресивна партія із інтелігенції і з народу, до котрої пристане все, що не вмерло із старих партій. Тільки для цього треба, щоб появивсь на сцену хоч невеликий гурт, котрий би самим смирним і легальним тоном, та висказав отверто і безповоротно принципи нової європейської науки, культурні і політичні" [170].

У наступному році він звертається з Женеви до земляків з приводу відзначення 25 роковин смерті Т. Шевченка з пропозицією публічно заявити українські політичні прагнення: "Теперешні ро-

ковини смерті великого русино-українського поета вимагають подібної маніфестації, а ця маніфестація була б початком до заснування ***незалежної прогресивної русино-української партії***, котра б мала на оці тільки інтереси всього русино-українського народу (в Австро-Венгрії, як і в Росії), а підставою своєю мала би випробовані науково ідеї сучасної європейської освіти" [171].

Драгоманов старанно працює над програмними основами діяльності майбутньої політичної партії. Він переконаний, що вона повинна постати з різних соціальних та етнічних елементів українського суспільства, але на чітко визначених ідейних, організаційних та етичних засадах. На його думку, при підготовці до утворення нової політичної партії необхідно: "Вменшити незгоду між галицькими партіями за національне питання, підрізавши виключність і явний шовінізм в галицьких українофілів і перетягти чесніших і щирих людей між галицькими москвофілами (а й там не без щирих людей), а надто їх молодіж до демократизму і прогресизму, а значить і проти теперішнього росс[ійського] уряду" [172]. Поряд з цим учений і громадський діяч наголошував, що в основу формування нової партії повинен бути покладений не самий тільки національний принцип: "Русини мусять групуватись в партії не по поглядам національним, а по культурно-суспільним принципам. Хай іде реакціонер до реакціонера, а прогресист до прогресиста" [173].

Першим кроком до формування організаційного ядра нової партії, за Драгомановим, мало стати створення відповідного друкованого засобу. З цього питання він звертався до І. Франка, нагадуючи йому в 1886 р.: "Торік... радив Вам поставити газету чисто теоретичну, т. и. таку, котра б тільки готувала наукові підстави для будущої партії" [174].

Партійна структуризація в Галичині та Буковині бачилася Драгоманову необхідною запорукою і складовою частиною процесу загальнонаціональної консолідації. Без цього неможливе було утворення українського руху, в якому виконували би свою частку національно-організуючої, а відтак і соціально-політичної роботи різні політичні та громадські інститути. Будучи людиною принциповою, аж до в'їдливості у питаннях стратегії українського руху, він ставився як до небажаних і другорядних суперечок між різними ідейними течіями українства з питань, які, на його погляд, не мали безпосереднього відношення до повсякденних інтересів українського народу, не слугували його поступові до просвіти, політичної свободи та добробуту. Думки Драгоманова у цьому відношенні відбиває, наприклад, такий уривок з його листа до М. Павлика (1890 р.): "В тому, що я писав про згоду руських сторонництв (партій. - А. К.) було більше про те, щоб ті сторонництва покинули незгоду з

поводу справ формальних, як правопись, або далеких, як панрусизм, а - окрім того, щоб покинули нечесні способи боротьби - доноси, клевети й т. и. Це требуваня - негативне. Позитивної ж згоди я бажав між такими членами теперішніх партій, котрі способні витворити зовсім нову партію - прогресивно-демократичну, - котра як витвориться, то не може бути в згоді з консерваторами і реакціонерами, та й не може не підняти гніву цих останніх" [175]. Таке розуміння Драгомановим пріоритетності національних завдань не завжди зустрічало підтримку та співчуття серед інших українських діячів, не кажучи вже про його пізніших критиків.

Наполягаючи на чіткому ідейному й теоретичному розмежуванні, Драгоманов не виступав проти "національної згоди", а навпаки, шукав оптимальних засобів її досягнення. Наприклад, торкаючись питання можливої взаємодії з "народовцями", він відзначав: "Справа національної спільности нашої з народовцями чи з другими може бути в тім, що ми признаємо українську націю і краєвий грунт для праці, - а політична спільність може бути тоді, як найдуться в них і в нас спільні точки програми і компроміз може бути тільки тоді, коли народовці признають волю думок ріжним фракціям однієї нації ..." [176]. З особливою увагою ставився громадський діяч до розробки міцної основи солідарної діяльності українських політичних сил в Галичині. З оптимізмом він відзначав, що уроки життя змушують краєвих діячів до перегляду своїх політичних цілей та тактики: "Еміграція була смертельним ударом для угоди, - бо навіть народовці не могли згодитись на панську формулу, що, мовляв, у сему винні московські рублі і інтриги. Всі три партії почали солідаризуватись між собою і підходили навіть до думки про солідарне дійство для поправу економічного стану народу" [177]. Таким чином, громадський діяч намагався домогтися диференціації різних політичних сил, щоби процес політичного самовизначення широких мас українства набув ідейно-організаційної виразності та чіткості.

Орієнтири формування нової української партії Драгоманов радив бачити в європейських партіях певного політичного спектру: "...скоріше напр. в роді англ[ійських] радикалів (з більшою увагою до принципу асоціації), ніж континентальних соц[іалістів] революціонерів" [178]. Соціальну базу нової партії необхідно було шукати, передовсім, в українському селянстві, робітництві та інтелігенції. Зокрема, на його думку: "Деякі елементи партії, що передбачається, є у Галичині вже і тепер, як серед осіб, які зачеплені нещодавнім "соціалістичним" рухом, так і серед молодших, більше європеїзованих і менше деморалізованих місцевим партійним життям народовців, котрим відповідно і тепер належить майже уся скіль-небудь позитивна робота у рядах цієї партії..." [179].

Важливо у зв'язку з процесом формування радикальної партії підкреслити, що Драгоманов намагався довести і, очевидно, був у цьому щиро переконаний сам, що нова політична партія продовжуватиме кращі традиції українського національного руху, що вона є новим етапом в його історичному розвитку. Тому він відзначав: "...я зовсім не думаю ідеалізувати галицьких радикалів. Вони можуть мати тисячі хиб, та діло не в них, а в принципах радикалізму, котрі одні можуть одповідати інтересам нашої плебейської нації і котрі лишень новіша європейська форма всього живого, що думалось і робилось на Україні з XVI ст.: в повстаннях народних, в Запоріжжі, в обществі "Соединенных славян", в Шевченку та братстві Кириловським, в більш образованих кружках хлопоманів і україноφілів 1860 - 70-х років і т. д." [180]. Драгоманов наполягав, що радикальна партія мусить стати гідною альтернативою як москвофільству, так і народовству. Він стверджував і намагався переконати інших, що ця політична сила спроможна повести українство тією європейською радикальною дорогою, "на котру Шевченко вставав полусвідомо, - "хлопоманія" 60-х свідоміше і на котру я раджу стати зовсім рушучо і безповоротно. Я готовий прийняти усяку критику на деталі, - а про суть я смію думати, що я не помиляюсь, - бо инакше прийшлось би думати, що усяка прогресивна історія Европи з XVI ст. - помилка" [181].

У цілому, позиція Драгоманова щодо утворення нової партії була досить далекою від того чи іншого сектантства, політичної замкненості та претензії на володіння істиною, беззаперечною для всього українського загалу. Таку партію вчений та громадський діяч розглядав як початок і тільки початок нового етапу в розвитку українського політичного руху, тому менше всього намагався нав'язати ініціаторам творення партії догми та принципи, що мали "на віки" слугувати чітко визначеній ідейній доктрині. Питанням визначення партійної ідеології Драгоманов приділяв значне, але явно не першочергове значення поруч з формуванням конкретної програми діяльності, яка б справді враховувала нагальні потреби широкого українського загалу, допомагала партії стати справді народною.

У цьому контексті зрозумілі його неодноразові висловлювання про особливий характер майбутньої партійної програми. Позицію Драгоманова стосовно розробки програми радикалів Галичини допомагають зрозуміти його роздуми над цим питанням: "Моя думка така, що в Галичині тепер треба стати на аналітичний грунт, напр. полякам, котрі хотять згоди з русинами, треба поставити програму тих практичних уступок, котрі вони уважають тепер можливими дати, чи требувати для галицьких русинів, як демосу і нації, - програ-

му, основану на стисло краєвім грунті, без усяких заранніх рішень справ дальшого будучого і без оглядів в історичну старовину всієї Польщі і України... Русинам тепер [треба] виробити свою аналітичну програму, котра б положила край сваркам між їхніми партіями і москвофільською і українофільською" [182]. *Отже, нову партійну організацію Драгоманов бачив заснованою на чітко визначених принципах, з відчутною орієнтацією на прагматичні підходи до її програмових засад і конкретної політичної тактики.*

Д) Ставлення Драгоманова до теоретичної та практичної діяльності Руcько-української радикальної партії

Зусилля Драгоманова, а головне, усвідомлення потреби заснування нової політичної партії його галицькими однодумцями та симпатиками увінчалися створенням Руcько-української радикальної партії (далі - РУРП), розвитку якої й були присвячені зусилля Драгоманова в останній період його громадсько-політичної діяльності. Двома роками пізніше після створення РУРП Драгоманов коротко характеризував історію її формування таким чином: "...З кінця 70-х років, люди нової партії пройшли кілька фазисів свого розвитку: вони почали з абстрактного проголошення своїх ідей, формулюючи їх більше або менше близько до програм західно-європейських соціалістів, пробували пропагувати ці ідеї серед селян-русинів і міських робітників-поляків або тих, хто засвоїли польську мову, намагалися працювати в різних товариствах та виданнях народовців з мінімальним проявом власних прагнень, нарешті, з 1889 року виступили як невелика, але формально організована партія, котра чим далі, тим більше приваблює до себе галицько-руських селян" [183]. Таким чином, поява радикальної партії, на думку її "ідейного батька", видається фактом, підготовленим понад двадцятирічною копіткою роботою в Галичині.

Особисту роль Драгоманова у діяльності та розвитку радикальної партії чи не найкраще змалював М. Лозинський: "В 1890 р. повстає в Галичині радикальна партія, заложена товаришами й учениками Драгоманова, і він, хоч і з гіркою свідомістю недуги, що кождої хвилі може покінчитися смертю, кидається до праці в виданнях нової партії, з жаром чоловіка, який ціле життя не міг сказати своїм землякам того, що становить суть його духовної істоти і хоч на заході своїх днів хоче сказати бодай щонайважніще..." [184].

Незважаючи на помітну особисту роль, яку відіграв Драгоманов у появі радикальної партії, та його зацікавленість в її успішній діяльності, зустрічаємо численні прояви його невдоволення як теоретичною, пропагандистською, так і повсякденною організаційною

роботою РУРП. Відповідно, Драгоманов не без роздратування заявляв, звертаючись до одного з радикальних провідників М. Павлика: "Про себе скажу, що я зовсім не набиваюсь на якесь становисько в Вашій рад. партії, - бо я маю осібні погляди багато в чому" [185].

Свідчення критичності й навіть принципових розходжень між Драгомановим і радикалами знаходимо в багатьох драгомановських закидах на адресу партійців, а також, наприклад, у твердженнях того ж М. Павлика. Він намагався дати власне пояснення причин невдоволення Драгоманова діяльністю радикальної партії: "Першою на Україні політичною організацією на лад європейський була руcько-українська радикальна партія, заснована в р. 1890, після 20-літньої підготовки праці кулуарної, в радикальнім дусі... засновано її на-скоро, без участи Драгоманова, неполітично. Драгоманов думав, що Русинам у конституційній Австрії треба закладати політичні партії на взір англійських, себто партії компромісові, зложені для конкретних, чисто політичних цілей, до яких можна дійти до кільканадцять років. Такі політичні партії вважав Драгоманов неминуче потрібними задля розширення поля до всякої поступової діяльності - виборення людности політичних прав" [186]. Ці слова досить об'єктивно визначають ту дистанцію, на якій знаходилися реальна радикальна партія, що постала в Галичині, від власне драгомановських теоретичних уявлень про те, якою ж саме політична партія повинна бути. Ця дистанція і породжувала то критику, а то й скептицизм, невдоволення й розчарування Драгоманова в справах свого, без сумніву, духовного дітища.

Основні розбіжності, які виникали між Драгомановим і проводом галицьких радикалів, стосувалися низки питань: програми партії, партійного будівництва, тактики стосовно інших політичних сил, соціальних груп та урядових структур. Зокрема, щодо програми РУРП Драгоманов зазначав: "Програма має більше літературний, ніж політичний характер, - і окрім того, вона більше копія з французької і німецької соціалістичних програм, ніж чадо галицьких обставин" [187]. Ця критика програми радикалів підкреслює тогочасне ставлення Драгоманова до соціалістичних ідеалів. Загальні, абстрактні соціалістичні гасла, якими була перенасичена "максимальна" частина радикальної програми, викликали несприйняття Драгоманова, оскільки він вважав їх за такі, що не дають ніякого конкретного політичного результату, а тільки "туманять" питання стратегії нової партії. З цього приводу він уїдливо зауважував: "Я радикально не погоджуюсь на характер прогресу, котрий видний ще більше в квестіонарі. По программі виборній мож було думати, що партія повертає на землю з небес, куди залетіла по программі, виробленій торішнім з'їздом, але по квестіонару видно.

що тепер летить ще дальше в небеса, навіть не самої нашої планети" [188].

Партії, навпаки, відстоював свою позицію Драгоманов, необхідно "...винайти такі справи в нар[одному] життю, зачепивши котрі можна б було тягти народ за собою. Для мене сей останній пункт важнішчий, ніж спори про конечно-ідеальну ціль програми: радік[альний] націоналізм, чи радикалізм, - колективізм і т. и. Ви знаете, що я не народник, а через те не зрозумісте моїх слов так, щоб я проповідував агітувати народ непремінно на грунті его власних думок. Ні, для мене важно, щоб народ пішов по безпохибно прогресівній дорозі, - та важно, щоб зразу зачепити в ньому найбільше людей, котрі вже чують, і показавши їм дороги, по яким треба йти" [189].

Виходячи з цих переконань, Драгоманов особливо цінував ті справи радикалів, які призводили до конкретних, відчутних результатів, які дозволяли організовувати широкі верстви народу, вчити їх вирішувати свої проблеми самостійно, надавали їм засоби до розв'язання щоденних потреб. Особливо важливою заслугою своїх галицьких товаришів він вважав організацію незалежних від інститутів влади видань і розгортання кооперативно-спілкового руху: "...я дозволю собі звернути Вашу увагу на діяльність Франка, Павлика і друзів їх, що знайшла вираз між іншим у виданні Народа і Хліборoба (популярних газет). Це перший досвід залучення до активної політики самого галицького простонароддя і якби він не проявився ні в чому іншому, як в організації кооперативно-селянських асоціацій, як Гуцульська Спілка, народні Спілки в різних місцях, - у влаштуванні мітингів, то й тоді він би заслуговув на увагу" [190].

Вбачаючи в діяльності радикалів довгоочікуваний шанс на втілення своєї програми створення в Галичині системи "паралельної" до офіційних інститутів влади, а фактично, програми розвитку інститутів громадянського суспільства, Драгоманов підкреслено уважно ставився до виборчої діяльності радикалів, до їх участі у формуванні представництва українського населення в регіональних і загальнодержавних представницьких органах влади Австрійської імперії. Відповідно, значну увагу він радив приділяти роботі з українськими депутатами (послами) і підказував радикалам, як це належить робити: "Після мене не треба возвишати од виборчої відозви, а робити мітинги та петиції в дусі програми і послати на руки послів руських, а коли не схотять передавати, то на чужих, - а послів руських кликати на справоздання, припирати до стінки" [191].

Уважно стежачи за партійно-політичною діяльністю радикалів, Драгоманов переймався станом організаційної роботи, тією атмосферою взаємин, яка складалась у партійному середовищі. Окрім "злетів" партійців у захмарні висоти соціалістичних утопій, Драгомано-

ва непокоїли також і прояви в партії елементів зверхності в поведінці її керівництва, спроби вводити дух "чинопочитания" "генеральства" Ось один із прикладів такої його критики: "Получив... 23 № "Народу". Досить інтересний, тільки неприятно разить самолюбування: ми, наша партія, під впливом нашої партії і т. и. Лекше з тим! Подождіть поки само діло похвалить нашу партію" [192].

З особливою прикрістю він сприймав постійні конфлікти між партійними керівниками, між поколіннями радикалів: "старшими" (І. Франко, М. Павлик) і "молодшими" (В. Будзиновський, Ю. Бачинський та ін.), непокоячись загрозою розколу ще молодої партії ("Теперішній розкол власне зовсім лишній, бо напр[иклад] Гр[омадський] Г[олос] нічого в собі спеціально соц[іал] дем[ократичного] немає..." [193].

На його думку, не завжди правильну, ці конфлікти були безглуздим марнуванням і без того скромних партійних сил, так потрібних для ведення просвітницької, організаторської роботи серед селянства, робітництва та інтелігенції Галичини [194]. Але болісно сприймаючи загрозу збочення партії на манівці дрібних чвар та особистих непорозумінь, Драгоманов все ж таки оптимістично вірив, що внутрішньопартійні конфлікти та похибки керівників партії можуть мати і позитивні наслідки для самої справи, якій покликані слугувати радикали. "З рештою я думаю, - відзначав він, - що упадок Нар[ода] і Хлібороба може вийти навіть на користь справі, - пробудивши "сором" - в "нашій партії", - в котрій, по правді сказавши, дуже мало праці, почуття обов'язків, самими на себе принятих, а дуже багато дрібної гризотні і особистих претензій" [195].

Ці й багато інших закидів Драгоманова на адресу радикалів та окремих їх провідників анітрохи не перекреслюють того, що з появою партії Драгоманов віддав її підтримці, праці на її розвиток найбільшу частку свого часу, енергії й таланту. Передусім, його внеском у партійні справи були численні праці, які з'являлися на сторінках радикальних часописів "Народ" і "Хлібороб", які в ці роки не можна було уявити без драгомановських статей та дописів. Без перебільшення, він був провідним автором і свого роду теоретичним редактором видань РУРП. Окрім цього, він написав низку важливих науково-популярних брошур, які роз'яснювали галицько-буковинським українцям і наддніпрянцям важливі питання політичної програми радикалів. Особливо вдалими були ті праці Драгоманова, які стосувалися питань боротьби за національно-політичну самостійність українців, радикальної тактики в боротьбі за реформи в Австрії та Росії, ставлення до питань віри, мовної, культурної політики тощо.

Появу радикальної партії в Галичині Драгоманов розглядав як початок політичної структуризації та інституціоналізації визвольного руху всієї України. "Тільки ж по цей бік кордону стан речей для мене ясний: в народі і в інтелігенції галицькій виробляється поступовий рух європейського характеру. Я чую обов'язок свій помагати йому тим паче, що самі краєві люди просять об тій помочі. Значить, і Вам мушу сказати: той кредит, котрий ще маєте до мене, перенесіть на той рух і на тих, хто вже стоїть на чолі йому в Галичині. Поможіть йому найенергійніше...", - наполегливо закликав він діячів Наддніпрянщини [196].

Він переконував, що моральні та матеріальні "інвестиції" у розвиток партійного життя Галичини матимуть не лише краєве, але й всеукраїнське значення (Драгоманов пояснював, чому саме увага українців та їх підтримка повинні бути звернуті на Галичину: "Галичина тепер - єдиний куток України, де інтелігенція може стати прямо перед масами і попробувати передати їм свої науково-поступові думки, організувати їх для боротьби за свої власні інтереси. Тут може бути зроблена ясна проба того, чого варті українські національно-демократичні і поступові тенденції. Проба та не може зостатись без послідків і в Росії. Уже і тепер маленькі результати, осягнуті галицькими радикалами, напр., віча народні, возвіщаються депешами телеграфних агенств на всю Європу, і проходять і в усі газети російські. Уже і тепер про радикальний рух галицький писано було в російських часописах більше, ніж про що-небудь українське за цілі 10 - 15 років. Коли в Галичині виробиться численна свідома українська демократія - світ заговорить про неї дужче і українством заінтересуються і в Росії не лишень самі тісні кружки, а вся освічена громада. І купи людей з неї захотять бачити те ж саме і в себе. Коли ж цього захоче численна частка освіченої громади, то вже чи тим, чи другим способом вона того доб'ється. Ось де правдиві ліки на наше теперішне горе!" [197].

Драгоманов мріяв і намагався створити подібну ж партійну організацію і у Великій Україні, проте за його життя цей план не був здійсненим [198]. Про ці плани Драгоманова та їх відлуння на Наддніпрянській Україні ділився спогадами, наприклад, Є. Чикаленко: "Я вже згадував про те, що він (Ковалевський М. - А.К.) вкупі з В.Г. Мальованим та Є.І. Борисовим намагалися у 80-тих роках заснувати українську радикальну партію, але очевидно тоді ще не вистиг для неї грунт, бо саме в ці роки запанувала в Росії така реакція, якої давно не було" [199].

Отже, маючи на увазі галицьку РУРП як аванпост радикалізації, консолідації всіх поступових сил українства, Драгоманов послідовно та палко пропагував потребу підтримки радикалів у Галичи-

ні, поширення їхнього досвіду в інших регіонах України, необхідності допомоги радикалам словом, ділом, врешті, і грошима. Так, звертаючись до П. Куліша, Драгоманов недвозначно радив йому: "Коли б я був тепер дома, то почав би сбирати серед українців підписи під декларацією, котра б осуждала теперішню політику народовців і требовала од них поступової демократичної політики, а поряд з тим сбирав би літературних сотрудників для Народа і Хлібороба, для проектованого радикалами просвітнього товариства "Поступ" і т. п., а також сбирав би для того всього гроші, - бо в Галичині треба піддержати рад. органи, поки коло них не зберуться хоть скільки мужиків, скілько єсть у тов[ариства] Качковського (москвофільського. - А.К.), - тоді з крейцарів будуть гульдени..." [200].

Заохочуючи своїх однодумців на Великій Україні до підтримки радикалів, він вірив сам, що справа, розпочата ними, має всеукраїнську майбутність. Так, з особливою турботою Драгоманов ставився до випуску органу партії - "Народу", відзначаючи: "Народ якось мусить бути, хоч вкорочений, бо інакше обірветься зв'язок України з Галичиною в поступовому напрямку, - з чого виграє - москвофільство. Це треба витолковувати українцям..." [201].

Найменші позитивні відгуки на діяльність радикальної партії, на публікації її друкованих органів з підросійської України Драгоманов сприймав з ентузіазмом, як підтвердження свого переконання, що кінцева перемога в Україні буде за поступовими, радикальними силами. Такі відгуки він зустрічав зі щирим захватом: "В останні часи чимало ознаків таких, як листи дд. Хв-ка, Вільхівського й др. показують, що живого м'яса є досить між російськими Українцями. Коли б скоріше побачити те м'ясо організованим в достойні людей тіла, скинувши з себе мертву кору, свідомо й систематично працюючим... К чорту тоді політику! Хай мертві ховають своїх мертв'яків, а живі працюватимуть, коли не в однім гурті, то в одному напряму - всесвітнього поступу на нашім національнім грунті" [202].

Ознаки "всесвітнього поступу на нашім національнім грунті" Драгоманов намагався вишукувати та підтримувати на всіх ділянках роботи радикальної партії [203] та інших гуртків, що поділяли спільні з ним основні ідейні принципи. У 1893 р. він із задоволенням відзначає перші реальні наслідки діяльності радикалів: "А тепер і по газетам видно, що віча, котрі сбирають Павлик і тов[ариші], що і самі Галицькі мужики вже не ті, - в нашому сірому мужику вже європеєць XIX ст. вилупляється" [204]. Тепер, наголошував Драгоманов: "...Найголовніше те, що до нового руху вже свідомо пристала певна частина мужицтва, котра назад не зверне, бо в новому руху весь його інтерес. Дальший нагніт обставин, а також примір других, - західних

провінцій Австрії, де рух радикальний уже зроста теж під впливом ще західних народів Европи, - зробить те, що радикальна частина серед галицького мужицтва буде зростати надалі. Так ми дочекались нарешті, що частина нашого народу розбуркалась і свідомо пристала до поступового руху европейського" [205].

Вітаючи залучення селянства до діяльності радикальної партії, Драгоманов водночас застерігав своїх товаришів від "мужикофільства" [206], тобто сприйняття українського селянина не таким, як він є насправді, а таким, як його хотілось би бачити радикалам. У проявах ідеалізованого ставлення до українського селянства він небезпідставно бачив запозичення ідеологем російського народництва, селянської революційності, що переконливо довели свою недієздатність. Драгоманов наполегливо закликав радикалів розгортати роботу в містах як серед інтелігенції, так і серед ремісників, робітників та представників інших міських станів [207], передбачаючи важливу роль міського населення у майбутніх політичних подіях.

Надаючи першочергове значення роботі з народними "низами", Драгоманов застерігав радикалів проти надмірно романтичного ставлення до рівня культури та ціннісних орієнтацій українського загалу: "Я навіть думаю, що і саму думку демократичну не треба доводити до релігії. Поки що, при теперішнім стані освіти мас, багато з дорогих інтересів цивілізації, особливо на науковому полі, такі, котрі колись здадуться і демосу, - теперішньому демосу не по зубам, він їх гірше ніж продасть, а просто потопче. А в таких селянських землях, як наша, то навіть багато з соціальних змагань городських пролетарів може пропасти, коли б здатись на самій сільській демос. - Одним словом: не сотвори собі куміра - ні на небі, ні на землі, ні в "народі" [208].

Виходячи з таких оцінок труднощів і перешкод на шляху реалізації радикальної політичної програми, надзвичайно важливе значення Драгоманов приділяв роботі партії з українською інтелігенцією. "Отверто кажучи, - ділився він своїми думками, - справа ся стоїть у нас так: серед простого народу радикальний рух росте і ростиме далі, а серед так званих інтелігенції іде він досить мляво. Причина тому брак в тій інтелігенції людей *независимих*, а також політичної освіти, - власне інтелекту. Звісно, це горе, - бо селянин і міщанин, не маючи вищої науки, - прихиляється до партії більше інтересами та інстинктами, ніж свідомістю науковою. От тут то: потрібна власне інтелігенція. Але ж "на нема - й суду нема". Будемо сподіватися, що серед нашої т. зв. інтелігенції все-таки виросте хоч купка людей, спосібних помогти простим людям до організації їх і освідомлення" [209]. Таким чином, на погляд Драгоманова, не тільки добробут селянства та міських робітників і ремісників, але, й

суспільна, політична реалізація прагнень національної інтелігенції мали стати основою і змістом діяльності радикальної партії.

Формування та діяльність Радикальної партії в Галичині хоча й стали своєрідною вершиною наукової, публіцистичної та організаторської праці Драгоманови над розвитком українського політичного, визвольного руху, не може вважатися втіленням його політичних планів, а лише певним наближенням до них. Це чітко підкреслював Драгоманов, це ж усвідомлювали його учні. Наступний розвиток і розколи в радикальній партії відбулися після смерті Драгоманова. Не випадково, що на чолі всіх трьох провідних галицько-українських партій (радикалів, соціал-демократів і націонал-демократів) перебували люди, які визнавали більший чи менший ідейний та особистий вплив Драгоманова, посилалися на його авторитет та використовували його праці в партійній пропаганді. Це свідчить на користь певної "універсальності" та актуальності теоретичної спадщини вченого і громадського діяча стосовно ідейного контексту розвитку українського політичного руху на межі XIX - XX ст.

Але за наступний розвиток українського політичного руху історичну відповідальність несе вже не сам Драгоманов і не його теоретичні праці, що продовжували впливати на співвітчизників. Відтепер його учні та опоненти самотужки визначають обличчя "політикуму" України, позитиви й негативи національного руху. **А те, що ідеї, особистий життєвий приклад Драгоманова продовжували стимулювати дискусії, теоретичні шукання та партійне розмежування українців - переконливо доводило життєздатність і далекосяжність Драгомановського проекту створення українського визвольного руху - національного за ґрунтом і формами діяльності і, переважно, європейського за змістом і цілями політичної боротьби**. Теоретичний аналіз Драгоманова, його ідейні настанови відповідали за своєю суттю потребі формування новочасної української нації: єдиної, політично організованої, культурної та освіченої.

Проте втілення в життя цього грандіозного плану **"європеїзації"**, або, іншими словами, **модернізації** українства вимагали енергії, таланту і самовідданості не одного лише Драгоманова та десятків інших відомих українських діячів, а ґрунтовної праці всієї інтелігенції України. Ступінь же її денаціоналізації невигідно відрізняв українську націю від сусідніх, насамперед, російської та польської. Серед інших вагомих причин це негативно вплинуло на історичну долю України і обумовило те, що і в наш час ми знову стикаємось із завданнями, виконанню яких, здавалося би, більше відповідає завершення XIX ст.

Примітки:

1. Див., напр.: Вахнянин Н. Причинки до історії руської справи в Галичині в літах 1848 - 1870. Передрук з "Основи" з 1871р. - Львів, 1871. - С. 87 - 88.
2. Див., напр.: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. - Харків-Київ, 1930, а також: Lex Jusephovicia 1876. З приводу 100-ліття заборони українства // Сучасність. - Мюнхен, 1976. - Ч.5 (185). - С. 36 - 68 та ін.
3. Див., напр.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - Прага, 1923. - С. 136 - 140.
4. Див., напр.: Задеснянський Р. Національно-політичні погляди М. Драгоманова їх вплив та значення (четверте видання, перевірене і доповнене). - Торонто, 1980. - 181 с.; Лєнчик А. Франко проти Драгоманова // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. - Львів, 1933. - Книга 7 - 8. - Річник І. - Т. III. - С. 585 - 590; Мухин М. І. Франко як критик Драгоманова // Визвольний шлях. - Лондон, 1956. - Кн. 4/28 (102). - С. 431 - 437; Кн. 6/30 (104). - Річник III (IX) - С. 666 - 675; Кн. 7/31 (105). - С. 803 - 808; Кн. 8/32 (106). - С. 883 - 890.
5. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // ЛПП. - Т. 1. - С. 465.
6. Драгоманов М. Вольный союз - Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. - Женева, 1884. - С.27.
7. Там же. - С. 27.
8. Драгоманов М. Бачинському Ю. 6/18. 07. 1894. // Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим (Додаток до Україні irredent' и). - Львів, 1900. - С. 9.
9. Драгоманов М. Еврейский вопрос на Украине // Собрание политических сочинений. - Т II. - С. 533.
10. Драгоманов М. Император Тиберий. Разсуждение. - Киев, 1864. - С. 36.
11. Див., напр.: Исторические песни малоруского народа. С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. - Киев, 1874. - Т. I. - 336 с.; Малорусские народные предания и рассказы / Свод Михаила Драгоманова. - Киев, 1876. - 434 с.; Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764 - 1880). - Женева, 1881. - 132 с.; Політичні пісні українського народу XVIII - XIX ст. / З увагами М. Драгоманова. - Кн. І. - Розділ II. - Женева, 1885. - 227 с.; Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Зладив М. Павлик. Львів, 1900. Т. II. - 236 с. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. Львів, 1906. Т III. 362 с.; Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. - Львів, 1907 Т IV - 403 с. і т.д.
12. Драгоманов М. Предисловие // Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. Издание Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. - Киев, 1876. - С. XXV.
13. Про "внесок" Юзефовича в політику Російської імперії щодо українства яскраво свідчить, напр.: Дело об образовании Особой комиссии по борьбе с распространением украинофильской пропаганды // РГИА. - Ф. 1282. - Оп. 1. - Д. 352. - С. 3 - 25.

14. Драгоманов М. - Окуневському Т. 6. IV 1887. // Михайла Драгоманова з дром Теофілем Окуневським (1883, 1885 - 1891, 1893 - 1895) / Зладив і видав М. Павлик. - Львів, 1905. - С. 70.
15. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 133 -134.
16. Драгоманов М. Слав'янські оповіданя за пожертуванє власної дитини // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. - Т. III. - Львів, 1906. - С. 151.
17. Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // Вибрані твори. - Прага, 1937. - Т. 1. - С. 153.
18. Драгоманов М. Третій лист Українця до редакції "Друга" // Літературно-публіцистичні праці. - Т. 1. - С. 423.
19. Там же.
20. Драгоманов М. - Лаврову П. 18.02.1878. // ГАРФ. - Ф. 1762. Лавров П.П. - Оп. 4. - Ед. хр. 167. - С. 28.
21. Драгоманов М. - Смаль-Стоцькому С. 14. 1. 1888. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Од. зб. 63. - Арк. 19 зв.
22. Драгоманов М. Археологічний конгрес у Києві в серпні 1874 р. // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Зладив М. Павлик. - Т III. - С. 57.
23. Драгоманов М. "Добавка од впорядчика..." - С.36.
24. Драгоманов М. Українське письменство 1866 - 1873 років // ЛПП. - Т. 1. - С. 306.
25. Там же.
26. Там же. - С. 291.
27. Там же. - С. 306.
28. Драгоманов М. Чистое дело требует чистых средств // Собрание политических сочинений. - Т. II. - С. 41.
29. Драгоманов М. Українське письменство 1866 - 1873 років, - С. 291 - 292.
30. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // ЛПП. - Т 1. - С. 186 - 187
31. Драгоманов М. Українське письменство 1866 - 1873 років. - С. 292.
32. Там же.
33. Драгоманов М. Слав'янські оповіданя за пожертуванє власної дитини, - С. 151.
34. Драгоманов М. Твори Василя Чайченка. Том І. Оповідання. Том II. Сонячний промінь. Том III. На розпутті // Літературно-публіцистичні праці. - Т 2. С. 431 - 432.
35. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. - С.151.
36. Там же.
37. Напр.: Записка для памяти // РГИА. - Ф 733. - Оп. 147 Д. 551. - С. 1; О вредной деятельности членов Киевского отдела Императорского географического общества Чубинского и Драгоманова // РГИА. - Ф. 1282. - Оп. 1. - Д. 352. - С. 45 - 53; Отношение Петербурского ГЖУ о запрещении проживать в столицах быв. доценту Киевского университета Драгоманову М. и Чубинскому П. за распостранение "украинофильской"пропаганды // ГАРФ. - Ф. 109 - Оп. 1 - Д. 1777 - Л. 1 - 2 об.

38. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм. - С. 153.
39. Там же. - С. 153.
40. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867 1877) // Літературно-публіцистичні праці. - Т 2. - С. 260.
41. Драгоманов М. Українське письменство 1866 - 1873 років. - С. 292.
42. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. - С.152.
43. Драгоманов М. - Степняку - Кравчинскому С. Б/д. // ЦГАЛИ. - Ф. 1158. - Оп. 1. Д. 285 (4). - Л. 82 об.
44. Драгоманов М. Чистое дело требует чистых средств // Собрание политических сочинений. - Т II - С 30.
45. Драгоманов М. Чутка про війну з Росією і жидівська справа в Галичині. Стаття // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Од. зб. 28. - С. 5.
46. Див., детальніше про це: Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Історичні есе. - Київ, 1994. - Т. 1. - С. 375 - 388; Його ж. Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX ст. // Історичні есе. - Т 1. - С. 388 - 403.
47. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. - С. 442.
48. Драгоманов М. Император Тиберий. Разсуждение. - Киев, 1864. - С. 108.
49. Драгоманов М. "Царство Божіе внутри Вас" Л. Толстого. - С. 10.
50. Драгоманов М. Археологічний конгрес у Києві в серпні 1874 р. - С. 55.
51 Драгоманов М. - Пыпину А.Н. 17 января 1877. - Драгоманов М. Письма к А.Н. Пыпину // Отдел рукописей и редкой книги РНБ им. М.Е.Салтыкова - Щедрина. - Ф. 621. - № 627 (№ 15 - 16). - С. 2.
52. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // ЛПП. Т 2. - С. 339.
53. Там же. - С. 367.
54. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. - К., 1991. С. 533.
55. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева, 1882. - С. 284.
56. Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы. - СПБ, 1875. - № VIII. - С. 732 - 733.
57. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия, - С. 282.
58. Див., напр., Бакунінські твердження про необхідність відкласти науку до тих пір, поки не буде здійснена переможна соціальна революція: Бакунин М. Несколько слов к молодым братьям в России (второй оттиск) // М.А. Бакунин. - Б/м, 1906. - С. 235.
59. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. - С. 264.
60. Там же.
61. Див., напр.: Задеснянський Р Національно-політичні погляди М. Драгоманова, їх вплив та значіння. - С. 136 - 137.
62. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. - С. 465 - 466.
63. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). - Львів - Київ, 1922. С. 103.

64. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. - С. 80 - 220.
65. Там же. - С.134.
66. Драгоманов М. Автобіографія. - Київ, 1917 - С. 59.
67. Див., напр., одне з типових свідчень про ліберальні сподівання тієї доби: "Підбурюючи уряд вступитися за "слов'янських братів", російські ліберали мали надію, що які не були б результати цієї війни, царь буде вимушений дарувати конституцію" Дейч Л.Г Война с Турцией и русские революционеры 70-х гг (Из воспоминаний) // Отдел рукописей. Дом Плеханова. - Российская Национальная библиотека им. М. Салтыкова-Щедрина. - Ф. 1097. - № 41. - Л. 8.
68. Див., напр.: Драгоманов М. Галицкие отношения киевского отдела славянского благотворительного комитета // Киевский телеграф. 1875. № 62. - С. 1 - 7.
69. Санкт-Петербургские Ведомости. - 1868. - № 105. - С. 2.
70. Письма Драгоманова М. из Киева Коршу В.Ф. в Петерубург 29. 06. 1867 // ГАРФ. - Ф. 109 с/а. - Оп. 2. - Д. 718. - Л. 2 об. - 3.
71. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. - С. 218 - 219.
72. Драгоманов М. По вопросу о Малоруской литературе // Літературно-публіцистичні праці. - Т. 1. - С. 392.
73. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. - С. 213.
74. Там же. - С. 212.
75. Там же. - С. 181.
76. Там же. - С. 181.
77. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. - Київ, 1876. - 69 с.
78. Драгоманов М. Автобіографія, - С. 36.
79. Див., напр.: Драгоманов М. Чистое дело требует чистых средств // Собрание политических сочинений. - Т II. - С. 20 - 45; Його ж: Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю "Нового Времени" Там же. - С. 46 - 77; Його ж: Внутреннее рабство и война за освобождение. - Там же. - С. 77 - 121; Його ж: Выигрыши последней войны (перечатано с женевского издания. - До чего довоевались?). - Санкт-Петербург, 1878. - 14 с. і т. д.
80. Драгоманов М. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці. - Київ, 1970. - Т 1. - С. 48.
81. Див., напр.. Драгоманов М. Література українська, проскрібована рядом российським // Сучасність. - Липень-серпень, 1976. - Ч. 7 - 8 (187 - 188). - С. 79 102.
82. Драгоманов М. - Михайловскому М.К. 9. X. 1876. // ИРЛИ. - Ф 191. - Оп. 1 - Ед. хр. 222. - Л. 1 об.
83. Драгоманов М. Автобіографія. - С 11.
84. Драгоманов М. Війна // Громада, 1878. - № 2. - С. 350.
85. Там же. - С. 347
86. Там же. - С. 350 - 351
87. Драгоманов М. От впорядчика // Громада. - №2. - С. XII.
88. Там же. - С. XII.

89. Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. - Geneve - Bale - Lyon, 1977 - С. 10.
90. Драгоманов М. Русский кулак и болгарская свобода // Собрание политических сочинений. - Т. II. - С. 519.
91. Письма Драгоманова к А.Н. Пыпину. Копии неустановленной рукой, подготовленные Д.И. Абрамовичем к публикации (1924 - 1925). // Отдел Рукописей РНБ им. Салтыкова-Щедрина. - Ф. 4. - № 40 (№ 5). - С. 42 - 43 (Лист написаний у полеміці з № 229 "Голоса", очевидно, його редакторові. - А.К.).
92. Драгоманов М. К вопросу об "оскудении" литературы и о столичной печати и провинции // Собрание политических сочинений. - Т. II. - С. 5.
93. Драгоманов М. Звістки про Україну // Громада. - № 2. - С. 213.
94. Там же. - С. 220.
95. Там же. - С. 221.
96. Там же. - С. 221.
97. Див., напр.: Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867 1877). // Літературно-публіцистичні праці. - Т. 2. - С. 264 - 265.
98. Драгоманов М. Чистое дело требует чистых средств. - С. 35.
99. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли і соціалізм. - С. 102.
100. Там же. - С. 197
101 Драгоманов М. Центр і окраїни (замісць фільєтона і бібліографії) // Громада. - Женева, 1878. - № 2. - С. 545.
102. Там же. - С. 559.
103. Там же. - С. 558.
104. Драгоманов М. Україна і центри. - С. 497.
105. Драгоманов М. Передне слово до "Громади" - С.96.
106. Драгоманов М. Україна і центри, - С. 559.
107 Ювілей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова. - Львів, 1894. - С.105.
108. Драгоманов М. Письмо Н.И. Костомарова к издателю "Колокола" // СПС. - Т 2. - С. 743 - 744.
109. Драгоманов М. Переднее слово // Мария, поэма Т.Г Шевченка. Перевод с украинского. - Женева, 1885. - С. V - VI.
110. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм, - С. 125.
111. Драгоманов М. Програма Костомарова з 1848 р. // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. - Львів, 1908. - С. 412.
112. Драгоманов М. Програма Костомарова з 1848 р. - С. 412 - 413.
113. Див., напр.: Костомаров М. Книги Битія українського народу // Вивід прав України. - Львів, 1991 - С. 58.
114. Кирило - Мефодіївське Товариство. У 3 т. - Київ, 1990. - Т I. - С. 391 - 392.
115. Драгоманов М. Германство на Востоке и Московщина на Западе // Собрание политических сочинений М. Драгоманова. - Париж, 1905. - С. 494, 496, 499.
116. Драгоманов М. Германство на Востоке и Московщина на Западе. - С. 510.
117 Драгоманов М. Передне слово до "Громади" С. 96.
118. Драгоманов М. Україна і центри, - С. 558.
119. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. - С.105.
120. Там же. - С.249 - 250.

121. Драгоманов М. Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом // Вибрані твори. - Прага, - 1937. - Т.1. - С. 217
122. Драгоманов М. Пропащий час // Вибране. - Київ, 1991. - С. 559 - 574.
123. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). - С.102.
124. Драгоманов М. Выигрыши последней войны (Перепечатка с женевского издания). До чего довоевались. - Санкт-Петербург, 1878. - С. 10 - 11.
125. Драгоманов М. Слово від редактора // Громада. - 1878. - № 1. - С. 98.
126. Драгоманов М. От впорядчика // Громада. - № 2. - С. VIII.
127. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. - С. 103.
128. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху // Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. - Відень, 1922. - С.60.
129. Драгоманов М., Павлик М, Подолинський С. Програма // Драгоманов М. Вибрані твори. Прага, 1937. - Т 1. - С. 148.
130. Там же. - С. 151.
131. Драгоманов М. Всеобщее голосование и русины в Австрии // Политические сочинения / Под ред. проф. Гревса Й. М. и Кистяковского Б. А. - М., 1908. - Т. 1. - С.486.
132. Див., напр.: Круглашов А.М. Віденська "Січ" і слов'янство: зв'язки та орієнтації (1860-ті роки - початок XX ст.) // Проблеми слов'янознавства. - Львів, 1995. - Випуск 47. - С. 65 - 68.
133. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1894 - 1895). - Чернівці, 1911. - Т. 8. - С. 37.
134. М. Драгоманов, Л. Драгоманова, Василь Москов.-Стокоз... Товариству "Академічна Громада" в Кракові. 23. III. 1889. Письма Драгоманова к товариствам "Академічне Братство" в Кракові і "Академічне Братство" в Львові // ЦДІА у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 50. - Л. 13.
135. Див., напр.: Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). - Київ, 1971. - 234 с.
136. Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства ім. Т Шевченка. Т CCXXII. Праці історико-філософської секції. Львів, 1991. - С. 71 110; Кравець М. До питання про Русько-українську радикальну партію // З історії західно-українських земель. - К., 1957. - С. 124 - 140; Сухий О. Еволюція національної програми Русько-Української радикальної партії // Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. - Львів, 2000. - Випуск 7. - С. 243 - 249; Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863 - 1876) // Вісник Львівського Університету. Серія історична. - Львів, 1999. - Випуск 34. - С. 215 - 230 та ін.
137. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). - С. 104 - 105.
138. Возняк М.З Листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1923. - річник XXII, - Т LXXIX. - Книга 3. - С. 253.
139. Там же. - С. 256.

140. Драгоманов М. - Ватсон Э.К. 7.07. 1873. // АН России. Институт Русской литературы (Пушкинский Дом). Рукописный Отдел. - Ф. 402. Архив Ватсон М.В. - Оп. 5. - № 107. Драгоманов М.П. Письма Ватсону Эрнесту Карловичу. - Л. 3 об.
141. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. - С. 174.
142. Драгоманова-Косач О.П., Драгоманов М. Литературные общества в Галиции // Літературно-публіцистичні праці. - Т. І. - С. 244.
143. Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким. - С. 256.
144. Драгоманов М. Передне слово до "Громади" - С. 81.
145. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і инших. 1887 1895. - Львів, 1908. С. 319.
146. Драгоманов М. Украинская "Громада" в рецензии г. Стефановича // Собрание политических сочинений. - Т. II. - С. 202.
147. Драгоманов М. Передне слово до "Громади" - С. 81.
148. Драгоманов М. Украинская "Громада" в рецензии г. Стефановича. - С. 201.
149. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.- Чернівці, 1911. - Т. VIII (1894 - 1895). - С. 209.
150. Найбільш повно ці суперечності відбиває "Листування Драгоманова з діячами Старої Громади" - див.: Архив Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870-1895). - Варшава, 1937. - Т. І. - 443 с.
151. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.- Чернівці, 1911. - Т. VIII (1894 - 1895). - С. 209.
152. Шаповал М. Михайло Драгоманов, як ідеолог нової України // Вибрані твори. - Прага, 1937. - Т. І. - С. 52.
153. Драгоманов М. Наука з попередніх оповідань // Вибрані твори. Т І. С. 206 - 215.
154. Про віча. Зложені вкупі Д.В. і П.К. - Львів, 1887. - 64 с.
155. Драгоманов М. Наука з попередніх оповідань // Вибрані твори. Т. І. - С. 212.
156. Драгоманов М. Обаятельность энергии // Собрание политических сочинений. - Париж, 1906. - Т. II. - С. 387
157. Драгоманов М. Один из казенных российских юбилеев // Вольное Слово. - 1883. - № 53. - С. 16.
158. Драгоманов М. Смерть Александра II // Собрание политических сочинений. - Т. II. - С. 342.
159. Дебагорий-Мокриевич В.П. Работа о Драгоманове. Б/д. // ГАРФ. - Ф. 6225. Дебагорий-Мокриевич В.К. - Оп. 1. - Д. 12. - С. 99.
160. Драгоманов М. - Коцовському. 11. III. 1886. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Од. зб. 56. - Арк. 119 зв. 120.
161 Див., напр.: Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. С.Ю. Витте, М.П. Драгоманов и "Вольное Слово"// Исследования по отечественному источниковедению. - М.- Л., 1964. Выпуск 7. С. 163 178; Shmuel Galai. Early Russian Constitutionalism, "Vol'noe Slovo" and the "Zemstvo Union" A study in Deception // Jahrbücher für Geschichte Ost Europas. - 1974. - Neue Folge, Band 22. - Heft 1. - P 35 - 55 і т. д.

162. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. - Женева, 1884. - С. 78.
163. Там же. - С. 5.
164. Драгоманов М., Павлик М., Подолинський С. Програма "Громади" // Вибрані твори. - Т. 1. - С. 148 - 151.
165. Див., напр.: Драгоманов М. - Гольштейн О. 1.05. 1889. // Матеріяли до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів. 1857 - 1933. - Нью-Йорк. - Т. 3. - С. 59 - 62.
166. Драгоманов М - Гольштейн О. 9. IX. 1891. // Матеріяли до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857 - 1933. - С. 91 - 92.
167 Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і инших. 1881 - 1886. - Львів, 1906. С. 81.
168. Драгоманов М. - до редакції "Буковини" 13/25. 02.1893. // ЦДІА у Львові. - Ф. 663. - Оп.2. - Спр. 51. - Арк. 7 зв.
169. Див., напр.: Драгоманов М. Австро-руські спомини // Літературно-публіцистичні праці. Київ, 1971. Т. 2. - С. 215; Драгоманов М. Кравчинскому С. // Российский Государственный Архив Литературы и Искусства (РГАЛИ). - Ф. 1158. - Оп. 1. - Д. 693. - Л. 13 - 13 об.
170. Драгоманов М. Лист до одного рос. Українця. 8. 07. 1885. // Листи до Ів. Франка і инших. 1881 - 1886. - Львів, 1906. - С. 87 - 88.
171. Драгоманов М. Двадцятип'ятилітні роковини смерті Т. Шевченка і галицькі народовці // Літературно-публіцистичні праці. - Т. 2. - С. 150.
172. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і инших. 1887 - 1895. - Львів, 1908. - С. 38.
173. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і инших. 1887 - 1895. - Львів, 1908. - С. 112.
174. Листування І. Франка і М. Драгоманова // Матеріяли до культурної й громадської історії Західної України. - Київ, 1928. - С. 215.
175. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. - Чернівці, 1911. - Т. VI. - С. 23.
176. Переписка М Драгоманова з доктором Теофілем Окуневським. - Львів, 1905. - С. 218.
177 Драгоманов М. - Кулішу П. 31. XII. 1892. // Інститут Рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського - І 29638. С. 2.
178 Драгоманов - Коцовському. 11. III 1886. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 56. - С. 105.
179 Драгоманов М. Накануне новых смут. - Женева, 1886. - С. 22 - 23.
180. Драгоманов М. Відповідь // Літературно-публіцистичні праці. - Т 2. - С. 441
181. Драгоманов - до Конiського. 20. IV 1891. // ЦДІА України у Львові. Ф. 663. - Оп. 2. - Од. зб. 56. - С. 79.
182. Драгоманов М. Листи 1889 з Женеви, Софії // І. Р. ЦНБ ім. Вернадського. - Ф. 172. - № 17. - С. 2 - 3.
183. Драгоманов М. Новые движения среди русских галичан // Политические сочинения. - М., 1908. - Т. 1. - С. 463 - 464.
184. Дозицький М. Михайло Драгоманов. - Вільний Світ. - Віннепег, Монреаль, 1907. - С. 9.
185. Драгоманов М. Павлику М. 10. VII. 1891. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т VI - С 243.

186. Павлик М. Пам'яти Михайла Драгоманова. - Львів, 1902. - С. 27.
187. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. - Чернівці, 1911. - Т VI. - С. 79.
188. Драгоманов М. - І. Франку. 29. 08 1891. // Листи до Ів. Франка і инших. 1887 - 1895. - Львів, 1908. - С. 197.
189. Драгоманов М. - Павлику М. 26. II. 1891. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. VI. - С. 113.
190. Драгоманов М. - Пыпину А.Н. 15. 03. 1892. - Драгоманов М. Письма к А.Н. Пыпину // Отдел рукописей и редкой книги РНБ им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. - Ф. 621. - № 627 (323). - С.2.
191. Драгоманов М. - Трильовському К. 15.03. 1891. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 64. - С. 12.
192. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. - Чернівці, 1911. - Т. VI. - С. 90.
193 Драгоманов - Лукияновичу. 6 або 7. VI. 1895. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Од. зб. 58. - С. 9.
194 Див., напр.: Бачинський Ю. Мої спомини про М. Драгоманова // Вісник Союза Визволення України. - 1915. - № 23-24. - С. 11 - 14.
195. Драгоманов М. - Бачинському Ю. 28. 07. 1894. // Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим (Додаток до України irredent' и). - Львів, 1900. - С. 15.
196. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і инших. 1887 - 1895. - Львів, 1908. - С. 186.
197. Драгоманов М. Відповідь // Літературно-публіцистичні праці. - Т. 2. - С. 441.
198. Ріпецький С. Драгоманів - наш // Вільна Україна. - Детройт, 1960. - Рік VII. - Ч. 25. - С. 13; Шаповал М. Михайло Драгоманов, як ідеолог нової України // Вибрані твори. - С. 43.
199. Чикаленко Є. Спогади (1861 - 1907). - Львів, 1925. - Частина II. - С.43.
200. Драгоманов М. - Кулішу П. // Інститут Рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського. - Ф. 1. - Спр. 29638. - Арк. 4 зв.
201. Листування І. Франка і М. Драгоманова // Матеріяли до культурної й громадської історії Західної України. - Київ, 1928. - С. 384.
202 Драгоманов М. Де тонко, там рветься // Народ. - 1893. - № 9. - С. 12.
203. Драгоманов - Дикареву. 5. V.1892. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 55. - С. 16 - 17.
204. Драгоманов М. - Кулішу П. // І. Р. ЦНБ ім. Вернадського. Ф. 1. - Спр. 29640. - С. 1.
205 Драгоманов М. - Дикареву. 5. V. 1892. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Од. зб. 55. - С. 15 - 16.
206 Драгоманов М. - Кулішу П. // І.Р. ЦНБ. ім. Вернадського. - Ф. 1. - Спр. 29639. - С. 6.
207. Драгоманов М. - Лукияновичу. 6 або 7. VI. 1895. // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 58. - Арк. 9 зв.
208. Драгоманов М. Павлику М. 20. III./1.IV. 1890. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. VI. - С. 29.
209. Драгоманов М. Пояснення пропонованої ним і М. Ковалевським переміни заголовка "Народа" // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. VII. - С. 250.

Розділ IV. ПОЛІТИЧНА ЕТИКА МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Політична етика - найважливіший критерій, за яким можна визначати характер, спрямування і можливі наслідки суспільних і політичних рухів. Особливого значення питання взаємозв'язку моралі і політики набуває в переломні, кризові епохи, у часи радикальної зміни духовних орієнтирів, масових рухів, політичних переворотів, нарешті, соціально-економічних трансформацій. Відповідь на питання - кому належатиме влада, навряд чи залежить від продекларованих етичних цінностей. Але межі використання влади, дійсні способи реалізації цілей політиків значною мірою визначаються рівнем етичної свідомості лідерів, загальним станом політичної культури учасників суспільних процесів.

М. Драгоманов діяв у той час, коли історія Європи наближалась до критичних поворотів і політика переставала бути справою привілейованих соціальних груп, усе більш впливаючи на різноманітні сфери людського буття. Включення у політичну діяльність інтелігенції, її намагання отримати масову підтримку відкривали нові канали для соціальної творчості, актуалізували питання про цілі, завдання і засоби політичної боротьби. Офіційна етика, ідеологія правлячих імперських режимів усе менше відповідала новим суспільним запитам. Соціальні й національні рухи пропонували, у різноманітних варіаціях, альтернативні до існуючого ладу проекти, апелювали до "справжніх" людських цінностей, які, на їх думку, не були і не могли бути захищені офіційною владою. Ширилася "культура опозиційності", все потужніше заявляли про свої права та інтереси "бездержавні" народи. На роль творців найкращого майбутнього претендували представники різних революційних організацій.

В умовах зростаючого невдоволення політичними режимами Російської імперії і, меншою мірою, Австро-Угорщини, перед національними діячами України постала ціла низка запитань а серед них і **про моральну "легітимізацію" їх національно-культурних і політичних прагнень**, про вибір засобів втілення цих прагнень у життя, про бажане й небажане для національної моральності, про прийнятне і неприпустиме у поведінці суспільних діячів. Ці питання мали важливе теоретичне і практичне значення. Без їх розв'язання неможливо було заявити про особливості і сенс українського руху, мобілізувати під його прапори співвітчизників, визначити, якою дорогою і з ким разом прямувати до осягнення національних цілей.

На ці запитання намагався дати відповідь також і М. Драгоманов. Специфіка формування його поглядів на політичну етику полягає в тому, що він змушений був не лише розмірковувати, теоре-

тично визначати моральні орієнтири для національного руху. Він брав безпосередню участь у діяльності українських громадських організацій, у російському революційному русі, а також у спробах здійснення проектів, які стосувались народів Центрально-Східної Європи. Різнобічність теоретичних зацікавлень ученого відобразилась в його вагомій друкованій і писаній спадщині, а його включеність у реальну політичну практику призводила до ситуації "перманентного" етичного вибору і, нерідко, конфлікту. Драгоманов цілком справедливо може вважатися одним із найяскравіших українських мислителів серед тих, які зверталися до проблем політичної етики і, разом з цим, були певним прикладом етичної поведінки для своїх послідовників і однодумців. Оскільки ж як в Україні, так і за її межами діяльність Драгоманова мала не лише прихильників, але й відвертих ворогів, його особиста моральна позиція, погляди на етичні аспекти політичної діяльності знаходили певний відгук у оцінках і критичних виступах сучасників. Спробуємо проаналізувати основні теоретичні аспекти політичної етики Драгоманова.

4. 1. Політична мораль: теоретичні аспекти підходів Драгоманова

А) Історично-філософські засади поглядів М. Драгоманова на політичну етику

З початку своєї наукової, викладацької та публіцистичної діяльності Драгоманов звертає увагу на проблеми етики, на місце моралі у системі людських відносин, на політичну поведінку історичних діячів. Поділяючи погляди послідовників західноєвропейських філософських шкіл, насамперед раціоналізму і позитивізму, Драгоманов уже в ранніх своїх творах стверджував: "Як тільки людство вийшло з первісно-дикого стану, то [воно] стало усвідомлювати певний моральний ідеал, який був відправним пунктом для оцінки сучасності, минулого і майбутнього, тобто ембріоном і філософії історії" [1]. Сам Драгоманов не береться формулювати зміст морального ідеалу людства у різні епохи його історії. Проте міркуваннями щодо пошуків такого ідеалу різними цивілізаціями пронизані його наукові історичні, фольклорні розвідки та пізніші науково-популярні праці. Останні він почав видавати ще перед еміграцією у Києві, а особливо плідно працював над ними наприкінці свого життя, призначаючи їх для потреб просвіти галицьких і буковинських селян та робітників.

Будучи громадським діячем, серед найважливіших рис людської етики Драгоманов на перше місце ставив потребу в суспільній солідарності, взаємодопомозі та підтримці. "Вироб такої солідар-

ності - справа не легка, - відзначав він. - Вона потребує перш усього розуму досить сильного і сміливого, щоб він міг поглянути на діло без усяких упереджень, вільно від усяких споминів історичних і від теперішніх зріслих на історичному грунті інституцій, почастних інтересів, звичок і інстинктів, а також і від теперішньої опозиції їм, котра часто єсть тілько копією з status-quo, до котрої лишень поставлено плюс замісць мінус" [2]. Відчуваючи у собі здатність до такого погляду на історію людства, Драгоманов неодноразово пропонує своє бачення еволюції суспільної моралі, значення тих чи інших чинників у етичному розвитку окремих цивілізацій та народів.

Загальний погляд на розвиток людства у Драгоманова відрізнявся відчутним оптимізмом. Він неодноразово у різних творах наголошував на дієвості людського прогресу, на спрямованості розвитку людства від гіршого до кращого: "І хоча тепер ще багато треба праці, аби всі люди жили щасливі, та все-таки придивляючись, як живуть ріжні народи на світі і читаючи, як вони гинули від найдавніщих часів аж до наших, побачимо, що в життю людськім іде поступ до ліпшого. З сего просвічені люди виводять надію, що колись то буде добре всім жити на землі" [3]. Висловлюючи не так переконання, як надію на краще, Драгоманов вірив, що тільки така надія може "освітити" дорогу в майбутнє, підтримати у скрутні часи сьогодення і не дати занепасти духом серед тих труднощів, якими переповнене життя будь-якої людини, а тим більше пересічного його сучасника-співвітчизника.

Окрім ствердження загальної переконаності у просуванні людства до щасливіших часів він намагався показати, в який спосіб можна наближати такі часи і що для цього треба робити. "Науки і умілості, навичка думати про правду і почувати прекрасне роблять людей инакшими і ліпшими, підбивають людей до того, аби думати не тільки про себе самих, але й про других, виробляють поступ людських звичаїв і норовів, поступ громадської справедливості. Чим далі, все більше стає людей, - висловлював свою думку Драгоманов, - котрі готові навіть самі терпіти, аби завести справедливість у громаді, тай іншими способами поліпшити долю других, і при тім не ждуть за те для себе ніякої заплати ані на сім, ані на тім світі" [4].

Наука і мистецтво не здавались навіть їх популяризаторові бездоганними засобами етичного поступу людства. Але він визнавав: "Наука, хоч і не зразу доводить людей до правди, хоч по дорозі дає людям і помилки, а иноді і горе, та лишень пробою та взаємною наукою люде доходять до правди" [5]. Втім, роль науки як духовного провідника, за Драгомановим, є порівняно новим явищем в історії, більше того, не в усі часи вона була спроможна ефективно виконувати свою світоглядну, етично-спрямовуючу функцію. "Фі-

лософи вважали, що людей треба так виховувати, аби вони робили по правді і відверталися від неправди, щоби там з ними не було на сім, чи на тім світі. Але філософська наука, котра опиралася лише на розум, розходилась межи людьми по малу. А наука християнська, котра спиралася на проповідь про рай і пекло, була приступна і для найменше просвічених, для найгрубіших людей" (6).

Драгоманов визнавав переваги християнської етики у порівнянні з "варварським" станом стосунків у суспільстві, зокрема, значення заповідей, які закликали людей до милосердя, взаємної любові та утримання від дій, які можуть зашкодити іншим. На прикладі євангельської заповіді, що закликала "пробачати винуватцям нашим", вчений формулює своє критичне ставлення до неї як не достатньої для моральної регуляції суспільних стосунків. "Звісно така заповідь милостива і ліпша, - визнавав він, - ніж старий закон про помсту, але вона не кладе ніякої границі против злого... Що ж буде, коли всі люде будуть не противитись злу, не будуть старатись перемінити такі порядки, при котрих з бідного здирають остатну одежину? - А вже-ж, що зло буде панувати до віку. Очевидно, що тут не поможе особиста милость, а надто непротивенство злу, а треба перемінити громадські порядки. Але ж про ці порядки евангельська наука навіть і не згадує" [7].

Взагалі релігійна модель впливу на поведінку людей особливо привертала увагу Драгоманова. І за цим було не лише абстрактне зацікавлення, прояв позитивістського ставлення вченого до проблем релігії. Якщо врахувати, що більшість популярних драгоманівських видань написана ним для потреб поширення радикальної політичної програми в Галичині та Буковині, а вже через них - на підросійську Україну, то творення національної концепції політичної етики, визначення того, хто саме є її носієм, було одним з першочергових завдань. На думку Драгоманова, ні офіційна релігія офіційних католицьких і православних церков, ані її традиційний носій - підконтрольне правлячим режимам священство, не могли стати напрямними для нового етапу українського руху. Наприклад, застосовуючи моральний критерій оцінки впливу християнства на безпосередню поведінку віруючих, Драгоманов вказував на приклади безпорадності християнської етики в регулюванні громадських відносин [8].

Завдання формування нової суспільної моралі, на його думку, покликана була виконати світська національна інтелігенція, яка отримала європейську освіту, була здатна стати провідником українських селян і міщан. Звідси походило його бажання відсунути від морального проводу в українській громаді духовенство, звідси ж походять його спроби поширити протестантську етику та організа-

цію в Україні. На перший план учений і громадський діяч висував потребу формування атмосфери громадського служіння, суспільної солідарності, відданості інтересам загалу. "Очевидно, щоб підперти рух народний до того, щоб дати в релігії перше місце цій етиці, - відзначав він, - треба підрізувати в народі чудотворний світогляд і підпірати раціоналізм, - як для того, щоб та етика поставлена була вірно і міцно, треба розширити альтруїзм індивідуальний до громадського, показуючи, що любов до людей муситъ не обмежуватись поміччю особам, а вести й до служби й цілій громаді" [9].

Без урахування цих національно-політичних орієнтирів Драгоманова важко зрозуміти його увагу до проблем формування християнства та інших світових релігій, його надзвичайно активну публіцистичну і видавничу діяльність у часи піднесення Русько-Української радикальної партії. Дезінтегроване українське суспільство (за державно-політичними, конфесійними та культурними ознаками), передовсім, потребувало консолідації, можна навіть сказати "соціальної реконструкції", тобто подолання тих численних "розламів" у загально-національному бутті, які перешкоджали навіть поміркованій культурницькій діяльності і робили більш аніж проблематичними можливості загальноукраїнської політичної дії. Звідси особливий наголос Драгоманова на потребі, пріоритетності, особливій значущості суспільної солідарності. Він закликав національну інтелігенцію: "...то-ж треба пригадати такі заповіді, котрі би піддержували їх (людей. - А.К.) життє, а такі заповіди можна помирити з правдою тоді, коли сказати людям, аби вони дбали все про громадське добро, то будуть тим самим служити і собі самим. А без думки про громадське добро лишається одно з двох: або дбати кожному про своє богатство, або жебрати і помирати!" [10].

Ось тому важливо було підтвердити, що зусилля українських діячів не марні, вони потрібні, вони обгрунтовано відповідають як національним потребам, так і "вимогам" всесвітнього прогресу. **З таким "союзником" як всесвітній поступ можна було сміливо братись до справ на будь-яких ділянках національного розвою**. Драгоманов відзначав: "В історії очевидний зріст солідарності людей од роду-племени до націй-держав і далі до людськості. Зріст цей іде не тільки через самий поступ і інтелекту і моралі, або через постепенну зміну "жизнеопісаній", а й через зріст матеріальних інтересів, при чому поступові помагаютъ навіть хижі інстинкти людей (Sic! - А.К.), бо люди все ж таки звірі, і те, що ми звемо гуманністю, не єсть в їх первісне, істотне, а вироста тільки помалу" [11].

Гуманність як продукт поступового і далеко не безперервного розвитку цивілізації була надто тендітним творінням, щоби покла-

датись виключно на неї у розв'язанні матеріальних і духовних проблем життя. Характерно, що Драгоманов (якого нерідко і занадто перебільшено вважають свого роду українським парафразом Прудона) наголошував на особливій ролі держави, власне національної держави як гаранта і головного інституту захисту основних людських потреб, у тому числі охоронця суспільної моральності. Полемізуючи з ідейними анархістами та іншими критиками "державності" як аморальної установи, зокрема зі славнозвісним російським письменником Л. Толстим, Драгоманов наголошував: "Річ у тім, що який би не був початок держав, які б не були їх неправди, - а все таки державні інституції стали тепер аккумуляторами і колективної думки і волі, котра мусить же принаймні касувати неправду, коли вона признана за таку більшістю хоч найбільше освічених людей, коли не всією державною людністю. В державах вільних, таких, як Швейцарія, або Англія, така колективна думка швидче може скупчитись у парламентах, ніж у самодержавних монархіях, а Толстой одним махом б'є і парламенти і царів" [12]. Проте більшість українців жила в країні, де парламентський устрій і вплив освічених і гуманних громадян на суспільну думку і державну політику все ще був тільки мрією і віддаленим майбутнім. Та й в Австро-Угорщині демократична політична культура тільки починала набувати суспільного значення. В цих умовах Драгоманов звертався до розгляду історичного досвіду країн, які мали багато спільного з Російською імперською державністю. Зокрема, в тому, що були приречені на загибель. А в "приреченості" Росії, як і інших імперій, Драгоманов не мав жодного сумніву.

Змальовуючи, наприклад, пізній імперський Рим, Драгоманов проводить прозорі паралелі з недалеким майбутнім революційної Росії. "Кожний новий порядок виникає у наслідок боротьби інтересів. Але ця боротьба інтересів може освітлюватися ясним усвідомленням ідеалів; тоді вона буде боротьбою ідей на грунті інтересів; тоді і на чолі партій, що борються, стануть ідеалісти, люди з прямо і чесно поставленими прапорами. Якщо ж боротьба інтересів іде в суспільстві малоосвіченому і грубому, якщо класи пригнічені мають мало спільного з класами пануючими, якщо поміж ними існує національна різниця, причому інколи переможені національності розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є тільки егоїстична експлуатація кожного, хто слабший, якщо тому всякий поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих, а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством, - тоді боротьба набере характеру громадянських, а то й національних війн, рух вперед відбудеться не за посередництом широких реформ, а через відкриті поступки окремим інтересам", -

підсумовував дослідник. Тому, на його думку: "Політичні діячі в такій боротьбі будуть агітатори, честолюбці, безчесно експлуатуючі на власну користь потреби класів, які домагаються прав..." [13]. Він також робив незаперечний і лаконічний (останнє йому вдавалось не завжди) висновок-застереження: "Розвиток марнославства, розвиток особистості (політичного лідера. - А.К.), при політичній нерозвинутості мас, завжди перебирає брудні форми" [14]. З цим обгрунтованим спостереженням Драгоманова про рівень політичної культури у "перехідних суспільствах", висловленим у його ранній академічній розвідці, важко не погодитись.

Політичні процеси, в яких брав участь Драгоманов, і пізніший досвід розпаду Центрально-Східноєвропейських імперій підтвердили, і навіть значно перевершили своїм трагізмом його передбачення як ницістю нехтування гуманістичними вартостями, так і зневагою до цінності людського життя взагалі.

Б) Етика в політиці: цілі і засоби

Філософсько-історичні розмірковування Драгоманова не завжди мали виразного адресата, хоч і були переважно спрямовані на з'ясування найболючіших для того (і не тільки) часу суспільно-політичних проблем. Але в тих його працях, які торкалися "поточної політики", розглядали вузлові проблеми розгортання українського, російського та польського визвольних рухів, питань зовнішньої і внутрішньої політики Росії, Австро-Угорщини, Німеччини тощо, тема "політика і етика" займала постійне і важливе місце. Для Драгоманова - громадського діяча і науковця, етика була насамперед найвірнішим засобом оцінки "якості", спрямування і можливих наслідків політичного процесу. Аналізуючи етичний компонент сучасних йому політичних процесів, дії їх учасників, Драгоманов орієнтувався сам і прагнув орієнтувати своїх земляків, читачів і кореспондентів, у тому розмаїтті подій, на яке була так багата друга половина XIX ст.

До яких тем би не брався Драгоманов: доля освіти та шкільництва в Україні, становище земств і їх політичний потенціал, політика царату стосовно неросійських національностей, ситуація в Європі крізь призму протистояння імперських амбіцій, майже всюди він знаходив за можливе і доречне висловити етичну оцінку процесів, які аналізував. І, як правило, такий аналіз, у поєднанні з його гострим публіцистичним стилем, глибокою науковою ерудицією і допитливим інтелектом, давав плідний результат. Він не був новатором у використанні етики як критерію оцінки політики, не всі з його суджень маємо підстави назвати оригінальними. *Проте*

як послідовність, доречність, так і системність включення етичного компонента до політичного аналізу відрізняють Драгоманова від багатьох його сучасників і роблять його теоретичну спадщину в цьому відношенні унікальною - у масштабах української політичної традиції і досить помітною - у вимірах російської й східноєвропейської політичної думки XIX ст.

Найнасиченішими на роздуми про співвідношення етики й політики були драгомановські праці, які побачили світ наприкінці 1870-х - на початку 1880-х рр. на сторінках російських, українських, сербських і західноєвропейських видань, а також у двох видавничих проектах, пов'язаних головно з Драгомановим. Йдеться про український часопис "Громада" і російське видання "Вольное Слово", що виходили у Швейцарії. Спостерігаючи, зокрема, за розвитком так званої Балканської кризи, Драгоманов поділяв сподівання тих суспільних кіл, які вважали, що революційні події - національно-визвольні рухи балканських народів повинні стати початком радикальних перетворень і в межах Російської імперії. Тому "фокусом" драгомановської публіцистики стає порівняння сподівань і устремлінь народів Балкан, прогресивних кіл Російської імперії та офіційної політики Петербурга як, водночас, і інших столиць "зацікавлених держав Європи"

Висловлюючи справедливе переконання, що для того, щоб визволити інших від неволі, треба бути вільним самому (маючи на увазі протиріччя зовнішньополітичної ролі Росії з її становищем "північної копії" Туреччини), **Драгоманов сформулював своє універсальне "етичне кредо" в оцінці будь-яких політичних заходів**: "Свіжу, нову, чисту справу треба і ставити на свіжий грунт, доводити чистими аргументами, а не підлагоджуватися до застарілих, часто патологічних інстинктів" І хоч у цьому випадку мова йшла про застарілий загарбницький інстинкт "турків петербурзьких", загальне гасло - назва драгомановської статті, стає одним із широко відомих афоризмів у політичному лексиконі його сучасників: "Чиста справа потребує чистих засобів" [15]. Цим переконанням пронизані пізніші твори, епістолярна спадщина та й практична діяльність Драгоманова. "Чистота засобів" була для нього найвірнішою запорукою чистоти справи і підтвердженням особистої порядності людей, які брались відстоювати ті чи інші політичні цілі.

Проте цей заклик до "чистоти", етичності, моральності у політиці як і тоді, так, нерідко, і тепер, може видаватися моральною сентенцією, максимою, яка гарно оздоблює пропаганду, але мало що значить у світі "реальної політики". Над Драгомановим тяжіла загроза або перетворитися на ідеалістичного Дон-Кіхота в політиці, або на абстрактного моралізатора, який маніпулює тими чи ін-

шими риторичними засобами, свідомий їх практичної маловартості. Напевно, що, усвідомлюючи обидві небезпеки, він намагався бути і в слові, і в ділі підтвердженням щирості своїх переконань, більше того, справжньої можливості та необхідності дотримання раз сформульованих етичних принципів.

Для сучасників Драгоманова втіленням "зла", нерідко абсолютного, була "офіційна етика", етика подвійної моралі (однієї - для публіки, іншої - "для сімейного кола"), брехні і підступності, інтриг і пристосуванства, хабарництва і казнокрадства тощо. Для тих, хто не мирився з офіційним режимом, нерідко не існувало іншого вибору як "розривати" з усім, що цей офіційний світ уособлював. "Абсолютність зла" пануючих класів, аморальність правлячих режимів ставали не тільки "аксіомою", але й, прийняті за таку, спонукою, більше того, моральним обов'язком боротися зі злом, яке вони породжують і підтримують, боротися "не на життя, а на смерть", боротися до повної перемоги. Виникала нездоланна спокуса відчути себе носіями найвищої, жертовної та "святої" етики революційного порятунку людства. Етики, що вимагала готовності вмерти за інших в ім'я їх спасіння, але водночас пробачала, навіть передбачала легкість у пожертвуванні іншими і вже, поза всяким сумнівом, "звичайною людською мораллю" і моральністю (особливо якщо проголосити цю мораль класовою, буржуазною, нарешті, міщанською і так далі). Революціонери різних гатунків, включно з представниками радикальних течій національних рухів, нерідко відверто чи завуальовано погоджувались із відомим макіавелістсько-єзуїтським принципом: "Мета виправдовує засоби" Принадливість досягнення "благородної мети" за будь-яку ціну, виправдання своїх дій "величчю мети" - були і поки що залишаються найбільш показовим випробуванням політика. А сама **політика, з точки зору моральності, є нічим іншим як вибором поміж метою і засобами, між етичністю і функціональними резонами, нарешті, між моральним імперативом і політичною доцільністю.**

На загал, Драгоманов намагався не відступати від свого етичного вибору і прагнув усебічно обгрунтувати слушність такого підходу в різних, у тому числі "раціональних категоріях" Ось лише один із таких характерних прикладів із його листа до М. Ковалевського: "Принципа "Мета виправдовує засоби" не визнавав і не визнаю. Він просто не практичний для людей з ідеями тому, що відкриває свободу правдивим, професійним пройдисвітам, а оскільки ці останні майстерніші у застосуванні оного принципу, ніж ідеологи, то й лишать їх у дурнях" [16]. Дещо курйозна аргументація може бути пояснена не самими лише особистими побоюваннями Драгоманова, як усе ж таки "ідеолога" бути "поши-

тим у дурні" спритними пройдисвітами (що їх справді не бракувало у будь-якому русі). Вона посилювалася тим враженням, яке Драгоманов виніс із праці над бакунінськими матеріалами, зокрема, з його листування. Вони демонстрували сумнівну роль, яку цей відомий теоретик анархізму відіграв у сумнозвісній "Нечаєвській справі". Приводів для роздумів ця справа давала достатньо і Драгоманов щиро сподівався, що публікація цих документів з його розгорнутими коментарями сприятиме "імунізації" української і російської молоді від вірулентної хвороби революційного макіавеллізму. (Тому, хто зацікавлений детальніше ознайомитися з поглядами Драгоманова на бакунінсько-нечаєвську співпрацю, можемо рекомендувати це видання, яке і досі не втратило історико-історіографічного значення для дослідників російського революційного руху [17].

Негативне ставлення Драгоманова до "виправдання засобів метою" стосувалось різних ситуацій і, практично, не мало винятків. Не сама тільки "раціональна" занепокоєність наслідками застосування такого принципу, але і його антигуманізм відштовхували вченого від вчинків і людей, що ним керувались. З численних прикладів доречно навести хоча б один. У 1873 р. російський уряд, висуваючи різні (здебільшого нічим не обгрунтовані) звинувачення дівчатам, що виїхали з Росії для навчання за кордоном, зажадав їх негайного повернення додому, під загрозою різних санкцій у разі непослуху. Побоюючись, що молоді випускниці вищих навчальних закладів повернуться зі Швейцарії в Росію не лише з потрібними суспільству професіями, але й з революційними ідеями, петербурзький уряд вдався до брутальної брехні, а саме: звинуватив студенток у аморальному способі життя, розпусті тощо. Цей крок російського уряду викликав обурення Драгоманова. Офіційну версію такого кроку - "батьківський клопіт" про порятунок дівочих душ від розтління революційною крамолою, на подив Драгоманова, підтримали не тільки офіціозні органи російської преси. Навіть відомі своїм лібералізмом видання висловились на користь урядових дій. "Я був там (у Цюриху. - А.К.), коли з'явилась стаття Урядового Вісника і коментарі на неї в Санкт-Петербурзьких Відомостях і Голосі, - і зізнаюсь, - це одна з самих сумних хвилин у моєму житті, - до того несправедливі звинувачення, висунуті проти бідних і здебільшого ще дуже молодих дівчат, і до того позбавлена усякої тіні гідності поведінка Голоса і СПбВ. Якщо би останні навіть придумали такий розрахунок: принести у жертву цюрихських дівчат, аби лише отримати жіночі університети в Росії, то і тоді потреба застосувати такі жорстокості свідчила би про жалюгідний стан країни" [18].

Отрута "новітнього єзуїтства" була потужною і вимагала не менш сильної протидії. Етична послідовність, принциповість у політиці, за Драгомановим, були одними із важливих засобів протидії нездатності мислити і працювати так, щоби слова не розходились зі справами, щоби "зачароване коло": влада і дзеркально протилежна, але по суті з такими ж моральними рисами опозиція, було, нарешті, роз'єднане, відкриваючи простір для того, що він вважав за справжній поступ людства і людяності. При цьому Драгоманов не вимагав нездійсненного. Він наполягав на відповідальному, тверезому ставленні до своїх прагнень і можливостей кожного, хто збирався стати на нелегкий і небезпечний шлях громадської, політичної діяльності. "Сказав: "Іди - умирай!" - так сам іди і вмирай. Сказав "кровь!" вийшов на улицю і площадь, так роздумай, чи варто йти, а коли вже пішов за те, що справді варто, так бери револьвер, ніж, хоч вила, та не тікай, а стріляй, ріжся, коли треба. А боїшся, так ліпше клич людей до "мирного прогресса", котрий зовсім не така погана річ сама по собі, як багато людей говорить. Тільки і мирний прогрес потребує свого: "Hier..! (Посилання Драгоманова на знамените "На тім стою" М. Лютера. - А.К.)" [19].

Не заперечуючи "етики революції" загалом, Драгоманов із великими застереженнями ставився до "блага" революційних перетворень, а тим більше гострій критиці він піддавав ту підміну справи словами, що була властива так званим російським та й українським ліберальним колам. Ось один із яскравих прикладів його ставлення до "етичної маніловщини": "Недавно довідався з "Народу", що в Росії ідуть у хід "етичні товариства" Подробиць не маю, але, судячи з невдоволеного тону кореспонденції, товариства, мають бути, теоретичні і самовдосконалення. Їй же Богу, це етичне розбещення, - "сказав би таке слово, та перед людьми непристойно!" Етика без практики, за теперішнім часом скерованої на зміну загальних умов життя, - є чисте стовпництво. Ну кому яка користь, що Сімеон Стовпник 7 років до шинку не ходив, а стояв факіром? Краще б він зрідка клюкнув, та ближнього не цурався. Вже як у Росії не можна займатися "політикою", то взяли би етики приклад хоч із салютистів, які, кажуть, в Англії інколи борються із сатаною так, що прийде їх купа з віниками і губками, тай вичистить брудний квартал під глупу музику і глупі пісні. А який біс толку з того, що наші будуть і розумні розмови вести поміж собою" [20].

Очевидно, що абстрактні спекуляції на теми етики дратували Драгоманова не менше, аніж відверте, цинічне нехтування моральними нормами. Справжніх підстав для такого його ставлення було більш аніж достатньо.

В) Етика російської революції: оцінки та прогнози М. Драгоманова

Для Драгоманова, і не тільки для нього, було зрозуміло: спроби реформ "згори" у 1860-х - 1870-х рр. не задовільнили соціальних і політичних запитів народів Росії, самодержавна влада все більше перетворюється на гальмо розвитку як країни в цілому, так і кожної нації, що входить до її складу. В цей час він доречно нагадував про значення моральної підтримки уряду в будь-якій країні: "У наші часи співчутлива, або, у крайньому разі, нейтральна моральна атмосфера є необхідною умовою для діяльності будь-якого політичного ладу; позбавлений її, будь-який політичний лад задихається і падає при найменшому поштовху і навіть без нього" [21].

Очевидно, російський уряд не міг похвалитись надмірно співчутливим ставленням до його діяльності, принаймні, з боку інтелігенції. Але Драгоманов не зупинявся тільки на критиці російського уряду, на викритті його недоліків, потворних рис російської бюрократії тощо. Він замислювався над тим, чи є в російському суспільстві сили, здатні забезпечити інший шлях розвитку, в тому числі спроможні запропонувати інший, кращий моральний вибір суспільству.

Передчуття радикальних змін, усвідомлення наближення революційних подій спонукали Драгоманова до теоретичної розробки низки питань, що стосувалися діяльності опозиційних сил, можливих шляхів встановлення політичної свободи, задоволення національних прагнень українців. Поруч з цим, він уважно ставився до того, хто і якими засобами провадитиме в Росії боротьбу з царатом, із абсолютистсько-централістичною державністю. Адже, як справедливо наголошував на цьому аспекті драгомановської спадщини І. Лисяк-Рудницький: попередня організація (додамо: і моральність) опозиції фактично моделювали організацію і спосіб діяльності післяреволюційної влади в Росії [22]. До безсумнівних, на загал, заслуг Драгоманова належить те, що він переконливо довів, як багато значить не просто для "успіху" революційної боротьби, але й для самих її наслідків те, якими саме - "чистими" чи брудними руками братиме, а отже й оперуватиме владою "нова Росія" Боротьба "безумовно чистими засобами" [23] - це лейтмотив драгомановської публіцистики, це його conditio sine qua non у спробах творення опозиційних організацій.

Передбачення можливих сценаріїв революційного майбутнього Росії спонукали Драгоманова різко критикувати недоліки російського революційного табору. На перше місце серед них він ставив нехтування не тільки інтересами моралі, але й свідоме використання брехні та містифікацій. Зокрема, перспективи зро-

щення бойовиків революційного підпілля та майстрів політичної провокації у своїх перших проявах були усвідомлені Драгомановим [24]. Причини такого розвитку подій були і в моральній атмосфері самих підпільних організацій. Тому він наголошував: "У російських революційних гуртках нерідкі приклади легкого поводження з правдою в інтересах поточного моменту: скрізь і всюди ми бачимо суперечності у маніфестах, звернених людьми однієї і тієї ж самої партії до публіки в Росії і за кордоном, до так званого суспільства, проголошення одних принципів в теорії та інших на практиці" [25]. В "Автобіографії" Драгоманов узагальнював, які саме найхарактерніші риси революціонерів у Росії викликали його відразу: "Окрім їх великоруського централізму та антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіавеллізму засобів (таких, як фальшиві маніфести Я. Стефановича й інших, замахів на крадіжки з банків, казначейств та почт з убивствами сторожів), мене ріжнило від них і прийняття політичного вбивства, або, як вони казали, "террору" за принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на цей террор як на природний, хоча й патологічний наслідок терору самого уряду" [26].

На думку Драгоманова, переважна більшість російських революційних течій була суттєво обтяжена політичними та, зокрема, етичними вадами. Найбільш широкого суспільного резонансу набула драгомановська критика російського терористичного руху. Він, як це видно і з поданого вище уривку, не заперечував того очевидного факту, що вчинки революційних терористів породжені, передовсім, діяльністю російського уряду, політичною та духовною атмосферою царату. Драгоманов намагався роз'яснити свою позицію з цього питання: "... ми без жодних обумовок схвалюємо всякий відкритий напад на систему, пануючу в Росії, що ми вітаємо всяку спробу збройного захисту своєї особистості, свого житла від розбійників Третього Відділення. Але ми ніколи не будемо проповідувати таємного вбивства, навіть убивства шпигуна, начальника таємної поліції, тирана" [27].

Драгоманов бачив, до яких згубних політичних, моральних наслідків може довести терор як практика розв'язання політичних суперечок, як засіб досягнення цілей і самих революціонерів, і російське суспільство в цілому. Він вважав цю терористичну боротьбу не менш страшною, аніж саме те зло, проти якого повставали революціонери. Він наголошував: "Погляд же теоретиків і систематиків тероризму ми вважаємо за шкідливий як тому, що він, справедливо обурюючи суспільну совість, схиляє її на користь уряду, так і тому, що він створював у російському суспільстві, і без цього вихованому у традиціях суб'єктивної сваволі, нові прецеденти,

вкрай небезпечні для майбутнього політичного життя і боротьби партій, так, нарешті, і тому, що виправдання свавілля (а те, що в основі терористичного вчення знаходиться ідея особистого свавілля, це ми вважаємо за аксіому) притягає до партії особистості сумнівні, котрі обов'язково виявляться шкідливими їй самій, як базікали і нечисті, а то й просто як зрадники" [28].

Драгоманов слушно попереджав, що і теорія революційної диктатури, і практика революційних організацій в Росії: "змушує з жахом дивитись на будучність тієї країни, де різні елементи, ретроградні, консервативні, як і революційні, так настійливо проповідують і практикують теорію надзвичайних заходів та військових станів. Бо ж, засадничо, ця теорія або зовсім безпосереднього суб'єктивізму, або ж єзуїтська теорія виправдання засобів ціллю, що, в кінці кінців, призводить до деспотизму особи. Історія показує, що довготривала проповідь і практика цих устремлінь ніяку країну до добра не може довести" [29]. Наводячи різні історичні приклади післяреволюційної трансформації, найперше Франції наприкінці XVIII ст., Драгоманов переконливо зауважував, що Росія завдяки московському та петербурзькому періоду історії: "ще краще Франції приготовлена до всякого рода суб'єктивно-деспотичних ідей і єзуїтської моралі" [30].

"*Етика" деспотизму вже чітко бачилася Драгомановим у поведінці тих революціонерів, які претендували на ролі завтрашніх визволителів і керманичів Росії.* Через це він ставив доречне запитання і давав на нього таку відповідь: "Що ж побачили б ми, якби хоч якась із теперішніх революційних фракцій дійсно наблизилась до влади? "Виконавчий комітет" ("Народної Волі" - А.К.) являв собою тільки віддалену подібність влади, а вже і нині в певних колах ми бачимо ознаки свого роду придворних звичок: наприклад, страх суперечити йому у чому б то не було, навіть вказати йому, для його ж користі, на явні помилки, безсловесність і підтакування його централістичній державності з боку вчорашніх федералістів і анархістів, що прагнуть помазатися його славою і т. п. і т. п. Ці ж звички набирають ще більшого ідейного значення у російському революційному русі, і, цього мало, наближують революційне середовище до середовища офіційного, а, відповідно, наближують і той політичний устрій, заснуванню якого російські революціонери тепер можуть сприяти, як не самий заснувати, до того устрою, який вже існує" [31]. Автор цього прогнозу досить точно побачив і показав, які саме тенденції діють у Росії, до яких наслідків вони можуть призвести. Проте **масштабності** "відтворення" московського і петербузького деспотизму, помноженого на більшовицьку переконаність, що саме їм і нікому іншому історія надала право бути її творцями,

вільними від будь-яких сумнівів, цього Драгоманов, як і інші його сучасники, не передбачив і, ймовірно, не міг передбачити.

Не тільки народники 60-х і 70-х років XIX ст.; "бакуністи", "нечаєвці", "лаврісти", "ткачовці" та інші, що "нєсть им числа", були об'єктом аналізу і критики Драгоманова. Він також одним із перших побачив недосконалість, якщо не хибність російської марксистської альтернативи. "Не плехановщина", зауважував він, може порятувати цю країну [32]. Попри загальну незгоду Драгоманова з догмами і діями російського революційного табору, він ніколи не полишав детального етичного аналізу розвитку російської революційної теорії та практики. При кожній нагоді він уживав усі доступні йому засоби, щоби пояснити, попередити, виправити те, що йому здавалося, можна було виправити. У цьому відношенні він не знав утоми і не боявся бути "неправильно зрозумілим", непопулярним, врешті, залишитись у стані моральної та політичної ізоляції. Появу своїх заяв, листів і статей проти різноманітних "хвороб" російських революціонерів він пояснював тим, що вони необхідні: "через дії та слова "послужливих" друзів революції, які через нерозвинутість або зіпсованість переносили у революційну справу всю нерозбірливість "старого суспільства", від попівської нетерпимості та єзуїтської моралі до найбрутальніших звичок та інстинктів того середовища, з якого вони вийшли, і тим самим сильно шкодили репутації справжніх революціонерів" [33].

Діагностика захворювання вимагала пошуку засобів лікування. Масштабність "патологій" російського визвольного руху потребувала не менш масштабної протидії їх поширенню. Драгоманов сподівався, що такі ліки існують, і тому закликав "освічене суспільство" не допускати "дітовбивства" уряду, вказував російським "вільнодумцям", що громадянська сплячка знаючих і зрілих призводить до того, що за вирішення політичних питань беруться юні і недосвідчені, які згорають у пекельному вогні революційного протистояння, ледь залишаючи слід. Він закликав і самих революціонерів бути гідними свого "історичного покликання", усвідомлювати наслідки політичного "курсу" власних організацій. "Нехай ці чиновники втоплять у багнюці останній престиж держави, а революціонери нехай залишаться з бездоганною репутацією. Вузько практичним людям чистота принципу здається іноді донкіхотством, але врешті-решт перемагає все ж таки принцип, - порушення ж його має властивість зі сходинки на сходинку заводити навіть і чистих людей туди, куди вони на початку і не думали йти, і, окрім того, розперезує погані інстинкти людей нечистих, від яких ніяка група не може бути гарантована і які тим скоріше приб'ються до групи, чим більше вона допустить можливість порушення основ-

них, об'єктивних принципів моральності в ім'я партійних міркувань, - завжди суб'єктивних" [34].

Не саме тільки слово було поставлене Драгомановим на сторожі моральної чистоти, принципової послідовності та демократизму, у яких він бачив найнагальнішу необхідність як для українського визвольного, так і російського революційного та опозиційного рухів. Він не був кабінетним теоретиком або відстороненим від життя мрійником. Справа повалення царату і встановлення політичної свободи як першооснови всякого дальшого прогресу на території Російської імперії була надто важливою для нього, щоби задовольнятися виключно чи переважно творенням теорії та публіцистикою. Він сам неодноразово виступав ініціатором різних практичних організаційних заходів, які територіально охоплювали не менше ніж Східну Європу, а їх ідеологічна амплітуда обіймала як поміркований "земський лібералізм", так і частково "революційний соціалізм" У всіх цих спробах, без відомого нам винятку, твердження Драгоманова відповідали його справжнім переконанням. А це останнє якраз і дратувало його ідейних опонентів і особистих ворогів, позбавляючи їх зручної зброї у поборюванні впливів Драгоманова.

Щодо закидів політичних супротивників Драгоманова, то відомо, що в історичній літературі ведеться і час від часу пожвавлюється дискусія про ступінь включеності Драгоманова в акцію Аркадія Мальшинського, зовнішнім виразом якої стало видання газети/журналу "Вольное Слово" На ці теми написано кілька десятків статей, і цей сюжет так чи інакше трактували різні дослідники [35]. Лишаючи осторонь деталізацію цього сюжету, бо тільки в історіографічному ключі він вимагатиме, щонайменше, окремої розвідки, зазначимо одне: навіть найзапекліші політичні вороги Драгоманова не дозволяли собі твердити, що він погодився співпрацювати з російськими урядовими колами, це по-перше [36]. А по-друге, і досі дослідникам, у тому числі і авторові цієї праці, не вдалося знайти достовірних документальних підтверджень драгомановської агентурної співпраці з російським урядом, у той час, як різноманітних спростувань цієї "гіпотези", починаючи зі свідчень його дружини Людмили Драгоманової, зятя Івана Шишманова [37] та закінчуючи відомими твердженнями близьких співробітників і сучасників, є більш аніж достатньо.

Не лише в силу "презумпції невинності", а й спираючись на баланс "здогадок і припущень" та контраргументів, можна вважати, що докази незаплямованості етичної репутації і політичної позиції Драгоманова значно переважують міркування на тему, що він міг принаймні здогадуватись, звідки і для чого йде фінансування

на видання "Вільного Слова" Як вияв дивної зацикленості окремих дослідників на "комплексі вини" Драгоманова, треба нагадати, що в російській історіографії, зокрема, ніхто "всерйоз" не ставить у провину М.О. Бакуніну ні його знаменитої "Сповіді", ні того, що він, як і більшість інших російських революціонерів, часом цілковито довіряв агентам III відділення [38]. І що більш курйозно, за деяких таких агентів російські революційні кола, зокрема в Швейцарії, могли ледь не вести "війну", прагнучи за будь-яку ціну пригорнути безцінного рекрута майбутньої армії революції і перетягнути "новоприбулого товариша" саме до своєї групи раніше за гурткових конкурентів. Звісно, не всі архіви досліджені і якісь подробиці можуть постати у новому світлі. Але до появи таких нових деталей обговорення цієї теми здається непродуктивним. Між іншим, треба б окремо проаналізувати, коли саме і чому вона "витягається на світ Божий"

Чи було драгомановським "фіаско" те, що попри його нерідко "титанічні" (чи все ж таки "сізіфові"?) зусилля, незважаючи на всі, часом блискучі, теоретичні аргументи на користь конечності дотримання норм етики для всіх, хто прагне політичних перемін і бере участь у громадській і політичній діяльності, - все це так і "не врятувало" Росію від явищ, що далеко перевершили уявлення та прогнози українського вченого і публіциста? Сама поява такого питання можлива, але не зовсім коректна, принаймні, в історичному плані. Голос Драгоманова, його застереження не були "криком у пустелі" Проте набагато більше "голосів", якщо не просто криків, лунало зовсім з протилежних драгомановським і подібних етичних позицій. І та обставина, на яку і Драгоманов сам звертав увагу, що в умовах відсутності політичної свободи, зокрема свободи слова, кожне покоління громадських діячів "починає від куща"[39] і набутий дорогою ціною досвід попередників, як правило, не ставав "спадщиною" наступників, й історико-культурний клімат Росії з впертою послідовністю репродукували нових Нечаєвих і Дегаєвих. Врешті, політична немічність "освіченого суспільства" і "виховна політика" царату, - це, і багато іншого, унеможливлювали, відкидали на периферію суспільного процесу тих "будителів" совісті, до яких справедливо буде віднести Драгоманова.

Якщо ми і зараз звертаємось до його думок і сумнівів, значить ті питання, котрі здавались "проклятими" його сучасникам, так і не втратили своєї актуальності. Якщо ті принципи, що їх відстоював Драгоманов, все ще вимагають підтримки і захисту, ясна річ, вони тим більше були "новим словом" у другій половині XIX ст. І тут закінчується компетенція історії, а радше починаються володіння філософії...

Г) Внесок Драгоманова в формування етичних засад українського національного руху

Перед тим, як розглядати участь Драгоманова у формуванні стичних принципів українського політичного, національного руху, відзначимо безпосередній зв'язок тієї його діяльності, яку можна вважати "всеросійською" з власне національною ділянкою праці громадського діяча. Російська опозиція, російський революційний рух, зокрема, цікавили його тому, що переважна більшість українців були підданими цієї імперії, тому, що національна будучність України багато в чому залежала від майбуття Росії, тому, що політика післяреволюційної Росії, за Драгомановим, навряд чи могла бути політикою чужоземної держави. Нарешті, Драгоманов сподівався, що все ще з допомогою оновленої федеративної Росії демократична Україна могла домогтися об'єднання своїх територій [40]. Такі очікування і плани передбачали створення найсприятливіших умов для реалізації українських стратегічних планів у взаємодії з силами, що могли би визначати характер "нової Росії", і чималою мірою цей характер залежав від політичної культури й етики цієї нової Росії. Звідси походить зовнішньо суперечлива поведінка Драгоманова - найсуворіша критика практично всіх відтінків російської політичної думки і практики, і найактивніші, наполегливі спроби впливати на "бажану" еволюцію провідних російських течій.

Для пізніших національних критиків така поведінка була доказом "малоросійської роздвоєності" драгомановської душі, його "ренегатства" відносно щиро національних інтересів і правдиво українського руху [41]. Демонізація ролі Драгоманова у поразці визвольних змагань 1917-1920-х років є не тільки опосередкованою формою визнання масштабності його впливу, але й проявом комплексу інтелектуальної меншовартості окремих представників покоління, якому дісталися не так дії, як рефлексії з приводу дій попередників. Але це окрема, хоча й винятково важлива тема.

Зазначимо, що для самого Драгоманова "інтерес" до "позитивного" спрямування всеросійського опозиційного руху був продиктований чітким усвідомленням реалій: звільнення України у тогочасних історичних і політичних обставинах неможливе без звільнення і демократизації всього Сходу Європи, насамперед Росії. Це було його власне прочитання: "За нашу і вашу свободу" Поки що історія дозволяла принципово погодитись з таким підходом.

Драгоманов не ототожнював ні цілей, ні завдань, ані, тим більше, умов діяльності українського національного і російського опозиційного рухів. Його "націоцентрична" точка зору дратувала провідників російської опозиції, за його життя не мен-

ше, ніж його зацікавленість справами поза етнічними (та все ж не державними!) межами України - деяких наших національних провідників - за життя і після його смерті. Але мало сумнівів залишає уважне прочитання драгомановської спадщини. У своїх працях, які стосувались "російських питань", він неодноразово чітко і послідовно підкреслював не тільки, що він не росіянин, а українець, а також і те, що він не належить до жодної з російських "політичних партій" [42].

Драгоманову притаманне виразне наголошення на суттєвих особливостях української нації, на вищій, принаймні. у порівнянні з великоруською, народній культурі і моральності пересічних українців. У цьому відношенні, вважав він, українські діячі мають значно кращі умови для досягнення цілей своєї визвольної боротьби, оскільки їм є "на що спертись" у традиціях і колективній пам'яті власного народу. Але попри позитивні історичні та морально-культурні передумови не бракувало і власних, хатніх хвороб. Та й впливи загальноімперської культури приносили далеко не саму лише "цивілізацію" в Україну. Полемізуючи з ідеологами великоруського інтернаціонал-централізму, Драгоманов наголошував, що для будь-якої роботи в Україні, а тим більше - політичної діяльності серед українців, необхідно щонайменше знати те, що його співвітчизники: "не механічна сукупність двоногих істот, що живуть у певних провінціях певної держави, а стільки ж органічна цілість, скільки може бути населення певної нації, - тому, - додавав він, - ніяка моральна робота серед нього не може бути успішною і глибокою без ясного визнання цієї його органічності" [43].

Нищівність драгомановської критики непорядності, часом свідомої аморальності російських політичних діячів аніскільки не значила поблажливих винятків для своїх, українських суспільно-політичних лідерів та активістів. Етична "мірка", яку він докладав до оцінки процесів в Україні, до роботи національної інтелігенції, справді була високою, а часом і занадто високою. Загальний принцип національної праці йому видавався досить простим: "Не віддавайся людиноненависництву, іди вперед, працюй і отримаєш таке місце у світі, яке відповідає твоїм силам і світовим потребам" [44]. Незважаючи на загальну теоретичну ясність, виникало безліч конкретних запитань. Українцям доводилося домагатися найменшого руху вперед в умовах, коли в Російській імперії майже все українське або було заборонене, або ж розглядалось як вкрай підозріле. Легальна національна робота, публічна політика в ті часи для українців у Російській імперії були практично не можливі. Це, у свою чергу, "заганяло" українську національну справу або у глибоке підпілля, або викидало її речників за кордон (як, до речі, і самого Дра-

гоманова). Чи, насамкінець, нерідко сіяло зневіру та збайдужіння серед інтелігентних українців.

У цьому відношенні "моральний вибір" був не таким вже і великим (варто нагадати, що бути українцем - це вже був моральний вибір!). А як додати ще постійну загрозу денаціоналізації, постійне "перехоплення" кращих представників молоді до лав всеросійських та польських організацій, то цілком зрозуміло, чому національні діячі перебували в стані довготривалого перевантаження своїх не таких уже й великих організаційних, інтелектуальних і моральних ресурсів. До цього додавалась ще й несприятлива суспільна атмосфера, яка дісталась у спадок від минулих епох і яку Драгоманов небезпідставно вважав характерною особливістю східноєвропейських народів: " есть речі (в наших сторонах), котрі далеко більше руйнують, ніж усякі кари, що може зробити начальство. Ті речі виходять од байдужесті, деревянства, од безсердечности, якою, треба сказати, доволі наділені громадяне в західній Европі. Од чого то так сталось, друге діло, - може найбільше од того, що тут уся історія, і з чужиніцями й своїм начальством, тільки й робила, що рвала нитки між людьми, руйнувала в них справди громадські, товариські й навіть родинні звички, - а тільки слабкість власне братерських звичок єсть одна з найпримітніщих одмін в руських людей, московських, як і українських, хоч вони так і любять величатись своїм "серцем" перед "сухосердечною, міщанською Европою, в котрій, мовляв, люде тільки й знають, що гроші лічить..." [45].

На ці "хвороби" Драгоманов теж намагався відшукати "ліки" Передовсім, він пробував переконати земляків, що не так важлива радикальність досягнутих результатів, як неухильність руху у потрібному напрямку. Він намагався переконати у перевагах такого раціонально вивіреного ставлення до громадянського служіння: "Ми не бачимо також, щоб для громадської праці безпремінно треба було, щоб чоловік мав безмірну віру й у свої сили, в те, що од однієї труби його впадуть стіни Єрихону. Ми думаємо, що в загалі думка моральна якого небудь позітівіста Мілля про те, що кожний путній чоловік мусить поставити собі метою "робити так, щоб вмираючи, міг сказати, що він хоч одну частину справ людських лишає хоч трохи в ліпшому стані, ніж він застав її", - далеко ліпше забезпечує навіть і вірність і постійність праці навіть кожної особи, ніж віра в чудесний й скорий послідок од праці особи, або й цілого гурту. Хай кожний вибера собі таку верьовку, щоб тягти поступ громадський, яка йому до способи, чи більше, чи менше передню, аби тільки вона ***вела по прямій дорозі для поступу й користі усієї громади,*** та хай не обманює себе й других і про те, що він тягне, й про те, на стільки він може потягнути, та хай зна, що не одна тільки його верь-

овка єсть на світі, й розуміє й тих, хто теж тягне туди ж, куди й він, та тільки за иншу верьовку" [46]

Щоб уникнути неправильного розуміння з боку земляків, Драгоманов відділяв проблеми легальності національної роботи від питань моральності у доборі засобів втілення українських прагнень "Звісно, що коли можна зробити законно, - то треба робити й так, а коли ні, - то що ж робити?! треба робити наперекір закону" [47] Проте якщо відносно "офіційних законів" Російської імперії та Австро-Угорщини він почував і демонстрував украй умовний пієтет (на противагу легальним установам демократичних держав, до яких Драгоманов ставився з помітною повагою), то щодо "неписаних законів моралі" його позиція була недвозначною

Національні аналоги "нечаївщини" були для нього неприйнятні так само, як і загальноросійські Зокрема, коли дехто з українських діячів, з бажання посилити національну свідомість земляків, вдавався до "пересмикування фактів", до відвертої містифікації тощо, Драгоманов категорично заперечував виправданість і принципову припустимість таких вчинків і засобів в "арсеналі" діячів національного відродження "Мета та добра щоби люди любили свою країну, свій народ, свою мову Та тільки до цієї мети треба вести людей так, щоб не зламати чистої правди", - застерігав він співвітчизників [48]

Пошуки "чистої правди" - процес ледь не одвічний Але перед провідними національними діячами, як і будь-якими політичними лідерами поставало багато різних питань, у тому числі - що важливіше "абстрактні вимоги" етики, чи "конкретні" потреби національної справи? Чи не є справа визволення власного народу, досягнення національної волі такою самозрозумілою святою справою, що її успіх важливший, аніж скрупульозне розважування наскільки засоби її досягнення етичні, чи то гуманні Врешті, хіба біди власної нації не вимагають рішучих і беззастережних дій, насамперед, дій на її користь? У часи Драгоманова такі питання ще тільки починали турбувати українців Їх актуальність, здебільшого, належить XX ст Та вже Драгоманов наполегливо радив чіткіше визначитися з орієнтирами, критеріями оцінки досягнень і поразок, нарешті, "справжніх" цілей українського визвольного руху

За всієї суб'єктивності і відкритості простору для різних тлумачень, таке визначення для нього полягало у наголошенні на **пріоритетності гуманістичного підходу для розв'язання найзаплутаніших питань вибору політичної стратегії і тактики** Національна етика, як і національна культура для нього були не стільки реальністю успадкованою від попередників, скільки грунтом, що його належало "культивувати", матеріалом, що потребував постійної і дбайли-

вої обробки. Національну свідомість належало створити саме на реальному грунті, національну етику необхідно було не просто захищати, але й формувати, творити також - свідомо, цілеспрямовано й послідовно. У Драгоманова було власне бачення, як цього досягти. Зокрема, він радив інтелігенції покласти в основу своєї діяльності такий " спосіб, що повинен змістити ідею народності з любов'ю до мас народу і просвіти: сей спосіб у тім, аби на першому плані покласти інтереси "чоловіка" та шукати їх і в народності і в народі, полишивши прикмети археологічної та етнографічної народності в усьому їх безрозбірному об'ємі чистим ученим, а задля практичних цілей шукати в етнографії та історії лише прикмет от того чоловіка, вживаючи їх яко ключки або форми при подаванні суспільності й масам народу знання й ідей, що повинні розвити в них поняття про людську гідність і подати їм способи задля боротьби за нього з природою та з останками понять, які нагнітають чоловіка. Рухові, заснованому на таких ідеях, можна пророчити повільний, але певний, нарешті, успіх" [49].

Пріоритет "людського" не був у Драгоманова протиставленням національному. Він був підставою, формою і змістом реалізації національних прагнень, мірилом успішності їх досягнення. Таке гуманістичне бачення етики національного було рідкісним для його часу і, напевне, для пізнішої історії.

Заявляючи, що "про мир з неправдою я не ніколи й не думав", Драгоманов справді намагався відповідати за свої слова. Варто навести повністю це не позбавлене амбіційності твердження Драгоманова: "А між тим я овсі не миротворець, - я скоріше меченосець. Про мир з неправдою я ніколи й думав, - а думав тільки про те, щоб не первостепенне й спорне одложить у бік поки, а ударить на основу й на безспорне, а там як основа виведена, - діло само доведе, куди треба" [50].

На його настанови і заклики до енергійної роботи пізніше, зокрема, з середовища Старої Київської "Громади", відповідали, що це йому там, в еміграції легко "воювати" з неправдою, виступати з відкритим забороло́м, спробував би він це робити під пильним жандармським оком. Вім намагався пояснити: "Звісно, я пам'ятаю, що "храбрость не обязательна" і розумію, що сидючи в Женеві мені не слід бадьорити (хоч вірте чесному слову: не раз мені оттут приходить так, що я завидував тим, кого повісили і розстреляли, і коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Та я завше казав і казатиму, що тим з українофілів, котрі не хотять рискувати собою, треба в Росії зовсім притаїтись особисто, (знати не знаю, ведать не ведаю), та за те за границею показувати свою думку ясно і без урізок, щоби була маяком для

сміливих" [51]. До цього він додавав ще у листах до своїх київських товаришів, роз'яснюючи власну позицію: "Я як перше, так і тепер не ділив діл по прінціпу на легальні й нелегальні, а на потрібні й непотрібні. Як перше, так і тепер ставив прапор во весь рост і в 1/2 роста і у 1/4 роста, як де можна, пробував говорити й усю правду й 1/2, 1/4, навіть 1/10, або самі тільки матерйали, з за котрих могла сама виходити правда: одного тілько я не виносив і не виношу, це мішати до правди брехню, навіть в мінімальній пропорції" [52].

"Мінімалізм" його вимог до ступеня самопосвяти, самозречення в політичній боротьбі у поєднанні з максималізмом етичної вимогливості щодо відданості зробленому вибору добре ілюструють такі рядки з драгоманівської "Громади": "Ми нікого не силуємо і не можемо силувати. Мало того, ми радимо кожному попереду розважити добре над тим, чи здолає він винести таку чи иншу працю, потрібну для того, щоби дати правдиву науку і волю мужицьким громадам. Ліпше вибрати собі найменше, найлегше, найнебезпечніше діло та зробити його до ладу, - ніж ради того, що йому на хвилину вдарила гаряча кров у голову, або показатись сміливим і щирим, узятись за найбільше, трудне і небезпечне діло та зробити його погано і пійматись з ним на першому кроку, іноді як раз через те, що не стало правдивої сміливості саме в трудну хвилину!" [53].

Наскільки Драгоманову вдавалося дотримуватись проголошеної лінії поведінки - це, напевно, можна оцінювати з різних позицій. Втім, без сумніву, він намагався бути відповідальним за власні принципи і діяти згідно з ними. Наприклад, коли у 1877 р. у Львові його молоді прихильники були заарештовані і віддані під суд, Драгоманов цілком серйозно намірився потрапити на судовий процес, щоби допомогти І. Франку, М. Павлику та іншим звинуваченим і довести безпідставність їх судового переслідування. "Прийдеться познайомитись з австрійськими "кутузками", що я надіюсь і виконати", - зазначав Драгоманов в одному з листів того часу [54]. Цей задум Драгоманова не здійснився виключно через те, як свідчив М. Павлик (і ніхто це твердження не оскаржив), що самі учасники процесу категорично запротестували проти такого наміру Драгоманова, після чого він обмежився відповіддю до суду: "В котрій він боронив не тільки нас, але й галицьких народовців і вп'ять ставив бажання, що він волів особисто стати перед судом" [55].

Галичина, яку Драгоманов називав своєю духовною Батьківщиною, була тим національним осередком, де він мав намір і чимало зробив насправді для створення "плацдарму" всеукраїнської єдності. Визнання винятково важливого призначення Галичини мало наслідком його особливу увагу до всього, що відбувалось на теренах цього краю. Яким було входження Драгоманова до реаль-

них обставин галицької політики, його бачення місцевих реалій, також і в сенсі політичної стики, може показати його твердження, що відноситься до 1873 р.. "Останні роки галицького політичного життя привели, можна сказати, до повного банкрутства вождів русинського народу. Кількісна мізерність, відсутність принципів, непослідовність, відсутність такту і дисципліни і в результаті безплідність усіх задумів і експериментів, - ось що викрив останній час у становищі галицько-руських політиків" [56].

За різними гранями теми "Драгоманов і Галичина" треба поглянути на один із аспектів його діяльності для цього краю, а саме - намагання виховати нове покоління національних діячів, яке було би, за словами Драгоманова, "Європейцями-Українцями" [57]. Виходячи з цього, учений підкреслював: "Вся штука у тому, щоби в останній (Галичині. - А.К.) утворилося хоча б сумирне, не безоглядно-прогресивне європейське зерно, а це було б, якби європейські освічені люди у нас тримали себе чисто і твердо" [58]. Звідси постійні зусилля Драгоманова, спрямовані на те, щоби виховати, сформувати і зберегти таких діячів. Звідси ж його висока, а інколи зовсім незручна і обтяжлива вимогливість до тих, хто брався у Галичині за національну справу. Вони завжди могли розраховувати на підтримку Драгоманова - моральну, організаційну, інколи й на матеріальну. Єдине, на що їм не доводилось розраховувати, то це на його поблажливість.

Усі роки своєї "галицької місії" Драгоманов послідовно залишався вірним намірові змінити "правила" місцевої політичної гри, домогтися не просто єдності та ефективності дій національних сил, але й зміни морально-політичної атмосфери у краї, щоби тамтешні політичні партії "покинули нечесні способи боротьби - доноси, клевети й т. и." [59]. Інколи його зауваги влучали в ціль з разючою точністю, як, наприклад, ось ця про "галицький спосіб толкувати про згоду партій, який полягає в тому, що один чіпляється до іншого з пропозицією: "визнай себе дурнем і негідником", - замість того, аби домовитись про узгоджену дію з практичних питань" [60]. Не зайвим було намагання Драгоманова заохотити своїх галицьких товаришів вести полеміку з ідейними опонентами, не порушуючи етичних норм, показуючи приклад гідної поведінки. Наприклад, торкаючись полеміки з москвофілами, він відзначав: "Про Наумовича конче треба написати не як про запроданця й т. и. - а отдати ему должне, а в той же час показати на ему, як людина з талантом і з широстю пропаде, коли не має широких пол[ітико] соц[іальних] ідей, а женеться за формами національними. Такої статті вимагає правда, а також педагогія з молодими москалефілами" [61]. Щоправда, коли партійні справи зачіпали його самого за живе,

він міг не забаритись відреагувати у найгострішій формі (зокрема, у справі неопублікування прихильного Федьковичу та українській літературі листа Тургенева Драгоманов так змальовував свої стосунки з галицькими народовськими діячами: "Я одіслав копію з того листу, з коротким пояснінням в ред. "Дела", котру перед тим обняв д. Ів. Белей, - бувший сотрудник "Друга" (1876-1877) і редактор "Світа", - од котрого я мав резон сподіватись закінчення парахвіяльного узколобія й безчесних клевет і доносів, з котрими относились перед тим львівські "народовські" (lucus a non lucendo!) органи до мене й до моїх літературно-політичних товаришів. На моє диво, "Дело" не напечатало лист Тургенева, - очевидно, не через що инше, як через те, що той лист писаний був до "нелюбого" патроном "Дела" чоловіка. (Коли не так, - то хай редактор "Дела" скаже сам причину!" [62].

Інколи Драгоманов втрачав відчуття реалізму і категорично вимагав від своїх послідовників партійної "недоторканості" у стосунках з політичними опонентами. Зокрема, щодо контактів Франка з "народовцями" цілком характерна драгомановська скарга сестрі О. Пчілці: "На жаль, серед самих молодих твердости мало. Франко, напр., котрий сам дуже добре розуміє усю мерзотність льв. народовців, - ні-ні, тай поцілується з ними, вибачаючись потім, що "не можна обійтись без них" і т. д." [63]. До цих прикладів можна віднести і його жорстке наполягання на повній відмові молоді від залучення до партійних справ. Справді, важко уявити успішною політику радикалів, і не тільки в Галичині, якби вони некритично керувалися окремими настановами Драгоманова. Його спілкування навіть зі своїми однодумцями і симпатиками не було монологом, та й сам діалог часом набирав "високих нот" Взагалі ж у тому, що саме галицькі національні діячі, які знаходились під ідейним, та й особистим впливом Драгоманова, стали провідниками культурного, політичного життя в Галичині та за її межами, теж бачимо підтвердження немарності зусиль Драгоманова, його "педагогічної політики"

Насамкінець, у концентрованому вигляді практичне розуміння Драгомановим особливої цінності політичної стики для національного руху дозволяє побачити і його проект утворення нової всеукраїнської організації "Вільна Спілка" Тут він формулює кілька принципових положень, що мали регулювати організаційну діяльність товариства, застерігати його учасників від небезпеки етичної деградації. Моральні приписи Драгоманов вважав настільки важливими, що виніс їх у кількох пунктах статуту та програми організації. Він наголошував: "Всі окремі прояви діяльности "Вільної Спілки" повинні бути узгоджені з визначеними вище ідеями зокрема, а також із загальними правилами моралі" І далі, у примітках до цього ж пунк-

ту, провідний автор програмних документів пояснював: "Всяка крадіжка і будь-яке обдурювання населення для членів "Вільної Спілки" мають бути безумовно неприпустимими" [64]. Окремо в проекті недвозначно засуджувалося застосування політичного терору самою організацією, або будь-ким із її членів від її імені.

Українське політичне товариство "Вільна Спілка" не стало реальністю. Втім, етичний вибір Драгоманова був ще раз чітко підтверджений тоді, коли перед ним особисто з'явився шанс застосувати на практиці свої теоретичні погляди.

Історична дистанція, яка віддаляє нас від Драгоманова, дозволяє критично оцінити концептуальні засади його політичної діяльності, його теоретичні погляди на проблеми політичної етики. Віра в прогрес, а звідси і спроби створити світський, позацерковний аналог релігії, священної етики гуманізму не завжди виявлялись тією позитивною перетворюючою силою, на яку він так розраховував. Його намагання підточити авторитет традиційних соціальних і політичних інститутів приносили не лише позитивні результати навіть у масштабах власне українського руху. Можна зауважити, що, виголошуючи максимальні етичні вимоги, він, іноді, не враховував ані можливостей, ані реальних обставин, у яких жили і діяли його товариші та однодумці на Батьківщині.

Окрім того, навряд чи можна визнати цілком успішною діяльність Драгоманова, спрямовану на попередження аморальності, на своєрідне етичне виховання молодших поколінь політичних діячів України. Логіка політичної боротьби нерідко змагала етичні застереження і відкидала навіть слушні аргументи на користь людських, гуманних вартостей там, де йшлося про можливість політичного успіху - негайного або хоча би швидкого. Схоже, що це одна з тих фундаментальних проблем, яку кожне нове покоління політичних діячів, як і суспільство в цілому, повинні вирішувати ледь не знову, повертаючись до розв'язання "вічних питань" у нових історичних умовах.

Проте, в загальному підсумку, драгомановське наголошення на неприпустимості нехтування моральними нормами для політичного діяча, який бореться за краще життя і намагається досягти благородних цілей - цей наголос був і все ще є важливою, життєздатною стороною його теоретичної спадщини. "Чиста справа" дійсно вимагає "чистих засобів" Не тільки XIX, а ще з більшою переконливістю XX ст. показали, як далеко заходять ті політики та політичні сили, які нехтують, зневажають моральні виміри політичного життя.

І сьогодні облудна ідея "мета виправдовує засоби" ще нерідко залишається філософією "практичної політики" Проте час визнати, що "благородність мети" не може виправдати будь-які засоби.

Навпаки, негідні засоби призводили і призводитимуть надалі лише до протилежних проголошеним "чистим" цілям результатів

Отже, не мета виправдовує засоби, а засоби визначають кінцевий результат. До такого висновку спонукає як аналіз драгомановських праць, так і історичний досвід, розглянутий під кутом зору політичної етики.

4. 2. М. Драгоманов та його сучасники: етичний вимір взаємин

Становлення українського національного руху у XIX ст вимагало формування як політичної програми українства, так і визначення моральних орієнтирів, прийняття свого роду кодексу поведінки учасників українських організацій Необхідно було знайти відповіді на питання про цілі та засоби політичної боротьби, спробувати визначати співвідношення моралі та політики в нових історичних умовах Ці проблеми так чи інакше знаходили відгук у творчості провідних українських мислителів і суспільних діячів У складних умовах імперського тиску, дискримінації з боку панівних націй, вітчизняній інтелігенції доводилось пропонувати загалові своє бачення української моральності, творити, випробовувати і намагатися ствердити дієздатні норми політичної поведінки Тому Драгоманов приділяв увагу і теоретичним проблемам політичної етики, і практичній роботі з організації українства на засадах відповідальності, принциповості та особистої порядності

Висвітлити різні аспекти драгомановської етики неможливо без звернення до оцінок його сучасників, людей різних національностей, культур, поглядів, з якими Драгоманов взаємодіяв протягом свого творчого життя Тут виникає декілька теоретичних проблем По-перше, коло людей, з якими так чи інакше перетинався його життєвий шлях, є досить широким По-друге, серед цих людей знаходимо тих, які знали його впродовж тривалого часу, спостерігали у різних ситуаціях і чиї твердження, за всієї суб'єктивності, заслуговують на увагу дослідників Але найбільше на його життєвому шляху траплялись ті, чиї зустрічі з ним були епізодичні, випадкові, а характер стосунків не відрізнявся ані тривалістю, ані глибиною Відповідно, треба враховувати, насамперед, свідчення першої групи сучасників і, вже з більшими застереженнями, - твердження представників останньої По-третє, і після такої "селекції" погляди на моральність самого Драгоманова можуть виразно коливатись навіть серед досить наближених до нього людей У цьому випадку оцінки сучасників відчутно залежали від того суспільно-політичного контексту, який спонукав їх звернутись до спадщини Драгоманова і висловитись з приводу її значення у нових обставинах

Враховуючи це, необхідно відзначити, що драгомановська участь у науковому, суспільно-політичному житті була щедро наповнена різними конфліктами. Конфліктами, які не могли не набирати "етичного виміру" Ще з часів учнівства Михайло протестував проти бурсацької моральної атмосфери (знущання над молодшими) в Полтавській гімназії [65]. Чутливість до моральних питань зберігається у нього і набуває рис принципової позиції уже в студентські роки, коли Драгоманов залучається до загальноосвітньої, а потім і спеціально-української громадської праці. Водночас до останніх днів життя Драгоманова супроводжує "пильна" небайдужа увага сучасників. На нього пишуть доноси, його поведінка широко і по-різному інтерпретується в інтелігентських колах, у пресі, нарешті, ще за його життя вона потрапляє до "історіографії" російського суспільно-політичного руху. Здається, за таких умов легко відповісти на запитання - яким бачився Драгоманов його сучасникам, що в ньому викликало повагу, довіру, а що слугувало предметом критики або й викликало вороже ставлення. Але це здається простим питанням тільки на перший погляд. Саме через "переускладненість", перевантаженість оцінок Драгоманова зворотною реакцією на його власну, часом винятково активну, творчу і громадську діяльність "суд сучасників" виглядає інколи хаотичним обміном думок, багатоголоссям, за яким важко почути провідний мотив, вибрати судження, найнаближеніші до "об'єктивності"

Ці загальні зауваження стосуються і українського національного руху, де Драгоманов найбільше був знаний, для успіху якого він віддавав левову частку своєї енергії та часу. Спробуємо відзначити найхарактерніші і найвиразніші "точки зору", з яких складалась палітра суджень співвітчизників про моральність самого Драгоманова і які найбільше впливали на формування думок про нього серед його сучасників і пізніших поколінь. А відтак і наблизитись до розуміння стану політичної культури провідних громадських діячів України, частково і Росії, рівня їх етичності.

Найпослідовнішим прихильником Драгоманова, захисником і, без негативізації сенсу цього слова - апологетом в українському русі був Михайло Павлик. Драгоманов якось відзначив у листі до свого молодшого товариша його особисті якості: "Спеціально Вас природа сотворила релігійним пророком" [66]. І справедливо буде сказати, що значну частку свого "релігійного" темпераменту М. Павлик витрачав на служіння драгомановській справі, навіть свідомо намагаючись створити "культ" свого вчителя, принаймні у Галичині.

Саме Павликові завдячуємо зібранням і публікацією значної частки драгомановської теоретичної та епістолярної спадщини. До кінця своїх днів, будучи вже досить авторитетним політичним лі-

Павликові ніколи не бракувало енергії, щоби виступити на захист репутації Драгоманова, з якого би боку справжня чи ілюзорна загроза не надходила - від неточних інтерпретацій самих "драгомановців", з боку партійних опонентів, з табору консерваторів, лібералів або й революціонерів, росіян, поляків чи українців. На це у нього було чимало причин. Серед них: визнання драгомановського особистого внеску у його власне політичне формування, канонізація його як "духовного батька" радикальної партії, провід якої був, передовсім, у руках Павлика. Нарешті, певну роль відігравала і відсутність у Павлика бажання "встати поруч", а тим більше вище за Драгоманова в уявному національному пантеоні України. Щодо останнього, то Павлик був не єдиним серед тих, хто визначав місце Драгоманова поруч або одразу ж після Тараса Шевченка.

Інша справа - оцінки Павликового "друга-опонента" І. Франка щодо драгомановської спадщини загалом, його вчення про етику і його ж практичної політичної поведінки зокрема. Передовсім, на відміну від Павлика, Франко виявився набагато "гнучкішим" у ставленні до свого колишнього вчителя. За життя Драгоманова і перший час після його смерті І. Франко висловлювався про Драгоманова не просто позитивно, але й з підкресленою повагою та шанобливістю. Наприклад, виступаючи з промовою на ювілеї 30-річної праці Драгоманова, І.Франко відзначав: "Драгоманов для нас є чимсь більше, аніж заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника... голос єго був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління - що робити, а чого не робити" [69].

Та чим далі час віддаляв його від стану "учня" і молодшого товариша, чим більше (справедливо) визнавався талант самого Франка - письменника, політичного провідника, публіциста і науковця, тим менш "зручно" почувався він у тій ролі, проти якої ніколи не протестував Павлик - ролі учня і "спадкоємця" Драгоманова. Драгоманов ставав для Франка майже тим самим, ким для самого Драгоманова у свій час було покоління Кирило-Мефодіївців, а особливо і перш за все - Т. Шевченко.

Франко стверджувався в умовах суттєвої зміни "парадигми" українства найяскравіше вираженої у відмові від драгомановського "федералізму, раціоналізму та демократизму" Ці наріжні, фундаментальні принципи драгомановського політичного кредо з різних боків були розкритиковані і "ревізовані" Франком [70] і його однодумцями.

Замість драгомановського "раціо" у ставленні до всіх політичних і національних справ, Франко був не від того, щоб якомога ширше використовувати ірраціональне; замість ідеї рівноправнос-

ті і партнерства різних націй у боротьбі за національну і політичну свободу Франко все більше схилявся до визнання "національного егоїзму" і виправданим, і "конечно" потрібним. Та й сам демократизм Драгоманова був ним критикований як соціально обмежений, національно індеферентний та політично абстрактний, відірваний від реалій життя. **"Зміна поколінь", яку уособлював раніше Драгоманов у подоланні культурництва і романтизму покоління діячів українства 40-60-х років, висувала саме Франка наперед у поборюванні "застарілого", неактуального Драгоманова на початку XX ст.**

У зв'язку з цим, доречно нагадати кілька Франкових оцінок. У програмній щодо його нової інтерпретації драгомановської спадщини статті "Суспільно-політичні погляди Драгоманова" І. Франко формулює основні пункти своїх розходжень із колишнім учителем: "Демократ і республіканець, він занадто тісно розумів поняття суспільності, занадто низько ставив вагу і ролю інтелігенції, занадто односторонньо, етично, а не соціологічно формулював її життєві завдання" [71]. Тут же він додавав до цього списку закидів: "Лібералізм Драгоманова основувався поперед усього на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії личности, на свободі слова й думки і на безоглядним поборюванні апатії, лицемірства та брехні" [72]. Те, що для Павлика було і залишалося безприкладною чеснотою - драгомановська етична скрупульозність, повага до особистості, індивідуалістично-гуманістичний погляд на суспільні та політичні справи, Франком сприймалося як сумнівні якості для "реального політика", як ледь не особисті вади, суспільно небезпечні через силу впливу Драгоманова.

За цими "різночитаннями" драгомановських поглядів на політичну етику, його особистої ролі у моральній еволюції національної інтелігенції необхідно бачити і більш широкий ідеологічний конфлікт в українському національному русі. Драгоманов у свій час намагався "зібрати" націю з окремих одиниць, бачачи її реальну роз'єднаність, усю складність того, що потім стало називатися процесом націотворення [73]. У цьому була його "правда" та, мабуть, і правда кращих діячів його покоління. Творити націю без яких би то не було засобів заохочення і примусу, не тільки політичного, але й морального, коли були відсутні спільні і безсумнівні національні "вівтарі" і гостро бракувало "жреців" національного культу, було просто неможливо, ігноруючи запити і потреби "одиниці", не помічаючи потужності націй "конкурентів" (передовсім російської та польської) у боротьбі за душі українського, переважно, населення. Таким чином, набір етичних цінностей, філософсько-світоглядні засади драгомановського покоління і його наступників мали, поруч зі спільними рисами, чимало виразних відмінностей, що і визначало

ці наслідки у кожній сфері людського буття XX ст. Ці запити супроводжувалися чи не інтуїтивним пошуком "нової" етичної концепції політичної діяльності. *Франко лише "схоплював", чутливо і талановито реагував на нові виклики часу і намагався знайти власне, зовсім не останнє місце у нових історіотворчих процесах.*

Напевне, з більш широкого погляду не видаватимуться такими взаємно суперечливими і виключними оцінки Франка щодо політичної теорії Драгоманова та його етики, як це, наприклад, можна бачити в передмовах Івана Яковича до першого і другого тому зібраних і виданих ним листів Драгоманова. У першому томі колишній учень, а тепер сам Учитель мало що залишає від "світлого образу" Драгоманова. "Мені видається, - оскаржує поведінку Драгоманова щодо нього Франко, - що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов протягав мене, зовсім безцільно, бож ані для загальної справи, ані для мене самого се не принесло аніякої користи. Драгоманов поводився зо мною не педагогічно, - се я писав йому колись у однім листі з гірким почуттєм, і се повторюю тут прилюдно з таким же почуттєм" [74]. Здавалось, що Франко "забув", як багато, зважаючи навіть на окремі, не такі вже справді й коректні висловлювання, а інколи ледь не лайливі оцінки, Драгоманов зробив для нього, для його творчого зросту [75]. Драгоманов справді заохочував Франка до творчої та громадської діяльності, підтримував його і популяризивав, вбачаючи в ньому свою найбільшу надію (саме за рівнем талановитості) у Галичині. Франко ж оцінював драгомановські листи десяти- і двадцятирічної давнини з точки зору свого нового становища в Україні, а в Галичині зокрема. З цієї висоти драгомановські закиди не могли не викликати його незгоди, а то й роздратування.

М. Грушевський, намагаючись теоретично пояснити складні, інколи навдивовиж заплутані стосунки "трійці": Драгоманов - Франко - Павлик, сконцентрував свою увагу переважно на персональних, особистих причинах розбіжностей та пізніших закидів між ними. "Талантом і різносторонністю Драгоманов значно перевищував Павлика, а Драгоманова Франко, - пропонує свою шкалу цінностей Грушевський, - але ріжниця в літах і становищу не давали змогу відчути [це] відразу. Драгоманов тільки під 1890-ті роки нарешті переконався, що Франко "талант"! А доти се був для нього тільки здібний, але дуже недисциплінований ученик, для которого він не жалкував прикрих і образливих лайок за його "скоки" [76]. Отож, в ускладненні взаємин талановитого Драгоманова і ще талановитішого Франка значна відповідальність покладалась Грушевським саме на третього, найменш обдарованого Павлика, який

"з презирством засуджував "дволичність Франка" і так само міг би читати мораль і своєму учителеві, який також у свідомості свого духовного багатства "сіяв на всі вітри", і тільки глибокий, просто релігійний пієтизм, котрим Павлик був перейнятий до Драгоманова, стримував від критики його самого. Але до Франка вони були обидва безпощадні, і се псувало відносини Франка до Павлика, а часом викликало і на Драгоманова гнів, котрому дав Франко вираз в передмові до І тому свого листування з Драгомановим" [77].

Проте минуло небагато часу, і ця передмова Франка викликала не тільки захват, але й різкі приватні та публічні протести [78], і Франко пише цілком іншу передмову до нового, другого тому листування Драгоманова, де, здається, всі акценти розставлені у "канонічному" продрагомановському ключі: "Се була виємкова натура, - стверджує він, дезавуюючи свої попередні закиди щодо Драгоманова, - вдвоє дивна серед української нації, такої багатої натурами пасивними, вузькими і тупими. Він був немов створений на духовного провідника великої нації, а хоча доля позавидувала йому, та все таки він зробився і буде довго ще сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним, непоблажним, правдивим компасом для грядущих поколінь, як їм жити і як працювати" [79].

Буде спрощенням вважати, що це якраз і було "останнє слово" Франка на пошану свого вчителя. Його оцінки ще не раз зазнавали змін, повернень від критики до компліментів, від захвату до нових закидів. Під загальним, емоційним враженням від цих часом взаємовиключних тверджень можна взяти під сумнів будь-які оцінки як Драгоманова, так і Франка. Здається, ***Драгоманову так і не вдалося стати, з різних причин, беззастережним "компасом" для нових поколінь українців. Утім, Франкові оцінки Драгоманова - досить надійний "барометр", який чутливо і швидко реагував на зміни політичної кон'юнктури, "орієнтацій" тих, хто, власне, і "робив погоду", або принаймні був причетний до творення моральної атмосфери в українському національному проводі***. І як такі, ці показові оцінки заслуговують і навіть потребують свого власного, "нового прочитання"

Розгляд проблеми сприйняття теоретичних і особистісних аспектів етики Драгоманова в українському інтелігентному середовищі вимагає звернення, нехай і побіжного, до розвитку взаємин М. Драгоманова і В. Антоновича. Деякий час у суспільній думці, принаймні, людей, близьких їм обом, вони були товаришами, визначними лідерами наддніпрянської інтелігенції, що підтримували тісні особисті, навіть сімейні відносини. Їх оцінки відносно один одного були переважно позитивними, якщо навіть і не компліментарними. Про ставлення Антоновича і його родини до Драгоманова свідчить хоча би такий уривок із листа його дружини до дру-

жини Драгоманова: "Я вже Вам писала, що в Вас втратили Кияне, повірте, не брехала, той моральний вплив, котрий мали Ви і М.П. (Драгоманов - А.К.), дуже відчутний" [80]. Сам Антонович запевняв раніше Драгоманова: "Будьте певні, що яка б філософія не була у мозку, назвати ваших зусиль, вашої напруженої діяльності та всіх її наслідків скільки-небудь порядна людина не може інакше, аніж самою поважною і самою симпатичною справою" [81].

Але чим далі, тим більше ідейні розходження поміж Драгомановим і Антоновичем набирали характеру політичного конфлікту, а згодом - й особистого відчуження і протистояння. З середини 1880-х рр. наступає фактичний розрив стосунків Старої Київської Громади з Драгомановим. "Громада" виступає з низкою вимог до Драгоманова, не без ініціативи Антоновича, висловлює незгоду з ідеологічним напрямком закордонної діяльності Драгоманова, з намаганнями Драгоманова ініціювати радикальну політичну діяльність як у Наддніпрянській, так і в "австрійській Україні" Зовнішньою причиною цього були вкрай жорстокі умови поліцейського терору і посилення переслідувань з боку російських урядових кіл за будь-яку опозиційну, просто "недозволену" діяльність. "Стара Громада" прагнула самозберегтися, нехай і ціною мінімалізації власної роботи в підросійській Україні. Те, що "громадівці" у Києві вважали єдино правильним вибором, зваженою і тверезою тактикою українських сил у нових умовах, з Женеви Драгоманову бачилось як ренегатство і деморалізація старих товаришів.

Пізніше до цих незгод між обома непересічними лідерами українства долучилися принципові розходження у ставленні до перспектив політичного процесу в Галичині. Це і політика "нової ери" де Антонович відіграв чималу, надихаючу роль, а Драгоманов виступав проти сам і послідовно підтримував запеклу критику "новоерівців" Це також оцінка ролі та завдань українства у Наддніпрянській Україні: важливість політичної діяльності, яку відстоював Драгоманов чи, передовсім, культурницька (Антонович) праця. І, насамкінець, різне ставлення до конкретних шляхів розвитку національного руху на перспективу.

Принципові розбіжності, набуваючи рис "партійного" протистояння, неминуче накладали відбиток і на особисті стосунки обох діячів. Зрештою, ці взаємини закінчились небажанням Антоновича мати будь-які контакти з Драгомановим, він навіть відкинув думку про можливість побачення з ним задля спроби особистого порозуміння. Мотиви цього рішення у найбільш концентрованому вигляді В. Антонович виклав у листі до Ф. Вовка: "Відносно М.П. (Драгоманова. - А.К.) я після зрілих розміркувань вирішив утриматися від побачення: 1) тому, що наше спільне втручання у

останні галицькі справи вкрай загострило взаємні стосунки 2) і тому, що розмова, як мені здається, окрім посилення дисонансу, нічого не принесе і 3) паче за все тому, що М. П. звик усяке письмо і сказане слово вносити у протокол і потім користуватися ним у пресі; знаходячись у становищі людини у пресі безгласної, неприємно отримувати ляпаси, а тим більше давати для цього засоби. До сих пір таке я вже багато разів від нього зустрічав - можу на це відповідати тільки мовчанкою, але давати матеріал для наступних не вважаю за вигідне. Подумаю ще: може на виїзді звідси напишу йому вкрай стисле і категоричне пояснення, а може і не напишу - страха раді Іудейська" [82].

Не менше претензій мав і Драгоманов до Антоновича. Після розриву з фактично керованою Антоновичем Старою Київською Громадою, обурений і ображений Драгоманов у листі до І. Франка дає таку етичну характеристику Антоновичу: "Можете собі вообразити, скільки цей чоловік мусив зашкодити моральному боку українства за всю свою кар'єру. Як вести рахунок, то може вийти, що навіть вся наукова користь, котру він приніс, не винагородить цієї шкоди. Додайте до того, що його маньера держатись служить приміром для других, котрі не мають його вартості, і котрі зараз, як зроблять яку пакость, то біжать до нього жалітись, як їм хто замітить. Я отверто колись звав Антоновича "камень прибежище заяцем" [83].

А у листі до Б. Кістяківського Драгоманов уточнює і розгорнуто пояснює своє ставлення до Антоновича, порівнюючи останього з О.Ф. Кістяківським: "Та все те, що Ви розказуєте про В.Б. (Антоновича. - А.К) того ж порядку, що я сказав вище, тільки воно трагічніше ніж те, що я кажу про Ол.Хвед. (Кістяківського. - А.К), бо В.Б. таки й дійсно мав ближче стосунків до Укр. політики, нажив собі гострішу репутацію і тепер не може зовсім віддалитися від укр. політики, як це на ділі робив Ол. Хвед., та за те й не хоче, що б та політика вийшла з тих рамок, в котрих він сам вважав для себе можливим держатись і котрих він навіть не може точно і оприділити. Через це все, - я вже давно, навіть з Росії, запримітив, що В.Б. лежить навіть тормозом на укр. політиці. Якби мені прийшлось тепер розмовляти з ним, то я б його щиро прохав, - рішуче зробити те, про що він писав у "Слові" Площанського, зрікаючись від приписаного йому керовництва задуманого журналу в Галичині, - тобто "не заниматися політикою, а только наукою" Коли б він ще трохи підновив свою науку, вийшовши з національно-духовного грунту на інтернаціонально-спеціальну, то зовсім би був достойний монументу, навіть від укр. політиків. На лихо він би образився, коли б йому так просто поставили справи" [84].

вав зі студентами, тут він був і чиновник, і змовник. Тут він повинен був і ладнати з начальством, і під спудом працювати. Нині він незалежний. Ніхто не може йому дорікати у зраді, в дешевому популярничанні, у дволичності. Думаю, що уряд буде сприяти посиленню сили і впливу Драгоманова. Ним же согрішить, сим же і мучиться" [86]. Не коментуючи подробиць цього запису (як ось, наприклад, певне самовиправдання автора щоденника), **виділимо найхарактерніше: те, що Драгоманов міг собі дозволити в умовах еміграції, було недосяжне для його товаришів за обставин посднання "формальних лояльностей" і підпільного українства**. На жаль, маска, яка довго перебуває на обличчі, може зрости з ним, але це - окрема тема.

Отже, принаймні в поглядах сучасників, Драгоманов не одразу і не для всіх (для декого - ніколи) став свого роду взірцем політичної поведінки, мужності у слові та прикладом громадянської позиції. Зокрема, драгомановські брошури на теми Балканської кризи мали чималий вплив на сучасників і сприяли зростанню його особистого авторитету. Окрім згаданого вище О. Кістяківського, це можна підвердити й свідченнями В. Овсяніко-Куликовського, котрий у спогадах про Драгоманова зазначав: Що стосується власне моральних запитів і принципів, то брошура Драгоманова "Чистое дело требует чистых средств" пояснила мені і чітко сформулювала те, що бродило і накипало у мене самого, в моїй етичній свідомості, що ще не встановилась" [87].

Серед позитивних оцінок значення морального впливу Драгоманова на сучасників належить згадати і характерні слова подяки йому з боку талановитого галицького діяча О. Терлецького: "І якби не Ваш чесний громадський приклад і Ваша невсипуча робота, котра і мене, гнилу колоду, силоміць пхає до праці, то я б давно уже плюнув на себе" [88]. *Якраз так щиро і вдячно підмічена риса драгоманівської вдачі - "силоміць пхати до праці", особливість його дієвого підходу до громадської роботи, до обов'язків перед нею, справляли двоїсте враження на сучасників.*

Нагадаємо, у руках Драгоманова не було ніяких інших засобів заохочення до політичної активності українців та інших адресатів його діяльності, окрім моральних. Окрім моральних, не було і ніяких "покарань" Тому **саме етика в його руках була і заохоченням, і покаранням, організуючим і спрямовуючим чинником, знаряддям політичного впливу, яке частково мало компенсувати брак розвинутих національних інституцій і визнаних традицій українського руху** Проте, несучи ці навантаження, драгомановська етика не переставала бути етикою, а не лише "партійною нагайкою" (або, за виразом професора І.П. Химки, - "дубиною", якою він "дисциплінував" своїх однодумців).

Те, що нерідко дратувало й обурювало, зачіпаючи за живе, співвітчизників, ще більше слугувало джерелом ледь не постійних непорозумінь і конфліктів Драгоманова з російськими революціонерами та лібералами. "Нечаєвська справа" з її скандально відомим "Катехизисом революционера", "Чигиринська справа" (використання фальшивих маніфестів для збурення селянського повстання), терористична діяльність "Народної Волі", бездіяльність російських лібералів - кому тільки не "перепадало" від дошкульного слова Драгоманова за схильність до безпринципності, аморальність, за нехтування порядністю та людяністю. І оскільки саме в російському революційному русі Драгоманов вбачав найпотужнішу силу, що перетворюватиме Росію, остільки ж його критика була спрямована проти багатьох вад російської революційної ідеології та діяльності революційної еміграції і підпілля. Це мало кому серед представників останніх могло подобатися. Більше цього, етичний максималізм і вимогливість Драгоманова щодо неприпустимості нехтувати етикою в ім'я партійних принципів викликали гостру реакцію російських революційних ватажків на його політичну діяльність, публіцистику і на нього самого. Російська революційна еміграція спершу прихильно зустріла появу в Женеві Драгоманова, але вже невдовзі ставлення до нього починає змінюватись. Якщо у перші роки еміграції Драгоманова одиниці серед російських політичних вигнанців виступали проти нього, то вже у 1880-х роках навпаки - одиниці ставилися до нього з відвертою симпатією та повагою.

На тему "Драгоманов і російські революціонери" написано доволі багато спеціальної літератури [89]. Ми ж відзначимо те, що не тільки національні погляди, виразно українське політичне спрямування, але й етичний ригоризм Драгоманова, його "понконформізм" щодо звичок поводження у середовищі російської еміграції долучилися до того конфлікту, який переважно і відзначав його взаємини з російськими революціонерами. Тому вже з 1878 р. попереднє, переважно доброзичливе, ставлення до Драгоманова стало погіршуватися. Наприклад, про цю зміну ставлення російських емігрантів свідчить у спогадах В. Дебагорій-Мокрієвич: "Почалось з того, що Драгоманов негативно поставився до так званої "Чигиринської справи" [90]. Приблизно в цей же час Драгоманов розриває зв'язки з гуртком П. Лаврова. У цьому конфлікті, окрім відмінності поглядів на значення національного питання, свою роль відіграли й етичні розбіжності між Драгомановим і "лавристами" Далі - більше. Оминаючи численні подробиці, наведемо ще такий яскравий епізод зі спогадів Баулер О. (Гольштейн), з якою Драгоманов підтримував досить тісні стосунки до останніх своїх днів. "До самодержавства [він] ставився ворожо. Тим не менше, коли

сійського якобінства" і вказав, що революційний аморалізм веде російську революцію не тільки на манівці, але й у протилежний бік від тих ідеалів, якими надихалися революціонери. Таким чином, **не особисті якості Драгоманова, а його політична та етична позиція, публіцистика та організаційна діяльність стали причинами його відторгнення від основних "центрів" російського опозиційного руху**. Це, проте, мало своїм позитивним наслідком концентрацію уваги вченого і громадського діяча не на загальноросійських, а на всеукраїнських, зокрема, на галицьких справах. Щодо ж суперечок Драгоманова з російськими політичними діячами, відзначимо, що це була не просто дискусія про шляхи розвитку України та Росії, а переважно принциповий конфлікт, де ідеологічні перспективи і етичний вибір Драгоманова в політиці робив його "persona non grata" серед провідних течій російського революційного руху.

"Політика мусить бути на добру долю педагогікою", - полюбляв наголошувати Драгоманов [101]. І, скільки міг, намагався вчитись сам і допомагати іншим "робити історію" так, щоби за результати власних політичних вчинків не було соромно. У цьому, мабуть, була його **етична програма-мінімум** у політиці. Але для втілення у життя більш високих етичних вимог було замало суб'єктивної, особистої сумлінності та порядності. Поза межами політичної теорії учений сам неодноразово зустрічався із тим, що можна визначити як **об'єктивну межу особистої відповідальності homo politicus**. "Але вся біда у тім, - відзначав з сумом Драгоманов, - що хід історії мало залежить від добрих почуттів окремих особистостей і що навіть результат революцій мало залежить від почуттів і розрахунків їх ініціаторів, - і навіть більше: переважно завтрашня поведінка самих політичних діячів не залежить від їх сьогоднішніх обіцянок, так що навіть при повній їх чесності, вони можуть бути втягнуті зовсім на несподіваний шлях обставинами, бажанням оволодіти ними, нарешті інтересами і звичками тих сфер, із яких вийшли ці діячі і на які вони повинні з необхідності спертися і т. д." [102].

Це узагальнення стосується й тих етичних взаємин та конфліктів, які виринали навколо Драгоманова за його життя і довкола його імені, ідей та теоретичної спадщини - після його смерті. Сам він залишається позитивним прикладом теоретичного осмислення проблем політичної етики в українській та російській суспільній думці. У більшості випадків закиди щодо його моральної позиції неспівставні з тими фактами, які засвідчують моральну цілісність Драгоманова науковця, суспільного діяча і політика. Інша справа, що *розлам між етичним ідеалом, моральними принципами і практичними потребами політичної діяльності проходив і через "живу тканину" драгоманівських особистих стосунків із діячами українського націо-*

нального і російського революційного та опозиційного рухів, випробовуючи його самого на міцність, а його погляди на істинність.

У площині реальних стосунків із реальними людьми позиція Драгоманова, може, і повинна читатися не тільки через його власний "текст" або інтерпретації його сучасників, але й вимагає врахування загального контексту політичної історії України, Росії та Східної Європи другої половини XIX ст. **Цей контекст відзначався також тим, що на зміну нормам панівної, імперської офіційної державної лояльності та церковної, традиційної, парафіяльної моралі приходили водночас цінності національної та класової етики**. У зіткненні носіїв цих конфліктуючих вартостей Драгоманову довелось займати не місце стороннього спостерігача, а активну, зацікавлену і творчу позицію. Його неординарною та різнобічною активністю і може бути пояснена та багатоманітність і розбіжність оцінок особистої моральності Драгоманова, які лише частково розглянуто автором.

Політична етика самого Драгоманова, його сучасників і наступників є цікавою і все ще малодослідженою цариною, опрацювання якої надає можливості нових інтерпретацій політичної думки та політичної історії попереднього сторіччя. Сама ж політична етика придатна для того, щоби користуватися нею як одним із важливих критеріїв оцінки політичних процесів як минулого, так і сучасності. Можливо, залишаючись все ж таки у колі "проклятих питань" людського буття.

Примітки:

1 Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. - Киев, 1869. - Ч. 1. - С. 1.
2. Драгоманов М. Лист до Товариства "Академічна Громада" у Кракові // ЦДІА у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 50. - С. 20.
3. Драгоманов М. Оповідання про заздрих богів. - Львів, 1901. - С. 47.
4. Драгоманов М. Рай і поступ. - Б/м, 1915. - С. 55.
5. Драгоманов М. Оповідання про заздрих богів. - С. 50.
6. Драгоманов М. Рай і поступ. - С. 28.
7 Там же.
8. Там же.
9 Драгоманов М. Твори Василя Чайченка. Том І. Оповідання. Том ІІ. Сонячний промінь. Том ІІІ. На розпутті // Літературно-публіцистичні праці. Т 2. С. 418 - 419.
10. Драгоманов М. Рай і поступ. - С 30.
11 Драгоманов М. "Царство Божіе внутри вас" Л. Толстого. Київ. 1910. С. 10.
12. Там же. - С. 13.

13. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. - С. 302.
14. Драгоманов М. Император Тиберий. Рассуждение. - Киев, 1864. - С. 43.
15. Драгоманов М. Чистое дело требует чистых средств // Молва. - Санкт-Петербург, 1876. - № 41.
16. Драгоманов М. Ковалевському М. 28. XII. 1892. // Переписка М. Драгоманова з М. Павликом: У 8 т - Чернівці, 1911. - Т VII. - С. 126.
17. Письма М. А. Бакунина к А.И. Герцену и Н.П. Огареву. С приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М.П. Драгоманова. - Женева, 1896. 562 с.
18. Драгоманов М. Стасюлевичу М. 21.06 1873. // Институт Российской Литературы Пушкинский Дом. (ИРЛИ). - Ф. 53. - № 267 - С. 14.
19. Громада. - Женева, 1878. - № 2. - С. 416.
20. Драгоманов М. Гольштейн О. // Матеріяли до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857 1933. Українська Вільна Академія у Сполучених Штатах Америки, 1992. - С. 133.
21. Драгоманов М. Земский либерализм в России (1858 - 1883) // Либерализм и земство в России. - Женева, 1889. - С.50
22. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. - Київ, 1994. - Т. 1. - С. 339.
23. Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова. - Ответ на ответ "Голоса" М. Драгоманова. - Женева, 1880. - С. 5.
24. Див., напр.. З історії терору. Відбитка з "Громадського голосу" - Чч. 8, 21 та 23. - Львів, 1932. - С. 7.
25. Драгоманов М. Обаятельность енергии // Вольное Слово. - Женева, 1882. - № 34.
26. Драгоманов М. Автобіографія. - Київ, 1917 - С. 42.
27. Драгоманов М. Тираноубийство в России и поведение западной Европы // Политические сочинения. - Т 2. - С. 345.
28. Драгоманов М. К биографии А.И. Желябова. - Женева, 1882. - С. 34.
29. Драгоманов М. Обаятельность енергии.
30. Там же.
31. Там же.
32. Драгоманов М. - Шишманову И. // Архив БАН. - Ф. 11 к. И. Шишманов. - Оп. 3. - Д. 1865. - Л. 49 об.
33. Драгоманов М Нечто о чистоте средств. По поводу заявления "Исполнительного Комитета" // Собрание политических сочинений. - Т 1 С. 370.
34. Там же. - С. 376.
35. Див., напр.. Єфремов С. Нові матеріали про Вільне Слово // Рада, 1914. - № 72; Кистяковский Б. Орган "Земского Союза" Вольное Слово и легенда о нем // Украинская жизнь, 1912. - С. 97 - 119; Заславский Д.И. М.П Драгоманов и Вольное Слово (по неизданным материалам // Былое. - 1925. - №. 27 - 28. С. 90 - 122; Ананьич Б.В., Ганелин Р Ш. С.Ю. Витте, М.П. Драгоманов и "Вольное Слово" // Исследования по отечественному источниковедению. М. - Л. 1964. - Выпуск 7 - С 163 - 178; Пирумова Н.М Земское либеральное

движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. - Москва, 1977. - С 186; Butler N. Vol'noe Slovo and the "Zemstvo Union": Was Russian Liberalism dead in 1881? // Canadian Slavonic Papers. - Spring 1974. - Vol. XVI, N 1 - P 14 - 37; Shmuel Galai. Early Russian Constitutionalism, "Vol'noe Slovo" and the "Zemstvo Union" A study in Deception // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. - P 35 - 55 і т. д.

36. Див., напр.. Мухин М. Більше світла! М.П. Драгоманов на тлі своєї доби: Історичні нариси. Чернівці, 1936. - С 19.
37 Див., напр.. Письма Драгомановой Л.М. к Богучарскому В.Я. // Российский Государственный Архив Литературы и искусства. - Ф. 1696. - Оп. 1. - Д. 117. - 6 л., Шишманов И. К вопросу о роли графа Шувалова в конституционном движении 80-х годов // Вестник Европы. 1914. - Книга 1. - С. 197 - 221; Книга 2. - С. 183 - 198.
38. Про це свідчать агентурні матеріали III відділення. - див., наприклад: Донесения агента Горлова П.Г из Швейцарии по наблюдению за Нечаевым и другими русскими эмигрантами // ГАРФ. - Ф. 109. - Оп. 1. - Д. 415. - С. 17; Донесения агента III отделения Романна А. о розысках Нечаева С.Г и о деятельности русских эмигрантов // ГАРФ. - Ф. 109. - Оп. 1. - Д. 411. - Л. 142 об., 262 об.
39. Драгоманов М. - Гольштейн О. 15. 07. 1887. // Матеріяли до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів. 1857 - 1933. - С. 41.
40 Див., наприклад: Кр́углашов А. М. Драгоманов: у пошуках геополітичної ідентичності України // Віче. - 1999. - № 8. - С. 113 - 122.
41. Донцов Д. Драгоманов і ми // Літературно-науковий Вісник. - 1923. - № 3. - С 260 - 267
42. Див.. напр.. Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова. - С. 2.
43. Драгоманов М. Великорусский Интернационал и Польша. Украинский вопрос. - Казань, 1906. - С. 109.
44. Драгоманов М. - Косач. О. 3.1. 1891. // Відділ Рукописів Інституту літератури ім. Т.Г Шевченка НАН України. - № 28/686. - Л. 3 зв.
45. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм, - С. 177.
46. Там же. - С. 208.
47. Драгоманов М. Народні школи серед життя і письменства в Росії. - Женева, 1877. - С. 127
48. Драгоманов М. Неправда - не просвіта // Літературно-публіцистичні твори. - Київ, 1970. Т 2. - С. 393.
49. Драгоманов М. Українське письменство 1867 1873 років // Літературно-публіцистичні твори. - Т 1 С. 294.
50. Драгоманов М. Бучинському М. 17 1. 1872. // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871 - 1877. З портретами й факсімеле кореспондентів / Зладив М. Павлик. - Львів, 1910. - С. 76.
51 Драгоманов М. - до "Старої Громади" // Архив М. Драгоманова. - Варшава, 1938. Т 1. - С. 272.
52. Драгоманов М. до "Старої Громади" 3.11. 12.02.1887 // Архив М. Драгоманова. - С. 336.

53. Драгоманов М. Вісті з України. 1876-1877 // Громада. Женева, 1878. С. 269.
54. Драгоманов М. - Пыпину А.Н. 26.IV. 1877. // Отдел рукописей и редкой книги Российской Национальной Библиотеки им. М. Салтыкова-Щедрина. Ф. 261. Пыпин А.Н. - № 287. - Л. 2 об.
55. Лист Драгоманова до редакції газети "Правда" і замітки М. Павлика з цього приводу // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 1. - Спр. 267. - С. 2.
56. Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные и политические заметки // Вестник Европы. - СПб, 1873. - Книга II. - С. 797
57. Див., напр.: Круглашов А. Проблеми національно-культурного розвитку українців Австрії в працях Михайла Драгоманова (друга половина XIX ст.) // Українсько-Австрійські культурні взаємини другої половини XIX - початку XX століття. - К., 1999. - С. 230 - 246; Куца О. Дещо про Драгоманова, галичан і соціалізм // Мандрівець. Освітянський журнал. - 1996. - № 2 - 3 (11 12). - С. 46 - 53 і т. д.
58. Драгоманов М. - Косач О. 25.XII. 1885. // Відділ рукописів ІЛ ім. Т. Шевченка НАН України. - № 28/675. - Л. 2 зв.
59. Драгоманов М. Павлику М. 20. III. - 1. IV 1890. // Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. - Т. IV С. 23.
60. Драгоманов М. - Русову О. 18.03.1873. // ЦДІА у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 62. - С. 50.
61. Драгоманов М. Павлику М. 5. VIII. 1891 // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. VI. - С. 261.
62. Драгоманов М. До суду земляків. - Женева, 1886. - С. 2.
63. Драгоманов М. Косач О. 8.V. 22.V 1885. // Відділ Рукописів ІЛ ім. Т. Шевченка НАН України. - № 28/671. - Л. 2 зв.
64. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. - Женева, 1884. - С. 20.
65. Драгоманів М. Два учителі. Спомини. - Львів, 1902. - С. 46.
66. Драгоманов М. Павлику М. 15/27. I. 1891. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т VI. - С. 115.
67. Див., напр.: Павлик М. Писма и карти // Архив БАН. - Фонд Ив. Шишманов. - Оп. 5. - Д. 555. - Л. 8 об.
68. Павлик М. Передмова // Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання "Вперед" (1876 - 1878). - Львів, 1910. - С. 8.
69. Юбилей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова. - Львів, 1894. - С. 25.
70. Див., напр.. Франко І. По за межами можливого // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1900. - Річник III. - Т. XII. - С. 1 - 9.
71. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1906. - Річник IX. Т XXXV - С. 262.
72. Там же.
73. Див., наприклад: Круглашов А. М. Національна єдність України: погляди М. Драгоманова // Науковий вісник Чернівецького університету Історія. - Чернівці, 1998. - Випуск 36. - С 181 195.

74. Франко І. Передмова // Драгоманов М. Листи до Івана Франка та інших. 1881 - 1886. - Львів, 1906. - С. 9.
75. Закиди Драгоманова Франку, дивись, наприклад, у драгомановській відповіді Павлику, коли Павлик зауважив Драгоманову, що критика сильно "прибила" Франка. На це Драгоманов відповідав так: "Коли він справді прибитий, то се може тільки послужити на користь, бо пора вже йому вкоротити своє самодурство, противне найелементарніщим правилам життя. Коли він з усіма так поводиться, як зо мною, - то се щось чудовишне! Досить таких примірів: 1) я пишу йему виразно: не давати Парт[ицько]му моїх матеріалів (Лист Тургенева і др. з поводу Федьковича) - він дає. 2) Печатаючи брошуру нова теол. наука, не сказавши мені слова, зміняє заголовок і переміняє статтю, до котрої я писав передне слово, - так що я говорю одно, а перед очима читателя - друге. 3) Тепер, не сказавши мені ні слова, печата мою біографію, поклікуючись на мої листи, при чому бреше всякі речі, в тім числі про Антоновича і т. д. і т. д. - Я нігде такого скакання по чужому мозку не бачив! І сказав се Франку досить мняко, виставляючи йому на вид більше те, що він себе ж ріже такими заходами. Що ж мені робити? Не вже промовчати?" Драгоманов М. Павлику М. 10. III. 1894. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. VIII (1894 - 1895). Чернівці, 1911. - С. 36.
76. Грушевський М З починів українського соціялістичного руху // М. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток. - Wien, 1922. - С. 56.
77 Там же.
78. Див., напр.: Павлик М. Іван Франко супроти Драгоманова. - Додаток до: Павлик М. М. Драгоманов і високий рівень українства. - Львів, 1906. - С. 42.
79. Франко І. Передмова // Листи до Ів. Франка і инших. - Львів, 1908. - С. V.
80. В.І. Антоновичева - Л.М. Драгомановій (1881) // Архів М. Драгоманова. - Варшава, 1938. - Т.1. - С. 26.
81. Антонович В. - Драгоманову М. 8.05. (1875?) // Архів М. Драгоманова. С. 9.
82. Недруковані листи В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка // Український історик. - 1989. - Числа 1 - 3 (101 - 103). - Т. 26. - С. 98 - 99.
83. Драгоманов М. - Франку І. 16.II. 1887 // Листи до Ів. Франка і инших. С. 85.
84. Драгоманов М. - Кістяківському Б.О. 25.06. 1889. // ЦДІА у Львові. - Ф.663. - Оп. 2. - Спр. 56. - Арк. 16 зв.
85. Див.: Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 - 1885): У 2 т.: - К., 1994. - Т. 1. - С. 122 - 123; Там же. - К., 1995. - Т. 2. - С. 105 - 106 і т. д.
86. Кістяківський О.Ф. Щоденник - Т 1. - С. 296.
87. Овсянико-Куликовский В. Воспоминания // Отдел рукописей и редкой книги Российской Национальной Библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Ф. 1000. - Оп. 2 - Ед.хр. 996. - С. 5.
88. Терлецький О. - Драгоманову М. 3. 11. 1876. // ЦДІА у Львові. - Ф.663. Оп. 2. - Спр. 83. - С. 107.
89. Див., напр.: Іванова Р.П. М.П. Драгоманов і революційне народництво (Друга половина 70-х - початок 80-х рр. XIX ст.) // Український історичний

журнал. 1966. № 9. - С. 46 - 58; Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). - Київ, 1971; Хаясака Накото. Русские якобинцы и М.П. Драгоманов - споры о путях решения национального вопроса // Славяноведение. 1993. - № 3. С. 80 - 85. і т. д.

90. Дебагорий-Мокриевич В. Работа о Драгоманове // ГАРФ. - Ф. 6225. - Оп. 1. - Д. 12. - С. 40.
91. Баулер А. Воспоминания о М.П. Драгоманове // Новый журнал.- Нью-Йорк, 1944. - № 4. - С. 328.
92. Драгоманов М. - Гольштейн А. Після 10.08.1887. // Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів. 1857 - 1933, - С. 47.
93. Черкезов В. Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. - Женева, 1882. - 63 с.
94. Дейч Л.Г. (О задачах эмиграции). Текст выступления на эмигрантском собрании в Женеве. Черновик. 1883. // Дом Плеханова. ОР и РК. - Ф. 1097. Дейч Л.Г. - Оп. 1. - Д. 165. - С. 3.
95. Дейч Л. Письма Аксельроду П.Б. // Отдел Рукописей и Редкой книги Российской Национальной библиотеки им. М. Салтыкова-Щедрина. Ф. 1097. - № 196. - С. 29 - 31.
96. Драгоманов М.П. К биографии А.И. Желябова. - Женева, 1882. - С. 7 - 9.
97. Засулич В.И. ("Вольное Слово" и эммиграция). Статья // Отдел Рукописей и Редкой книги Российской Национальной библиотеки им. М. Салтыкова-Щедрина. Дом Плеханова. - Ф. 1098. - Оп. 1. - Ед. хр. 39. - 8 л.
98. Письма Драгоманова М. Степняку-Кравчинскому С.М. 8.02.1885 - I. 1895. // Российский Государственный архив литературы и искусства. - Ф. 1158. - Оп. 1. - Д. 285; а також: Степняк-Кравчинский С.М. В Лондонской эмиграции. - Москва, 1968. - С. 66 - 67.
99. Арборре-Ралли З.К. Воспоминания. - Ч. 4. // Государственный архив Российской Федерации. - Ф. 7026. - Оп. 1. - Ед. хр. 4. - 96 л.
100. Бурцев В. Л. Воспоминания. Драгоманов - украинский патриот и русский либерал-демократ // Государственный архив Российской Федерации. Ф. 5802. - Оп. 2. - Ед. хр. 10. - 41 л.
101. Драгоманов М. Историческая Польша и Великорусская демократия. - Женева, 1882. - С. 9.
102. Драгоманов М. - Павлику М. 16. 08.1890. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. - Т. VI. - С. 79.

Розділ V. РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ М. ДРАГОМАНОВА НА ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНУ ОРГАНІЗАЦІЮ СУСПІЛЬСТВА

5. 1. Держава: загальні засади драгомановських теоретичних підходів

Найважливішим і водночас вразливим для критики місцем у системі політичних ідей М. Драгоманова є його погляди на державу, на її значення і функції. По-перше, для дослідника має значення суто теоретичний вимір драгомановської спадщини, філософсько-політологічна настанова вченого у зверненні до еволюції інституції державності. По-друге, важливо визначити ставлення Драгоманова до реальних державно-політичних форм у минулому і в нових часах, які з них він вважав взірцями, гідними повторення або врахування їх досвіду при формуванні нових національних держав. По-третє, необхідно визначити, як змінювались погляди Драгоманова на майбутнє Австро-Угорщини та Російської імперії - держав, до складу яких входили українські території. По-четверте, треба простежити зміну його поглядів на українську державність, його ставлення до національної державності як мети або хоча б ідеалу українського руху. Насамкінець, на цій основі можна дійти висновків, наскільки теоретичні, програмові накреслення Драгоманова відповідали викликам його часу, потенціалові українського визвольного руху, провідним тенденціям розвитку народів Східної Європи. Відтак, якою мірою його державно-політичні програмні орієнтири пройшли випробування часом, що з його спадщини виявилось цінним, актуальним, а що хибним або недостатньо теоретично розробленим.

Приступаючи до аналізу поглядів М. Драгоманова на державність як на політичну структуру та систему владних інститутів взагалі, відзначимо, що найбільшою методологічною складністю є вибір "точки зору", а точніше, часових і просторових, а також ідейних координат, в системі яких можна оцінити його теоретичний доробок. Спадщина вченого і громадського діяча щодо проблем державності та державної політики далека від завершеності та несуперечливості. Це не дає змоги однозначно оцінювати його погляди в межах певної ідеологічної доктрини чи наукової школи, філософського напрямку тощо. Ускладнює загальну картину безпосередня активна залученість Драгоманова до ідеологічних дискусій, теоретичних суперечок і спроб практичних політичних дій у межах українського національного та російського опозиційного рухів другої половини XIX ст. Вони ж далеко не співпадали не лише за політико-географічними параметрами та національно-етнічними вимірами, але й за соціальними та ідейними характеристиками.

Тому драгомановські погляди на державу відрізняються багатоплановістю, різноспрямованістю, очевидною зверненістю до проблем поточного моменту. А його манері викладу власних аргументів притаманна полемічна заангажованість і публіцистична гострота. Отже, його праці менш за все відповідають стилістичним нормам академічної відстороненості й емоційної нейтральності.

Не дивно, що драгомановське ставлення до Російської та Австро-Угорської імперій, до перспектив української державності за його життя і після смерті викликали запальні дискусії, різнополюсні оцінки, провокували публічну полеміку й породжували закиди особисто Драгоманову. Це позначилося на оцінках, які зустрічає сучасний дослідник у науковій літературі та партійній публіцистиці, присвяченій висвітленню тих чи інших аспектів державно-правових поглядів та політичних ідей Драгоманова. Особливу трудність у формулюванні виважених висновків становлять саме такі різні, часом діаметрально протилежні оцінки наукової вартості і політичного значення драгомановської спадщини в царині державної теорії. Вони знаходяться у широкому діапазоні суджень - від прославлення і беззастережної апологетики його роздумів і програмових постулатів, до їх категоричного заперечення і висловлення нищівних звинувачень на адресу їх автора: починаючи від закидів у ненауковості, закінчуючи твердженнями про антиукраїнськість світогляду Драгоманова. Такий стан літератури з теми, що розглядається, вимагає уважного звернення до авторських текстів, врахування власного світогляду вченого, впливів на нього оточення, а також переважаючих в Україні та Європі інтелектуальних настроїв того часу. Зупинимось на окремих, **основних принципах і типово драгомановських підходах** до проблем держави і державного устрою.

А) Роздуми Драгоманова над призначенням держави

Насамперед, звернемо увагу на спроби Драгоманова дати визначення держави, оскільки вони відбивають розуміння ним сутності держави, її призначення, тих завдань, які вона покликана виконувати. Він зазначав, що держава разом з її інституціями є "формами і органами, котрі виробляються в народному житті (по волі, по неволі, як трапиться) і змінюються з ним, і що без цих форм і органів, тобто і без політики, не може жити ніякий народ, ніяка людська громада. Найменше можуть обійтись без політики ті, хто скривджені у теперішніх державах, хто хоче чогось іншого, нового... В XIX ст. ніякий громадський рух, в тому числі і національний, не обходиться без політики, без того, щоб примусити державні уряди переминити чи установити які державні закони" [1]. Певною мірою

змішуючи поняття "держава", "уряд", "політика", Драгоманов тим не менше правильно визначав історичний характер походження і розвитку держави й універсальність цієї форми організації, її унікальну роль у життєдіяльності великих соціальних спільнот, насамперед, народів і націй.

Зазначимо, що на його ставлення до державності передусім впливав негативний досвід Російської імперії, недосконалість політичної організації Австро-Угорщини, а також Німеччини, - країн, які він знав найкраще. Відтак риси саме цих держав були **негативним** тлом, свого роду анти-прикладом у міркуваннях Драгоманова про державу. З урахуванням цього стають зрозумілішими ті визначення державних функцій, які він формулює "від противного", відділяючи "вірні" і "хибні" форми державного устрою.

Передовсім, увагу вченого привертали **багатонаціональні держави**, в яких проживали представники різних народів. З точки зору інтересів цих народів він намагався аналізувати проблеми цілості та дієздатності держави, визначати, що саме має безумовний пріоритет у політичному житті. Привертає увагу послідовний **демократизм** драгомановських оцінок явищ державно-політичного життя: "Народ взагалі не існує для держав, а держави для народів, - народи ж держав із різними національностями не існують для якихось темних державних інтересів одного або двох народів, а для самих себе, - і держава зобов'язана задовольняти інтереси усіх народів, а не тільки привілегійованих. Державна національність є такий же абсурд, як і державна церква..." [2].

Заперечуючи життєздатність імперської форми державності як антидемократичної і антинаціональної водночас, Драгоманов вважав, що за основу формування стійкої політичної єдності, **державної ідентичності**, забезпечення лояльності громадян в умовах багатонаціональної держави повинен бути взятим принцип ***"політичної нації"*** Країнами, які відповідали своїм устроєм цьому принципу, він називав США і, ще більшою мірою, Швейцарію. Обидві ці країни слугували для нього не просто політичними моделями в наукових і науково-популярних розвідках, але й надихаючим прикладом для творення нових держав на сході Європи. У цілому, він визнавав майбутнє в Європі саме за процесом формування нових національних держав.

Розглядаючи різні історичні типи державного устрою, Драгоманов підходив до їх аналізу з гуманістичної ретроспективи і схилявся до думки, що державний устрій тієї чи іншої країни був тим міцніший, чим менше він тримався на зовнішньому примусі та насильстві влади щодо суспільства, мешканців певної країни. Він наголошував, що нові держави, щоби бути міцними та ефективними,

повинні бути насамперед союзом людей, добровільним об'єднанням громадян, свідомих своїх прав та обов'язків, зацікавлених в успішному розвитку конкретної держави. Прихильність Драгоманова до такого типу державного об'єднання людей і бачення ним його переваг пояснює наступне твердження: "Чим більше держава стає вільним, а тому міцним союзом людей для досягнення розвитку духовного і матеріального, тим більше вона підходить до рівноправності мов і народностей, що в неї входять у суспільному житті. Взірцем такої держави служить поки що Швейцарія, де є три народності, - всі три користуються однаковими правами. Там є і національність державна, тільки вона полягає не у перевазі однієї етнографічної спільноти, а в спільній всім трьом свідомості, що належність до єдиної спілки державної вигідна і в моральному, і в матеріальному відношенні кожному з тих, хто її складає" [3].

На противагу Швейцарії, інші тогочасні багатонаціональні держави Європи, які намагалися проводити етнонаціональну політику виключно або переважно в інтересах правлячої нації, були приречені на серйозні заворушення, а кінцево - на розпад і знищення. Тому він попереджав: "Де немає подібної свідомості (причетності до єдиної політичної нації. - А.К.), а вона не може бути там, де приймаються адміністративні заходи для надання переваг якій би то не було ознаці однієї етнографічної народності, тобто де поняття про державу змішується з поняттям про народність, там немає й умов для утворення і політичної національності. Саме там державна єдність послаблюється самими заходами, які мають метою посилити та утворити цю єдність" [4].

Кризові явища в імперських державах відзначалися багатьма сучасниками вченого і громадського діяча. Але для нього ці явища були предметом аналізу й доказами, які засвідчували принципову хибність політичного устрою імперських країн. Уряди імперських держав шукали виходу з кризи на шляхах посилення поліцейсько-бюрократичного апарату, форсованої асиміляції підлеглих націй, духовної уніфікації через насадження панівних релігій та церков тощо. Але Драгоманов попереджав, що такі заходи, зокрема, спрямовані на посилення релігійної та національної єдності, не принесуть бажаних їх ініціаторам результатів. "Зовсім не можна заперечувати, що дійсна релігійна єдність полегшує єдність державну, посилюючи зв'язок між членами держави. Але з цього, по-перше, не випливає, щоби держава мала силою встановлювати єдність релігійну, якщо вона раз порушена або не існувала, тому що держава тоді порушить найсвященніші права особистості та породить такі явища і устремління в середині себе, котрі знищують саму мету державної влади: добробут матеріальний і моральний за можливістю

кожного її члена. По-друге, женучись, з метою встановлення єдності державної, за встановленням єдності релігійної, політична влада саме послабить єдність державну, - тому що гнані партії будуть прагнути увійти в спілку зі спорідненими елементами в інших державах і т. п." [5]. Примусове співжиття народів в імперських державах було цілком протилежним уявленням Драгоманова про справедливий, органічний державний лад, суперечило його розумінню головних обов'язків держави перед суспільством і громадянином.

Отже, *принципово Драгоманов не заперечував державності.* Навпаки, він вважав, що держава є необхідною і універсальною формою політичної організації, а нові держави в XIX ст. виникають завдяки боротьбі поневолених народів за своє національне та по літичне звільнення. Вчений намагався відшукати позитивні приклади державного будівництва і під оглядом не лише абстрактного ідеалу, а й реальної практики сучасних йому держав оцінював переваги і недоліки, а кінцево - історичну перспективу як окремих держав, так і певних форм державно-політичного устрою, політичних режимів.

Б) Інтерпретація Драгомановим концепції "народного суверенітету"

Серед засад, на яких Драгоманов основував свої політичні накреслення, особливе місце займає **принцип народного суверенітету,** якому він давав власне тлумачення. Викристалізуване в полеміці з російськими революціонерами, передовсім "народовольцями", це тлумачення цікаве не тільки як продукт та знаряддя ідеологічної дискусії. Воно характеризує політичні погляди вченого і громадського діяча загалом. Він категорично не поділяв концепцій "народної волі", "народного самодержавства", "диктатури більшості" і переконливо доводив негативні наслідки їх втілення у політичну практику. Дослідник відзначав, що стару ідею народного самодержавства спіткала доля інших самодержавств, духовних і світських, і замінилась ідеєю вільної держави, що керується громадянами при загальному контролі і загальній участі у напряму суспільних справ, з гарантіями свободи осіб і груп, і навіть політичної меншості, - не кажучи вже про розподіл справ на місцеві і державні, з яких кожну вирішують відповідні кола населення [6].

Отже, на відміну від класичних західноєвропейських концепцій народного суверенітету, зокрема Ж.Ж. Руссо, Драгоманов наголошував на диференційованості складових елементів суверенітету, намагався дати його визначення через ступінь забезпеченості демократичного процесу в державі, виходячи навіть за межі традиційної для політичної думки дихотомії "пряма - представницька

демократія". Він намагався доповнити ці дві концепції уявленнями про збалансовану, ефективну систему управління державою, або, як він називав це, системою державного самоврядування. Головну увагу вчений приділяв контролю над державними органами влади з боку суспільних інститутів, головно через реалізацію принципу народного самоврядування. Драгоманов надавав перевагу такій системі влади, у якій державні чинники обмежувались би і контролювались інституціями громадянського суспільства, а всі складові політичної системи разом - висловлювали би і втілювали інтереси, волю не тільки нації взагалі, але й **громадян як справжніх носіїв суверенітету держави**. Показове таке його судження про державу: "Тепер розумні люде скрізь розуміють, що держава є громадою людей, що тримаються купи під одним урядом для того, щоб їм було краще жити, щоб укупі боронитись від чужого нападу, утримувати дороги, суди, школи і т. и. В державі ніхто з осібна, ні одна людина, ні яка частина мешканців, хоч би й більша, не може сказати, що держава належить до нього, а може сказати так, - що кождий, хто становить жовнірів і платить податки, - той і господар в державі, і сам цар тілько старший урядовець держави" [7].

Отже, вчений і громадський діяч стверджував, що справжній суверенітет належить не абстрактній, деперсоніфікованій цілості - народові, а самоорганізованій, політично вільній, соціально диференційованій і, водночас, інтегрованій на засадах громадянського суспільства нації. Звичайно, таке його бачення зазнало певних західноєвропейських впливів. В умовах Російської імперії це бачення вигідно відрізнялось широким тлумаченням демократизму, а особливо тим, що вчений намагався синтезувати позитивні ідеали таких суперечливих течій, як класичний лібералізм, анархізм і соціал-демократизм.

Драгомановські застереження проти тих чи інших теоретичних інтерпретацій концепції народного суверенітету мали й цілком "прикладне" ідеологічне та політичне значення. Виходячи із досвіду Великої Французької революції та екстраполюючи на майбутнє політичні програми революційно-соціалістичних течій в Росії та в інших східноєвропейських країнах, Драгоманов точно передбачив, до яких негативних наслідків може призвести реалізація ідеї "необмежсного народного суверенітету" в таких історико-культурних умовах. Тому він невтомно наполягав на потребі застосування демократичного принципу побудови нових держав, як він висловлювався, "знизу - догори" від окремого громадянина, корпорацій, місцевого та регіонального самоврядування до загальнонаціональних державних інститутів. У протилежному випадку, попереджав дослідник: "Зовсім інше виходить, якщо ми почнемо побудову дер-

жави згори донизу: від народу і його волі. Ця остання на практиці може бути нічим іншим, як тільки волею більшості, - а в державах великих, настільки відмінних від древніх держав громадських або кантональних, - нічим іншим, як волею більшості народонаселення. Очевидно, що самодержавство такої "волі" тим частіше може іти цілком у розріз з інтересами значної частини населення і суттєвими правами осіб, груп, областей і навіть націй. Додамо, що самодержавство народне, - пряме (в громадах і кантонах) і представницьке, не виключає запровадження диктатури, на яку переносяться права народного самодержавства" [8]. Варто підкреслити, що драгомановські передбачення перспектив політичного розвитку Росії, можливості запровадження у ній "демократичного цезаризму з комуністичними замашками" [9] вигідно відтіняє переваги його мислення і свідчить на користь аналітично-прогностичних здібностей вченого.

Справді, передбачені Драгомановим політичні наслідки тлумачення принципу народного суверенітету, загроза монополізації його атрибутів новими елітами становило і становить дотепер одну із серйозних проблем у розвитку нових держав, що виникають на уламках багатонаціональних імперій. Інша справа, наскільки в легітимізації таких режимів "винна" концепція "народного самодержавства", проти некритичного сприйняття якої так послідовно виступав Драгоманов.

В) Антиномія Драгоманова: централізація і свобода

Однією з найвиразніших рис драгомановського політичного мислення є **антицентралізм**. Від початків академічної кар'єри, коли він студіював античну історію, і до останніх років свого життя він не шкодував сил на теоретичне поборювання централістичних принципів у державній політиці, на критику їх проявів у політичній думці, на протидію поширенню централістично-диктаторських тенденцій у політичній діяльності російських революційних гуртків та українських громадських і політичних організацій. Для розуміння цього аспекту драгомановських підходів до аналізу державно-політичних процесів важливе його наступне категоричне твердження: "Централізація і свобода - речі, що взаємно виключають одна одну" [10]. "Централізація" була в розумінні Драгоманова відповідальна ледь не за все, що є поганого у державі та суспільстві. "Саме централізація і послаблює суспільні сили, - відзначав він, - зменшуючи особисту і громадську ініціативу, ізолюючи найближчі між собою елементи, примушуючи їх чекати вказівок від далекого центру; саме централізація і роз'єднує сили,

породжує незгоду, оскільки їй властиво прагнути до приведення всіх різноманітностей під один шаблон, зводити другорядні питання у першочергові, [плутати. - А.К.] засоби і форми з цілями і т. п., - і тим викликати роздратування поміж силами, котрі без того діяли би в одному напрямку. Всі сепаратизми - породження централізації; всі незгоди поміж близькими за сутністю і відмінними за деталями партіями викликаються звичайно централізаційними інстинктами, що змушують їх представляти свої деталі за щось загальнообов'язкове" [11].

Найбільш виразно негативні прояви централізації бачилися йому в устрої Російської держави. Проте на заході європейського континенту таким негативним прикладом була республіканська Франція. Централізацію державну Драгоманов вважав історичним злом, хоча й визнавав, що вона була необхідним етапом у розвитку держав, які в той чи інший спосіб намагалися захистити себе від внутрішніх і зовнішніх небезпек. Незважаючи на таке дещо метафізичне ставлення до централізації, публіцистичне надання їй абстрактно-лиховісних рис, учений усвідомлював і наголошував, що централізаційні тенденції - продукт певних історичних обставин і притаманні практично усім державам. Останні переходять у своєму розвої через етап централізму, і, - підкреслював він, - "звісно, ні одна держава не уступить сама собою ні волі земської, ні язикової центробіжним силам, поки вони самі не зложаться, не окріпнуть і не зуміють працею і умінням з практичною мудрістю склонити на свій бік народу по провінціях і добитись свого права у сили центротяжної" [12].

Порятунок від згубних впливів централізації учений бачив насамперед у прогресі ідей, які стосуються державно-політичних порядків, а також у появі нових національних держав, в яких забезпечено конституційний лад. Щоправда, при цьому він неодноразово висловлював невдоволення тим, що і в "нових конституційних державах установлені були центральні парламентські уряди і були виголошені права людини і громадянина, але адміністративні уряди зостались старого типу, - бюрократично-централістичного, і навіть розвивались ще в старому напрямку, а права людини і громадянина зостались без підпори, котру дає корпоративне життя, і без гарантій в певних порядках судових, а також і в політичних звичаях, котрі виробляються довгими часами" [13].

Таким чином, ступінь централізації держав слугувала Драгоманову свого роду критерієм оцінки політичного режиму, показником змін в історії людства, засобом оцінки прогресивності нових політичних установ та ідей, на яких вони були збудовані. Він був схильний розцінювати можливості досягнення та зміцнення

політичної сводоби на шляхах послідовної демократизації державного устрою, децентралізації державного управління, перерозподілу суверенітету між державним центром і регіонами та самоврядними територіально-адміністративними одиницями на користь саме останніх. Отже, сводоба для нього виступала одночасно і напрямком, і критерієм еволюції державного устрою, ідеалом, до якого держава та суспільство можуть рухатись, перш за все, шляхом подолання централізовано-бюрократичного управління, всебічного розвитку регіонального та місцевого самоврядування, забезпечення простору для діяльності громадських об'єднань та їх активної ролі у суспільно-політичному житті.

Г) Інтеграційні і дезінтеграційні тенденції в Європі - позитивістський оптимізм Драгоманова

Другу половину XIX ст. Драгоманов розглядав як період завершення розвитку абсолютистських держав, кризи багатонаціональних імперій, як час національного визволення і боротьби за соціальну справедливість. Таке ставлення спонукало його дивитись на політичні процеси в Європі під кутом зору **змагання і зміни доцентрових і відцентрових тенденцій**. Для тогочасної Східної Європи домінуючою він вважав саме дезінтеграційну тенденцію, "центробіжну і сепараційну", підкреслюючи, що вона є "природною реакцією принципу автономії проти централізму" Тут же він висловлював сподівання, що всі прогресивні сили, насамперед, представники соціалістичних партій, повинні враховувати, що після закінчення цього періоду в майбутньому "напевне настане період органічного об'єднання, це б то федералізму" [14].

Рушійною силою дезінтеграційного періоду є національні рухи, щодо перспектив розвитку яких він був налаштований особливо оптимістично. "В Європі ми навіть бачимо, що за остатні сто років завойовані ще народи увільнилися і заложили собі самостійні держави часто за допомогою других, бо серед просвічених людей в Європі виробилися думки, що кожний нарід мусить бути вільний у своїй долі... Се увільненє від нагніту чужих звеся вільність націй, то є людських пород, або національностей. Тут поступ європейських народів, особливо за остатні 100 років, очевидний" [15].

Прояви успіхів національних і соціальних рухів, утворення нових національних держав (на Балканах), рух за політичні та інституційні реформи в багатонаціональних імперіях підводили Драгоманова до думки, що і **для українського народу ближчає час національного, політичного і соціального визволення**. Він висловлював слушну думку, що після об'єднання Німеччини черговим важ-

ливим історичним процесом мусить бути знищення Туреччини та абсолютизму в Росії [16].

Зауважимо, що для нього особисто не дезінтеграція, а інтегрування, об'єднання соціальних і національних спільнот у все більш високоорганізовані, добровільно утворені форми колективності становило магістральну лінію історичного розвитку людської цивілізації.

Відчутне бажання Драгоманова знайти "провідну думку", головну тенденцію у розвитку людства, щоб відповідно до цієї тенденції визначити політичний ідеал, запропонувати науково обгрунтовану, раціональну політичну програму українцям та іншим народам Східної Європи. **Можемо виокремити два аспекти такого державно-політичного ідеалу Драгоманова. Перший - "зовнішній"** - стосувався питання про "кінцеву" форму еволюції державного устрою у масштабах усієї людської цивілізації. Щодо цього аспекту наголосимо, що все ж таки не національна держава, а **всесвітня федерація була ідеалом, "вищою метою" прагнень Драгоманова**. Хоча, коли вчений уважно придивлявся до історичних фактів, він не міг обминути важливого зізнання не на користь власного припущення щодо кінцевого тріумфу принципу федералізму: "Історія показує нам, що солідаризація національна виросла тільки поряд з тим, як роди-племена "прилучувались" під державу династій певних країн і в ліпшому випадкові під гегемонію певних країн, - і що способи вільної федерації і досі вдалось людям скласти тільки одну державну спілку - Швейцарію, та й не обійшлось без підданих країн, якими були до недавна Вааді, Тургау, Тессен і др." [17].

Показово, що відносна чіткість історичного аналізу передумов втілення зазначеного ідеального устрою людства не зупиняє непомірний оптимізм Драгоманова, коли він продовжує свою думку твердженням: "А нарешті справи повернулись і до того, що появляються, напр. серед самих англичан индійські гом-рулери, і можна сказати, що буде час, коли Индія візьме участь в рівноправній британській федерації, котра, певно, прийме в себе і Північно-Американські Сполучені Штати і буде великим ступенем до всесвітньої федерації"[18]. Звісно, сьогодні можна погодитись, що і утворення Британської Співдружності, партнерські взаємини США і Великобританії мають якісь риси схожості з передбаченням Драгоманова. Але й при такому доброзичливому ставленні до його гіпотез все ще не вдається помітити проявів наближення людства до утворення всесвітньої федерації, про яку мріяв український мислитель.

Другий аспект - "внутрішній" - пов'язаний з відповіддю на запитання: як саме повинна бути організована "ідеальна" держава"? Найбільш радикальне за суттю визначення такого устрою Драго-

манов дав у своїй програмовій праці "Переднє слово до "Громади" "З цього ясно, - проголошує він, - що справди вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки *спілка товариств*, котрі просто, чи через виборних людей для кожної справи, обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегче, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч за поміч. Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людім тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути *спілкою вільних особ*. От дійти до того, щоби спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились до спільної праці й помочі в вільні товариства, - це й єсть та ціль, до котрої добиваються люде, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних, чи не виборних. Ціль та зветься *безначальство: своя воля кожному й вільне громадство* й товариство людей і товариств" [19].

Та **рішуче заявлений ним ідеал універсальної федерації, як у своїх зовнішніх контурах, так і за внутрішнім змістом, був надто далеким, відірваним від тої дійсності, яка оточувала Драгоманова і його співвітчизників**. Ця дійсність щоденно і в різних своїх проявах спонукала до пропозицій поміркованих, більш реалістичних проектів, аніж культивування віри в універсальну вселюдську державу. Тому ідейній еволюції теоретичних поглядів Драгоманова властива суттєва корекція абстрактно-радикальних гасел до рівня конкретних пропозицій, що лягли, головним чином, в основу його конституційного проекту "Вільна Спілка - Вольный Союз" та були висловлені в інших політичних творах.

Притаманний йому прагматизм і почуття реалізму вимагали визнати, що найкращим для українців був би політичний устрій, "який існує у федеративних республіках Швейцарії, Сполучених Штатах і т. п., але ми не можемо спокушати себе надіями на швидке здійснення таких бажань на грунті Росії, - додавав Драгоманов. - А тому слід думати, що у найближчому майбутньому адміністративно-політичний устрій в Росії вийде тільки погодженням принципів самоврядування і централізації, виборності та призначення, і варто завчасно примиритись із цим, якщо при цьому будуть забезпечені інтереси особи та місцевих колективностей в їх самих суттєвих, повсякденних справах" [20]. Таким чином, у творах Драгоманова належить відокремлювати його ідеальні поривання до необмеженого часом і простором майбутнього від актуальних роздумів над можливостями осягнення завдань національного, соціального і політич-

ного поступу тепер і тут, за конкретних обставин і дійсних умов. Шлях Драгоманова-мислителя від захоплення помірно-ліберальними надіями на реформи в Росії та Австро-Угорщині до становища українського теоретика анархоподібного "громадівства-безначальства" і потім, на новому рівні своїх прагнень і можливостей, перехід до ролі ініціатора компромісних програм і політичних організацій у межах спроб синтезу ліберального, радикального і соціалістичного руху - ось що, на нашу думку, становить **основний зміст теоретичної еволюції його поглядів на державність.**

Однією із спроб "примирити" кінцеві ідеали з "реаліями" було драгомановське намагання розглянути державно-правові відносини під кутом зору теорії "економічних басейнів". Намагаючись знайти точки дотику між ідеальними пориваннями, національними інтересами та "об'єктивними", освяченими авторитетом тогочасного позитивного знання соціально-економічними процесами, Драгоманов **був інтелектуально відкритим для нових теоретичних концепцій** західноєвропейської, російської та вітчизняної суспільно-політичної думки. Наприклад, деякий час з особливим ентузіазмом він намагався використати ***концепцію "економічних басейнів"*** у своїх спробах запропонувати нове бачення перспектив української та інших "безздержавних" націй східноєвропейського регіону. Наведемо один із типових прикладів його роздумів над цією концепцією: "...оскільки національні групи багато більш, ніж державні, відповідають басейнам географічним і економічним, то розміщення націй - справа більшменш природної колонізації, тоді як державні кордони нерідко є результатами загарбання зброєю і навіть суто династичних успадкувань, остільки в більшості випадків виявиться, що економічні та географічні басейни співпадуть з національними" [21].

Проте захоплення теорією економічних басейнів, яке знайшло відбиток у кількох драгомановських працях початку 1880-х рр., виявилось короткотривалим, і пізніше він не повертався до спекуляцій навколо практичної можливості використати "економічні басейни" як форму, в якій можна вмістити задоволення економічних, соціальних, національних та інших інтересів. Це останнє підтверджує, що Драгоманову були властиві захоплення новими інтелектуальними віяннями, він жадібно прислухався до "найостанніших слів" у соціально-політичних науках. Але якщо ті чи інші теоретичні викладки не відповідали практиці, або методика аналізу та синтезу, яку вони пропонували, не приносили задовільних результатів, він не залишався на попередніх позиціях, а йшов далі, до нових відкриттів і, звичайно, розчарувань.

Приклад використання Драгомановим теорії економічних басейнів цікавий тим, що він засвідчував властиву саме йому спробу

легітимізувати українські національно-політичні прагнення в новий спосіб. Якщо, приміром, чеські національні діячі обгрунтовували свої права посиланнями на "корону св. Вацлава", отже, в ім'я історичного права чеської нації, український діяч усвідомлював недостатність і складність виведення "прав українського народу" з-під будь-яких корон чи інших атрибутів історичного права. В умовах, коли концепція прав націй на самовизначення тільки починала пробивати собі дорогу, Драгоманов, як інтелектуал, намагався посилатись на Вищий авторитет науки та людського розуму, підтверджуючи ним життєвість та об'єктивність прав українців на самостійне національне життя та певну політичну його організацію. Пізніше Юліан Бачинський, зокрема, зробить важливу спробу вивести конечність українських національно-державних домагань, спираючись на аналіз "об'єктивних" соціально-економічних процесів у Східній Європі та на українських землях, під кутом зору своєрідно інтерпретованого ним марксизму. Інше питання, чому Драгоманов уникав таких радикальних висновків, до яких дійшов Ю. Бачинський.

Розглядаючи принципові засади драгомановських поглядів на державу та її інституції, треба відзначити деякі їх особливості. По-перше, ту виразну гуманістичну спрямованість, антропоцентричну систему координат, у яких Драгоманов розглядав політичний процес, історію та перспективи окремих держав, державної форми організації політичного суспільства загалом. По-друге, попри окремі періоди захоплення певними доктринами, учений упродовж свого життя намагався виробити власну концепцію нового державного устрою, здебільшого спираючись на сучасні йому теоретичні доробки у межах чотирьох ідеологічних напрямків: лібералізму, анархо-федералізму, соціал-демократії та новонародженої української націонал-демократії. По-третє, його ставлення до держави перейняте критичністю до будь-яких проявів насильства, примусу, нехтування національними правами та політичними свободами, інтересами націй, соціальних груп та окремих особистостей.

Нарешті, поглядові Драгоманова на перспективи національної держави притаманна певна обмеженість та утилітарність. Він розглядав її як значний крок уперед у порівнянні з абсолютистсько-монархічними, багатонаціональними імперськими державами. Проте він же вбачав у створенні нових національних держав не тільки тріумф національних рухів, але й виклики засадам демократії, гуманізму та мирного розвитку європейських народів, усієї людської цивілізації. Ці суперечності вчений мріяв розв'язати шляхом поступового утворення все ширших федеративних наднаціональних об'єднань: від регіональних до загальноєвропейських, а у не-

визначеній часовій перспективі - до всесвітньої, універсальної конфедерації. У зв'язку з цим Драгоманов інколи помилявся у виборі часових вимірів, визначенні історичної черговості завдань, приймав віддалену перспективу за актуальну мету і висував другорядні недоліки національно-державного устрою на перший план критичного їх аналізу. Ці та інші особливості драгомановської теоретичної спадщини яскраво засвідчують як рівень його політичного аналізу, так і ті обмеження, що накладались на нього тогочасним історичним досвідом, рамками можливостей українського національного та російського опозиційного рухів. Вони визначалися також інтелектуальними ресурсами європейської цивілізації останніх десятиліть XIX ст.

Додамо, що мислителям притаманна потреба відшукати Вищу Ідею, яка б допомогла відповісти на найскладніші запитання. Для Драгоманова таким питанням було мирне подолання суперечностей між народами, яке хвилювало його до останніх днів. Долаючи хибні, ілюзорні інтелектуальні спокуси, він керувався власним моральним імперативом: "Треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти одної. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям" [22].

Виконати це завдання він не міг. Чи можливе воно до виконання і чи така відповідь залишається "поза межами можливого" над цим питанням доводиться замислюватися і донині.

5. 2. Політична свобода: панацея чи паліатив?

А) Політична свобода - основа драгомановських програмних накреслень

Наріжним каменем політико-правової концепції Драгоманова була ідея політичної свободи. Змінювались його погляди на роль і призначення державності, суттєво трансформувалися уявлення про політичні пріоритети українського і всеросійського руху у боротьбі з існуючим політичним режимом. Але незмінною залишалась особиста відданість Драгоманова ідеалам політичної свободи, визнання надцінності прав людини і громадянина, його намагання примирити ідеали національної свободи і гуманізму в рамках громадянського суспільства.

Проте Драгоманов **не абсолютизував значення політичної свободи**. Для нього вона була не ідеальним станом політичного суспільства, а найважливішою запорукою розвитку людини, нації та держави на демократичних і гуманних засадах. "Політична свобо-

да сама по собі не може бути метою, а є тільки умовою для забезпечення життя і розвитку населення за посередництвом низки заходів соціально-економічного і культурного характеру, котрі не можуть бути прийняті самоврядним населенням на свою користь", - відзначав він [23].

Лише за умови втілення засад політичної свободи можна було сподіватися на досягнення державної єдності, на подолання стану відчуження громадян від політики, формування громадянської політичної культури. "Тільки ця політична свобода: всенародне, земське представництво, з контролем над діями виконавчої влади, з недоторканою свободою особистості, слова, зібрань, товариств, і може забезпечити яке-небудь узгодження діяльності уряду з національними інтересами та громадською думкою", - наголошував Драгоманов [24].

Якщо стан політичної свободи і набував рис "ідеального", то хіба що у порівнянні з дійсними умовами Російської імперії, де не було ані громадянських, ані політичних свобод, як не було, утім, і громадян, а лише - піддані імператора. Врешті, тут сфера політики у власному сенсі була звужена до мінімуму, натомість здійснювалося адміністративно-бюрократичне регулювання всіх сфер суспільного та економічного життя населення імперії. За таких обставин цінність здобуття політичної свободи була очевидною для Драгоманова. Вона була очевидною і для багатьох із тих, хто не бажав миритися з існуючим ладом і, врешті-решт, потреба політичної свободи усвідомлювалася найбільш радикальними елементами суспільства, українськими національними діячами, російськими революціонерами-соціалістами та іншими. В останньому була і певна частка особистої заслуги Драгоманова. Для нього агітація за політичну свободу мала не тільки мобілізуюче на протицарську, антиімперську боротьбу значення. У досягненні політичної свободи він бачив чи не єдиний, а головне - найнадійніший і найкоротший шлях до звільнення рідного українського народу разом із іншими поневоленими імперією націями та народностями Російської держави. Тому драгомановська переконаність у першочерговості потреби досягнення політичної свободи в Росії була наслідком його розуміння абсолютної цінності політичних прав для свого народу, який не мав ані національних, ані політичних свобод. "Забезпечення особистих прав і громадського та місцевого самоврядування слугує кращою гарантією і прав національних, які, за сутністю, є нічим іншим, як права особисті; недоторканість певних особливостей осіб і забезпечення для цих осіб найбільш природних способів і шляхів розвитку до загальнолюдського ідеалу", - роз'яснював Драгоманов свою точку зору [25].

Громадському діячеві здавалось, що довкола завдань здобуття політичної свободи можна згуртувати різні соціальні класи та групи, національні спільноти, людей відмінних політичних поглядів та ідеологічних орієнтацій. Мріючи про об'єднаний антиімперський рух у Росії, **він надзвичайно широко тлумачив поняття і зміст політичної свободи** як його основного програмового гасла. Проте Драгоманов не намагався видавати досягнення політичних прав і свобод за "остаточне вирішення" усіх тих питань, які породжували національні, політичні, соціальні рухи його часу. Він принципово визнавав, що політична свобода є тільки необхідною, але ще не достатньою умовою для реалізації назрілих потреб різних соціальних верств населення та життєвих інтересів народів Російської імперії. У цьому відношенні важливе реалістичне, відверте визнання Драгомановим неповноти демократизму, паліативності вирішення проблем прав людини і громадянина в новому стані суспільства, який утворюють проголошені і юридично забезпечені політичні права і свободи громадянам правових, демократичних держав. Він відзначав: "Впровадження "політичної свободи" у тій державі, де живе найбільша частина їх народу, соціалісти українці визнали заходом, хоча й паліативним, але суттєво необхідним для закладення твердих основ в їх країні для агітації і за соціально-економічне звільнення народних мас. До такої постанови питання схилила українців, окрім позитивного спостереження над ходом історії західноєвропейських народів, ще й свідомість, що політична свобода є заміною національної незалежності для їх народу; відсутність же цієї незалежності є головна причина тієї хвороби, яка з'їдає всі зусилля українського народу до своєї емансипації економічної, та й розумової, - позаяк, чужі держави, що володіли і володіють Україною, відібрали у мас народу їх мозок, освічені класи, - не тільки експлуататорів, але й дійсну "інтелігенцію", школу, науку, мистецтво. Бачачи, як народ український потерпає від потрійного гніту в Російській імперії, українські соціалісти не могли, подібно до російських і звеликорушених своїх товаришів, ігнорувати політичні форми життя, хоча й зрозуміли, що зміна їх не може бути кінцевою метою їх діяльності" [26].

Якщо, таким чином, політична свобода не була для Драгоманова програмою-максимум, то вона, безумовно, стала теоретичним **відповідником його політичної програми-мінімум**, орієнтованої на забезпечення такого рівня особистих, громадських і національних інтересів, відносно якого не може бути зроблено ніяких ідейних поступок у теорії і в практичній роботі. Свою позицію він пояснював наступним чином: "Нарешті те, що найсуттєвіше в політичній свободі: недоторканість особи, свобода її національнос-

ті, слова, совісті, - свобода зібрань, товариств, місцеве самоврядування, - ми вважаємо так само суттєво необхідними, як кисень у повітрі, а на певному ступені його розрідження зовсім не можна "наплювати" навіть на малу дозу його" [27].

Політична свобода давала можливість перейти до формування засад політичного та ідейного плюралізму. А в плюралістичному суспільстві, в якому були застережені і гарантовані права людини і громадянина, діяли б ефективні державні інститути, здатні захищати громадян від будь-яких зазіхань на їх конституційні права, уже не було би потреби в збереженні союзу тих сил, які прагнули до радикальніших змін - економічного, соціального чи політичного характеру. "Тільки таким чином кожний отримає своє, а потім, звичайно, кожний може йти своє дорогою", - пояснював М. Драгоманов [28]. Цю ж думку він висловив у програмі "Вільної спілки", де відзначив: коли обов'язки, що беруть на себе члени "Вільної Спілки" щодо встановлення в Росії засад політичної свободи будуть виконані, "члени цього товариства, які будуть вважати ці дії недостатніми, можуть, після цього встановлення, без порушення свого слова, вийти з товариства, для дій на власний розсуд" [29].

Розуміння Драгомановим **унікальної цінності політичної свободи для українців** найповніше розкривають такі рядки з програми товариства "Вільна Спілка": "Цілі: загально-громадянські: а) Права людини і громадянина, - як необхідна умова особистої гідності та розвитку; б) самоврядування, - як основа для руху до соціальної справедливості; Мета окремо-національна; Політична свобода, як засіб повернення української нації до родини націй культурних" [30]. Це, справді **інтегральне бачення Драгомановим цінності політичної свободи** загалом, а для українців зокрема, вражає конкретністю та далекосяжністю. Особливо привертає увагу розуміння провідним автором цієї програми тієї обставини, що нова Україна може посісти гідне місце серед вільних і демократичних націй Європи тільки тоді, коли її політичний лад (за другорядності питання про форми його політичної організації) буде збудований на основі безумовного дотримання основних прав людини і громадянина, на повазі до принципів політичної свободи. Якщо й існувало у концептуальних напрацюваннях Драгоманова своє "священне право", то для нього це було право людини на вільне життя у вільній державі.

Б) Зміст і засоби реалізації політичних прав

Зважаючи на таке, виняткове важливе, значення встановлення основ політичної свободи на всіх територіях, де жили українці, Драгоманов ретельно у своїх працях змальовував, які саме права

складають повноту політичної свободи, якими законами вони повинні бути гарантовані, які інституції держави покликані забезпечувати неухильне виконання цих законів. Нарешті, він обмірковував роль громадян, корпорацій, громадських асоціацій у захисті та в подальшому розвитку основних прав і свобод. Серед праць Драгоманова, присвячених політичним питанням, практично немає жодної, в якій би він так чи інакше не торкався проблем політичних свобод, прав людини і громадянина. Грунтовне роз'яснення прав і свобод у рамках конституційного ладу майбутньої конфедеративної держави (на теренах Російської імперії) Драгоманов залишив у "Вільній Спілці" Тут зміст і роль складових політичної свободи прописані ним із разючою деталізацією та систематичністю. Помітно, що в цьому тексті перелік основних свобод суттєво відрізняється від того більш-менш стандартного набору прав людини і громадянина, який присутній у попередніх працях Драгоманова на політичні теми. Нову державу він бачив опертою на фундаменті непорушних і широких прав людини і громадянина. Серед таких, нетипових для тогочасних європейських конституційних держав прав, ми зустрічаємо, наприклад, право носіння зброї і військових вправ без порушення зовнішнього порядку та безпеки у населених місцях; а також право громадянського і карного позову проти посадових осіб та установ за незаконне порушення інтересів особи [31]. У відповідності з правовою практикою демократичних держав, Драгоманов робив наголос на необхідності захисту громадянських прав і свобод від сваволі чиновників через розвинуту незалежну судову систему: " права ці повинні бути доповнені підпорядкуванням чиновників загальному суду, до якого повинен отримати можливість притягати їх кожний, чиї інтереси порушив чиновник своїми діями і розпорядженнями. Це все саме меньше із реформ політичних", - наголошував він [32].

Необхідність законодавчо закріпити право громадянина на судове переслідування чиновників пояснюється Драгомановим у спосіб, який дозволяє зрозуміти логіку розв'язання вченим завдання інституційного забезпечення основних свобод у новій демократичній державі. Його проект передбачав, по-перше, таку радикальну норму, як право спротиву незаконним діям чиновників [33], з одного боку, а з іншого - вилучення з компетенції державних установ права суттєвого обмеження політичної свободи навіть за надзвичайних умов, котрі нерідко виступали і в його часи засобом придушення опозиції та антиурядових рухів. Цьому останньому він намагався запобігти, наголошуючи на тому, що обмеження прав людини і громадянина можливе тільки законним чином і на час зовнішньої війни. Але й за цих обставин громадянин не міг бути

засудженим військовим або іншим надзвичайним судом [34]. Ці пункти він розглядав як свого роду minimum minimorum у програмі спільних дій опозиційних сил, в їх зобов'язаннях щодо встановлення майбутнього політичного ладу.

Повноту громадянських, політичних прав, на думку Драгоманова, мала забезпечити і демократична виборча система. У відповідності зі своїми уявленнями про народну державу він пропонував, щоб згідно виборчого закону "обрані могли представляти не тільки мешканців усіх місцевостей, але й, за змогою, і представників усіх родів занять, а також, не лише більшість, але й меншість" [35].

Майбутнє українців потребувало особливого наголосу на гарантіях свободи художньої і наукової творчості для національної духовної еліти, без яких був би неможливий повноцінний розвиток української нації, подолання багатовікових наслідків денаціоналізаторської політики, відновлення культурної і соціальної повноцінності життя українського народу. "А тому не можна не вимагати свободи друку і зборів, а також свободи науки та навчання, котре одне може дати тверді основи для суспільного життя", - підсумовує Драгоманов [36].

В) Права людини і національні права: спроба гармонізації

Драгоманов був речником українського національного руху, свідомим особливої ролі його представника перед народами Європи, чи не єдиним у свій час теоретиком національної справи, вільним від поліцейських і цензурних обмежень. Згідно з цими зобов'язаннями, він намагався виробити сприйнятну для вітчизняної інтелігенції, а також відповідну завданням формування цивілізованого образу української нації політичну програму. Ця програма вимагала визначення політичних цілей українського народу, засобів та форм вирішення національного питання в межах України майбутньої, ставлення українців до національних меншин тощо. Разом з цим національні потреби вимагали чіткої відповіді на питання про співвідношення прав людини, інтересів "одиниці" як елементарної основи національного цілого і прав та інтересів усього національного колективу. На цій основі можна було визначити також і співвідношення прав нації, яка складає переважну більшість, і національних меншостей. Нарешті, вчений намагався знайти розв'язання питання про пріоритетність індивідуального чи колективного, особистого чи загального [37].

Ці проблеми становлять інтерес і для сучасних дослідників. Адже й нині триває процес утворення нових національних держав, виникають альтернативні суспільні рухи, а попередні усталені фор-

ми міжнародного порядку і деякі аспекти політичної організації національних держав зазнають критичного тиску, випробування на міцність новими викликами, породженими потребами індивідів, запитами соціальних груп і прагненнями етнонаціональних спільнот. Надто сміливо твердити, що Драгоманову вдалося знайти розв'язання цих проблем чи то у філософському, чи то теоретичному, зокрема формально-правовому відношенні. Але цілком впевнено треба відзначити, що він наближався до пропозиції нових парадигм у цій складній ділянці політичної теорії. Ці спроби справді заслуговують на увагу, як вияв інтелектуальної сміливості та прояв інноваційності драгомановського мислення. На відміну від багатьох своїх сучасників, учений не протиставляв особистих політичних прав і свобод колективним інтересам і правам. Йому властиве прагнення до збалансованого, гармонійного їх поєднання. Проте цю теоретичну дилему він радив розв'язувати все ж з точки зору визначальності прав людини і громадянина.

На думку Драгоманова, саме завоювання цих прав становило собою завдання, гідне зусиль вільнолюбної людини. Особливо важливим воно було для представників безправних або дискримінованих націй Східної Європи. Замислюючись над призначенням інститутів демократичної держави та форм політичних режимів, дослідник доходив висновку, що й інститути майбутніх держав і форми політичного режиму мають другорядне значення відносно головного питання - наскільки в цій державі забезпечені права людини і громадянина, наскільки індивід може розраховувати на державну підтримку і захист своїх прав. Розглядаючи як головних "ворогів" політичної свободи централістичну організацію державного управління і породжений нею всеохоплюючий бюрократизм, Драгоманов указував на основні засоби протидії їм: "Справді, місцеве самоврядування разом з особистими правами (до яких належать і права національні) значно суттєвіші для населення, аніж центральний парламентаризм; тільки воно складає основу для серйозного державного самоврядування... особисті права і самоврядування більш невигідні для бюрократії, аніж навіть централістичний парламентаризм" [38]. Отже, для нього ці права, які становлять стрижень і зміст політичної свободи, були метою, гідною трати енергії, навіть самопожертви у політичній боротьбі за їх досягнення - чи то засобами політичних реформ, чи то революційним шляхом.

Навіть коли мова йшла про Австро-Угорщину, Драгоманов наполягав, що той рівень політичної свободи, яким володіють тамтешні українці, є недостатнім з точки зору їх національних інтересів. І завдання боротьби за розширення прав і свобод австрійських громадян становить обов'язок українських національних діячів. У

той час, коли на поверхні політичного життя в Австро-Угорщині знаходилось "національне питання", провокуючи невщухаючі збурення в суспільстві, породжуючи кризу легітимності Габсбургської монархії, Драгоманов закликав своїх галицьких однодумців звертати увагу не тільки на виборення нових національних прав, але й на значення прав людини і громадянина. Коментуючи політичну програму радикалів у Галичині, він, зокрема, писав у листі до І. Франка: "Дуже вже багато говориться про національність і з повтореннями, а зовсім не говориться про права людини й громадянина, котрі єсть єдина міцна підстава всіх інших і національности" [39]. Отже, і в конституційних умовах Австро-Угорщини права людини і громадянина виступали для Драгоманова критерієм оцінки поступу національного руху, мірилом успішності консолідації українських сил на засадах демократії та національної єдності, показником їх здатності виводити власну націю на рівень, досягнутий іншими європейськими народами.

Поруч з тим, права людини і громадянина, політична свобода для нього були центральним, основним інститутом у структурі політичного суспільства в цілому і громадянського суспільства зокрема. Погоджуємось із думкою дослідника Є. Пизюра, що Драгоманов прийшов до таких висновків: "Треба перебудувати політичні інституції на периферіях державного життя так, щоб вони мали достатню силу протиставитись імперіялізмові центру держави; з черги, треба держати в постійній мобілізації громадсько-політичні сили, що стоять поза рамками державного апарату, щоб вони помагали скорочувати абсолютизм державної влади" [40]. У цім уривку суто термінологічні заперечення викликає хіба що визначення "імперіалізм центру", але й воно не затемнює правильної думки про далекосяжні наміри Драгоманова щодо розбудови громадянського суспільства. У рамках цього суспільства вчений бачив можливість розв'язати суперечності між індивідуальним і груповим егоїзмом, між потребами і інтересами індивіда, окремих колективів та суспільством, нацією в цілому.

Уже з початком утвердження нового конституційного, демократичного ладу, зокрема в Росії, Драгоманов сподівався побачити певні позитивні зрушення. Тоді, припускав він, у випадку запровадження принципів політичної свободи, а також із "визнанням національності як одного із основних особистих прав, а місцевого самоврядування як рамок, в яких особи кожної національності могли би керувати своїми справами, задовольняючи і свої національні потреби ...при певних умовах, державні рамки Росії могли б так само мало обмежувати ці потреби, як не обмежують різні національності рамки Швейцарії або Бельгії, не кажучи вже про Австрію..." [41].

Таким чином, для Драгоманова політична свобода, права людини і громадянина творили собою єдиний комплекс державно-політичних інститутів, за які українцям необхідно боротися в першу чергу. Така боротьба дозволяла національному рухові здолати стан ізоляції від національних рухів інших народів, знайти для себе як спільників на шляху до відновлення національної свободи, так і забезпечити кращі умови для дальшого поступу українського народу в рамках нового демократичного ладу. Форми ж організації цього ладу Драгоманов вважав за вторинні у порівнянні з важливістю запровадження інститутів політичної свободи та встановлення гарантій прав людини і громадянина.

Чи помічав учений ту суперечність, яка закладалась логічно проведеним принципом пріоритетності особистих прав, прав людини і громадянина перед інтересами етнічної спільноти, національної колективності? Це питання надзвичайно важливе. Зрозуміло, Драгоманов, як свідчать його праці, не сумнівався в "органічності" української нації, у її здатності протистояти асиміляційним і деструктивним впливам. Але часом він з острахом замислювався над будучністю українців у майбутній конституційній Росії: "Безперечно, конституція в Россії дасть волю чималій купі праці українській, найбільше породно-науковій: тоді заложаться на Україні заклади подібні слав'янським "Матицям", і притягнуть до себе спокійніших людей з українолюбців з панства, котрих праця буде боком, а иноді й просто, користна й для громадівців українських. Тільки таж конституція дасть ще більшу волю й силу московським людім, і вони, певно, посунуть свої справи так, що потягнуть за собою велику купу помосковлених людей і на Україні. Українство не згине до часу, але зостанеться знову "провінціальним родичем", прихвостнем. А коли хто згодився з тим, що ніхто так не послужить чоловікові, як сам він, - то й мусить же згодитись і з тим, що ніхто так не послужить людім якої країни, як самі вони. А з прихвостнів яка ж служба!" [42].

Непокоючись руйнівними денаціоналізаторськими впливами у випадку запровадження конституційно-централістичних порядків у Росії, учений усе ж схилявся до думки, що така загроза не буде суттєвою, якщо на уламках Російської імперії постане не централістично-унітарна, а демократична, федеративна республіка, утворена на засадах широкого розвитку місцевого самоврядування, на принципах забезпеченості національних і взагалі особистих прав людини і громадянина. Драгоманов не вірив, що народ, який пережив кількасотрічну національну неволю, панування чужоземних держав, політичний, релігійний та національний гніт, втрату своїх еліт, опиниться в скрутніших умовах. коли буде рівноправним з

іншими народами господарем у нових державних рамках, коли врешті-решт ці рамки визначатимуться самою українською націю.

До певної міри він мав рацію. Проте у системі його аргументів бракує відповіді на питання щодо можливих нових загроз українцям у складі багатонаціональної федеративної/конфедеративної держави. Відчувається хисткість теоретичних "містків" від тогочасного поневоленого становища українців та інших націй до нових уявних умов їх життя в конкурентному демократичному середовищі, де українці все-таки були би національною меншістю. Хоча Драгоманов детально продумав механізм взаємодії місцевих, обласних органів влади і центрального уряду та законодавчих зборів, зокрема, у "Вільній Спілці", це важко визнати за вичерпний і переконливий аналіз засобів подолання тих напружень, які неминуче виникали би в такій багатонаціональній державі. *А головне - не було сказано нічого виразного про розв'язання "українського питання" в тому разі, якщо перебування у рамках цієї держави не задовольняло би життєво важливі потреби українців та інших народів державного союзу.*

Отже, Драгоманову вдалось визначити принципово важливі теоретичні орієнтири, запропонувати нове бачення національно-політичних цілей для співвітчизників. Учений показав взаємозв'язок гуманітарних, індивідуалістичних і соціальних, національних вимірів політичного процесу. Він звернув увагу на важливі деталі політичної стратегії і тактики в умовах перехідного періоду, шляхи подолання тих перешкод, які чекали би співвітчизників та саму українську національну ідентичність у процесі формування "політичної" нації у межах всеросійської, або навіть східноєвропейської федерації, про проекти яких йтиметься далі.

Г) Боротьба за політичні свободи - засіб суспільної мобілізації

Наголошуючи на першочерговій потребі досягнення політичної свободи, детально характеризуючи правовий зміст та інституційне забезпечення прав людини та громадянина, Драгоманов намагався відповісти й на питання, якими шляхами може бути завойована політична свобода в Росії, розширені громадянські права в Австро-Угорщині. У працях і кореспонденції Драгоманова знаходимо думки про те, як мобілізовувати на боротьбу за громадянські свободи, на демонтаж бюрократичної машини Російської та Австро-Угорської держав їх підданих. Ці аспекти теоретичних праць Драгоманова відрізняються продуманістю, а аргументи - переконливістю. При цьому Драгоманов намагався не проминути увагою як окремі соціальні групи, етнічні спільноти, так і громади

віруючих різних конфесій. Наприклад, спостерігаючи нові релігійні рухи, Драгоманов указував на можливість і необхідність використання їх в інтересах загально-демократичного та національного руху зокрема. "У середовищі селян і міщан члени "Вільної Спілки" повинні звернути особливу увагу на євангелічні товариства(...), намагаючись роз'яснити їм зв'язок свободи совісті з іншими свободами, підтримуючи в них нахил до вільного мислення, послаблюючи містицизм і спрямовуючи думку про братерство релігійне до думки про союз громадянський і господарський і виводити думку про такий союз за межі віросповідання..." [43].

Потужні рухи міських і сільських "низів" XIX ст., з їх переважно утопічною ідеологією і організаційною стихійністю, Драгоманов намагався "примирити" з потребами демократизації, завданнями національного відродження, спрямовуючи притаманну цим рухам руйнівну соціальну енергію у річище конструктивної політичної діяльності. Він вважав, що цього можна досягти на грунті поєднання цілей боротьби за формальні, юридичні права і свободи з боротьбою за базисні соціальні права і гарантії з боку держави. Відповідно, вчений доводив прихильникам радикальних соціальних доктрин, що політичні свободи є необхідною і виняткова важливою запорукою успішної боротьби за соціальні переміни, що без політичних свобод неможлива ніяка організація тих сил, на підтримку яких розраховували соціалісти різних ідеологічних відтінків. Цю тактику поєднання соціально-економічних устремлінь суспільних "низів" з національними потребами поневолених народів, демократичних прагнень інтелігенції з ліберальними очікуваннями певної частини вищих класів Драгоманов ретельно розробив у програмі "Вільної Спілки" У цій праці міститься заклик до майбутніх учасників українського політичного товариства: "Члени "Вільної Спілки" повинні поширювати думку про переваги політичної свободи і для чорноробочих класів, навіть і тоді, якщо би на першопочатках сучасні економічні порядки і не були змінені, а також доводити необхідність політичної свободи для того, щоби чорноробочі маси були у змозі самі розпочати зміну цих порядків" [44].

Драгоманову притаманне наполегливе бажання доповнити політичні права людини і громадянина комплексом соціально-економічних прав, які повинні надаватися державою. Відповідно до розуміння єдності політичних і громадянських прав, він не уявляв можливостей дійсної політичної свободи, участі громадян у вирішенні державних справ без системи соціально-економічних гарантій з боку держави. Усвідомлюючи необхідність внести до проекту тільки такі права, які могли бути фактично забезпечні державою на відповідному рівні соціально-економічного розвитку, "зрілий" Драгоманов не

прагнув до надмірного розширення цих базових соціально-економічних прав. Несприйняття ним демагогічних маніпуляцій масовими очікуваннями демонструє його підхід до права на здобуття освіти: "Доступність навчання - початкового для бідних людей дарово або з допомогою, або, в разі потреби, з повним утриманням учня на громадський кошт, при цьому більш здібні учні таким же чином утримувалися б і у середніх, і у вищих школах" [45].

Окрім використання важелів політичної організації та пропаганди, вирішальну роль учений відводив просвітницькому впливу на широкі народні верстви. У повному обсязі ця праця Драгоманова набула широкого суспільного значення, коли в Австрійській Україні з'явилась радикальна партія. Вона певною мірою йшла за драгомановськими настановами і, під його впливом також, мала за мету своєї діяльності політичні реформи в Австро-Угорщині, спрямовані на забезпечення демократичних змін у виборчому праві, у політичній системі держави тощо. При цьому радикали широко покликались на концепції політичної свободи, прав людини і громадянина. В останні роки свого життя Драгоманов виступив із низкою науково-популярних праць, в яких відгукувався на злободенні потреби українців в Австро-Угорщині, пояснював значення, форми і методи політичної роботи, особливо наголошував на позитивному прикладі більш розвинутих політично і культурно країн, на які й належало орієнтуватися українцям. З точки зору історичного обгрунтування необхідності для українців боротися за досягнення повноти політичних прав найцікавішою серед цих праць була незакінчена брошура "Старі хартії вільності" [46]. Її автор мріяв довести розгляд кращих пам'яток правової думки і політичної практики західної цивілізації включно до хартій англо-американських, закінчуючи історико-правовим аналізом їх впливу на французьку декларацію прав 1789 [47]. Така просвітницька робота Драгоманова була цілком на часі, відповідала запитам українського загалу, що пробуджувався до свідомого національного життя, до активної участі у тогочасних політичних процесах.

Взірці у поступі до політичної свободи, приклади у боротьбі за права і свободи серед закордонних держав і націй мали стимулювати творчу думку української інтелігенції, надихати українських міщан і селян на активні дії на випробуваній і успішно здоланій іншими народами дорозі історичного розвитку. Разом з цим, Драгоманов закликав національну інтелігенцію не нехтувати власним історичним досвідом українського народу, тими багатими традиціями, які могли стати грунтом для зросту нових процесів у національному русі до визволення. Джерелами нової національної правосвідомості вчений вважав, зокрема, звичаєве право і за-

кликав нові генерації вітчизняних інтелектуалів звернути пильну, хоча й критичну увагу на ці традиційні основи нових рухів в українському народі. "От "народ", мужики в своїх перших потребах віками приспособлялись, - нагадував Драгоманов, - і, звісно, виробили багато розумного, поряд з дурним, без котрого не можна було обійтись там, де простого приспособлення було мало... В звичаєвому праві ми здибуємо зерна дуже розумних і справедливих поглядів на власність, сім'ю (жінку, дітей, законних і не законних і т. и.), спадщину і т.и., котрих не вспіли підкосити феодалізм, бюрократизм, католицизм і т.и., і котрі мусять ожити при нових рухах в інтелігенції" [48]. Детальніший огляд національних правових традицій Драгоманов дав у брошурі, написаній разом із М. Павликом "Про віча" [49].

"Старі хартії вольности", "Про віча" та інші політико-правові розвідки Драгоманова відбивають стрижневу ідею, з позиції якої Драгоманов оцінював політичну еволюцію європейських націй та держав. На його погляд, політичний розвиток відбувається від стану підлеглості людини зовнішньому примусові до все більшого поширення стану свободи в суспільстві та державі [50].

Простежуючи розвиток державного, публічного права, **Драгоманов приходив до висновку про неминучість перемоги принципів вільної держави для вільної людини і вважав, що тільки ті політичні та соціальні спільноти мають шанс на майбутнє, які здатні здійснювати перетворення, що відповідають цій магістральній тенденції розширення змісту та сфери дії свободи**. Цю тенденцію Драгоманов розглядав як провідну, але не єдину, що визначала складну картину європейської політичної історії.

Навряд чи правильно буде оцінювати драгомановське "розширене" до рівня соціальних вимог тлумачення прав і свобод тим, що він, "виступаючи за політичні права і свободи, явно перебільшував соціально-політичне значення цього правового інституту. Так, наприклад, не зрозумівши антагоністичних суперечностей класів, він стверджував, що основою усіх поневірянь трудящих є позбавлення їх у державах політичних прав і свобод" [51]. **Поруч зі щирим прагненням пов'язати соціальне і національне питання в єдиному контексті політичних перетворень, Драгоманов вдало використовував соціальну мотивацію до боротьби за права людини і громадянина, за досягнення політичної свободи** і під оглядом на результативність, дійову силу такої соціальної мотивації. Її справді важко, а часом і неможливо відділяти від інших мотивів, що стимулювали масові національні, демократичні рухи його часу і пізніших етапів історичного розвитку українського та інших європейських народів.

Зауважимо, що Драгоманов аналізував перспективи політично-правного статусу України в умовах її бездержавності, розділу нації між Російською та Австро-Угорською імперіями. Тому *провідним мотивом його звернень до перспектив державно-правового стану нації було заперечення існуючих реалій, імпульс боротьби проти них*. Це накладало особливий відбиток на його теоретичні накреслення. Акцент робився на пошуках засобів звільнення українців, на створення гарантій проти рецидивів їх національного поневолення та соціального гноблення, на захисті основних політичних прав. Тому питання про збалансування прав і обов'язків, прав громадянина і компетенції державних інституцій ученим розв язувалося з явним ухилом у бік максимального обмеження державного чинника, державної регуляції та примусу. З двох полюсів політичної системи - держави і суспільства - Драгоманов обирав у якості базисної концепції своїх теоретичних конструкцій суспільство, а саме - громадянське суспільство.

Отже, наголошення Драгомановим на першочерговій необхідності завоювання політичної свободи у всіх його накресленнях політичної програми для українського і всеросійського рухів було не випадковим. По-перше, він розглядав боротьбу за політичну свободу як засіб консолідації широкого спектру політичних сил у протистоянні з царським режимом, з абсолютизмом та імперською політикою Російської імперії, програмовим гаслом у дальшій демократизації політичного ладу Австро-Угорщини. По-друге, на його думку, здобуття політичної свободи - найголовніша умова успішного національного відродження українців. По-третє, здобуття прав людини і громадянина у максимально можливому їх обсязі відкривало дорогу національному, соціальному та політичному поступу українського народу серед інших демократичних і вільних націй Європи.

Важлива складова драгомановської теоретичної спадщини - спроба розглянути перспективу української нації не через боротьбу за національну державність, а через створення умов для розбудови громадянського суспільства. Ця спроба перенести питання про суверенність нації у площину забезпечення суверенності індивіда, члена національного колективу, засвідчує як творчу сміливість Драгоманова, так і те, що **його концепція політичної свободи все ж таки була не стільки "панацеєю" для національного руху, скільки паліативним вирішенням завдань українського народу**. Проте вважаємо, і в такому вигляді завдання першочергового завоювання політичної свободи відповідало і потребам, і справжнім можливостям української нації в контексті політичної ситуації в Східній Європі наприкінці XIX ст.

5. 3. Місцеве самоврядування: концепція Драгоманова

У державно-правовій концепції Драгоманова найпомітніше місце посідали проблеми місцевого самоврядування, звичайно, поряд із його розробками проблем політичної свободи та спробами виробити федеративну програму для України, Росії, а також усієї Східної Європи. Розвиток місцевого самоврядування був для вченого складовою частиною забезпечення політичної свободи. Питання місцевого самоврядування входили до політичних проектів Драгоманова як їх організаційно-адміністративна основа, як базисний рівень діяльності демократичної федеративної держави. Розглядаючи цю частину драгомановської теоретичної спадщини, виділимо кілька її важливих складових. Це, передовсім, погляд ученого на сутність місцевого самоврядування, його аналіз історичних та сучасних аспектів становища органів місцевого самоврядування в політичній системі суспільства загалом, у системі політичних інститутів зокрема, а також його спроби виділити основні закономірності розвитку місцевого самоврядування в Європі, Північній Америці, у країнах Східної Європи та віднайти засоби до актуалізації історичного досвіду в умовах Російської та Австро-Угорської імперій. Нарешті, важливі намагання Драгоманова виробити ефективну модель місцевого самоврядування. Оптимальність цієї теоретичної моделі дослідник переважно оцінював з точки зору інтересів української нації, як вони поставали в його розумінні.

А) Принципові проблеми місцевого самоврядування

Перш за все, Драгоманов розумів, що самоврядування не є самодостатньою системою, а важливою складовою інститутів політичного суспільства. Воно особливо важливе тим, що в ньому безпосередньо перетинаються інтереси та запити громадян, корпоративних об'єднань, громадських асоціацій, з одного боку, та потреби й інтереси суспільства, нації, держави, з іншого. На його думку, самоврядування відігравало декілька важливих функцій: інституту виявлення і впровадження громадських ініціатив "на місцях"; організатора господарського і культурного життя певних громад, нарешті, представника цих громадянських об'єднань і мешканців певних територій перед державними органами влади. Він слушно нагадував, що в будь-яких практичних діях або в теоретичних розрахунках "не повинно бути (та й не може бути) забуто, що самоврядування є лише форма, яка повинна бути наповнена реальним змістом: задоволенням потреб населення, економічних і культурних" [52].

Критерієм оцінки становища самоврядування територіальних і національно-територіальних громад у системі державного управління [53], для нього був ступінь централізації управління в тій чи іншій державі. Створення ефективної системи державного управління, активне залучення до нього громадян, протидію надмірному розростанню бюрократичного апарату і породженим цим процесом явищам адміністративної сваволі, корупції тощо він бачив у неухильному розширенні компетенції та відповідальності органів місцевого самоврядування. Важливо було враховувати особливості самоврядної території при організації діяльності місцевих органів влади. Визначальними рисами організації системи місцевого самоврядування вчений уважав насамперед економічний характер території, національно-етнічний склад населення, його політичні, соціальні та культурні традиції, у тому числі історичний досвід (або його відсутність) традицій самоврядування. При цьому Драгоманов наполягав, що органи місцевого самоврядування повинні нести відповідальність за свої дії самс перед населенням, яке їх обирає та забезпечує необхідними фінансовими, матеріальними та моральними засобами [54].

Для майбутньої дієвої організації самоврядування необхідно було теоретично розв'язати питання про обсяг компетенції органів та інститутів місцевого самоврядування, відмежувавши її від сфери відповідальності та повноважень інститутів державного управління в центрі і на місцях. При цьому, вважав Драгоманов, як розміри держави, так і форми її політичного режиму є другорядними чинниками політичної організації суспільства. "Взагалі сутність питання про централізацію, бюрократію і децентралізацію та самоврядування не у тім, де буде центр і наскільки велика територіальна округа, що йому підлягає, - наголошує він, а в тому, наскільки велике коло дій громад, міських та обласних земських установ і їх самостійність відносно центральних адміністративних осіб і відомств, де би вони не знаходились. Надмірна ж централізація та бюрократизм з їх шкідливими наслідками можуть так само зручно розвиватися та існувати як у маленькій, так і у великій державі, при близькому, як і при далекому центрі" [55].

При незмінній увазі до розробки питань місцевого самоврядування, власне бачення Драгомановим принципів його розвитку зазнавало певних, іноді суттєвих змін у залежності від того, до якої аудиторії спрямовувались його праці, на який ефект від наукових і публіцистичних виступів разраховував їх автор. У цих змінах значну роль відігравали практичне і теоретичне ознайомлення вченого і громадського діяча з розвитком місцевого самоврядування в країнах Західної Європи та США, а також вимоги політичної ситуації

в Східній Європі. Перш за все, його праці стосувались українських територій, відповідали на запити, породжені розвитком українського національного руху, на ті політичні та культурні питання, які могли бути вирішені у рамках місцевого самоврядування.

З початку своєї громадсько-політичної діяльності, коли Драгоманов знаходився на позиціях, умовно кажучи, "російського ліберала з малоруською специфікою", він уже відстоював необхідність розвитку місцевого самоврядування. При цьому вчений, по-перше, бачив у ньому основи демократизації політичного ладу в Росії та Австро-Угорщині, по-друге, форму самоорганізації населення в регіонах і провінціях імперії, по-третє, інституцію, здатну найчутливіше реагувати на нагальні потреби місцевого населення, та, насамкінець, своєрідний полюс влади, спроможний протистояти абсолютизмові, антинаціональній державній політиці та подальшій бюрократичній централізації. У цей час питання самоврядування розглядаються ним у контексті тих бажаних реформ, які видавались йому все ще можливими у межах чинного політичного режиму в Росії. Драгоманов звертав увагу і на децентралізаційні процеси в Австро-Угорщині, але вони меншою мірою цікавили його, у порівнянні з Росією.

Для розуміння точки зору Драгоманова на перспективи розвитку місцевого самоврядування в Росії у час до еміграції, наведемо приклад його реагування на пропозиції відомого галицького народовця А. Вахнянина. Останній висловився на користь утворення в "Малоросії" особливого намісництва, котре могло би об'єднати всі українські території у межах Російської імперії і тим самим, за припущенням автора пропозиції, полегшити задоволення національно-культурних, освітніх потреб українців. Драгоманов критикує цю ідею Вахнянина як таку, що, на його думку, несе на собі відбиток захоплення її автора ідеалом централізації державного управління. Йому здається, що така адміністративна реформа не тільки недоречна, ба навіть шкідлива для цих територій та інтересів їх населення. "Для земель малоруських, як і для всяких інших. втім, за вимогами новітніх понять, необхідна певна частка місцевого самоврядування, - частково погоджується він з Вахняниним, але це далеко не те, що малоруське намісництво. В основу цього самоврядування повинні лягти не племінні, а економічні відносини, а для цього одиницею, що отримує певну долю самоврядування, має стати зовсім не така велика область, як країна, зайнята малоросами, а губернія. Всяка централізація губерній, що заселені малоросами, у яких би то не було намісництвах, була би зовсім зайвим і обтяжуючим тягарем. Що спільного мають, наприклад, Харків, Київ, Кам'янець-Подільський і Херсон, щоби включити їх

в спільне обласне коло юридичних відносин. Якщо би австро-руські федералісти знали краще наші справи і потреби, вони би побачили, що кращі люди наші прагнуть, наприклад, до розширення міського, повітового і губернського самоврядування, але вважають зовсім зайвим навіть і такий вид місцевої централізації губерній, як генерал-губернаторство" [56].

Отже, не перспектива національно-територіальної, адміністративної інтеграції українського населення хоча б у межах Російської імперії, а інша - забезпечення місцевого самоврядування на рівні "областей" і менших адміністративно-територіальних структур на "об'єктивних", передовсім, економіко-географічних засадах його організації здається йому найбільш відповідною потребам співвітчизників. Такого категоричного заперечення значення етнонаціональних критеріїв у визначенні оптимальних рамок самоврядних територій ми не зустрічаємо у пізніших його творах. Але критичне ставлення до етнічного фактору, а часом і небажання наголошувати на ньому у теоретичних розробках засад федеративної держави, її адміністративного поділу залишало у сучасників та наступників Драгоманова достатньо підстав для закидів на його адресу.

Відзначаючи це, не сумніваємось у щирому стремлінні Драгоманова домагатися розвитку українців у найкращих умовах. Йому властиве акцентування на першочерговій потребі національної єдності, на необхідності забезпечити цю єдність політичними засобами, здобуттям національної незалежності України. Мова йде, очевидно, про **специфічно драгомановський шлях до цієї національної незалежності, про ті етапи, які він розглядав як історично-необхідні у переході від стану поневолення до стану свободи**. Таких етапів, на його думку, могло бути декілька. Якщо узагальнити окремі програмні накреслення Драгоманова, то в цілому цей процес уявлявся йому так: від політичної та національної неволі до здобуття політичної свободи, розвитку місцевого самоврядування і, далі, до набуття широкої автономії і участі України в широких федеральних об'єднаннях сходу Європи, які мали забезпечити територіально-політичну єдність та суверенні права української нації. З урахуванням цього, треба зважувати на концентрацію уваги вченого на потребах поточного моменту, брати до уваги часову перспективу пропонованих ним деталей політичного устрою у перехідному періоді. Тоді можемо краще бачити і зміну драгомановських акцентів, причини суттєвих розбіжностей у визначенні ним пріоритетів розвитку місцевого самоврядування.

Незмінно чітко Драгоманов висловлював застереження щодо того юридично та інституційно закріпленого мінімуму національної свободи, без якого українські інтереси не могли бути забезпече-

ні в умовах пореволюційної чи реформованої Росії. Щодо завдань цього прогнозованого ним етапу, політичні вимоги Драгоманова вирізняються чіткістю формулювань і несуперечливістю як у його ранніх, так і в пізніших працях. З особливою ясністю ці застереження були висловлені у "Вільній Спілці": "З вищезгаданих принципів політичного перетворення Росії повинні вважатися особливо важливими: 1) права людини і громадянина та 2) місцеве самоврядування: управління ж всією Росією за посередництвом центральних представницьких зборів, без визнання і забезпечення цих прав і місцевого самоврядування, повинні вважатись так само мало охороняючим свободу та інтереси України зокрема, як і сучасний устрій Російської імперії" [57].

Отже, критикуючи ті чи інші хиби, або недогляди в драгомановському проекті розвитку місцевого самоврядування, треба брати до уваги, що у його працях, присвячених цим проблемам, мова йшла про завдання українського руху на ближчі роки та десятиріччя. Ці цілі мали **свідомо поміркований характер**, підпорядковувались домінантам геополітичної ситуації в Європі, на загал не сприятливої для проголошення радикальних вимог на кшталт української незалежності тощо. Тому вони виступають, з одного боку, як ідейний та політичний компроміс між кінцевими прагненнями українців і устремліннями інших народів Росії та Австро-Угорщини, а з іншого, як теоретично виведена "рівнодіюча" між бажаними політичними цілями та провідними тенденціями, які визначали реалії останньої чверті XIX ст.

До позитивних рис драгомановського теоретичного бачення віднесемо те, що розвиток місцевого самоврядування пов'язувався ним із поглибленням кризи абсолютистсько-монархічних режимів, із піднесенням ліберального руху в Росії та Австро-Угорщині, з посиленням національних і соціальних рухів. Аналіз потреб національних спільнот, що проживали на українських землях у складі Російської імперії, устремлінь різних соціальних груп і верств її населення у втіленні принципів місцевого самоврядування зроблено у "Вільній Спілці" Тут у деталях, аргументовано змальовується, які саме класи, етнічні групи зацікавлені і можуть стати опорою руху за політичні реформи у напрямку демократизації та федералізації Російської імперії [58].

Оцінюючи перспективи розвитку місцевого самоврядування і завдання суспільних сил у боротьбі за його розвиток, Драгоманов висловлює слушні думки про той **історичний час**, в якому перебуває Росія в календарі розвитку світової, зокрема європейської цивілізації. На цій основі доходить висновку про неминучість змін у її ладі. Здебільшого, ці порівняння мають своєю основою історич-

ний досвід двох європейських країн. **На погляд Драгоманова, майбутнє Російської імперії та її народів могло розвиватися за двома моделями, основними, умовно кажучи, сценаріями - "німецьким" і "французьким".**

У випадку, коли Драгоманов розраховує на можливість розвитку "реформ згори", він схиляється до порівняння прогнозованого напрямку змін у Росії з тими процесами, що вже відбулися або відбувалися в Прусії, а пізніше - Германській імперії. Наприклад, він відзначав: "Ми зупинились на історії місцевого самоврядування в Прусії, яку зачепила полеміка наших столичних журналів, оскільки ця історія показує явно, - 1) що місцеве самоврядування має тепер беззаперечне значення; - 2) що його установи у новітніх державах зростають і міцніють саме під час загальнодержавного ліберального руху і стверджуються тільки з ліберальною реформою центральних державних установ, для якої водночас місцеве самоврядування становить найкращу основу. Історія російських місцевих установ вчить тому ж самому. Росія після-севастопольська знаходилась у такому ж стані, як була Прусія після Тільзитського миру" [59].

Коли ж мова йде про можливий революційній шлях розвитку народів Росії у боротьбі за їх національні, соціальні та політичні права, Драгоманов схильний розглядати ймовірні сценарії такого розвитку з точки зору не "пруської", а "французької моделі" Він неодноразово пояснював, що для такого порівняння і відповідного моделювання майбутнього є достатньо підстав тому, що політичний лад, система російського державного централізму має багато спільного і є явищем одного порядку з імперіалізмом і централізмом у Франції нових часів. Учений наголошував, що для тих сил, які прагнуть взяти провід у російському революційному русі, саме Велика Французька революція, а особливо ж якобінська диктатура, ідея "єдиної та неподільної" республіки з її централізмом і антифедералізмом є дороговказом. Цю можливість реалізації "якобінсько-французької" моделі будучності постреволюційної Росії він уважно аналізує і проти неї з особливою наполегливістю застерігає у низці своїх політичних праць [60].

Два останні зауваження важливі тим, що без їх урахування навряд чи можна наблизитись до винесення "вердикту" щодо наукової та політичної вартості драгомановських розвідок у царині політичної історії загалом та теорії місцевого самоврядування зокрема, оцінити слушність і помилковість його пропозицій в історичній перспективі.

Третє зауваження щодо специфіки підходів Драгоманова до проблем місцевого самоврядування стосується того, якою мірою він намагався використати національний досвід українців у царині

громадського, сільського, міського самоврядування, як він реагував на ініціативи, що проявляли співвітчизники в спробах національно-територіальної самоорганізації за його часів. Немає сумнівів, що він був цілком свідомий необхідності ***використання та мобілізації історичної пам'яті народу*** про його кращі демократичні традиції в минулому. Вчений старанно вишукував підтвердження тому, що ця колективна пам'ять - не кабінетний міраж інтелектуалів, діячів національного відродження, а певна, нехай і суб'єктивна рефлексія народної самосвідомості. Завдання ж української інтелігенції полягають у тому, щоби надати цим подекуди нечітким, безсистемним уявленням характер свідомих народних устремлінь і масштабність національних прагнень, запропонувати відповідну народним стремлінням до справедливої адміністрації та політичного устрою програму діяльності політичних партій, визвольного руху в цілому. Тому він і звертався до майбутніх учасників українського політичного товариства: "Члени "Вільної Спілки" повинні відшукувати у різних місцях і класах населення України спогади про колишню свободу і рівноправність як, наприклад, про самоврядування повітів за так званим Литовським правом, за так званим правом Магдебурзьким, про світське і церковне самоврядування громад і волостей, про братства, про самоврядування козацьке (сотень, полків і всієї Гетьманщини, про Січ і Вільності Товариства Запорізького і т.п.)... - підтримувати ці спогади і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність у освічених народів" [61].

Таким чином, Драгоманов пропонував цілісну програму майбутньої організації самоврядування в Україні. По-перше, вона була народною за своїми історичними витоками та ціннісними орієнтирами, спиралася на національні традиції, враховувала потреби українців, відповідала випробуваним нормам співжиття. По-друге, вона не залишала без уваги кращий досвід розвинутих демократичних держав (США, Швейцарії, Великобританії, Нідерландів). По-третє, намагалась уникнути хибного шляху розвитку місцевого самоврядування (Франція, Австро-Угорщина тощо). По-четверте, була здатною до змін відповідно до напрямку української політичної та культурної еволюції, зміни всього політичного ладу в Росії та Австро-Угорщині.

Б) Пошук ефективної моделі місцевого самоврядування

Першочергове питання, яке і до сьогодні викликає конфлікти між виконавчою та представницькою владою, між загальнодержавними установами та органами місцевого самоврядування, полягає в тому, як саме розмежувати сферу компетенції органів державної

влади на місцях та органів місцевого самоврядування. Драгоманов пропонував досить раціональний підхід до розв'язання цього непростого питання. Він висловлював думку, що це вирішення повинно бути чітко і недвозначно зафіксоване юридично, відображене в основному законі та в спеціальному законодавстві держави. Ці документи мали визначати функції та завдання місцевого самоврядування всіх рівнів у вигляді їх спеціальних статутів. "Але необхідно, - пояснював він, - щоби ці статути якомога більше мали на увазі, щоби установи з більш широким колом діяльності не були керівництвом над установами з менш широким колом діяльності, - а щоби кожне мало якомогабільш повну самостійність у своїм колі, особливо у справах, які воно сплачує власними коштами" [62].

Такі стосунки могли бути тільки політичним, правовим компромісом між централізаторськими, уніфікаційними устремліннями державних органів влади та відцентровими прагненнями населення самоврядних територій. Тривалість і взаємна вигідність цього компромісу залежала від різних чинників, але він повинен бути інституційно усталеним і юридично визначеним. "Необхідно, щоби цей компроміс був вповні чесною і відвертою угодою, яка, з одного боку, надавала органам місцевого самоврядування певну широту дій, а з іншого боку закладала би суворо окреслені межі втручання адміністраторів, що призначені згори, у рішення цих органів самоврядування і ставила би суддею над ними вповні самостійну установу, яка би не могла керуватись у власній діяльності нічим іншим, окрім законів", - зазначав Драгоманов [63]. Отже, правову основу регулювання взаємин на лінії "центр - місцеве самоврядування" мало становити спеціальне федеральне і регіональне законодавство, а спірні питання або конфлікти повинні розв'язувати виключно судові органи.

Враховуючи довготривалу традицію призначення адміністраторів на місцях центром, Драгоманов, без особливого ентузіазму, допускав збереження функції представника голови держави в областях майбутньої союзної держави. Проте його ролі він надавав зовсім відмінне від тогочасних намісників і губернаторів значення. За визначенням Драгоманова, це мали бути не більше аніж функції спостерігача і контролера держави за виконанням органами місцевого самоврядування загальнофедерального законодавства, з переданням остаточного вирішення спірних питань до компетенції судових органів. Тобто, за обласним намісником, що призначається головою держави, вчений визнавав тільки роль посередника між органами місцевого самоврядування і центральним урядом [64]. Ніяких владних, адміністративних повноважень, можливостей директивного втручання з боку цього представника "центру" у спра-

ви, віднесені до прерогатив самоврядної території, Драгоманов не передбачав.

У накресленнях засад майбутньої організації місцевого самоврядування Драгоманов **намагався сполучити принципи прямої та представницької демократії**. На основі перших він бачив за можливе організацію самоврядування на рівні сіл, громад - через збори дорослого населення і діяльність обраного й підзвітного цим загальним зборам старшини. А вже на рівні волосному, міському, повітовому та обласному функції народного зібрання передавались відповідним представницьким органам - думам. Думи могли утворювати управи та інші виконавчі органи, а в своїй діяльності повинні були керуватися державним і обласним законодавством і наказами виборців. Не вдаючись у детальний правовий аналіз запропонованої Драгомановим схеми розвитку самоврядування (це, передусім, компетенція істориків держави і права), відзначимо, що проект "Вільна Спілка", по-перше, сконцентрував найкращі ідеї Драгоманова та його однодумців стосовно принципів організації та діяльності місцевого самоврядування, по-друге, він акумулював досягнення тогочасної української, російської, європейської та, без особливого перебільшення, світової політичної та правової думки, демократичної практики. Нарешті, цей проект, у своїх головних рисах, був теоретично придатним для втілення у життя за умови загальних демократичних змін у Росії.

Найцікавішою і найбільш оригінальною, на нашу думку, є та частина проекту "Вільної Спілки", де визначені повноваження, форми та напрями діяльності обласних дум, передбачані їх майбутні взаємини з центральними органами влади. Тут тема місцевого самоврядування переходить у проблему теоретичних уявлень Драгоманова про організацію федеративної держави. Тому розглянемо її остільки, оскільки вона стосується вищої форми діяльності органів і структур саме місцевого, у цьому разі - ***регіонального, обласного самоврядування.***

Драгоманов і до публікації "Вільної Спілки" принаймні з початку емігрантського періоду свого життя, неодноразово висловлював думку, що носіями державного суверенітету в післяреволюційній або мирним шляхом радикально реформованій Росії мають бути не центральний парламент, загальнодержавні Установчі збори (чи то Земський Собор, за традиційною історичною термінологією в Росії), а обласні, регіональні представництва народів і областей, що входили до складу Російської імперії. Наведемо одну з цих думок: "Якщо вже домагатись земських соборів, то околицям цім всього природніше мати свої, обласні собори, які вже від себе запровадять "загальні основи політичного союзу цілої держави", якщо знайдуть

це потрібним. До того ж тільки міцне встановлення обласної свободи, що покладе нездоланні обмеження для центральної влади, може захистити і всю Росію від після-революційної реакції і поширення на всю країну диктатури вандейської контр-революції" [65].

Таким чином, **Драгоманов заздалегідь визначав, що збереження територіальних рамок тогочасної Росії не є догмою. Навпаки, воно розглядалось тільки як одна з можливостей майбутнього**. Лише самим народам і навіть мешканцям історичних регіонів Російської імперії належало право визначати, чи входитимуть вони до складу нової держави і на яких умовах братимуть участь у її творенні. Це зауваження вважаємо принципово важливим для правильного розуміння пріоритетів Драгоманова, які він намагався реалізувати через "місцеве самоврядування"

Подібні думки дещо обережніше висловлені, але так само послідовно закладені й до проекту "Вільної Спілки". Насамперед, згідно проекту, виключно обласним соборам належали б особливі майнові права, що становило б добру основу їх господарської самостійності, якщо ще не суверенності. Що стосується його Батьківщини, Драгоманов у цьому же проекті підкреслює сумнівність успіху українського сепаратизму, а відтак й відраджує від спроб задовільнити прагнення українців таким чином. Але не один раз він прохоплюється від імені майбутньої вільної України про ті основні напрямки її внутрішньої та зовнішньої політики, котру належить їй самій проводити [66]. Такі широкі права автономних "областей" були не властиві тогочасним федеративним державам, в яких їх суб'єкти не мали права на повноцінно самостійну внутрішню, а тільки на місцеву, регіональну політику. Про здійснення ж зовнішньої політики і поготів не йшло мови. З особливою силою логіка роздумів Драгоманова виявляється у тих моментах, коли він розмірковує про виключні права, про гарантії недоторканості повноважень "областей" у складі вільно-союзної держави. Зокрема, його найбільше непокоїли можливості рецидивів великоруського націоналізму і централізму (як він це називав) і у новій, федеративній державі. Тому він усебічно продумував засоби протидії розвиткові небезпечних політичних подій у державі або навіть запобігання їх загрозі. Наприклад, у випадку розпуску державних зборів главою союзної держави, що могло стати сигналом до початку антиконституційних дій з його боку, виключно обласні думи визнавались легітимними носіями влади, суверенітету держави, і їм належали конституційні повноваження безперервно продовжувати свою діяльність до обрання нових загальнодержавних Дум [67].

Ще радикальніші запобіжні заходи на користь суб'єктів союзної держави Драгоманов продумав на випадок прямого зазіхання з

боку будь-яких політичних сил на основи державного ладу. На випадок заколоту або путчу (який міг бути успішно здійснений тільки в центрі держави) він передбачав наступні контрдії обласних дум: "У разі незаконного захоплення державної влади з будь-чиєї сторони, повинні збиратися за власною ініціативою обласні думи, які і ухвалять заходи щодо відновлення законного порядку. У такому випадку війська, що розташовані в областях, повинні підпорядковуватись обласним думам" [68].

Навіть у мирний час права здійснення силової політики Драгоманов не довіряв цілком і повністю союзному центрові, а намагався розподілити їх між центром і регіонами, з явною перевагою на користь регіонів. Так, наприклад, він відзначав, що у новій державі мусить бути відповідний поділ військової повинності між загальнодержавною армією та обласним ополченням, при скороченні армії та строків служби [69]. Свідомий недостатності тільки інституційних запобіжників і правових гарантій, Драгоманов прагне, щоби ще до початку формування основ нової держави члени товариства "Вільна Спілка" розповсюджували у військовому класі думку про те, що інтереси правильного співжиття і розвитку вимагають, щоб армія, навіть у боротьбі з урядом, не захоплювала владу, а тільки скидала насильство над свободою громадян і охороняла громадянське самоврядування від всіляких на нього замахів [70]. Цю заповідь не можна інтерпретувати інакше, як намагання автора проекту заздалегідь "демонтувати" найважливіші засоби насильства з боку центральної влади над громадянами, насамперед - над її національними, самоврядними регіонами.

Повнота прав регіонів, за задумом Драгоманова, охоронялась і тим, що управління поліцією передавалось у відання відповідних регіональних, місцевих дум, перед якими, - додавав він, - повинні нести відповідальність керівники місцевої поліції, яким би чином вони не призначалися [71].

Очевидно, що і в час, вільний від потрясінь і політичної боротьби, Драгоманов надавав місцевим органам влади функції школи політичної соціалізації, підготовки місцевих кадрів політичних і громадських діячів. Мабуть, тому, а також виходячи з думки при першочерговість інтересів місцевого населення перед абстрактною цілісністю держави, він передбачав фінансову та законодавчу самостійність регіонів - областей. Для забезпечення цього він вносить до проекту положення про те, що обласним думам "повинен належати попередній розгляд загальнодержавних фінансових законів і представлення висновків про них до законодавчих державних установ, а також законодавство з питань місцевого життя (за-

стосування виборчих законів, територіальний розподіл, кодифікації цивільного права і т. д.) [72].

Така модель місцевого самоврядування була цілком придатна для виконання завдань перехідного періоду, надавала й українській нації (та іншим народам Росії, які б захотіли і погодились би на входження до нової союзної держави) не тільки політичну та національну свободу, але й дозволяла захистити їх від спроб дискримінації, національного гніту. Її втілення прокладало б надійну дорогу до повноти національного буття, соціального та культурного прогресу українців. Якщо ж нагадати, що здійснення цього проекту Драгоманов розраховував на термін одного-двох десятиріч, то це була оптимістична і приваблююча перспектива. Вона настільки випереджала свій час, що вже у розпал першої демократичної революції в Росії відомий німецький соціолог М. Вебер констатував переваги саме драгомановського проекту децентралізації російської державної системи через розвиток місцевого самоврядування. Ця оцінка варта того, щоб її навести тут, особливо через порівняння драгомановського проекту з проектом місцевого самоврядування, розробленим Плеве: "Що проект зовсім не намагається забезпечити становище самоврядування, тим дивніше, що у проекті малоруського демократичного публіциста Драгоманова від 1884 р. була вже зроблена спроба розв'язати це завдання дуже влучним способом. Основним законом гарантуються повноваження представництвам села, міста, волості, повіту та області з точно встановленою примусовою владою і тимчасовою самостійною владою над військом. З тією умовою, що при порушенні конституції намісник судовим порядком накладе "veto" " [73].

План розвитку місцевого самоврядування, запропонований Драгомановим у його працях, інколи відрізнявся подробицями і акцентами. Автор не вважає предметом аналізу дві попередні його політичні програми: одноосібну, у "Громаді" 1877 р., та колективну, від 1880 р., оскільки в них питанням місцевого самоврядування практично не приділено уваги. Але "Вільна Спілка" - досить цілісний теоретичний нарис. За багатьма ознаками він не тільки відповідав своєму часові, але й випереджав ідеями суспільні запити на десятиріччя, а може й більше. Драгоманов усвідомлював огріхи та недоробки цього проекту: "Ми не мали і не маємо на увазі писати детальні проекти адміністративної і поліцейської реформи в Росії, - праця, яка вимагає більш спеціального вивчення і всебічного обговорення людьми кабінету і практики", - щиро зізнавався він [74]. Не варто забувати, що поява "Вільної Спілки" відноситься до часу, коли Драгоманов ще вірив у силу земсько-ліберальної інтелігенції Росії і багато узгоджених з її представниками положень цього тво-

ру є результатами драгомановських поступок іншим учасникам проекту утворення нової організації. Це стосується, зокрема, одного з найбільш вразливих місць проекту - територіально-адміністративного поділу майбутньої держави. На момент написання проекту найважливішим для Драгоманова було зрушити з мертвої точки український рух, зокрема, активізувати його ліберальні сили, спробувати порозумітися з всеросійською опозицією. Тому і на цей, без сумніву найкращий за своєю розробленістю проект, у якому найдіяльніше взяв участь Драгоманов, варто дивитись на тлі історичних обставин його появи, з урахуванням впливів кола політиків і громадських діячів, причетних до "Вільної Спілки"

Якими б не були слушними зауваження щодо рівня правової професійності проекту, варто зауважити й інші аспекти драгомановських напрацювань із проблем місцевого самоврядування. Навіть в умовах незалежної України окремі механізми та форми діяльності органів місцевого самоврядування, теоретично розроблені Драгомановим у 1884 р., ще не стали надбанням національної практики, а залишаються предметом дискусій про можливі шляхи втілення ідей такого роду у життя. У той же час, в інших державах ці ідеї дали і продовжують давати позитивні результати.

Не перебільшуючи, а тим більше не ідеалізуючи значення проектів розвитку місцевого самоврядування, автором або співавтором яких був Драгоманов, відзначимо: їх сильні сторони - очевидні. Слабких також не бракує. Останнє зауваження стосується розв'язання питання про достатність чи недостатність політичної свободи та забезпечення розвитку місцевого самоврядування з огляду на корінні національні інтереси українців, у контексті тієї загальної моделі федералізму для майбуття народів Російської та Австро-Угорської імперій, яка і становить найбільш вагомий, а водночас сповнений суперечностей теоретичний внесок Драгоманова у вітчизняну, російську та східноєвропейську політичну думку.

5. 4. Федерація як політичний вибір Драгоманова

У тому, що теоретичні уподобання Драгоманова були на боці федералістської ідеї, він не був ані єдиним в українському національному русі, ані оригінальним серед представників провідних ідейних течій XIX ст. У тогочасних теоріях держави і права федералістські ідеї займали місце провідної опозиції до ідеалів монархічного легітимізму, імперської величі, концепцій історичного права та інших, які мали охоронно-консервативний характер. Щоправда, і представники протилежного табору - найрадикальніші революційні ідеологи не були виключно федералістами. Зокрема, соціал-демократи,

здебільшого цінували централізовану державу і навіть майбутнє світового Інтернаціоналу охоче уявляли чимось виразно схожим на Пруське королівство, звичайно, без короля, юнкерів і буржуазії. Усе ж федералізм, як правило, був ідейним прапором соціального і національного визволення, свого роду інтелектуальним фетишем багатьох мислителів Західної та Східної Європи.

Але особливого значення і поширення він набував серед інтелігенції "недержавних" "неісторичних націй" В обіцянках теорій федералізму вони вбачали надію на порятунок від небезпек асиміляції та загроз денаціоналізації, шлях до порозуміння та подальшого мирного співжиття з переважаючими їх економічно та військово-політично правлячими, великодержавними націями. Нарешті, федералізм, здавалося, відкривав дорогу до досягнення соціальної справедливості. Він був також чарівним оберегом-талісманом для молодих і ще не сформованих національних рухів, свого роду "філософським каменем" у спробах створення політико-правових концепцій діячами цих рухів.

За такою загальною картиною, яка у принципових рисах відповідає характерові ідеологічної еволюції української суспільно-політичної думки аж до завершення XIX ст., важливо побачити не тільки спільність накреслень Драгоманова у царині федералістської теорії з віяннями часу, але й виокремити те особливе, що було привнесене ним у теоретичні пошуки його сучасників. Зокрема, у спроби розробити програму перетворення східноєвропейських імперій на співтовариство нових держав, яке діятиме на демократичних і федеративних засадах. Такі спроби тим більш важливі для нас, оскільки ідейні традиції федералізму визначали розвиток політичної думки в українському національному русі і в XIX, і, частково, у нашому столітті [75]. Проблема актуальності чи хибності федеративних концепцій для державності України ані в їх внутрішньому, ані зовнішньому застосуванні не може бути коректно розв'язана без урахування спроб і помилок вітчизняної думки, без з'ясування причин піднесення і занепаду федералістської течії в національній державно-правовій традиції. У цій традиції місце Драгоманова, його вплив на її творення і, відповідно, історична "відповідальність" за спроби втілення цих принципів у національну практику є, безсумнівно, важливими і помітними.

А) Ідейні витоки та принципові засади драгомановського федералізму

Переваги федералізму перед унітаризмом Драгоманов оцінював у різних вимірах та аспектах *Він вважав, що федерація є законо-*

мірним етапом розвитку державної організації. Цей етап настає тоді, коли та чи інша держава досягла рівня централізації, який вже не відповідає потребам народного життя, не враховує особливості соціально-економічного і культурного розвитку її територій, особливо ж якщо останні мають населення, відмінне за своїм національним складом від "державної нації" Тоді, на думку вченого, наступає цей новий етап у розвитку певного політичного суспільства - період боротьби за децентралізацію, період змагання принципів автономізму та централізму.

Такому баченню черговості центротяжних і відцентрових сил Драгоманов надавав значення універсального закону історії людства [76]. Перебуваючи на початку 1870-х рр. у закордонному науковому відрядженні, він ще більше утверджується у думці, що не тільки часи античності та середньовіччя, але й нова історія Європи є підтвердженням принципової правильності такого бачення "закону історичного" Виходячи з цього, Драгоманов відзначає у листі до О.Русова: "...Італія як і провансальський рух у Франції, підходять під закон історичний, що мною проглядається, а саме, що коли закінчується єдність, починається рух до федерації і в політиці і в словесності, через що збагачується і ціле" [77]. Саме децентралізаційний рух, змагання за перетворення унітарної держави на федеративну є, на його погляд, найадекватнішим відбиттям дії цього історичного закону.

Під цим же кутом зору вчений розглядав історію Росії і твердив, що в ній є більш аніж достатньо умов для переходу до "ери федералізму", яка йде і прийде на зміну періодові бюрократичної централізації, імперської політики придушення поневолених національностей, нівеляції особливостей життя "околиць" імперії. Хоч і з запізненням, але Росія мала підійти до виконання тих історичних завдань, які бачилися Драгоманову втіленими у Західній Європі. "Московська, а потім петербурзька історія Росії з XVII ст., йдучи по тій дорозі, по котрій йшла, наприклад, історія Франції в часи від Рішельє до 1789 р., виробила над народами Росії, починаючи з великоруського, абсолютно бюрократичний державний уряд, котрий не пуска до політичного життя громади й народи. Це, як видно по примірам других держав Європи, тільки певний період в історії Росії, котрий мусить скінчитись і перейти в другий - період державного уряду громадського й народного" [78].

Сприймаючи політичну реальність свого часу крізь призму переможного поступу національного руху, розуміючи безперспективність багатонаціональних імперських держав, **Драгоманов свідомо робив вибір на користь федералістської моделі організації політичних сил та устрою держави**. По-перше, тому що вона дозволяла

через боротьбу за політичну і національну свободу здобути найважливіші умови для національної незалежності та соціального розвитку. По-друге, на шляху до федерації він вважав за можливе об'єднати сили народів, що прагнуть свого звільнення і демократичних елементів серед панівних націй, котрі розуміли приреченість імперського ладу і визнавали федерацію оптимальною моделлю державності. Ці оптимістичні надії підживлювались науковою та політичною літературою того часу, якою зачитувався Драгоманов. Як російські публіцисти - О. Герцен, М. Бакунін, М. Чернишевський, так і закордонні, насамперед Ж. Прудон, були серед тих, хто значною мірою вплинув на інтелектуальні смаки Драгоманова і чию творчість він оцінював з повагою [79].

Одночасно хотілось би застерегти проти "змішування" в одну анархістську палітру поглядів Драгоманова та Прудона, а тим більше поглядів М. Драгоманова і М. Бакуніна. Так, львівський дослідник В. Сокуренко, порівнюючи погляди М. Драгоманова та О. Терлецького з філософським вченням Ж. Прудона, слушно зауважував, що вони були прихильниками політичного федералізму, який, на відміну від прудонівського "економічного федералізму" (тобто політичного анархізму), розуміли як кращу форму політичного життя народів, здатну розв'язати національне питання. Принцип федералізму використовувався ними також при розгляді питань соціального та політичного звільнення трудящих мас, на його основі вони створили свій політичний ідеал" [80]. Додамо, що головна відмінність драгомановського тлумачення федералістської ідеї була в тому, що він розумів федералізм як принцип політичної організації взагалі, а державної зокрема. Отже, вчений не протиставляв, як відомі анархісти, федеративний ідеал і державно-політичну організацію суспільства. Його праці були вільні від вузько-соціологічного, краще сказати, догматичного заперечення тогочасної державності як "буржуазної" і вже тому вартої цілковитого заперечення. Навіть у найрадикальніші періоди своєї творчості він не погоджувався і не приставав на ці догматичні засади європейського анархізму, висловлені спочатку Прудоном, а потім доведені до анархістського абсолюту (чи абсурду?) талановитим пером М. Бакуніна і його послідовниками [81].

Таким чином, проблема визначення ролі та місця ідейних впливів анархізму на формування федералістської концепції Драгоманова повинна вирішуватись із врахуванням цих застережень. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький відзначав. "Для Драгоманова логічним наслідком його думки був ідеал анархії - звичайно, не в поширеному значенні цього слова, як безладдя та боротьби всіх супроти всіх, а як умова, за якої зовнішня влада та тиск уже не будуть необхідні,

тому що люди навчаться керувати собою і жити в мирі зі своїми ближніми" [82].

Але це міркування варто уточнити. Ця оцінка правомірна щодо тих думок, які Драгоманов висловлював наприкінці 1870-х рр., у період його роботи над "Переднім словом до "Громади" Та навіть у цьому творі, найбільш позначеному впливом ідейного анархізму, драгомановські погляди не тотожні з позиціями анархістських ідеологів. Між ним та анархістськими теоретиками було надто багато розбіжностей, які не дозволяють твердити про переважний, вирішальний вплив на творчість Драгоманова ідеалів анархії. Бажане анархістам суспільство уявлялось ними як повна антитеза будь-якої державності, їх діяльність спрямовувалась на руйнування усіх форм державної організації, з вірою в те, що злам держави швидко відкриє дорогу справжнім, творчим силам людини і суспільства, унаслідок чого запанує повна індивідуальна свобода і виключно добровільна, ненасильницька суспільна солідарність. *Для Драгоманова таке "безначальственне" суспільство було бажаним, але навряд чи можливим станом людськості.* Воно радше виступало у його творах як приваблива, етично і гуманістично вмотивована можливість віддаленого майбутнього. У своїх програмних творах редактор і видавець "Громади" схилявся до федеративної, але держави, а не абстрактної федерації, що виступала замінником будь-якої державності. І лише у своїх тлумаченнях засад майбутнього громадянського суспільства він справді охоче користувався анархістськими метафорами. Таким чином, анархістські концепції відчутно вплинули на критику Драгомановим недоліків державного устрою як у минулому, так і в його час. І, водночас, ці впливи залишили помітний слід там і тоді, де і коли Драгоманов намагався оцінити майбутню організацію суспільства саме як громадянського суспільства. У цьому контексті варто належним чином оцінити його твори періоду перших випусків "Громади"

У різні періоди своєї творчості, розглядаючи питання політичного майбуття України, а також народів Східної Європи крізь призму бажаної та можливої державно-політичної організації, Драгоманов з особливою увагою ставиться не до анархістських гасел-пророкувань, а до кращих здобутків світової ліберальної та демократичної думки. При цьому особливо охоче апелює він до вітчизняної політичної традиції. Про вплив національної ідеологічної традиції, зокрема, на його політичні твори 80-90-х рр. XIX ст., вчений неодноразово говорить із гордістю, з усвідомленням своєї причетності до її тяглості [83]. У вступному слові до проекту української соціально-політичної програми, фактично нарису конституції майбутнього державного союзу, він чітко називає попе-

редників проекту, ідеї яких вплинули на його зміст: "Основні ідеї такого товариства цілком відповідають переказам українського населення і навіть у більш темні часи прагли виявитись в організованому вигляді, напр., у Товаристві З'єднаних Слов'ян 1824 - 1825 рр. і у гуртці друзів Шевченка, відомого під іменем Кирило-Мефодіївського братерства в 40-і роки" [84]. А вже після виходу друком його конституційного проекту, Драгоманов нагадує своїм товаришам зі Старої Київської "Громади": "Як навмисне, тепер виявилось, що навіть проект Костомаровський конституції був якраз такий в основі, тільки радикальніший в формі, як Вільна Спілка (див.: Русская старина, 1886, янв., 187 - 188). Я, значить, виложив у Вільній Спілці "исконний" українофільський політичний ідеал..." [85].

Драгоманов усвідомлював потребу вироблення "синтетичної" оптимальної програми для українського національного руху, яка би задовольняла вимоги науковості і відповідала історичним особливостям України, її розташуванню на геополітичних перехрестях Європи і цивілізаційних розламах Євразії. Ступінь дієвості такої програми мав визначатися досвідом націй, які вже випробували переваги і недоліки федералізму та автономізму на практиці. Звичайно, серед таких країн для вченого і громадського діяча на першому місці були Швейцарія, США, а також Великобританія (у тій частині, що стосується її традицій місцевого самоврядування та політичної свободи), інколи Бельгія. І за динамікою розвитку, і за рівнем демократії, гарантованості особистих свобод, прав людини і громадянина ці країни справді були найкращими. Їх успішний розвиток завдячував і федералістській моделі державного устрою. Драгоманов прагнув до максимального врахування у своїх теоретичних нарисах практичного закордонного досвіду, який був взірцевим у його час. Він нагадував співвітчизникам про необхідність брати приклад саме з таких націй, доводячи, що тепер "розумні люди скрізь вибирають по всьому світові дещо ліпше". І закликав: "От цю думку треба і ширити серед нашого народу, а зовсім не ту, що свої порядки колишні або теперішні добрі тим уже, що вони свої" [86].

Перейдемо до розгляду основних етапів еволюції поглядів Драгоманова на федеративну державність як програму українського національного руху, форму майбутнього державного устрою Росії та інших країн Східної Європи.

Б) Еволюція федеративної програми Драгоманова

У доеміграційний період Драгоманов розглядав федеративний шлях перетворення Росії як антитезу її централістично-імперському устроєві з погляду, який був мало відмінним від тих проектів,

що пропонувались власне російськими автономістами і "обласниками", передусім, М. Щаповим та іншими. Вченому здавалось, що нова форма державної організації Росії успішно зніме політичні суперечності російського життя.

Тоді ж Драгоманов визнавав за доцільне збереження територіальної цілості Росії. Йому здавалось, що завдяки такій могутній державі можна, по-перше, протистояти "натиску германізму" [87]. По-друге, через неї українці та інші слов'янські народи зможуть отримати додаткові геополітичні засоби реалізації власних національних інтересів. "Українці мають мало шансів виділитись з Росії не тілько політично, але й культурно, - констатував він у цей час. - ...Інше діло, ніж сепаратизм національний, політичний й літературний, це рух до самоуправу земель українських (а не усієї централізованої України) у согласії з таким же рухом земель великоруських, рух до народоправства і до підняття з народу у культуру таких елементів, котрі можуть її вбагатити, не псуючи і не розриваючи того багатства і сили, яка нажита укупі великорусами і малорусами" [88]. Тому федеративна модель майбутньої Росії видавалась йому найкращим з можливих вирішенням як внутрішніх, так і зовнішніх завдань українського національного руху, національних рухів інших народів імперії та й корінних інтересів самих росіян. Мріючи отримати підтримку росіян, він намагався спокусити їх вигодами нової, федералістської політики: "Замісць політики централізації й обрусіння у цілій західній половині Росії, зручніша політика самоврядування країн та національностей на демократичному принципові. Така політика дасть Росії особливу силу і у Західному слов'янстві, і у Східному питанні" [89].

За умов федералізації та послідовної демократизації нової Росії, вважав він, українці знайдуть задоволення власних життєвих інтересів, уникаючи ризиків сепаратизації від Росії, яка значно переважала своєю потужністю Україну. На основі таких припущень Драгоманов твердив: "Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. От через те і я, не бачачи грунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість политичної і національної автономії української на грунті земської автономії (self-government) до котрої і в усій Росії, в тім числі і у великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії" [90].

Саме федералізм як спосіб побудови нової держави дозволяв би політично вільній Україні вирішувати питання міжнаціональних відносин у своїх територіально-адміністративних межах. Виходячи зі складності етнічної ситуації в Україні, задавненої відсутності по-

літичної єдності між різними її регіонами, вчений висловлював таку пропозицію у "Передньому слові": "По нашій думці, кожна громада, кожне навіть товариство чужої нам породи, коли воно сидить і серед українських громад, мусить бути вільним, зостатись таким, яким воно хоче. Самим же українським громадам далеко корисніше тепер же почати добиватись як найбільшої своєї волі, ніж пориватись здобути для України більше, чи менше централізовані осібні державні порядки" [91]. У цім прикладі та драгомановська "інтелектуальна чесність", яку відзначав І. Лисяк-Рудницький, знаходила своє нове підтвердження. Розглядаючи державну централізацію як зло, що призводить до політико-адміністративної уніфікації, національної нівеляції, Драгоманов не міг, залишаючись "чесним перед собою", пропонувати Україні, українцям та іншим її мешканцям таке майбутнє, яке так чи інакше було подібним до того ладу, від якого потерпали українці впродовж сторіч.

Важливий аспект драгомановських теоретичних накреслень - той, що саме на принципах федералізму він вважав єдино можливим організацію успішного антиімперського руху недержавних народів Росії за участю демократично налаштованих росіян. З цього погляду він пояснював переваги федералізму для реалізації стратегічних цілей українства: "Це змагання не за тим, щоб одірватись один від других, - бо це не варто трати сил тепер, коли усяка жива сила на світі шука щоб побрататись через спілку з другими їй подібними, і з сусідами, а за тим, щоб перемінити ярмо спільної неволі на вільний і рівний союз. Це не сепаратизм, а федералізм! - вільна справа в своїх ділах не тільки великих країв, як Московщина, підбитим і населеним її силами безмірним Востоком, - як Україна, Біла Русь, Литва, Польща, Грузія і т. д. - своя вільна вправа кожної части цих країв, далі кожної громади, при вільности кожної особи. Дійде свого кінця це змагання не скоро, - ...Так на спільному всім великому ділі вольности підбитих царством московсько-петербурзьких країв і людських пород, мусить впливати вгору і діло вільності української в слові, в школі, і в другому" [92].

У федеративній концепції Драгоманова домінувало заперечення тогочасного політичного становища України. Цей визвольний імпульс, однак, підпорядковувався виваженим раціоналістичним розрахункам. Розглядаючи українську націю як органічну спільноту, чия життєздатність перевірена століттями, вчений ретельно співставляв модельні засади своєї політичної програми з тим соціальним потенціалом, з тими народними уявленнями, які могли бути активізовані у час пробудження загальнонаціонального руху. Підставами висновків Драгоманова щодо змісту національного політичного ідеалу були не просто особисті враження або уважне штудію-

вання різноманітної літератури з історії та культури України - його власні фольклорні, етнологічні студії, праці його колег давали багатющий матеріал для аналізу національної свідомості, історичних уявлень і політичних устремлінь українців у різних регіонах країни З цих студій виходило, підсумовував він, що "Українські мужики можуть охоче слухати розмову не так про свою окрему державу, як про громадську волю, про ті лиха, котрі вони терплять і котрі терпіли б і од своєї держави, то б то лихо од чиновників, од панства, богатирства, рекрутчини, попівщини Инакше кажучи, українські мужики можуть слухати тільки про таку свою волю на Україні і про таку спілку всіх її частин, при котрій будуть змінені всі теперішні державні і громадські порядки, так, як того бажають громадівці, або соціалісти в найписемніших сторонах в Європі і в Америці Вже і тепер українські мужики, навіть без помочі письменних людей, самі починають підходити до думки тих громадівців" [93]

Чи справді збігались народні поривання і устремління "громадівців" - це питання вартує окремого розгляду Але висновки Драгоманова щодо стихійно-народних почувань і уявлень про справедливу, "добру" державу спирались на переконливі факти масової свідомості, які неможливо було ігнорувати Створювати перспективну політичну програму тільки на основі народних уявлень і прагнень неможливо Необхідно було запропонувати народові більш високі ідеали політичних і соціальних порядків Це могла зробити національна еліта, перш за все, інтелектуальна Проте в часи Драгоманова її кількість була незначною, а можливості впливу обмежені. Тому вчений слушно ставив питання про першочергову потребу "націоналізації" вищих класів в Україні, повернення до рідного народу її інтелігенції, що працювала переважно на панівні нації [94] До цього "повернення" серйозно говорити про радикальніші за федералістські форми політичного влаштування українського національного життя було і нікому, і ні до кого

На нашу думку, серед інших причин саме відсутність визначеної аудиторії, несформованість українського руху обумовили теоретичну суперечливість, абстрактність, а то й догматичність формулювань "Переднього слова до "Громади", яку помічали критики Драгоманова [95] Драгоманов у цій праці справді звертався до всієї нації, яка тоді була ще тільки народом, політично не вільним, культурно домодерним, соціально недосформованим і упослідженим, територіально роз'єднаним Тривало випробування "на розрив" частин України, зростала конкуренція панівних націй за контроль над свідомістю українців, приносила нові результати продумана та ефективна тактика упокорення національної еліти методами соціальної кооптації, національної асиміляції та культурно-освітньої

уніфікації. В цих умовах було би надмірним очікувати від Драгоманова розрахованої виключно, або навіть переважно, на державницьку перспективу української політичної програми. За всіх недоліків, його "Переднє слово до "Громади" містило нові для національного руху положення і думки.

Безсумнівний наголос на українській єдності, на беззастережних правах українців бути господарями своєї долі, спроба дати позитивне розв'язання основних питань національного будівництва складають, у цілому, сильну сторону цієї першої систематичної програми Драгоманова. Інша справа, що його спроби скласти проект, альтернативний дійсним умовам життя українців у Росії та Австро-Угорщині, призвели до того, що перспективи, накреслені Драгомановим, виривалися не тільки за географічні межі обох імперій, але й часовий простір цілих століть.

Утопійно-мрійницький компонент програми 1877 р. найповніше ілюструють роздуми Драгоманова над "кінцевою метою": бездержавним, безначальственним суспільством [96]. Увесь стиль і тон цих міркувань більш пасує проповіді релігійної чи то філософської доктрини й не виглядає раціональним викладом політичних цілей нації, що пробуджується. У такій стилістиці передбачення, пророкування майбутнього Драгоманов не був оригінальним в Україні. Згадаємо значно більшу патетику та пасіонарність стилю, наприклад костомаровської "Книги битія українського народу" Справжня оригінальність виявиляється тут у пропозиції українцям (позбавленим елементарних прав і свобод) ставити собі за "кінцеву мету" те, чого не було і до чого не прагнули найрозвинутіші нації світу. Інтелектуально "реабілітує" Драгоманова те, що згодом він усе менше віддавав шани речам віддаленим і туманним і закликав своїх товаришів в Україні робити те ж саме. Та й в тому ж "Передньому слові" до "Громади", Драгоманов наголошував: "Таке чи инакше впорядкування громад малих і великих по тим думкам зробиться скорше силою потреб людських, ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над виробкою пожиточних людім речей *господарських* (економічних) чи то малими, чи великими купами й спілками людей, ніж думками (*політичними*) про порядки державні й противудержавні й перемінами в державних порядках, або скасованням тих порядків через повстання" [97].

А от у частині, звернутій до наближених перспектив українського національного руху, автор твору залишив думки, які, на той час, були не позбавлені слушності: "Ми думаємо за себе, що українцям замісць того, щоб рватись заложити свою державу, або які небудь дуалізми, напр., як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краєвої й гро-

мадської в купі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки *автономними й федеральними*, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород. В кінці всього тільки автономія самих дрібних куп людських може помирити всі теперішні сварки між породами людськими" [98]. Принаймні, з точки зору тактики, це було досить реалістичне спрямування національної політичної діяльності.

Новим поворотом у драгомановському тлумаченні федералістської ідеї стала Програма нової редакції "Громади" взірця 1880 р. Бракує матеріалу, щоб визначити, кому із трьох співавторів цього документа належить авторство певних пунктів програми. Тому залишається розглядати цю програму як їх спільний твір, де кожний пункт відповідав тогочасним принципам М. Драгоманова, М. Павлика та С. Подолинського. Найважливішими тут виступають два моменти. Перший: автори програми проголошують майбутню Україну як самостійну спілку спілок українських громад і територій, незалежну, суверенну країну. Друге, вони переорієнтовують "традиційний" для української політичної думки XIX ст. "зовнішній" федералізм на "внутрішній" Себто, Україна бачиться як держава, побудована на федеративних засадах. Це був новий акцент у національній державно-політичній думці, який зберігається і розвивається у наступних працях як Драгоманова, так і пізніших авторів (згадаємо, зокрема, М. Міхновського з його баченням Самостійної України як федерації українських регіонів).

Проте сміливе звернення до нації з програмою самостійної федеративної держави не знаходить ані відгуку, ані підтримки. Напевне. відсутність позитивної реакції з боку співвітчизників змушує Драгоманова усвідомити передчасність такого гасла. Невдовзі ця програмна настанова корегується Драгомановим у напрям зменшення політичних вимог до повноти національного суверенітету України.

Новим етапом у розвитку драгомановських теоретичних поглядів стають 80-ті роки. Вони є апогеєм його творчої активності як провідного теоретика українського і східноєвропейського федералізму. Серед низки праць, присвячених цим питанням, найповажніший твір - "Вільна Спілка" З історії появи цієї праці, спроби втілення у життя плану заснування відповідної української організації написано чимало праць (хоча наявна література далеко не вичерпала різні, у тому числі малодосліджені й маловідомі аспекти цієї теми).

Після радикального соціального і національного спрямування праць, що побачили світ на сторінках "Громади" або вийшли друком в одноіменній друкарні, Драгоманов переглядає свою на-

станову на визнання і навіть пропаганду революційного шляху боротьби. Його очікування швидких внутрішньо- і зовнішньополітичних змін у Росії, у всій Східній Європі, на які він розраховував у пору "Балканської кризи" поступаються місцем усвідомленню нового історичного періоду - періоду, де мала переважати більш тривала, менш показна "еволюціоністська" робота. Оскільки підстав для надій на блискавичні зміни не було, залишалось готувати найназріліші реформи. За таких обставин він робить свідомий вибір не на користь широкого і химерного проекту Слов'янської федерації, навіть не на користь регіональної Східноєвропейської федерації, а повертається до ідей реформування Росії на ліберально-демократичних, федеративних засадах. Відповідно, обрії його програмних накреслень зазнають відчутних змін у порівняні з 1870-ми рр.

До цього пояснення нових акцентів у творчості Драгоманова варто додати аргументи І. Лисяка-Рудницького: "Радикалізм "Переднього слова" мав свою причину в тому, що в цій праці акцент поставлено на теоретичні принципи та кінцеві, ідеальні цілі. Немає теж сумніву, що на характер "Переднього слова" вплинуло зближення Драгоманова до російських революційних кіл у початковий період його перебування в Швайцарії, а також його тодішня співпраця з Сергієм Подолинським. Драгоманов не погоджувався з "бунтарством" Подолинського, але подекуди поступався натискові цієї яскравої, динамічної особистості. "Вільна спілка" постала в далеко змінених обставинах. За попередні шість років Драгоманов устиг зовсім розчаруватися в російських революціонерах, що майже з усіма з них він тепер перебував на воєнній стопі. Не стало й Подолинського, який згас передчасно. "Вільна спілка" була адресована до українських ліберальних "земців", що з ними Драгоманов нав'язав контакт. В цьому програмовому документі наголошено практичні цілі в боротьбі за свободу в Росії й Україні на ближчі роки чи десятиліття" [99].

Характерно, що свій новий проект для українського руху йому доводилось відстоювати у боринні з іншим, альтернативним баченням забезпечення майбутності нації. Цю суперечку він веде з В.Б. Антоновичем - лідером "Старої Громади" у Києві, який представляв помірковане, якщо не консервативне крило українського руху. Для Антоновича найбажанішим був варіант об'єднання українських земель у рамках Австро-Угорщини, причому його здійснення він розглядав у межах широкої австро-угорсько-слов'янської федерації. Він не вірив у політичну самостійність української нації, навпаки, дорікав співвітчизникам за відсутність державницьких устремлінь [100]. Цей план, що мав прихильників у Галичині, Буковині

і, меншою мірою, в Наддніпрянській Україні, викликав заперечення Драгоманова. Він звертається із запереченнями до В. Антоновича і до "громадян" у Києві, використовуючи як політичні, так і геополітичні аргументи: "Наші справи ми повинні влаштовувати на грунті реальних інтересів, а на цьому грунті поки що немає слов'янства, а є кусень Польщі-Галичини (про Буковину та Угор. Русь) я поки не кажу, бо, як з'ясувалось, це не самостійні елементи, а прихвосні, у крайньому разі нині та Росія. Ось тут і будемо або федеруватися або сепаруватись. Я би зараз за сепаратизм, таж бо (так у тексті - ред.) залишається федералізм. І оскільки лінія від Перемишля до Волочиська у багато разів коротше за лінію від Волочиська до Ставрополя, і оскільки я не бачу ніде сили, котра змогла б втиснути цю останню лінію ані в Австрію, ані в Польщу, то я за федералізм російський. Важко його отримати, так усе ж на світі важко!" [101].

Характерно, що пізніше і в таких відомих працях, як "Листи на Наддніпрянську Україну" [102], і у "Чудацьких думках про українську національну справу" [103], Драгоманов не додасть принципово нового до цієї дискусії. **Власне, суперечки були не про українську самостійність чи автономність(!), а про кращі форми і засоби втілення федеративних принципів у національно-державному облаштуванні українського народу.** Не стануть винятком його останні листи - відповіді на рукопис Ю. Бачинського "Україна irredenta" [104].

Отже, 1880-ті - перша половина 1890-х рр. - кульмінаційний період у розвитку драгомановських теоретичних поглядів на українську федеративну державність. Нові його праці додавали деякі аргументи, окремі деталі. Найбільше ж у них було полеміки з опонентами. В цей час творче і фізичне життя Драгоманова підходило до завершення. На нові виклики часу, на вимоги молодших поколінь Драгоманов реагує то нищівною критикою, то роздратуванням, а врешті-решт - втомою і усвідомленням того, що він уже сказав "своє слово"[105]. І, не сумніваючись у правильності власного шляху, він тверезо оцінює, що майбутнє вже належить не йому "Тільки ж ми особисто: і я з ровесниками і навіть дехто з молодших по виступу на працю, мусимо об'явити й те, що особисті сили наші вже підкошені, вичерпані і що навіть найбільша енергія, яку б ми могли ще показати, - буде лишень вибухом світла в лампаді, перед тим як їй загаснути", - зізнавався вчений [106].

В) Українська програма боротьби за автономію та федеративну державу

Бачення політичного майбутнього України як складової частини федеративного державного союзу у рамках колишньої Російсь-

кої імперії/Східної Європи визначалось не тільки прагматизмом, тверезістю розрахунків Драгоманова - він щиро вважав, що національні інтереси поневолених народів не конче потребують здобуття самостійної держави, відокремлення від метрополії. На його думку, за певних політичних і правових умов нація може задовольняти свої основні потреби і у рамках багатонаціональної федеративної держави. Звичайно, якщо ця держава збудована на засадах повної політичної і національної свободи, забезпечує рівні й реальні права народам і регіонам, які входять до її складу на підставах національної та краєвої автономії. Бачачи таку можливість задовільного розв'язання національного питання в межах демократичного процесу, **Драгоманов доходив висновку про існування двох варіантів незалежності:** "Незалежність певної області і нації може бути досягнута або повним її відокремленням в особливу державу (сепаратизм), або забезпеченням її самоврядування без цього відділення (федералізм)" [107].

Важко погодитись, що такий підхід є принципово правильним. З одного боку, в умовах неможливості досягнення ідеалу гомогенної національної держави, відповідні спроби утворення етнічно гетерогенної державності, рівновіддаленої від шовінізму панівної нації та відпорного етнонаціоналізму "меншин", стає єдино можливою альтернативою до стану міжнаціональної конфронтації, який триває у різних регіонах Європи і до наших часів. З іншого боку, наскільки теоретично відповідні за своїм змістом ідеал національної автономії у складі федеративної/конфедеративної держави та ідеал суверенної національної державності? Очевидно, що вони не можуть розглядатись як рівноцінні концепції. Тим не менше, виглядає, що Драгоманов був переконаний саме у їх подібності, якщо не тотожності. Тотожності за чітко визначених ним умов: повноти політичної свободи, гарантії прав людини й громадянина, недоторканості національних прав, забезпечення розвитку місцевого, регіонального самоврядування. Кінцево, за умови забезпеченості прав націй на самовизначення.

Спробуємо визначити основні засади драгомановського "автономізму", його бачення української майбутності як автономної держави. Перш за все, учений бачив в автономістському проекті українського майбуття політичну програму, яка відповідала потребам української нації на тогочасному етапі власного розвитку, її потенційним можливостям у системі міжнаціональних, міждержавних відносин останньої третини XIX ст. *Він розглядав саме "автономістський" проект як консолідуючий чинник, що забезпечить реалістичну ідеологічну перспективу українському рухові, дозволить подолати ідейну невизначеність української інтелігенції, переобтя-*

женої та іммобілізованої суперечками про далекі і прекрасні ідеали. "З цього "шатання умов" треба перш усього вийти, наполягав Драгоманов, - і, між іншим, українським автономістам треба собі ясно поставити ближчі і дальші ідеали і форми політичні, - державно-адміністративні, - для української автономії і притягти до них своїх земляків показом реальних вигод від неї (адміністративних, фінансових, просвітних і т. д.), а далі шукати собі спільників і по чужим сторонам" [108].

Така програма найбільше відповідала політичним традиціям українського руху. Вона могла розраховувати також на позитивне або, принаймні, співчутливе ставлення до неї з боку чужинців, які жили в Україні, та з боку інших народів Російської імперії. Звідси наполягання її автора: "Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії через федералізм" [109]. У цих настановах Драгоманов вбачав сильні сторони ідеології старшого покоління національних діячів: "У політичному відношенні не тільки слабкість української партії, але і самі історичні умови українського племені взагалі виробили те, що українські автономісти схилялись не так до сепаратистського ідеалу відносно Росії, як до федерального. Не відділення від Росії, а тим більше до Польші, а перетворення її можливе тільки при дружній участі всіх її народів, починаючи від великорусів, займали в 60-і роки українських автономістів, як можна бачити і з цитованої в попередній главі статті в "Колоколе" [110].

Не претендуючи на оригінальність, Драгоманов розглядав рух до національно-політичної автономії не лише як реальний, але й результативний процес, успішно пройдений деякими народами. Тому він мав підстави радити землякам відшукувати в проявах поступу передових культурних народів "засоби для нашої спільної боротьби за національну автономію" [111].

Одночасно боротьбу за українську автономію Драгоманов розглядав як можливість нового політичного старту національного руху, підхоплення "кінця нитки, що ввірвалась в нашій історії у XVIII ст." [112]. Отже, з одного боку, "відродження", опертя й на легітимність української державності, що існувала у формі Гетьманщини та Запорізького козацтва, а з другого - розвиток цієї історичної державності до нового рівня, кінцево, територіально єдиної та політично вільної України. "Бо дитиною треба бути, - ділився Драгоманов своїми думками з М. Павликом, - щоб не бачити, що без політичної вольности, та ще з краєвою автономією, якої бажають земці, - все українофільство в Росії зостанеться археологією, а політика його - крутійством а la Кониський" [113].

Таким чином, "автономізм" Драгоманова ніс у собі і деяку консервативну рефлексію, і, переважаючий, іноваційний, творчий елемент, який стимулював до активної дії "тепер і тут", що справді відкривало нові можливості для розвитку національному руху. Вчений не був на боці тих, хто кликав до назавжди втраченого минулого або шукав розради в утопійних мріях про найкраще, хоча невідомо, чи можливе, майбутнє. В цьому його позиція виглядає доволі обгрунтованою.

■ Чи заперечував Драгоманов національну автономію?

Суперечливий момент драгоманівській творчості - його вибір способу розв'язання питання про форми української державності, про інституційні, правові якості автономії України, про умови та підстави її входження до складу майбутніх федеративних об'єднань. Одне з важливих питань, яке викликало суперечки у національній історіографії: чи прагнув Драгоманов до національної автономії України, чи його автономізм був лише своєрідним українським варіантом всеросійського регіоналізму/автономізму? До останньої думки схилявся, наприклад, І. Франко: "Він (Драгоманов. - А.К.) силкувався навіть міцніше зв'язати Українців з Росіянами боротьбою з спільним ворогом - абсолютизмом, а в своїх програмових накресленнях, особливо в "Вільній Спілці" дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації; кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів іще в 1875 р." [114]. Подібну критичну думку, проте у більш виваженій формі, висловлював Ю. Охримович: "Федеративна програма Драгоманова має дуже важну хибу, якої він не постарався усунути і роз'яснити, і яка головно стала причиною всіх непорозумінь, зв'язаних з його національно-політичними поглядами. Тою хибою було це, що Драгоманів не з'ясував виразно з одного боку відношення нації і території, а з другого боку становища обох цих категорій або одної з найважніших організацій сучасного устрою, а саме держави" [115].

У пошуках відповіді на це питання виявиться, що Драгоманов виступав за вирішення національного питання через забезпечення автономії для кожного народу, який цього прагне. При цьому він не робив наголос виключно на формі національно-територіальної автономії. В окремих його працях наголошується на першому елементі, в інших, і таких чимало, - на другому. Типове пояснення Драгомановим засад бажаної автономії: "В межах цієї автономії я покладав і розв'язання національного питання в Росії, висловлюючись, т.ч. проти усяких сепаратизмів і навіть націоналізмів на ав-

стро-угорський лад, за таке розв'язання, яке напр. існує в Швейцарії (де не вся країна, а ні навіть кантони не поділені по расовому принипові), та яке виробляється в Бельгії (між фламандцями та валонами)" [116].

Своєрідність драгоманівського автономізму очевидна у протиставленні планам демократичного, революційного відродження Росії як централізованої унітарної держави, в його опозиції до поширених очікувань від місії Установчих Зборів Росії. У нього було власне бачення першочергових завдань такої асамблеї, зокрема, у питаннях національно-державного устрою нової Росії. "Разом з тим, вже у наслідок просторості і різнохарактерності країв і племін населення Росії, необхідно вже на перших початках, разом із запровадженням загальної політичної свободи, закласти міцні основи місцевому самоврядуванню розширенням прав громад, повітів та губерній з наданням їм права увійти в обговорення про утворення між ними більш широких союзів для спільного ведення обласних справ у краях більш однорідних інтересами та складом населення, - як напр., землі Сибірські, Північне Помор'я, Приуралля, Нижнє і Верхнє Поволжжя, Край Приозерний, Центральна Великоросія, Край Балтійський, Землі Литовські, Білорусія, Польща, Україна Лівобережна, Україна Правобережна, Землі Козаків, Землі Прикавказзя і т.д. - оскільки всі, навіть найважливіші справи різних країв і народів країни в 400.000 кв. миль особливо для народного господарства і освіти і всі справи, пов'язані з питаннями національними, так само мало можуть розумно і для всіх нешкідливо вирішуватись центральними земськими зборами, як і чиновниками самодержавного уряду", - такі застереження висловлював Драгоманов у 1877 р. [117].

Пізніше, у період "розквіту" діяльності "Народної Волі", він став ще категоричнішим: "Першою справою цього собору повинно бути запровадження недоторканості і свободи особ, груп і національностей, а також самоврядування областей, тобто встановлення прав основних і для елементів реальних, - прав непорушних і невід'ємних ні для кого і ні для чого, в тому числі і для так званої цілої держави, яке порівняно з цим елементом є фікція. Якщо ж силам націй та областей Росії треба буде лити свою кров в революції, щоби домогтися представницького правління, то здобуття самодержавного всеросійського собору, в якому гегемонія обов'язково зістанеться великорусам, особливо центральних областей, занадто мала винагорода за кров для населення великоруських "околиць" [118].

Помітно, що у цих працях, адресованих всеросійській аудиторії, Драгоманов не вимагав забезпечення виключно національних засад утворення автономних одиниць. Він скорше ставив питання

про гарантії через автономні адміністративно-територіальні утворення національних прав українського та інших неросійських народів. Явне небажання наголошувати на національно-територіальній домінанті в основі нового державного устрою пояснювалась ним цілою низкою аргументів. Драгоманова непокоїло те, що "апріорний поділ Росії, за етнографічною картою на області, з створенням для кожної з них свого роду центрального представництва, було би справою надто доктринерською, - особливо, беручи до уваги, що і національні кордони тепер не всюди співпадають з кордонами економічних басейнів. Апріорне ж вирізування провінцій за переважаючими в них національностями, - могло би тепер створити в кожній з них свого роду національні централізми, на кшталт таких, які помічаємо у коронних краях Австро-Угорщини" [119].

Бажаючи вирішити національне питання в Росії на такій основі, яка могла би виключити утворення нових національних антагонізмів, нових форм національного гніту та несправедливості, вчений приділяв першочергову увагу не лише перевагам національно організованої автономії, але й її недолікам. Він наголошував на пріоритетності інших засад вирішення як національного питання, так і проблем політичної свободи, а саме - на створенні умов для розвитку людини і громадянина як особистості. "А тому ми думаємо, - продовжував він свої міркування, - що і в цьому питанні краще за все почати побудову будівлі знизу - вгору. Фундаментом для забезпечення недоторканості національностей і вільного розвитку їх повинна бути передовсім широта особистих прав, свобода приватних асоціацій, а також широта прав громад і повітів влаштовувати свої справи, в тому числі й справи народної освіти, в якій національність відіграє особливо важливу роль. Право повітових і губернських земств входити поміж собою у згоду зі спільних для них справ поступово виробить форми солідарності поміж землями, населеними кожною нацією, і організує управління справами кожної, у т. ч. і справами народної освіти, найбільш задовільно" [120].

У цій тезі особливо важлива остання думка. Тобто, на етапі об'єднання сил, зацікавлених у розвалі Російської імперії та демократичної трасформації Австро-Угорщини, Драгоманов намагався поєднати водночас два принципи. По-перше, повну національно-організаційну незалежність і виокремленість партій та рухів, що виступали представниками різних народів і націй. По-друге, принцип федерального устрою майбутньої держави на засадах краєвої, регіональної та національної автономії (не наголошуючи, але й не заперечуючи саме останньої). Він був переконаний, що в подальшому, вільному від зовнішнього примусу розвитку, суб'єкти нової федерації/конфедерації, наділені широкими правами, вступа-

тимуть у вільні та тісні союзи між собою, регулюючи власними угодами всі питання, які становлять сукупність національного життя, поза центрально-федеральними структурами. У цьому зв'язку Драгоманов передбачав: "При нормальному ході справ, кожна національність прийде до організації власного, особливо необхідного для досягнення цілей морального розвитку, союзу у межах цих областей, нею населеною..." [121].

Отже, нації, раніше розділені між різними державами та позбавлені політичної і територіальної єдності, зможуть прийти до її відновлення на новому рівні та за нових умов. Таким чином, **Драгоманов не заперечував принцип національно-територіальної автономії, але із міркувань політичної тактики і розрахунків політичної стратегії уникав "передчасних" суперечок про остаточні форми устрою та делімітації територіальних меж суб'єктів майбутньої держави**. Цим, передовсім, і пояснюється очевидна теоретична непроробленість ним програм майбутнього територіально-державного устрою майбутньої федеративної держави, який дослідники справедливо відзначали як "штучний і не надто реалістичний" [122]. Цим можна пояснити ту суперечність між наголосом Драгоманова на етнічних кордонах українських територій та пріоритетності здобуття національної єдності та його недбалістю (у цілому - не притаманної Драгоманову) в окресленні українських територіально-автономних одиниць у рамках нової федеративної держави.

Наскільки слушними були його очікування, що українці, як і інші східноєвропейські нації, зможуть скористатися новими умовами політичної свободи, демократії та завдяки ним досягнуть бажаної національної єдності і задовольнятимуть свої культурні, соціальні та політичні потреби у рамках майбутньої союзної держави? Пошук відповіді на це запитання підводить нас до наступної проблеми - про перспективність розвитку драгомановських федералістських накреслень.

■ Можливості розвитку моделі федеративної держави, запропонованої Драгомановим

Учений і громадський діяч був далекий від думки, що його федеративні програми мають бездоганний характер. Він лише наполягав на тому, що вони призначені стимулювати зусилля вітчизняної інтелігенції до розробки і намагань втілити у життя національну політичну програму [123]. Врешті, і до принципу федералізму він ставився з притаманним йому скептицизмом і ні в якому разі не іконізував федеративну державу. Про це свідчить його нагадування землякам, що теоретично про федералізм "за" й "проти" можна сперечатися

без кінця: є речі, де треба централізації, а інші - децентралізації. "На практиці у федеральному питанню важні дві точки: а) в націон[альному] фед[ералізмі] легкість освіти й близость суда й адміністрації до людей на націон[альній] мові;... в адміністративному строю веденя діл тими, хто в них найбільше заінтересований" [124].

Ставлення Драгоманова до федералістського проекту визначалося, насамперед, прагматичними міркуваннями, а вже потім - ідеологічними уподобаннями. Цей прагматизм очевидний в тому потенціалі розвитку, який він закладав у свої програмні твори, змальовуючи діяльність майбутньої федеративної держави. Механізми здійснення державної влади, форми захисту прав автономних одиниць, складових федерації говорили про те, на чиєму боці був "інтерес" Драгоманова. Очевидно, що він аніскільки не був на боці федерального центру, союзних структур влади, а на боці автономних суб'єктів федерації, на боці країв і народів союзної держави. Це очевидно, наприклад, і з драгомановського опису компетенції союзних палат федеративної держави Вільної Спілки: "Призначення союзних палат полягає не в тому, щоби гальмувати рух вперед палат національних або державних, а в тому, щоби зупиняти рішення і дії, як центрального уряду, так і державних палат, що суперечать суттєвим інтересам кожної з областей" [125].

Ще детальніше виписані автором проекту повноваження та захисні гарантії "обласних" органів влади. Справедливим є зауваження І. Лисяка-Рудницького, що запропоновані Драгомановим у "Вільній Спілці" принципи діяльності нової держави не були звичайною адміністративною децентралізацією, а скоріше (хоча він і не вживав таких слів) розподілом суверенітету між федеральною спілкою й областями [126]. І цей перерозподіл здійснювався виключно на користь автономних частин союзної держави. Зауважимо, що "Вільна Спілка" як держава була б не так федерацією, як конфедерацією. На це зверталась увага, зокрема, дослідником Є.Пизюром: "Схема перебудови царської імперії переходила далеко межі того, що називається федерацією, та прибирала виразно форму конфедерації, тобто державного союзу, де суверенітет належав радше поодиноким сфедерованим одиницям, а не спочиває у центральних державних інституціях. У проекті Драгоманова розмежування окремих автономних одиниць не покривалось з етнічними границями індивідуальних національностей. При їх розмежуванні мав бути взятий під увагу історично-економічний регіоналізм" [127]. Правда, цю констатацію дослідник супроводжує категоричним висновком: "Драгоманов залишав за центральним урядом так мало влади, його компетенції були до такої міри обмежені з усіх боків правами нижчих клітин федерації, що у висліді наступала замість

розподілу суверенітету держави, його фактична ліквідація. Такий стан позбавляв драгоманівський проект виглядів на здійснення, бо робив його нереальним. Справжня федеративна держава не може дозволити собі на повний параліч влади у центрі" [128].

Для автора, навпаки, **важливо те, що саме відстоював Драгоманов - фантоми всеросійської єдності, як це йому закидали критики, передовсім, з інтегрально-націоналістичного табору, чи майбутні реальні можливості розвитку української нації до стану повноцінного суверена, до становища нації розвинутої, культурної, соціально динамічної та політично незалежної.** На нашу думку, драгомановські праці дозволяють дати ствердну відповідь на другу частину питання. Це спрямування драгомановської теорії зауважив ще М. Павлик: "У своїй фінальній праці про справу політичну в Росії, "Вольном Союзе" (1884), Драгоманов дав докладний нарис політичного переустрою Росії, з такою міцною запорукою м.і. і національної волі України, себ то, волі її національного розвитку, при якій Україна могла би швидко дійти і до повної політичної самостійності, а то тим швидче, що у боротьбі за політичний ідеал Драгоманова - за федеральний політичний устрій Росії, на взір Швейцарії, боротьбі, на думку Драгоманова, певнорезультатній, бо веденій з усіма прогресивними елементами Росії, окріпли би і сили самих Українців до дальших своїх змагань" [129]. Подібні думки висловлював також І. Франко [130].

Цілком справедливо буде вказати на "неповноту", незавершеність драгомановського державницького проекту, певну взаємну суперечливість окремих його складових. Так, наприклад, приділяючи особливу увагу першому етапові реалізації свого плану перебудови Російської імперії на Вільну Спілку, він ретельно проаналізував: на яких засадах повинна відбуватися консолідація суспільних сил, націй та народів, соціальних груп та прошарків задля демонтажу імперського державного механізму. Досить рельєфно виписані в його працях і основні деталі другого етапу - початку побудови такої федеративної держави. Але **при цьому Драгоманов не залишив навіть загальної відповіді, що повинні робити українці в майбутньому, у разі провалу спроби мирного, гармонійного співжиття у складі такої федеративної/конфедеративної держави; якими можуть бути стратегічні альтернативи для нації у разі нездійсненності такого плану, на які ресурси може спиратись реалізація такої альтернативи**. У цій частині драгомановські теоретичні накреслення "грішили" на надмірну "лінійність", однобічність підходів до прогнозування майбутнього. Постійно і аргументовано твердячи про потребу створення Східноєвропейської федерації, Драгоманов не залишив навіть у загальних рисах розробленого федералістського

плану для українців Австро-Угорщини, що також позбавляло його накреслення національної завершенності.

Незважаючи на ці зауваження, необхідно визнати, що теоретичний доробок Драгоманова став кульмінацією федералістсько-автономістських традицій українського національного руху XIX ст. Учений довів цей ідеал національних політичних прагнень до певного логічного завершення. Відтоді "останнє слово" належало вже досвіду історії: який саме проект - національно-державної самостійності, чи широкої автономії України у складі федеративної/ конфедеративної держави мав бути реалізованим у дійсності.

З відстані часу все більш ясним стає те, що обидва проекти виявились не так повними протилежностями, як, скоріше, взаємодоповнюючими ракурсами баченнями майбутнього нації, етапами її боротьби за суверенітет. І в 1917-1920-х рр., і наприкінці 1980-х - на початку 1990-х рр. "український шлях" до свободи і незалежності пролягав через боротьбу за автономію, федерацію, сумарно обіймав і федералістський, і незалежницький варіант. Згадаймо федералістсько-конфедералістську еволюцію програмних гасел УГС, НРУ, адже далеко не для всіх їх учасників і лідерів це було лише даниною ідейній та пропагандистській мімікрії до умов початкового періоду перебудови. Тож чи правильно бачити у різних варіаціях цих проектів взаємовиключні, конфронтуючі ідеї, а в їх прихильниках - антагоністів, як це і дотепер робиться деякими дослідниками?!

5. 5. Чому Драгоманов не став ідеологом української самостійності?

Часом одні й ті ж ідеї та постаті можуть викликати протилежні оцінки сучасників і нащадків. Це зауваження стосується М. Драгоманова та його теоретичної спадщини. Видатний ідеолог українського національного руху останньої третини XIX ст., найбільш відомий його представник у Європі, людина надзвичайної творчої продуктивності та життєвої енергії, він і сьогодні викликає суперечки та дискусії. Одна з головних причин, яка зумовлює поляризацію думок про внесок М.Драгоманова у вітчизняну політичну думку, - це його ставлення до ідеалу державної самостійності України.

Справді, він не був серед тих, кого ми можемо беззастережно назвати пророками української самостійної державності, оскільки Драгоманов відстоював ідею федеративної державності України. Але чи був він "антисамостійником", "ворогом української державності", а тим більше - української національної справи, як вважали його антагоністи, зокрема, відомий ідеолог інтегрального

націоналізму Д. Донцов, менш відомі дослідники і публіцисти, як К. Чехович, М. Мухин та інші? [131]. Чи Драгоманов не усвідомлював принципову важливість самостійної, національної державності України, або ж в основу його політичного вибору лягли слушні, принаймні, для того часу, міркування та аргументи, що й визначили драгомановську позицію? Відповідь на запитання, що саме зумовило його власний політичний вибір, важлива не лише у рамках аналізу драгомановського теоретичного доробку. Вона важлива й тим, що є складовою частиною відповіді на більш важливе питання: чим обумовлене переважання федералістської, а не самостійницької традиції в українській ідеології та політичній традиції XIX - початку XX ст.

Чи такими вже діаметрально протилежними були федералістські та незалежницькі концепції, що розроблялись у національному русі в минулому і нашому сторіччі? Спробуємо хоча б частково відповісти на ці справді непрості питання. Питання, які колись дорівнювали національному "бути чи не бути", хоча насправді значили: як саме бути, з ким і проти кого. Так чи інакше, але й сьогодні ці проблеми не можуть бути віднесені до компетенції суто історичної науки. Оскільки вибір і розвиток незалежної державності - це процес, який вимагає щоденного ствердження і в політичній практиці, і в особистій позиції її громадян. І питання про витоки цього вибору, принципово, пов'язане з серцевиною державності - її легітимністю та життєздатністю.

А) Ставлення Драгоманова до ідеалу національної державності України

Насамперед, чи справді Драгоманов відкидав ідеал національної держави, чи вважав він державну самостійність України не потрібною або зайвою для її розвитку? В антидрагомановській літературі знаходимо повне розмаїття закидів Драгоманову за те, що своїми працями він вніс у національну думку бездержавницьку традицію, що він привів національну інтелігенцію до вибору на користь федералізму, чим ідейно обеззброїв та деморалізував націю. Учений, на думку деяких авторів, винен за поразки у спробах встановлення української державності в 1917 1920-х рр. Одне з цих типових суджень варто навести: "Ідол бездержавності цілком послідовно завів Драгоманова і до того, що він відкидав також ідеал української національно-політичної самостійності, т.з. ідеал української незалежної держави на будуче. Про минулі часи він говорив, що для "всесвітнього поступу" українська держава може була б корисна; теперішність - на його думку, така, що створення української держави і не можливе і не потрібне. На майбутнє держав-

ний лад згідно з його концепцією має бути заступлений анархією; отже, з того Драгоманов робив цілком послідовний висновок, що ідеал української самостійної державності на майбутнє не потрібний, а для загального "поступу" навіть шкідливий" [132].

Поруч із справедливими закидами Драгоманову деякі автори вдаються і до абсолютизації його критичного ставлення до майбутньої національно-державної організації України. Аби не бути голослівним, спростовуючи подібні закиди, звернімось до думок Драгоманова, які дозволять зрозуміти причини його вибору на користь федералістського проекту майбутнього Вітчизни.

Аналізуючи політичну програму Драгоманова, можна дійти висновків, що він не мав жодних сумнівів у тому, що український народ повинен бути господарем своєї долі, користуватися повнотою політичних, соціальних і національних прав. Учений чітко наголошував на цілості та єдності українських земель, вважаючи їх поділ між чужоземними державами історично зумовленим, а отже, минучим. Драгоманов перший вніс до української політичної програми питання про етнічні кордони України, запропонував чіткий критерій, за яким належало визначати територію майбутньої України: "Україною ми звемо всю сторону від верху р. Тиси в теперішнім Венгерським королівстві, на заході сонця, до р. Дону на сході й кубанську землю у теперішнім російським царстві, - від верху р. Нарова на півночі до Чорного моря на півдні, - усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою" [133].

У своїх працях учений доводив суверенні права української нації на свою етнічну територію. Використовуючи історичні і правові аргументи, Драгоманов доказував, що українці, по-перше, вже мали свою державність у минулому, а, по-друге, втратили її не через свою нездатність до державного буття, а через несприятливий збіг внутрішніх і зовнішніх обставин. Зокрема, він відзначав, що сума релігійних, національних, церковних, соціально-економічних конфліктів довела до розриву між Україною і Польщею, а сума інтересів релігійних, політико-економічних (спільні для України і Московщини через басейн Дону) привела Україну до союзу з Москвою [134]. Втім, скільки б не наводилось аргументів, що пояснювали звивистий шлях історії, яким проходила Україна в минулому, борючись з одними поневолювачами, щоби, знесиленою, потрапити під владу інших, Драгоманов не вважав цей "присуд історії" остаточним. Навпаки, він критично ставився до будь-якої з держав, які заволоділи землями України, і закликав національних діячів виховувати співвітчизників українцями, а не лояльними підданими пануючих над ними імперій [135].

Попри певний період захоплення анархо-федералізмом, Драгоманов віддавав належну шану значенню національної держави. Визнаючи державність не тільки як історичне утворення, корисне в минулому, але як поважну політичну ціль, варту зусиль народу, який прагне до свого звільнення, він відзначав: "І, дійсно, державність найвелична підмога, вже однією своєю систематичністю" [136]. Становище українців виграло б, якби вони мали власну, національну державу, неодноразово наголошував Драгоманов у своїх творах: "А проте нам Українцям треба ще раз звернути увагу і на те, що на Вкраїні і уряд, і богатирі (богачі. - А.К.) - не свої, а чужоземні, як і в Галичині і в Угорській Русі... А це вже діло відоме, що чужоземне здирство і гніт безмірно важчі, аніж своє, бо вже звісно чоловік швидче своєму на користь зробить, аніж чужому" [137].

Звідси природною реакцією Драгоманова було зацікавлене ставлення до процесу утворення нових національних держав. Зокрема, з явною симпатією він змальовує у своїх працях і кореспонденціях процес утворення єдиної Італії, набуття повної самостійності Румунією, появу нових балканських суверенних держав. Поза всяким сумнівом, його симпатії при цьому були не на боці тогочасних імперій, що прагли володарювати над народами Східної Європи. Саме в нових національних державах на Балканах він бачив "початок кінця" політичного устрою Східної Європи, позначеного імперським пануванням, а також надію і добрий приклад для співвітчизників. На успіхи в національному будівництві, в освіті та культурі цих нових балканських держав він звертав увагу своїх кореспондентів-українців, передусім, галицьких радикалів [138].

Характерний приклад знаходимо у довірливому листі Драгоманова до свого зятя Івана Шишманова - видатного болгарського наукового і державного діяча (пізніше - першого посла Болгарії в УНР). Звіряючи свої почуття та надії духовно близькій людині, він зауважує: "Для правильного розвитку народного треба мати або державну незалежність, або високу освіту. Важко це, скажете Ви, особливо з огляду на те, що незалежність потрібна і для організації освіти! - Цілком вірно, - от тому Ваші болгари, хоча в сумі може бути і дикіше за нас, але скоро нас переженуть у всіх відношеннях" [139].

З подібними ідеями вчений виходив і на широку публіку. У 1880 р. разом зі своїми товаришами С. Подолинським та М. Павликом він видає новий варіант всеукраїнської політичної програми, у якій від імені колективної редакції єдиного на той час позацензурного українського часопису "Громада", проголошує поряд з традиційними політичними вимогами, принципово нове положення: "В справах політичних ми бажаємо: ...Повної самостоячесті для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні" [140]. Тим самим укра-

інському загалові, діячам національного руху пропонувався ідеал Української самостійної держави, збудованої на засадах вільного федеративного об'єднання українських громад, територій та регіонів. Власне, йдеться і не про ідеал як про конкретну політичну мету, а про завдання національного руху, для пробудження й організації якого працювали видавці "Громади" За всієї загальності, навіть нечіткості цього гасла, йшлося справді про самостійну Україну. Немає підстав заперечити справедливість висновку, що в цій програмі "поруч з економічними вимогами жадалося "повної самостійності для вільної спілки громад на всій Україні, тобто української державної самостійності" [141]. Але ж цей заклик, наголосимо, з Женеви не знайшов відгуку в Україні.

Наступного року Драгоманов видає нову працю, в якій детально доводить, що супроти всяких поділів українських людей між різними державами, - "українська порода (національність) держиться як тіло осібне, дуже однакове в усіх частинах, з однакими звичаями, однакими споминами, любов'ю і ненавистю. Така порода могла б зібратись в одну державу й це певно було би добре, бо тоді легше було б українським людям не допустити, щоб на їх землі була така неправда, як тепер [142]. Але тут же він з жалем додає, що сталось так, що українці здавна не могли скластись в одну державу, бо вони опинились серед чотирьох загребущих сусідніх держав і не могли вирватись зразу з них усіх [143].

Звісно в Україні були й активно діяли люди, які намагались боротися проти такої долі Батьківщини, і Драгоманов з повагою відгукувався про їх зусилля: "Хлопомани" й собі пробували пускати свої думки проміж мужиків "гострити ножі на царів, на панів", - або кликати всіх українців підніматись, щоб увільнитись од московської неволі, звісно для себе, а не для Польщі" [144].

Ставлячи питання про доцільність і бажаність української державності не тільки в минулому, але й у майбутньому, Драгоманов проте, вважав, що перед Україною постає необхідність вибору з двох програм, із двох варіантів національного розвитку. Або, по-перше, шлях боротьби водночас проти двох імперії - Австро-Угорської та Російської, проти відповідних панівних націй, що вважали українські території "своїми" володіннями, або, по-друге, шлях боротьби за національну автономію, за демократичну федералізацію Росії та Австро-Угорщини. Оскільки більшість українців проживала в межах Російської імперії, переважно (але не виключно!) проблеми політичного демонтажу цієї "в'язниці народів" становили предмет зацікавленого аналізу Драгоманова. Розглядаючи перспективи політичного процесу в цій країні, він попереджав своїх співвітчизників про

необхідність бути готовими до такого вибору: "Не забаром буде в Россії Земський Собор, в котрому безпремінно мусять піднятись розмови про "обласну автономію", і українцям і тим, що будуть в тому Земському Соборі і тим, що в ньому не будуть, прийдеться стати або федералістами нашого розуму, або стояти за те, щоб заведена була більше, чи менше централізована Україна (як Ц[арство] Польське, Угорщина і т. д.)" [145].

Правильно формулюючи таку дилему українського майбуття, сам Драгоманов вважав за доцільне спинитись на автономістсько-федеративній ідеї та відповідній політичній програмі українського руху. В полеміці з Борисом Грінченком Драгоманов висловлює своє політичне кредо: "Але я завше був і єсть прихильником політичної автономії українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток разів, найліпше може виявитись і автономія національна. І тепер я ніяк не можу згодитись на раду д. Вартового "зрекчись всяких заходів коло політичної самостайності української", не згоджуюсь, між іншим і через те, що без політичної самостійності, чи автономії, не може бути і автономії національної" [. 46]. Очевидно, відносна політична стабільність Російської та Австро-Угорської імперій, не вичерпаний ще потенціал протидії дезінтегративним тенденціям в них зумовили саме таку драгоманівську позицію з цього питання.

Вже у першій своїй політичній програмі - "Передньому слові до "Громади" - Драгоманов сформулював власне бачення переваг саме такого шляху розвитку України [147]. **Федералістському вибору вчений і громадський діяч залишався відданим протягом усього життя.** В останні свої роки, у праці "Чудацькі думки про українську національну справу", Драгоманов знову пояснив, чому він відстоює федералістську модель як перспективу українського руху (проте не кінцевий ідеал української нації!): "Проти цього нарису можна сказати тільки одне, що трудно добитись політичної вільності в Росії. Правда. Але ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубані ще трудніше. Діло так стоїть, що треба або одне, або друге. Третього не пригадаєш!" [148].

Віряч у позитивні можливості федералістського шляху, Драгоманов з особливою критичністю ставився до поширених в українських політичних і громадських колах розмов про бажаність відновлення Гетьманщини, історичних форм козацької державності. Хоча він визнавав, навіть підкреслював, вищість порядків козацько-гетьманської державності у порівнянні з політичним ладом Московської Русі та Російської імперії, яка скасувала українську автономну державність, учений все-таки вважав таку "реставрацій-

ну" програму ідеалістичною, романтичною, політично непридатною. Тому Драгоманов часом аж занадто гостро реагував на спроби "заманіфестувати" цю політичну програму: "Стосовно ж так званого малоросійського "козакофільства", прагнення відновити Гетьманщину і державного малоросійського сепаратизму, одним словом, "мазепинського українофільства", як висловлюються деякі високопоставлені особи, - то про нього мова може йти тільки з боку людей або поверхнево знайомих зі справою, або явно зловмисних вигадників" [149].

Навіть загальне ознайомлення з основними думками Драгоманова про українську самостійну державність, його ставлення до ідеалу національної держави дозволяє побачити, наскільки складним, а часом і заплутаним є питання про обумовленість саме такої позиції Драгоманова. І. Лисяк-Рудницький у зв'язку з цим відзначав: "Теоретична засада Драгоманова - нехіть до державности як такої та фальшиве розуміння свободи - була причиною, чому він не дооцінював значення національної держави, як конче потрібної гарантії національної свободи. В цьому питанні сучасна українська політична думка стоїть на інших позиціях, як ті, що їх боронив Драгоманов. Проте, якщо ми хочемо бути справедливі, мусимо пам'ятати про деякі "пом'якшувальні обставини", які зменшують тягар "провини" Драгоманова" [150].

Насправді Драгоманову було властиве широке, радикальне, а не фальшиве розуміння ідеалу свободи, якщо взяти до уваги, що поєднання ним ліберальних і анархістських концепцій часів "Переднього слова до "Громади" все ж не є відповідником усієї його теоретичної спадщини, критерієм її сумарної оцінки, а лише одним із інших моментів розвитку світогляду цієї яскравої і суперечливої особистості. І. Лисяк-Рудницький - відомий дослідник української політичної думки мав рацію, відзначаючи, що Драгоманов недооцінював значення національної державності як форми політичної організації національних спільнот у майбутньому. Але вчений і громадський діяч вірив, що це майбутнє належить інтеграційним, а не дезінтеграційним тенденціям. А головне, він вважав, що на зміну багатонаціональним імперським країнам ідуть нові, національні держави тільки як момент у дальшому поступі людства, окремих націй до федеративних політичних союзів. А в далекій будучності - настане час для широких конфедерацій, включно до Всесвітньої, Універсальної конфедерації [151]. Це дає підстави бачити в Драгоманові мислителя, чия думка звернута у далечінь прийдешнього. Але ж саме ці думки творять складноші з оцінкою його як автора політичних програм, розрахованих на декілька майбутніх десятиліть.

Б) Умови успішного відокремлення України

Отже, Драгоманов принципово не заперечував бажаності української самостійної державності. Але в **ставленні до неї як до мети національного руху він виходив із оцінок можливості виходу України зі складу двох, тоді ще потужних, імперій**. Розглядаючи історичні шанси утворення самостійних держав шляхом виходу певних націй зі складу Росії, він наголошував: "Ми, звичайно, не станемо заперечувати і права кожної з цих національностей на повне виділення з державних рам Росії. Тільки не заважає пам'ятати, що всі сучасні держави дуже чутливі у питанні сепаратизмів і що вони набагато більше чинять супротив відділенню провінцій, аніж свободі їх мешканців і навіть їх певній автономії, так що на відділення якої-небудь частини сучасних держав потрібна велика сила. А потім тут з'являється питання не стільки про право, скільки про можливість сепаратизму..." [152]. Саме право націй на самовизначення було для Драгоманова беззаперечним. Але справді, головна проблема для будь-якої поневоленої нації була і залишається донині: як скористатись цим правом, як домогтись незалежності у боротьбі з переважаючими силами панівної держави?

Ці роздуми про можливості та умови сепаратизації українських територій як рішучого кроку до утворення національної державності заслуговують на особливу увагу, оскільки містять у собі відповідь на питання: чому Драгоманов схилявся не до сепаратистського, а до федералістського сценарію розв'язання "українського питання" наприкінці XIX ст.? **Умови**, які він уважав визначальними для успішного виходу української нації зі складу Росії та Австро-Угорщини, можна поділити на **зовнішні** та **внутрішні**. Спершу розглянемо, які внутрішні умови Драгоманов розглядав як необхідні для успішного відокремлення українських територій.

На погляд Драгоманова, підстави для національного сепаратизму з'являються там і тоді, де і коли "населення певної національності зазнає збитків у відношенні свого духовного і національного розвитку в певному державному тілі" [153]. Згідно з цим підходом, для українців у Росії (та й в Австро-Угорщині) було більш аніж достатньо підстав для пошуків можливих шляхів відокремлення від імперій. Проте таких дійсних підстав, як національне гноблення, соціальний та політичний гніт, недостатньо для формування потужного національно-визвольного руху, який боровся б за національну державу. Безпідставно вести мову про масовий і тим більше потужний український національний рух за життя Драгоманова. У Наддніпрянській Україні його основними структурами були невеличкі та напівлегальні "Громади" що обмежувались у

своїй діяльності переважно науково-дослідницькою та просвітницько-культурною роботою [154]. Про їх масовий вплив говорити не доводилось. Та й поліцейсько-репресивна система Росії перешкоджала повноцінній діяльності національних "громад" в Україні, здійснювала періодичну "профілактику" їх діячів, запобігаючи консолідації цих гуртків вітчизняної інтелігенції на загальнонаціональній організаційній основі. Картина розвитку українського руху в Галичині та на Буковині виглядала оптимістичнішою у порівнянні з підросійською Україною [155]. Але перші справді національні партійні організації, що ставили не тільки культурно-освітні та соціальні, але й політичні завдання, почали формуватися тут лише у 90-х роках минулого століття.

Отже, головної рушійної сили боротьби за політичну незалежність - ідеологічно та організаційно розвинутого національного руху за життя Драгоманова в Україні не було. Його ще належало створити. Чим, власне, й доводилось займатись Драгоманову і його поколінню українських діячів.

Жодний національний рух не може бути успішним без наявності лідерів, програмні гасла та конкретна діяльність яких підтримуються різними верствами народу. Драгоманов усвідомлював відповідальність свого завдання: з'ясувати, наскільки масова, народна свідомість готова до сприйняття політичних програм, які пропонувались діячами українського руху, які ідеї зустрічатимуть відгук, а які опір українського селянства та робітництва, інтелігенції та інших верст. З цією метою він десятиліттями глибоко і критично досліджував вітчизняну історію, народну творчість як один із проявів колективної самосвідомості українців. У цих дослідженнях учений чітко ставив питання: чи є в масовій суспільній свідомості політичні ідеали, уявлення про власну державність, її роль і значення? [156].

Аналізуючи українську народну творчість, історичні пісні, думи, перекази тощо, Драгоманов доходив висновку, що народній свідомості притаманні досить чіткі уявлення про причини знедоленості українців, про своїх героїв та антигероїв. Люди доволі ясно уявляли, якої державності, яких політичних і соціальних порядків вони не бажають і засуджують. Спираючись на величезний за обсягом фактичний матеріал, зібраний практично у всіх регіонах України, що фіксував різні аспекти національної пам'яті, вчений робив висновок, що **в пам'ятках історичної свідомості, у фольклорних творах важко відшайти те, що українці бачать як ідеал власної державності**. "Тільки ніде не побачимо в піснях, щоб українці думали про заклад своєї, окремішної од Москви держави", - підсумовував він ці пошуки [157].

Такий стан масової політичної свідомості Драгоманов пояснював, виходячи з історичного досвіду українців, з того, що саме держава є головним знаряддям і формою організації національних сил, а без неї національне життя набуває рис неповноцінності, незавершеності. Ось тому, доводив він: "Навіть у політичних піснях наших видно скорше нехотіння, щоби була над нами чужа неволя, ніж щоб ми були в купі у своїй державі. Думки тих спільних усім нашим країнам політичних пісень, котрі ми подавали висше, можна так передати "Не хочемо, щоби нас полоняв Турок та Татарин, щоб нас били польські пани, московські генерали і т.і." а якої за тим держави хоче наш народ, того з пісень, - та й з іншого дечого не видно. Як і з сього, так з усього змісту наших народних пісень видно, що наш народ у своєму противенстві против чужих держав, котрі орудують їм уже кілька століть, мав більше соціяльно-економічні, ніж національні й політично-державні думки, антипатії та симпатії. Так і мусило бути, бо історія не дала нашому племені зорганізуватись в одну державу, котра б зорганізувала його національні симпатії та антипатії" [158].

Доходячи висновків про відсутність "у готовому вигляді" державницького світогляду у масовій свідомості співвітчизників, Драгоманов, проте, категорично заперечує песимістичний чи зневажливий погляд на українців як на таких, що не є окремим народом, нацією з усіма, в тому числі політичними наслідками такого визнання. Полемізуючи з прихильниками теорій, які заперечували існування українців як окремої нації учений переконливо доводив помилковість, ненауковість і упередженість висновків про українців як "відгалужень" російського чи то польського народів. Зауважуючи, що помиляються ті, хто вважає, що українці не така "осібна порода", як росіяни чи поляки, й не хочуть мати своєї волі од чужинців, дослідник стверджував: "Ні, українці така осібна порода й навіть самі це добре знають, - вони не люблять і панування над собою чужих держав, - та тілько не мають думки про свою державу. Це не буде дивне, коли згадаємо, що про свою державу думають майже в усякій породі найбільш найписьменніші й найбагатші люде, котрим дістається до рук уряд в їх стороні, як вони виженуть чужинців, а мужики майже скрізь до таких справ байдужіші: їм і чужий уряд більш допіка не так, як чужий, а так як начальство. панство та богатирство в загалі, котре зостається й в своепоріднених державах" [159].

Тут Драгоманов підходив до принципово важливої думки. що ідеал власної державності може бути привнесений у національну свідомість її елітою, в першу чергу, інтелектуальною! То ж спершу належало "повернути" до народу його втрачені вищі прошарки.

"націоналізувати" власну інтелігенцію, яка справді переважно творила і працювала на славу і користь не української, а інших, панівних в Україні націй. Драгоманов закликав національних діячів працювати над виконанням насамперед цього завдання. Результати такої праці були б надзвичайно важливими: "Коли б вони (інтелігенти українського походження. - А.К.) просто повернулись до української породи й мови, то б могли дуже скоро погодитись з українським мужицтвом і помогти йому впорядкуватися до боротьби, щоб заложити на своїй землі вільні державні, громадські й господарські порядки і вільну наукову освіту" [160].

На таких аспектах програми національного відродження, на створенні передумов політичного звільнення українців Драгоманов наголошував, не пропонуючи як панацею якийсь набір догматичних приписів чи пропагандистських гасел. Усі питання, пов'язанні із завданнями внутрішньої консолідації української нації, її просвітою та самоорганізацією, він вважав за потрібне вкласти у федералістську концепцію, у програму боротьби за політичні та національні свободи, за здобуття та розвиток місцевого самоврядування, за федералізацію Австро-Угорщини та Росії. Навіть мінімальний поступ на цьому шляху відкривав, на його думку, важливі перспективи, давав українській нації нові, потужні ресурси до опанування нових цілей. Підтвердження цьому він бачив у недавній минувщині Галичини. Аналізуючи стан політичної свідомості українського селянства, вчений відзначав, що українські мужики, поневолені паном і залишені на самих себе, думають про найближчі - громадські й господарчі справи, а про дальші, державні справи почали потроху думати вже тоді тільки, як знесено було кріпацтво, та й то ледве чи не в самій Галичині, де в той же час (з 1848) стали вибирати із селян виборних до думи державної [161].

Оглядаючи розвиток історію Європи XIX ст., Драгоманов наголошував, що італійці помалу увільнились від чужинців і зібрались в одну вільну державу, а інші народи, як, наприклад, угорці та слов'яни та румуни в Австрії "коли не змогли увільнитись через повстання та поміч чужих держав, то увільняються через переміну в державних і громадських порядках" [162]. З цього вчений робив висновок, що на це ж саме повинні розраховувати українці, які через переміну державних порядків звільняться від поляків, угорців і росіян [163].

Таким чином, школа опанування демократичними процедурами, змагання за розвиток місцевого, регіонального самоврядування, боротьба за національно-політичну організацію українства могли разом становити поважні завдання українського руху на кілька наступних десятиліть, готуючи його і всю українську націю до

наступних, сміливіших завдань і цілей. **Без такої попередньої роботи, спроби домогтися "одразу" відділення українських земель та проголошення національної держави були б легко придушені, призвели б до довготривалої антиукраїнської реакції, розгрому та паралічу національних сил на невизначений час.**

Проте можливість реалізації "сепаратистського" вибору українського народу тільки частково була обумовлена внутрішнім станом української нації, зрілістю її визвольного руху, далекоглядністю і дієздатністю лідерів. Чимало залежало й від зовнішніх обставин, від підтримки прагнень українського народу іншими націями та державами в Європі та світі. Передусім, питання про можливість і доцільність реалізації сепаратистського сценарію досягнення національного суверенітету мало визначатися можливістю чи неможливістю співжиття українського та російського народів у майбутньому, їх здатністю до спільної боротьби проти Російської імперії та подальшої їх згоди на утворення демократичної союзно-федеративної держави. Прихильники незалежницького сценарію вважали, що ніякого "мирного співжиття", а тим більше рівноправного існування українців і росіян у межах єдиної, нехай навіть і демократичної, федеративної держави бути не може. Навпаки, ідейною засадою українського націоналізму, особливо ж інтегрального, було переконання у "конечності", абсолютній зумовленості українсько-російського конфлікту, боротьби українців не на життя, а на смерть із росіянами як нацією за національну свободу та незалежність [164].

Ця догматизована теза про "споконвічну та довічну" ворожнечу, певна річ, прирікала українців на криваві жертви та перспективу вічної, невідворотної загрози з боку сусіда, що так чи інакше визнавався ворогом "номер один" української нації. Драгоманов не сприймав цього песимістичного, якщо не фаталістського погляду на перспективи українсько-російських відносин. Він робив наголос на тому, що українці не мають кращого вибору, як боротися за свою незалежність і свободу проти російського уряду та російської держави, частково проти тих росіян, які пройняті великодержавництвом. Але він не погоджувався визнавати "фатальність" українсько-російського конфлікту. Тому на політичні плани, що будувались на тезі про безумовну ворожість росіян до українців, він реагував як на хибні, ілюзорні і шкідливі власне для українських національних інтересів. Оскаржуючи теорію "національних духів, учений зазначав: "Безспорне діло, що коли б після того, як напечатала таке сама "Правда" ("політика українська в Росії мусить виключати всяку думку про державний сепаратизм" - "1888" - А.К.), вияснилось, що "вдача" найбільшого в Росії народа противна всякій вольности й поступові, навіть таким речам, як увіль-

нення кріпаків, суд і земство по законам 1864 р., - то українцям не зосталось би нічого іншого, як дорога політичного сепаратизму. Так тоді це треба так і сказати прямо і ясно, а потім треба також прямо і ясно сказати й про ті сили, на котрі може рахувати той сепаратизм, і про ті способи, до яких він мусить братись" [165].

Практичну можливість українського сепартизму він пов'язував з таким розвитком подій, коли в Європі виникнуть масштабні міждержавні конфлікти. Тоді, за умов "всесвітнього катаклізму", українці зможуть розраховувати на втілення у життя свого державного ідеалу [166]. Міркуванням над цією можливістю присвячено не один твір Драгоманова, починаючи з того ж "Переднього слова до "Громади", де він виклав навдивовиж близький до дійсного історичного розвитку українських земель у XX ст. план досягнення української національно-територіальної єдності.

Будучи чудово обізнаним з сучасними йому міжнародними відносинами у Європі, Драгоманов мав поважні причини скептично сприймати навіть ті ініціативи, які мали на меті здійснення пропагандистського, а часом і дипломатичного зондажу з боку, насамперед, Німеччини, а також певних австрійських та польських політичних угруповань щодо позиції українців у майбутній європейській війні. На ці заходи Драгоманов реагував критично, може, навіть аж надто критично: "Прочитав кінець Листів Вартового (Грінченка Б. - А.К.) і зовсім не розумію, чого він лихий на мене: я більше "сепаратист" ніж він, хоч також не признаю державного сепаратизму України (Київського королівства, і т. п., про що не так давно говорили Діло, Правда і Січинський навіть у соймі)" [167].

Скепсис Драгоманова грунтувався на добрій поінформованості, на розумінні "ціни" таких планів і усвідомленні того, що з боку їх ініціаторів не йшлося про справжню увагу чи повагу до українського народу, а про його використання у великій політиці, про обіцянки, які тоді ніхто не міг, та й не збирався виконувати. Варто нагадати, що Драгоманов знав і вартість тогочасної "європейської громадської думки", апелювати до якої українцям, на відміну від поляків, доводилося без шансів не те що на успіх, а навіть на серйозну увагу. Адже він сам звертався до громадськості країн Європи не в грандіозній справі української незалежності (скільки таких звернень було написано поляками і хоча б співчутливо сприйнято у західноєвропейських країнах), а на захист вочевидь зневажених прав українців на рідну мову, на розвиток національної літератури. З цими зверненнями Драгоманов спробував українського щастя у Відні та Парижі, сподіваючись на підтримку найавторитетніших європейських діячів літератури та культури. І в цій окремій справі отримана ним підтримка була далеко не такою, на яку він розраховував. Що ж

тоді казати про політичні вимоги українства - до кого вони мали бути звернуті, хто був зацікавлений у тому, щоби їх почути?

І. Лисяк-Рудницький мав рацію, коли зазначав необхідність визнати, що всі негативні висновки Драгоманова щодо шансів української самостійності об'єктивно віддзеркалювали тодішню політичну дійсність. "Остання четвертина XIX ст. - це період стабільних міжнародних стосунків в Європі. Тут можна послатися на приклад Польщі... Якщо самостійницька політика була тоді не під силу полякам, що напевне стояли на вищому щаблі національного розвитку, ніж українці, та посідали свіжі й міцні державницькі традиції, - то тим менше була така політика можлива для українців" [168].

Отже, сумлінний і різнобічний аналіз внутрішніх умов і зовнішніх обставин розвитку українського народу в останній третині XIX ст. схиляли Драгоманова до висновку про неможливість, утопічність сепаратистського сценарію, про недоречність орієнтування національного визвольного руху на реалізацію цієї програми. Такими були його висновки, таким був його вибір. Проте, свій вибір він пропонував, а не накидав, не нав'язував співвітчизникам. Відстоюючи федералістський сценарій майбутнього України, Драгоманов, як це можна бачити з його праць і кореспонденцій, не залишався байдужим і до незалежницького вибору України.

В) Драгоманов і полеміка щодо сепаратистського сценарію майбутнього України

Драгоманову було властиве розуміння, що роль суб'єктивного фактору в політиці буває інколи важливіша, аніж об'єктивних обставин. Він вірив у розвиток людства завдяки прогресу ідей, зростання освіченості та рівня культури окремих людей, народів, людської цивілізації в цілому. У цьому контексті цілком природними були його неодноразові заклики до загально-національної дискусії про переваги федералістського чи незалежницького вибору нації. Він наполегливо запрошував співвітчизників до чесної наукової полеміки довкола принципових питань національної політичної програми. На жаль, відкрита дискусія за життя Драгоманова не відбулась. Його відома серед сучасників полеміка з Б. Грінченком все ж не була диспутом між прихильником Самостійної чи Автономної України, а велася довкола окремих, хоча й важливих пріоритетів діяльності національного руху. Не стали такою дискусію й численні обміни думками між М. Драгомановим і В. Антоновичем. Останній відстоював "австрійський" варіант українського автономізму, тобто план об'єднання українських земель військовою силою Австро-Угорщини і створення української автономії у межах цієї

держави. Могло би стати такою дискусією листування Ю. Бачинського з Драгомановим щодо рукопису "Україна irredenta", але цього не сталось. На цей раз Драгоманов, доживаючи останні дні, відповів на твір Бачинського своїми зауваганами і скепсисом, а не програмним твором, в якому міг би висловити своє бачення справи незалежної України.

Проте хід думок Драгоманова розкривають його звернення до української інтелігенції, до тих, хто прихильно ставився до незалежницького вибору України. Саме до них він звертався з цілком справедливим на той час докором: "Коли кого хочете у нас в фаталізмі обвинити, хоть і другого цвіту, але вже чисто азіатському, го виніть у йому именно чистих сепаратистів, - котрі абсолютно нічого не роблять 10 років и ждуть, що якось Аллах заведе їм Україну самостайню. В десятий раз кажу, що вони менш роблять ще, ніж їм дозволено..." [169]. Цей докір був висловлений Драгомановим ще до його від'їзду за кордон. Пізніше, наприкінці 1880-х рр. він уже наполягав, звертаючись до І. Франка, який тоді намагався заснувати новий український журнал: "В загалі один з найперших обов'язків українського журналу вивести справу українського сепаратизму з туману. Коли справді єсть сепаратисти, то нехай вилазять на світло, хоч не з іменем (то було б найчесніше і в усякім разі найліпше), то хоч з ясними програмами. А коли їх нема, то нічого світ баламутити" [170].

Можливо, Драгоманов при цьому сам упадав у "гріх" догматизму, коли віддавав усі свої сили боротьбі тільки за федералістське майбуття України. Але він робив це не просто під впливом власних ідеологічних упереджень, а з переконань, які знаходили численні підтвердження у різноманітних фактах тогочасного життя. На кожному кроці поборюючи принцип "все - або нічого", Драгоманов не міг інакше реагувати на сепаратистські розмови без сепаратистів, на незалежницькі гасла без дійсних спроб боротьби за незалежність. Він пропонував власне бачення і сам вважав його відкритим для критики, навіть вимагав від опонентів аргументованого заперечення.

Наведемо ще один приклад, який, у цьому разі, розкриває усвідомлення Драгомановим не так можливих способів боротьби за українську мову, як цікавий його розумінням політичної тактики. "А поставьте на педагогічнім полі, та не виключаючи і росс. мови - буде инакше: матимете укр. мову в народних школах і потім будете підніматись у гору, - хоч, думаю я, навряд витісните коли-небудь московську мову з гімназій і університетів - без українофільської диктатури, на котру не дуже то можна покладати надію ... Сторонникам національної відрубності це мало, - та життя річ складна, його не можна вбивати в апріорні формули, ні унітарні, ні сепара-

тистичні, - воно виробляє безконечні варіації типів. Австрійський тип не годиться для Франції, ні для Росії" [171].

Отже, не зустрічаючи вагомих заперечень проти тих аргументів, які формували його позицію щодо виправданості федералістського вибору України, будучи переконаним у цілковитій перевазі цього вибору як мети діяльності сучасних йому поколінь українців, Драгоманов не захотів, і не міг стати ідеологом української самостійної держави. Це, звісно, не означає, що він не був ідеологом української незалежності, теоретиком національного руху. Втім, настанови Драгоманова свідчать про певні інтелектуальні обмеження його вражаючих прогностичних здібностей, про те, що будучи справді реалістом і прагматиком, він не міг вийти за межі одного разу зроблено ним принципового політичного вибору, навіть тоді, коли стали формуватись ідеологічні та організаційні, принаймні, передумови для теоретичного визначення самостійницької програми в українському національному русі.

До речі згадати справедливе зауваження одного із найцікавіших критиків Драгоманова, Ю. Охримовича: "Слабою стороною програми Драгоманова було те, що він не висловився категорично і ясно, що саме розуміє він під політичною незалежністю народу, до якої форми незалежности повинна змагати українська нація, іншими словами, він не лишив нам ясної національно-політичної програми" [172]. Проте, чи може політичний мислитель залишати наступникам теоретичні формули, актуальні для всіх часів і конкретних ситуацій? І, ще більше, чи можуть нащадки вимагати від своїх попередників готових відповідей на питання, які постали перед ними й на які вони зобов'язані відповісти самотужки? Драгоманов жив і діяв у XIX ст., в якому, поза всякими сумнівами, не було жодного шансу на реалізацію програми боротьби за незалежну українську державу. Не дивно, що такі програми в Україні побачили світ після смерті Драгоманова, а до спроб їх втілення у життя не дожили навіть його найвідоміші учні, зокрема, І. Франко та М. Павлик. Тому видається безглуздим вимагати від драгомановських програмових праць співзвучності запитам і відповідності викликам XX ст.

Отже, зроблене Драгомановим для становлення української політичної думки дозволяє заперечити бачення в ньому ворога української національної державности. Рівночасно це ж саме дозволяє уникати спокуси робити з нього її апостола. Він був і залишається ідеологом національного поступу, українським гуманістом європейського масштабу, який свято вірив у Величність фактів, а тому не завжди оцінював силу Національних поривань. Проте вчений добре усвідомлював їх слабкості, в чому виявився сучасним

навіть значно пізнішим історичним періодам. Драгоманову не вдалось реалізувати свої творчі плани. Але він спромігся виховати таких учнів, які змогли піти далі і зробити більше, принаймні, в царині української політичної ідеології. Цього зовсім не мало для підсумків життя і творчості однієї людини.

Примітки:

1 Драгоманов М. Сонячний промінь // Літературно-публіцистичні праці. Т 2. - С. 390 - 391.
2. Драгоманов М. Новые русские статьи по польскому вопросу // Собрание политических сочинений. Т II. - С. 558.
3. Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. - 1872. - № 2. - С 689.
4. Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение. - С. 689.
5. Там же. - С. 685 - 686.
6. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 104.
7. Драгоманов М. Про волю віри. - Львів, 1895. - С. 6.
8. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. - С. 416 - 417.
9. Драгоманов М. Тираноубийство в России и поведение Западной Европы // Собрание политических сочинений. - Т. II. - С. 355.
10. Драгоманов М. "Народная Воля о централизации революционной борьбы в России. С. 16.
11 Там же. - С. 18 - 19.
12. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства // Вибране. - Київ, 1991. - С. 228.
13. Драгоманов М. Старі Хартії вільності. - Б/м, 1915. - С. 32.
14. Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // Вибрані твори. - Т. 1. С. 159 - 160.
15. Драгоманів М. Рай і поступ. - Б/м, 1915. - С. 56 -57
16. Драгоманов М. Автобіографія. - Київ, 1917. - С. 22.
17 Драгоманов М. "Царство Божіе внутри вас" Л. Толстого. Київ, 1907. С. 10 - 11.
18. Там же. - С. 10 - 11.
19. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади" - С. 41
20. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 51 - 52.
21. Драгоманов М Естественные области и пропаганда социализма на плебейских язаках восточной Европы // Собрание политических сочинений. - Т II. - С. 336, а також див.. Драгоманов М. Великорусский Интернационал и Польско-Украинский вопрос. - С. 171
22. Драгоманов М Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. - Київ, 1991. - С. 469
23. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 79.
24. Драгоманов М. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю "Нового времени" // Собрание политических сочинений. - Т 2. - С. 51

25. Драгоманов М. Великорусский Интернационал и Польско-Украинский вопрос. - С 130.
26. Там же. - С. 51.
27. Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова. Ответ на ответ "Голоса" - Женева, 1880. - С. 10.
28. Драгоманов М. Абсолютизм и капитализм // Собрание политических сочинений. - Т II. - С. 583.
29. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 19.
30. Там же.
31. Там же. - С.9
32. Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. - С. 30.
33. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С.9
34. Там же.
35. Там же. - С. 11.
36. Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. - С. 29.
37. Див., детальніше: Круглашов А.М. Держава, нація, людина... М. Драгоманов про національний розвиток України // Вісник Академії наук України. - 1992. - № 2. - С. 22 - 32.
38. Драгоманов М. Толцыте и отверзнется // Собрание политических сочинений. - Т II. - С. 679.
39. Драгоманов М. - Франку І. 13. II. 1886. // Листи до І. Франка та інших. - С. 191.
40. Пизюр Є. Конституційна програма і теорія М. Драгоманова // Листи до приятелів, 1966. - Рік XIV - Ч. 160-161-162. - Книжка 8-9-10. - С. 9.
41. Драгоманов М. К вопросу о национальностях в России // Собрание политических сочинений. - Т II. - С. 865 - 866.
42. Драгоманов М. Шевченко, украйнофіли й соціалізм // Громада. № 4. С. 229 - 230.
43. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 22.
44. Там же.
45. Там же. - С. 17.
46. Драгоманов М. Старі хартії вольности. - Б/м, 1915. - 80 с.
47. Драгоманов М. - Франку І. 22.V 1985. // Листи до І. Франка і иньших. С. 276.
48. Драгоманов М. - Франку І. 1.V. 1884. // Листи до Ів. Франка та іньших. 1881 - 1886. - Львів, 1906. - С. 51 - 52.
49. Драгоманов М., Павлик М. Про віча. - Львів, 1887. - 54 с.
50. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654 - 1876) // Вибране. - Київ. 1991. - С. 572 - 573; Його ж. Рай і поступ. - Б/м, 1915. - С. 56 - 57.
51. Сокуренко В. Демократические учения о государстве и праве на Украине на Украине во второй половине XIX века. - С. 98.
52. Драгоманов М. Конституция и народ // Собрание политических сочинений. - Т II. - С. 654.
53. Драгоманов надавав перевагу поняттю державного самоврядування. Драгоманов М. Толцыте да отверзнется // Собрание политических сочинений. Т II. - С 679: Круглашов А.М. Основа державного самоврядування.

Конституційні аспекти теоретичної спадщини М.П. Драгоманова // Вісник Національної Академії наук України. - 1996. - № 11 - 12. - С. 36 - 42.
54. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 13.
55. Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. - Санкт-Петербург, 1872. - № 5. - С. 216.
56. Драгоманов М. О "Сечи" Речь Вахнянина // Санкт-Петербургские ведомости. - 1868. - № 102. - 16(28) апреля. - С. 1.
57. Драгоманов М. Вільна Спілка - Вольный союз. - С. 16.
58. Там же. - С. 20 - 24; 34 - 39.
59. Драгоманов М. Статья о земских учреждениях. Черновик (24.01.1889). // ЦДІА у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 35. - С. 9.
60. Драгоманов М. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. - Geneve, Б/д. - С. 9, 16 - 17; Його ж. Либерализм и земство в России. - Geneve, 1889. - С. 38 - 39; Його ж. Великорусский Интернационал и Польско - Украинский вопрос. - Казань, 1906. - С. 84; Його ж. Обаятельность энергии // Собрание политических сочинений. - Т. II. - С. 380 - 381 і т. д.
61. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 21.
62. Там же. - С. 13.
63. Там же. - С. 52.
64. Там же. - С. 53.
65. Драгоманов М. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. - С. 30.
66. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 40 - 42 і т. д.
67. Там же. - С. 14.
68. Там же.
69. Там же. - С. 17.
70. Там же. - С. 23.
71. Там же. - С. 13.
72. Там же. - С. 13 - 14.
73. Вебер М. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной лемократии. - Киев, 1906. - С. 24.
74. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 51.
75. Див., напр.: Ісаєвич Я. Федералізм як гасло солідарності слов'ян. Ідеологія й політика // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2000. - Випуск 7. - С. 106. - 114; Круглашов А.М. Розвиток державно-політичної думки України в XIX ст. // Право України. - 1993. № 2. - С. 41 - 47, 62; Сторчак А.І. Михайло Драгоманов: від автономної особи - до незалежної держави та "Вільної Спілки" // Науковий Вісник Дипломатичної Академії України. - Київ, 1999. - Вип. 2. - С. 125 - 131.
76. Див., напр.: Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // Вибрані твори. - Т 1. - С. 159 - 160.
77. Драгоманов М. - Русову О. 3. X. 1871. - Листи Драгоманова М. до Русова О. // ЦДІА у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 62. - С. 9.
78. Драгоманов М. Сонячний промінь. Повість Василя Чайченка // Літературно-публіцистичні праці. - Т II. - С 389 - 390.
79. Драгоманов М. Автобіографія. - Київ, 1917. - С. 4; Його ж. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 66.

80. Сокуренко В.Г.Вказана праця. - Львов, 1966. - С. 10.
81. Див., наприклад: Круглашов А. Проблема революційної диктатури в ідейній спадщині М. Бакуніна // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. - Чернівці, 1997. - Випуск п'ятий. - С. 176 - 189.
82. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. - Київ, 1994. - Т. 1. - С. 301.
83. Відповідь М.П. Драгоманова // Юбилей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова. - Львів, 1894. - С. 106.
84. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С. 5.
85. Драгоманов М. Лист до Киян. 3.1. - 12. II. 1887. // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і иньших. 1887 - 1895. - Львів, 1908. - С. 9.
86. Драгоманов М. Неправда - не просвіта. - С. 394.
87. Драгоманов М. - Ватсон Э. К. 19. III. (Рік? - А.К.) // Институт Русской литературы (Пушкинский Дом). - Ф. 402. - Оп. 5. - № 107. Л. 7 7 об.: Драгоманов М. Германство на Востоке и Московщина на Западе // Собрание политических сочинений. - Т. II. - С. 494 - 496.
88. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці. - Т. І. - С. 213.
89. Драгоманов М. Автобіографія. - С. 23.
90. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. - С. 472.
91. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади" - С. 87.
92. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. - Geneve - Bale-Lyon, 1877. - С. 102.
93. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764 - 1880). - Женева, 1881. - С. 14.
94. Драгоманов М. Українські селяне в неспокійні роки (1880 - 1882) // Громада. - Женева, 1882. - № 5. - С. 267 270; Його ж. Нові українські пісні про громадські справи (1764 - 1880). - С. 121 - 124.
95. Франко І. По з межами можливого // Літературно- науковий вісник. - Львів, 1900. - Річник III. - Т. XII. - С. 7 - 8; Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма // Історичні есе. - Т І. - С. 369 - 369.
96. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади" - С. 40 - 41.
97. Там же. - С. 45 - 46.
98. Драгоманов М. Переднє слово до "Громади" - С. 86.
99. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма. - С. 371 - 372.
100. Грушевський М. З соціяльно-національних концепцій Антоновича // Український історик. - XXI. - Ч. 1 - 4 (81- 84). - 1987 - С. 206 - 207; Клід Б. Народництво Володимира Антоновича // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26 - 27 березня 1998 р. Доповіді та повідомлення. Київ, 1999. - С. 51 55; Мельник Л. В. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретаціях істориків XX ст.) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16 - 18 березня 1993. Доповіді та матеріали. - Київ, 1994. - С. 19 - 20; Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма // Історичні есе Т І. С. 366; Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина): Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні праці. - Київ, 1995. - С. 14 - 16, 49.

101. Драгоманов М. - Антоновичу В. 10. 08. 85. // Архів Михайла Драгоманова. - Варшава, 1937. Т 1 - С 32.
102. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. - Київ, 1994. - С. 149 - 271.
103. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. - Київ, 1991 - С. 461 - 558.
104. Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим. Додаток до "України irredent'и" - Львів, 1900. - С. 7 15.
105. Див.: Будзиновський В. Ішли діди на муки. - Б/м, 1958. - С. 29 - 35: Бачинський Ю. Мої спомини про Драгоманова // Вістник Союза Визволення України. II рік. - № 23 - 24 (Авг. 15, 1915). - С. 11 14.
106. Драгоманов М.П. Відповідь // Юбилей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова. - Львів, 1894. - С. 112.
107. Драгоманов М. Великорусский Интернационал и Польско-Украинский вопрос. - С. 121.
108. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. - С. 476.
109. Драгоманов М. Автобіографія. - С. 40.
110. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия, - С. 139.
111. Драгоманов М. Франку І. 20. III. 1885. // Листування І. Франка і М. Драгоманова. - Матеріяли для культурної й громадської історії Західної України. - Київ, 1928. - С. 111.
112. Драгоманов М. Передне слово до "Громади" - С. 29.
113. Драгоманов М. Павлику М. 2.XI. 1888. // Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. - Чернівці. 1912. - Т V - С. 270.
114. Франко І. По за межами можливого // Літературно-науковий вісник у Львові. - 1900. - Т XII. - С. 1 - 9.
115. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). - С. 111- 112.
116. Драгоманов М. Автобіографія. - С. 45.
117. Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. - Geneva - Bale - Lyon, 1877. - С. 28.
118. Драгоманов М. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России. - С. 28 - 29.
119. Драгоманов М. Великорусский интернационал и Польско-Украинский вопрос. - С. 130 - 131.
120. Там же.
121. Там же. - С. 130.
122. Mohrenschildt D. Toward a United States of Russia. Plans and projects of Federal Reconstruction of Russia. - London & Toronto: Fairleigh Dickinson University Press. 1981. - P. 155.
123. Драгоманов М. Лист до Киян. 3.II. - 12.II.1887. // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і иньших. 1887 - 1895. - Львів, 1908. - С. 9.
124. Драгоманов М. Другий лист до Петербуржця // Листи до Ів.Франка і иньших. - Львів, 1906. - С. 138.
125. Драгоманов М. Вольный Союз - Вільна Спілка. - С 56.

126. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. - С. 338.
127. Пизюр Є. Вказана праця. - С. 9 - 10.
128. Там же.
129. Павлик М. Пам'яті Михайла Драгоманова. - Львів, 1902. - С. 10 - 11.
130. Див., напр.: Франко І. Ukraina irredenta // Вивід прав України. - Львів, 1991. - С. 67.
131. Мухин М. Драгоманов без маски. - Львів, 1934. - С. 39, 54 - 55; Задеснянський Р. Національно-політичні погляди М. Драгоманова, їх вплив та значіння. Торонто, 1980. С. 10 11, 19; Чехович К. Шкідливі думки Михайла Драгоманова. Перемишль, 1938. С. 24 - 25; Почапський А. Українська національна ідея в творчості Д. Донцова // Вісник Академії наук України. 1992. - № 11. - С. 47 - 52.
132. Чехович К. Шкідливі думки Михайла Драгоманова. - С. 21.
133. Драгоманов М., Павлик М., Пололинський С. "Програма "Громади" // Вибрані твори. - Т. 1. - С. 148.
134. Драгоманов М. Стаття про погляди на українську історію // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп.2. - Спр. 33. - С. 5.
135. Драгоманов М. - Конiському О. 12. XI. 1888. // Листи до І. Франка і иньших. - С. 143.
136. Драгоманов М. Стаття про погляди на українську історію // ЦДІА України у Львові. - Ф. 663. - Оп. 2. - Спр. 33. - С. 6.
137. Драгоманов М. От впорядчика // Громада. - Женева, 1878. - № 2. - С. 8.
138. Драгоманов М. - Павлику М. 19. I. 1895. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1894 - 1895). - Чернівці, 1911 Т VIII. - С. 192.
139. Драгоманов М. - Шишманову И. 14.03. 1889. // Архив БАН. - Ф. 11к. Ив. Шишманов - Оп. 3. - Д. 1865. - Л. 27 об.
140. Драгоманов М., Павлик М., Пододинський С. "Програма "Громади" // Вибрані твори. - Т 1. - С. 148.
141. Григоріїв Н. Доба М. Драгоманова // Драгоманов М. Вибрані твори. - Прага, 1938. - Т. I. - С. 26.
142. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1864 - 1880). Женева, 1881. - С. 9.
143. Там же.
144. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи. С. 70.
145. Драгоманов М. Передне слово до "Громади" - С.87
146. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. - Київ, 1971 Т II. - С. 471
147 Драгоманов М. Передне слово до "Громади" - С 86.
148. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. - С. 548.
149. Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе // Літературно-публіцистичні праці. - Т 1. - С 353.
150. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма - С 365.
151. Драгоманов М. "Царство Бо́жіе внутри Вас" Л. Толстого С 10 11 Приложение от Редакции. М.П. Драгоманов о венгерской Руси-Украине // Собрание политических сочинений. Т II - С 646.

152. Драгоманов М. К вопросу о национальностях России // Собрание политических сочинений. Т II. - С. 866.
153. Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные заметки // Вестник Европы. 1873. - Кн. 1. - С. 129.
154. Див., напр.: Антонович М. Коли постали "Громади"? // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. - Українська Вільна академія наук у США. - Нью -Йорк, 1977. - Т III. - С. 127 - 136; Його ж. Історія українофільства // Український історик. - XVIII. - Ч. 1 - 4 (69 - 72), 1981. - С. 74 - 82; Катренко А., Безуб Ю. Єлизаветградська громада (кінець 70-х - початок 80-х років XIX ст.) // Академія пам'яті Володимира Антоновича. - Київ, 1994. - С. 224 - 234; Болдирєв О. Одеська Громада. - Олеса. 1994. - 144 с. і т д.
155. Див., про це: Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX початку XX ст. Чернівці, 1999. 574 с.; Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Київ, 1992. Випуск 1. - С. 104 - 119 і т. д.
156. Драгоманов М Предисловие. Малорусские народные предания и рассказы. Киев, 1876. - С. XXIV - XXV; Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764 - 1880). - Женева, 1881. - С. 3, 8, 12, 22 - 23.
157. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764 - 1880). - С. 13.
158. Драгоманов М. Політико-соціяльні думки в нових піснях Українського (малоруського) народу // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. - Львів, 1906. - Т. III. - С. 64.
159. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764 - 1880). - Женева, 1881. - С. 13.
160. Там же. - С. 124.
161. Там же. - С. 23.
162. Драгоманов М. Рай і поступ. - С. 56 - 57.
163. Там же. - С. 57.
164. Див.: Мухин М. Більше світла! М.П. Драгоманов (1841 - 1895) на тлі своєї доби. Історичні нариси. - Чернівці, 1936. - С. 97.
165. Драгоманов М. На увагу українолюбцям у Росії // Літературно-публіцистичні праці. - Т 2. - С. 304 - 305.
166. Див., детальніше: Круглашов А. М. Драгоманов: у пошуках геополітичної ідентичності України // Віче, 1999. - № 8. - С. 113 - 122.
167. Драгоманов М. - Смаль-Стоцькому С. // ЦДІА у Львові, - Ф. 663. - Оп. 2.- Спр. 63. - С. 44.
168. Лисяк-Руднищький І. Перша українська політична програма. - С. 363.
169. Драгоманов М. Навроцькому В. 26.08. 1873. - Возняк М. З листування М.Драгоманова з В. Навроцьким // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1923. - Річник XXII. - Т. LXXIX. - Книжка III. - С. 259.
170. Драгоманов М. - Франку І. 3.II. 1888. // Листи до І. Франка і иньших. - С. 148.
171. Драгоманов М. - Павлику М. 15.XI. 1888. // Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. - Чернівці, 1912. - Т. V (1886-1889). - С. 272.
172. Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). - С. 107.

Післямова

Михайло Драгоманов залишив значну наукову, науково-популярну та публіцистичну спадщину, в якій аналізував явища політичного життя, оцінював історичні події, висловлював прогнози щодо майбутнього. Розмаїття його наукових зацікавлень, глибока ерудованість і багатий життєвий досвід разом з активною суспільною діяльністю надають особливу вагомість драгомановському творчому доробку. Вчений і громадський діяч не приховував свого прагнення впливати на суспільний розвиток українського народу, мріяв про зміни в політичному, соціальному, духовно-культурному житті націй Східної Європи. Його особистість далека від одномірності та однозначності як у сенсі його професійної, так і суспільно-політичної діяльності.

У творчості Драгоманова можна виділити кілька основних сфер його самореалізації. Перша: інтелектуальна, академічна, теоретична. Тут Драгоманов постає як дослідник, учений, який прагне пізнати світ, зрозуміти його і на цій основі запропонувати теоретичне бачення процесів, що відбуваються в суспільно-політичному житті. Друга сфера - діяльність Драгоманова як політичного ідеолога. Свідомий свого суспільного покликання, він пропонував ідейні орієнтири, визначав цілі та завдання праці сучасників, розробляв політичні програми і плани діяльності національного руху в Україні, опозиції в Росії, у слов'янських землях Австро-Угорщини. Останній важливий для дослідника драгомановської творчості аспект його діяльності - це безпосередня політична активність Драгоманова, його спроби впливати на дійсність у відповідності з власними ідеями та ідеологічними настановами. У нашій роботі ми зупинялись головним чином на двох перших сферах драгомановської діяльності - на його праці як теоретика та ідеолога.

Передовсім, відзначимо, що він діяв в умовах кризи політичних систем імперських держав, які панували у Східній Європі, у час розгортання масових національних і соціальних рухів, у період становлення нових ідентичностей, визначення культурно-духовних цінностей та пріоритетів. Остання третина XIX ст. підводила ризику під багатовіковим існуванням Європи монархічного легітимізму, імперського гегемонізму, станової диференціації та культурного традиціоналізму. Відповідно, вчений і громадський діяч осмислював запити свого часу і пропонував відповіді на ті питання, які хвилювали інтелігенцію, широкі суспільні верстви українського народу, східноєвропейських націй загалом. Замислюючись над майбутніми порядками, засобами створення справедливого суспільного ладу, Драгоманов відзначав історичну мінливість і минучість

соціальних і політичних форм організації суспільного, державного устрою. Вчений доходив висновків про необхідність виокремлення "основи основ" розвитку людства. Такою основою, на його думку, ставав розвиток особистості, індивіда. Саме розвиток людської особистості, її прагнень та інтересів виступав рушійною силою, яка визначала характер різних епох і народів, розвиток світової цивілізації. Відтак, первинним у політичних ідеях Драгоманова був антропоцентризм, розуміння досвіду історії та сучасних процесів під кутом зору задоволення прагнень і потреб людини. Драгомановським поглядам виразно притаманий гуманізм, віра у можливості духовного вдосконалення людини, у творчий розвиток і культурний прогрес суспільства. Відповідно до цих засад він підходив до розв'язання проблем соціального, економічного та політичного поступу як окремих народів, так і людства в цілому.

Драгоманов виходив із необхідності всебічного задоволення духовних і матеріальних потреб людини в суспільстві, з переконання, що роль гуманістичних засад у соціальних відносинах з перервами, повільно, але неухильно зростає. Він протиставляв сучасному йому суспільству станових і соціальних привілеїв, політичної дискримінації **ідеали демократичного, динамічного суспільства, заснованого на засадах розуму, солідарності, взаємодопомоги та спрямованості до "інтегрального" розвитку**. Наголос на творчому потенціалі людини, на соціально-перетворюючій діяльності розумних, відповідальних індивідів відзначав його проекти суспільної організації, формував критерії, на основі яких учений аналізував минулі і сучасні йому форми суспільного життя. Йому була притаманна відданість ідеї верховенства права та розвитку правових відносин як гарантії демократичності, поступовості соціального розвитку. Не буде перебільшенням твердити, що Драгоманов одним із перших в українській та російській суспільно-політичній думці в теоретичному плані і в розробці політичної стратегії **тяжів до ідеалів розвитку громадянського суспільства**. В його розумінні суспільство мало складатися з вільних, економічно і соціально забезпечених індивідів, діяти на основі громадської ініціативи та асоціації, поєднання приватних і колективних інтересів та розв'язання суперечностей і конфліктів між ними на засадах взаємоповаги, діалогу та компромісів, пошуку спільних цілей і завдань.

З драгомановськими уявленнями про суспільну організацію пов'язана його концепція національності, народу, нації. Відзначимо певну дуалістичність драгомановського підходу до осмислення проблем нації та феномену національного. По-перше, нація для нього - це завжди продукт історичного розвитку, стала спільнота людей, об'єднаних спільною долею, мовою, традиціями, уявлення-

ми про минуле та прагненнями до майбутнього. По-друге, сучасна нація для Драгоманова - та спільнота, в якій реалізується потенціал людей, які до неї належать, насамперед, її провідних діячів, культурні, духовні, наукові, творчі можливості інтелектуалів. Сучасна нація формується і в умовах Східної Європи, зокрема, не може розвиватись інакше, як через цілеспрямовані, наполегливі та ретельно продумані зусилля національної інтелігенції. Таким чином, реальність українського національного буття постає перед Драгомановим у двох вимірах. Перший - статичний, який представляє те, що успадковано від минулого. Другий - динамічній, який визначається боріннням внутрішніх впливів, зусиль національних діячів, мірою їх підтримки широкими суспільними верствами та зворотніми денаціоналізуючими, асиміляційними впливами з боку панівних націй, політики чужонаціональних державних організації.

Драгомановські погляди відзначаються наголошенням на динамічному компоненті національного розвитку. Інколи це призводило до перебільшення ним значення "конструктивих" факторів національного розвитку, недооцінки ролі традиційних, консервативних, стримуючих чинників національного буття. Ідеал нації - добровільної асоціації індивідів виступав радше побажанням інтелектуала-демократа, аніж був теоретичним образом реальності, яку сумлінний дослідник міг зафіксувати в дійсності його рідної української нації, в прикладах розвитку недержавних націй Східної Європи, навіть модерних західноєвропейських націй. Арсенал концепцій, за допомогою яких Драгоманов пропонував розв'язати національне питання в Європі, відрізнявся певною оригінальністю і новаційністю. Це - теорія "плебейських націй", історіософська ідея "неповноти" історичного, соціального та культурного розвитку націй бездержавних. Це також запропонована Драгомановим система цінностей у стосунках людини і суспільства, національних спільнот і держави, націй і людства тощо.

Оригінальним було розв'язання Драгомановим вразливого для молодих національних рухів питання про визначення пріоритетів національної роботи, відповіді на питання: що має бути поставлено попереду - інтереси власної нації, чи інтереси людства, потреби індивідуального розвитку чи задоволення запитів національного цілого? Драгоманов пропонував своєрідне розв'язання цих важливих філософських і політичних питань. Для індивіда важливе творення духовних і матеріальних цінностей у рамках свого національного суспільства, повноцінна участь у його діяльності, служіння його інтересам. Без національного колективу неможливо уявити входження людини в людство, його виживання та розвиток, під-

креслював Драгоманов. Для нації обов'язком виступає плекання особисті, задоволення спільних інтересів своїх співплемінників, боротьба за гідне місце у світі, в культурному, суспільному, політичному та економічному житті людства. Людство виступало у Драгоманова як надбудова, завершення розвитку універсальної ієрархії соціальних та етнонаціональних структур, в яких проходить життя людей, їх соціалізація та діяльність, від первинної громади - асоціації, через націю до всесвітньої цивілізації.

Досить стрункa, логічна та послідовна в теоретичному плані, така схема відзначалась певною абстрактністю, переобтяженістю загальниками, умоглядністю. Неодноразово, висуваючи аргументи на її користь, Драгоманов зловживав полемічними доказами, які мали обмежену наукову, раціональну вартість. Хоча він, у цілому, намагався апелювати до критерію об'єктивної науковості та раціоналізму. Його бажання знайти вирішення проблеми задоволення національних потреб і гармонізації міжнаціональних стосунків відповідало нагальній необхідності пошуку засобів подолання конфліктів, значення і масштабність яких він оцінював правильно. Але, спираючись на гуманістично-прогресивістське бачення історичного процесу, Драгоманов часом перебільшував роль раціональних чинників, здатність національних колективів будувати свої взаємини на засадах гуманності, толерантності, діалогу та взаємних поступок. Обіцянки розв'язання проблем національного життя та міжнаціональних відносин на таких принципах невдовзі були суворо перевірені практикою європейської історії. Східноєвропейські "молоді" нації теж зробили вагомий внесок у те, що гуманістично-раціоналістський потенціал європейської цивілізації перестав сприйматись як аксіоматичне, визначальне в поведінці та менталітеті її представників.

Своєрідним елементом драгомановської політичної філософії, принципом, на основі якого він намагався теоретично відбудувати ретроспективу української історії та накреслити перспективи українців, була його версія європейської цивілізації, його європоцентристська модель суспільно-політичного розвитку. Виходячи з власного розуміння цивілізаційної єдності європейських народів, Драгоманов досить плідно працював над осмисленням ключових подій національного та східноєвропейського минулого. Він пропонував своє бачення "центральних" і "периферійних" процесів, провідних, визначальних і другорядних тенденцій історичного і політичного розвитку народів Європи. З цього погляду він інтерпретував ключові події вітчизняної історії, зокрема, визначав рівень асинхронності розвитку українського народу у порівнянні з

сутнісно однотипними процесами, притаманними народам західноєвропейським.

Учений намагався визначити діапазон уповільнення розвитку народів, що потрапили під владу Російської імперії, у порівнянні з іншими європейськими народами, які розвивались у відмінних умовах. При цьому він висловлював своєрідні, методологічно новаторські судження. Зокрема, цікавою теоретичною новацією видається драгомановська концепція нереалізованого, "обірваного" розвитку України до власної Реформації. Він намагався, менш послідовно і переконливо, знайти ознаки українського пізньосередньовічного Відродження. Проте в цій концепції поряд із теоретично продуманими аргументами зустрічаємо й спрощені, однобічні судження. В останніх відбивається наполегливе бажання теоретика дивитись на історію України з точки зору "нормально-європейських" процесів, ігноруючи при цьому зміст духовних пошуків, політичної боротьби та соціальних рухів століть вітчизняної історії, які "не вписувались" у такий європоцентристський підхід. Драгоманов палко бажав довести, що, будучи європейською за своїм змістом і тенденціями, за народними цінностями, за устремліннями духовної еліти, українська історія, попри свою відносну неповноту та "обірваність" розвитку в "нормальному" європейському сенсі, може й повинна повернутись у річище загальноєвропейської цивілізації. Ці процеси, як видається сьогодні, набагато складніші. Тобто, драгомановські історіософські рефлексії несуть на собі відбиток ідеологічної спрямованості вченого і громадського діяча на формування в національній свідомості бажаного, з його погляду, образу минулого.

Окремі суперечності такого підходу Драгоманова не перекреслюють значення його творчого внеску у нове осмислення української, російської та польської історії. Він розглядав їх не тільки з націоцентричного, а тим більше не з державно-легітимістського погляду, а з точки зору внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку, намагаючись зрозуміти історичну логіку процесів, що відбувались. Дослідник ставився до європейських тенденцій в історії України не як до проявів зовнішніх, сторонніх впливів з боку західних держав, їх культури. Для нього вони були виявами власного, внутрішньо притаманного українському суспільству розвитку. Ці тенденції були специфічними у своїх проявах та інтенсивності, але водночас однотипними з загальноєвропейськими цивілізаційними процесами. Таким чином, його підходи вигідно відрізнялись від тих, наприклад, методологічних засад, які поділяли російських інтелектуалів середини XIX ст. на "західників" і "слов'янофілів"

Отже, драгомановський європоцентризм не був протиставленням, антитезою національно-українським особливостям, а своєрід-

ним критерієм вивчення вітчизняної історії та прогнозування національно-політичних процесів у контексті розвитку європейської цивілізації. І, нарешті, вчений не розглядав європейську цивілізацію як абсолютну вершину людського розвитку, а лише як важливу історичну сходинку світових процесів формування універсальної, вселюдської цивілізації. Для нього її роль була визначена певними факторами, а майбутнє залежало від співпраці європейців з іншими світовими цивілізаціями.

Переважання цивілізаційно-універсалістських підходів позначилось також і на драгомановському розумінні культурних, соціальних і політичних завдань націй, національних рухів Східної Європи. Відстоюючи унікальну роль національного в житті окремої людини, значення національної самоорганізації, Драгоманов виступив одним із справжніх українських будителів, практичним діячем відродження України, захисником прав та інтересів інших "недержавних" націй східної Європи. Йому належить чимала заслуга в політизації національного руху, у формуванні його нової ідеології, визначенні стратегічних і тактичних завдань, у творенні відповідної організаційної мережі.

Проте в питаннях національної політики Драгоманову були притаманні певні недогляди, обмеження, а то й прояви догматизму. Частина з цих недоліків усвідомлювалась його сучасниками, деякі стали предметом аналізу та критики наступників. Наприклад, абсолютизуючи переваги федералізму та федеративного принципу побудови держав, Драгоманов значно менше уваги приділяв осмисленю ролі та значення нових національних держав у політичному житті Європи. Він з песимізмом ставився до можливостей побудови української національної держави. Те, що для такого підходу в тогочасних обставинах було достатньо причин - не підлягає сумніву. Викликають здивування деякі суперечності драгомановського підходу до утворення нових національних держав у Європі. З одного боку, він визнавав значення національної держави в житті європейських народів, наполегливо підкреслював роль політики для виживання "плебейських" націй, у тому числі, української. Він ставив у приклад співвітчизникам досягнення сербів, болгар і інших народів, що формували національні держави, і пояснював їх успіхи розвитком саме власних національних держав, охоче підтримував їх формування та поступ. З іншого боку, Драгоманов дотримувався догматичних поглядів на перспективи української самостійної державності. Не уникаючи спроб теоретичного обговорення питання створення національної державності України, він, в якості контраргументів у суперечках з прихильниками цієї ідеї, знаходив слушні для свого часу приклади, факти, докази. Але хід його думок

спирався на абсолютизовану ним негативну роль зовнішньополітичного клімату в Європі, на байдужість провідних західних держав до "українського питання" взагалі, а тим більше до його військово-політичного розв'язання. Вчений і громадський діяч слушно і переконливо вказував на незрілість та відставання українського національного руху від рівня розвитку визвольних рухів польського, чеського, інших центрально - та східноєвропейських народів. Але такий хід думок "консервував" status-quo європейської політики, відмовляв в оптимістичній перспективі формування української нації, її здатності не лише до відновлення політичної автономії, але й до виборення та утворення національної держави. Відмова Драгоманова всебічно замислитись над тим, за яких нових, відмінних від сучасних йому умов такий сценарій національного майбуття стане на порядок денний політичної боротьби українців та на черзі завдань європейського переустрою, засвідчує певні ідейні "табу" теоретичної рефлексії Драгоманова, надмірну конкретність його політичного аналізу.

Таким чином, поряд із політичним реалізмом і доречним наголосом на розробці автономістсько-федеративної програми майбутнього України, Росії та Східної Європи як **першочергового завдання українського руху** Драгоманову належить і сумнівна честь догматизації власної політичної програми. Власне, тієї програми, яка в принципових рисах була розроблена старшим поколінням діячів українського руху, насамперед учасниками Кирило-Мефодіївського Товариства, і яку він інколи розглядав як занадто радикальну (!) з точки зору дійсних можливостей та потенціалу українства. Щоправда, в цьому відношенні видається необхідним продовжити наукову дискусію про роль і співвідношення суб'єктивних та об'єктивних, внутрішніх і зовнішніх, соціальних, політичних та ідеологічних чинників, які й призвели до **інерційного переважання програми автономної України як стратегічної мети національного руху**. Особливо надовго вона затрималась у суспільно-політичній думці Наддніпрянської України.

З іншого боку, немає достатніх підстав виводити з цих аспектів теоретичної спадщини вченого і громадського діяча звинувачувальний висновок про "історичну відповідальність" Драгоманова та "драгомановців" за нехтування самостійницькою програмою, перетворювати критичні закиди в наріжний, апріорний принцип аналізу політичної теорії та програми його покоління. Адже, для прикладу, прибалтійські національні діячі, чеські ідеологи та політичні провідники звернулись до програми побудови національних, самостійних (а не автономних!) держав пізніше, аніж про таку необхідність було заявлено в українській політичній думці, ніж це гасло

було внесене в програми діяльності політичних партій України. Та саме ці народи, а не українці вийшли з випробувань Великої війни 1914 - 1918 рр. з таким вагомим "трофеєм", як національна держава (а чехи та словаки - і з демократичною і соціально-орієнтованою державою!). Чи відіграло при цьому якусь трагічну, фатальну роль їх програмно-політичне "спізнення" у порівнянні з українцями? Напевно, ні. Дивно, але цей аргумент абсолютно не цікавив ані "антидрагомановськи" налаштованих дослідників і публицистів. ані, наскільки нам відомо, числених "адвокатів" Драгоманова, прихильників його політичної програми.

Окрім зазначених суперечностей у формулюванні Драгомановим висновків щодо необхідності політичного вирішення проблем української нації, її розвитку на тих засадах, які визначали поступ до утворення національних держав західними сусідами України, **йому все-таки належить справжня честь бути одним із найбільш плідних і послідовних політичних теоретиків вітчизняної суспільно-політичної думки XIX ст**. Його конституційні нариси, політичні проекти, пропозиції забезпечення демократичної діяльності органів влади, розвитку інститутів самоврядування, політичної свободи, пріоритетності прав людини залишаються не тільки історіографічним явищем, але й, до певної міри, актуальним теоретичним надбанням суспільно-політичної думки України.

Саме Драгоманов одним із перших серед вітчизняних суспільно-політичних діячів замислювався над питаннями міжнародної політики, її значенням для втілення у життя українських національних інтересів. Він аналізував можливості використання українцями різних, у тому числі конфліктних міжнародних політичних ситуацій для внесення українського питання до порядку денного загальноєвропейської політики. Драгоманов був не лише своєрідним "послом" українського народу в Західній Європі, авторитетним представником національної науки, журналістики, літератури та культури. Йому довелось два десятиріччя представляти перед європейськими народами національну політичну думку, доводити до їх відома погляди діячів українського руху, бути "рупором" національних устремлінь, першим постійним пропагандистом "української справи" як такої, що потребує й заслуговує на загальноєвропейську увагу. У цих зусиллях Драгоманова, в статтях, рецензіях, доповідях, листах, з якими він звертався до європейської громадської думки, відбита дивовижна і за обсягом, і за якісним рівнем теоретична праця українського емігранта.

Якою б не була ця діяльність Драгоманова, вона, у співставленні із зусиллями його сучасників-земляків, навіть у порівнянні з представниками інших народів важила значно більше, була без-

прецедентою за масштабністю і творчою, теоретичною змістовністю. Ця діяльність залишила вагомий слід, що вплинув на українське суспільство. Підкреслимо, що, всупереч власним автономістсько-федералістським проектам майбутнього України, він у багатьох своїх творах визначав завдання української політики у вирішенні важливих міжнародних питань, формулюючи їх з точки зору українських національних інтересів. Отже, **Драгоманову належить певний пріоритет теоретичного обґрунтування геополітичних парадигм української зовнішньої політики**. Він одним із перших і небагатьох сучасних йому вітчизняних мислителів задумувався над місцем і роллю України у міжнародних відносинах, у стосунках європейських та азіатських держав, намагався науково спрогнозувати сценарії розвитку міжнародної політики. Не перебільшуючи загального значення його прогнозів, відзначимо, що в окремих моментах, наприклад, у передбаченні перебігу подій майбутньої російсько-австрійсько-німецької війни, його оцінки виявились разюче близькими до дійсності 1914 - 1918 рр.

Значення, переваги та недоліки драгомановської теоретичної спадщини важко оцінити без урахування ідеологічних перспектив його світогляду, його ролі ідеолога українського визвольного руху, впливового теоретика та публіциста ліберальної та демократичної опозиції в Росії, ініціатора програмних проектів, які стосувалися координації діяльності представників національно-демократичних і соціалістичних течій східноєвропейських народів. По-перше, відзначаючи важливість спадщини Драгоманова-ідеолога, наголосимо, що вважаємо методологічно необґрунтованими спроби ототожнення його світогляду з будь-якою чітко визначеною ідеологічною доктриною чи, тим більше, окремою партійною доктриною. Драгоманов тяжів до пошуків синтетичної моделі політичного та суспільного розвитку, для створення якої творчо використовував і поєднував елементи, принципи, ідеологеми та міфи ліберальної, демократичної, націоналістичної та соціалістичної ідеологій. По-друге, вчений і громадський діяч виступав ініціатором громадської та політичної організації, інституціалізації українського руху, національно-партійного поділу всеросійської опозиції, особисто схилявся до позиції не поза - а, надпартійності, тим самим звільняючи ідеологічний простір для теоретичних узагальнень, програмних експериментів і формування нових політичних об'єднань на широкій соціальній, етнонаціональній та ідейній основі. До такої позиції його підштовхували реалії абсолютистської Росії, ступінь зрілості українського визвольного рух в цілому, а в Наддніпрянській Україні зокрема. До цього Драгоманова зобов'язувало розуміння життєвої потреби створення широкого антиабсо-

лютистського фронту суспільно-політичних сил для здійснення радикальних політичних і соціальних реформ тощо. До цього його спонукало й становище людини, яка апелювала до почуттів та настроїв, традицій та мрій української нації. Вона ж за часів його життя не могла ще бути успішно організованою на засадах партійно-політичної диференціації. Інтереси її консолідації вимагали "широкої", до певної міри **синкретичної, ідеологічної перспективи розвитку національного руху**, врахування прагнень інтелігенції, міщанства, селянства, пропозицій гідного майбутнього в Україні представникам інших національних спільнот. Таким чином, Драгоманов виконував роль загальнонаціонального діяча навіть тоді, коли він цілеспрямовано діяв як ідейний нахненник та теоретик утворення Русько-Української радикальної партії в Галичині. Її він розглядав як важливий, але лише один серед інших вагомих важелів формування нового національного та соціального руху в Україні.

На наш погляд, Драгоманов як теоретик та ідеолог у своєму розвитку проходив такі основні етапи. У ранні роки, до вступу в "Стару Київську Громаду", в його світогляді переважали риси регіонального "малоруського" патріота, який головним чином переймався ідеалами, настроями та сподіваннями всеросійського лібералізму та демократизму. У 1860-х - першій половині 1870-х років світобачення Драгоманова схиляється в бік все більшої соціальної та національної радикалізації його поглядів, він переймає на себе естафету програмних розробок від старшого покоління українських діячів 1840-х - 1850- х рр. У перші роки еміграції учений і громадський діяч експериментує з анархо-федералізмом і соціалістичним радикалізмом. А з початку 1880-х рр. **він усе більш упевнено змінює акценти у своїх працях на синтез політичних концепцій європейського лібералізму та соціального демократизму, осмислюючи їх з українського погляду**, з точки зору інтересів спільної визвольної боротьби бездержавних націй Східної Європи. При цьому Драгоманов намагається реалістично врахувати історичні, політичні, соціальні та культурні обставини Російської та Австро-Угорської імперії, міжнародної ситуації, що склалась. Останні роки життя, з кінця 80-х рр. XIX ст., він намагався запропонувати вітчизняному загалові власну версію нової політичної програми, що спиралась на ідеї національного демократизму, була суттєво доповнена елементами соціальних доктрин західноєвропейського радикалізму, збагачена досвідом, здобутим Драгомановим за попередні десятиріччя своєї наукової, літературної і громадсько-політичної діяльності.

Таким чином, залишаючись у постійному русі, шукаючи нові форми і зміст своїх теоретичних праць, **Драгоманов не прийшов до створення, програмної фіксації якоїсь однієї, чітко визначеної політичної**

доктрини. Незавершеність його ідеологічних шукань і теоретичних новацій дозволяла дослідникам говорити як про суперечливість, так і про нереалізовані можливості подальшої еволюції поглядів Драгоманова, зокрема, у бік сприйняття ним ідеї української національної державності. Відзначимо, що характер і спрямування драгомановської теоретичної еволюції зумовлені не лише очевидним впливом досвіду національної діяльності українських сил у Росії та Австро-Угорщині, колізіями боротьби реформаторських, консервативних і революційних течій у східноєвропейській політичній практиці та ідеології. Вони були ще й підсумком його сумлінних спроб визначити нові завдання для діячів українського, російського визвольного руху, його намагань впливати на реальний історичний процес.

Загострене, а, можливо, й надмірне відчуття власної історичної ролі, свого особистого покликання змушувало Драгоманова прагнути до ефективних засобів творчої та громадської самореалізації. Він орієнтувався, передовсім, на активні суспільні верстви, на ті сфери суспільно-політичного життя, в яких бачив ознаки руху, стремління до перетворень, де відзначав прояви енергії та волю до змін. Бажання знайти відповідну "аудиторію", чутливу до його теоретичних праць і програмних настанов, відшукати втілювачів у життя справи, за яку він боровся, зумовлювало зміни його ідеологічних зацікавлень. Розчарування у дієздатності, демократичності російських ліберальних сил, розуміння небезпеки здійснення революційних, соціалістичних проєктів майбуття цієї держави призводили до все більшої концентрації його подвижницької праці на завданнях українського відродження, на політичній, культурній та просвітницькій діяльності, перш за все, на теренах Галичини - саме там, де він бачив ознаки дійсного суспільного руху, потенціал змін, реальну боротьбу, отже, свою практичну "політичну лабораторію"

Підбиваючи підсумки аналізу політичних ідей Драгоманова, висловимо узагальнюючі судження про його місце як політичного теоретика, національного ідеолога в українській, російській та європейській інтелектуальній та суспільно-політичній історії останньої третини XIX ст. Безсумнівно, **Драгоманов посідає цілком самобутнє, визначальне місце у розвитку українських демократичних традицій політичної думки**. Він пропонував і відстоював план формування української політичної нації, який розробляв на засадах громадянського суспільства, на основі широкого розвитку місцевого та регіонального самоврядування, на принципах всебічного забезпечення прав людини і громадянина. Ідеї Драгоманова вплинули і на поступ російської ліберальної думки. Зокрема, **вони були помітним явищем у рамках федералістської традиції політичної думки в Росії, у розвитку конституціоналізму, уявлень про цін-**

ності та інститути політичної свободи. Драгомановська критика національних програм, диктаторських проектів та революційного аморалізму впливала також на ідеологічну трансформацію російського народництва і революційного соціалізму 1870-х - 1880-х рр. **Явищем, яке не варто ігнорувати або применшувати його значення, були ідеї Драгоманова і в регіональному - східноєвропейському вимірі**. Він став одним із впливових, авторитетних теоретиків національної демократії, яка все голосніше заявляла про себе як нова впливова політична течія та масова ідеологія. Насамкінець, він виступив захисником інтересів поневолених, бездержавних націй Східної Європи, звертаючись зі своїми творами та ініціативами до громадської думки, наукової та політичної еліти західноєвропейських країн. Його боротьба з великодержавними міфами Російської, Австро-Угорської та Германської імперій сприяла теоретичній "делегітимізації" ідей "Великої Росії", "Історичної Польщі", "Великої Німеччини" тощо. Вона позначилась на ідеологічних процесах, які відбувались у польському, болгарському, сербському та в інших національних рухах народів Східної Європи наприкінці XIX ст. Не дивно, що його твори перекладались і дискутувались представниками саме цих народів Східної Європи.

Таким чином Драгоманов, як національний український ідеолог і політичний теоретик, а також його теоретична спадщина не можуть не становити наукового інтересу для дослідників історії політичної думки народів Росії, Австро-Угорщини, Східної Європи. Драгомановська творчість залишається цікавим предметом вивчення і з точки зору аналізу ставлення представників західноєвропейських націй до майбутнього українського народу, народів Східної Європи в цілому.

Відзначаючи науково-теоретичний потенціал, сильні сторони творчого доробку Драгоманова, треба зазначити, що його спрямованість на вирішення проблем поточної політики, прагнення знайти розв'язання глибинних проблем свого часу приводили не тільки до реалістичності та конкретності мислення Драгоманова-політика. Вони ж слугували і методологічним обмеженням його інтелектуальних обріїв, зумовлювали деяку відстороненість ученого від розробки альтернативних сценаріїв розвитку Європи, Росії, України. У цьому, на нашу думку, проявлялась схильність ученого до догматизації окремих теоретичних складових власних концепції, як ось, наприклад, федералізму, його розуміння відданості "раз назавжди" визначеним принципам наукового аналізу та громадської діяльності.

Спадщина вченого залишає також чимало "відкритих питань", зокрема, про співвідношення завдань суспільного розвитку і дер-

жавних інтересів, про роль і значення колективних та індивідуальних прав, про межі прагматизму і сенс політичного романтизму. Ці та інші питання дозволяють поколінням дослідників і зацікавленим читачам драгомановської наукової спадщини оцінювати його ідеї та думки в нових історичних і політичних умовах, у духовно-культурному кліматі наступних епох, пропонуючи власні відповіді на ці питання. Роздуми, надії, знахідки та розчарування Драгоманова і сьогодні дозволяють відшукувати в них нові "раціональні зерна" Певні його концептуальні положення зберігають актуальність і потенціал розвитку. Окремі з тих питань, які він дискутував зі своїми сучасниками, становлять і тепер предмет наших дискусій. Уникаючи пафосності міркувань про "безсмертність" ідей окремих мислителів, висловимо сподівання, що спадщина Драгоманова має шанс привертати увагу і прийдешніх поколінь.

Summary

Mykhailo Drahomanov (1841–95) produced a significant legacy of scholarly works, popular-educational writings, and political articles. In them he examined contemporary issues and developments, evaluated historical events, and predicted the future. His diverse scholarly interests, profound erudition, rich life experiences, and active involvement in the public sphere endow his intellectual and political contributions with particular significance. Drahomanov's professional and political involvement was far from one-dimensional and unambiguous. It should be stressed that he was one of the first Ukrainian and Russian political thinkers to favour and elaborate theoretically the ideals of a civil society.

Drahomanov's notion of how society is organized is linked to his conception of nationality, the people, and the nation. For him the latter is a product of historical development, a stable community of people sharing a common destiny, language, traditions, vision of the past, and aspirations for a future in which the potential of those individuals belonging to this community will be realized. Drahomanov viewed the reality of the Ukrainian nation's existence in two dimensions—a static one, representing that which was inherited from the past; and a dynamic one, characterized by the struggle with internal influences, by the efforts of the nation's active individuals, by the extent of the support these individuals receive from society at large, and, on the opposite side, the denationalizing, assimilatory influences of the dominant nations and of the policies of these foreign nations' ruling bodies. A distinctive element in Drahomanov's political philosophy is his Eurocentric model of socio-political development. He proffered a unique perspective on the «central» and «peripheral» processes, the defining and secondary tendencies, in the historical and political development of Europe's peoples. From this point of view he interpreted the key events in his country's history and, in particular, defined the degree to which the development of the Ukrainian people was asynchronous in comparison to the same type of processes that were intrinsic among the peoples of Western Europe.

Drahomanov also tried to determine the degree to which the peoples that had come under Russian imperial domination had been developmentally delayed in comparison with other European peoples, which had evolved under different conditions. He introduced an interesting theoretical innovation—the concept of the unrealized, «interrupted» development of Ukraine as it moved toward its own Reformation. However, this concept contains not only theoretically thought-out arguments, but also simplistic, one-sided judgments stemming from Drahomanov's desire to examine the past of the Ukrainians and other East European peoples from the perspective of «normal European» processes. As a result, he sometimes disregarded the substance of the spiritual searches, political struggles, and social movements that occurred during the centuries of Ukraine's history that did not «fit» into such an approach. Nonetheless, these contradictions do not diminish the significance of Drahomanov's new conceptualization of Ukrainian, Russian, and Polish history.

The scholar considered the European tendencies in Ukraine's history to be intrinsic manifestations in the development of Ukrainian society. His approach thus substantially differed from the methodological principles that divided Russian intellectuals of the middle of the nineteenth century into Westernizers and Slavophiles. Drahomanov's Eurocentrism did not stand in opposition to Ukrainian national traits, however, but was a distinctive criterion for studying Ukraine's history and predicting the national-political processes that would occur in the developmental context of European civilization.

On questions of national politics, Drahomanov exhibited certain inherent oversights and even dogmatism. For example, he treated the benefits of federalism and the federal principle of state-building as absolutes. Drahomanov paid significantly less attention to trying to comprehend the role and importance of the new nation-states in European politics. His attitude toward the possibilities of building a Ukrainian nation-state was pessimistic. On the one hand, he recognized the importance of the nation-state in the life of the European peoples and persistently emphasized the role that politics played in the ability of the «plebeian» nations—including the Ukrainians—to survive. On the other, Drahomanov maintained dogmatic views about the prospects for Ukrainian independent statehood. His logic was based on his belief that the negative role of foreign policy in the political climate of Europe, the indifference of leading West European powers toward «the Ukrainian question,» and even more so their indifference toward its resolution through military-politicalmeans, were absolutes. Both as a scholar and a political activist he pointed out how the development of the Ukrainian national movement lagged behind its Polish, Czech, and other Central and East European counterparts.

Drahomanov's unwillingness to consider under what new conditions differing from those that existed in his time would the scenario for a national future become part of the agenda of the Ukrainians' political struggle and one of the essential components of Europe's reorganization indicates that there were certain ideological «taboos» in Drahomanov's theoretical views. Despite the contradictions in Drahomanov's conclusions concerning the necessity of politically resolving the problems of the Ukrainian nation, he deserves the honour of being one of the most prolific and influential theorists in nineteenth-century Ukrainian thought. His constitutional drafts, political projects, and proposals for ensuring that ruling bodies behave democratically, for the development of institutions of self-government, for political freedom, and for prioritizing human rights are not only a historical phenomenon. To a certain extent, his theoretical contribution remains relevant even today.

For Drahomanov, the theoretical elaboration of the geopolitical paradigms of a Ukrainian foreign policy had a certain priority. He was one of the first and few thinkers among his contemporaries to contemplate the place and role of Ukraine in international relations, in the relations of the European and Asian states, and to develop scholarly prognoses of scenarios in international politics.

Drahomanov's development as a theorist and ideologue evolved through several fundamental stages. In his youth, before joining the Old Hromada of Kyiv,

the dominant features in his worldview were those of a regional «Little Russian» patriot imbued with the ideals, sentiments, and aspirations of the «all-Russian» liberals and democrats. In the 1860s and first half of the 1870s, his Weltanschauung was defined by the social and national radicalization of his views as he took upon himself the task of elaborating a political program from the older generation of Ukrainian activists of the 1840s and 1850s. During his first years as an émigré, Drahomanov experimented with the ideas of anarcho-federalism and socialist radicalism. Beginning in the early 1880s, he devoted his energies to elaborating a synthesis of the political concepts of European liberalism and social democracy, conceptualizing them from a Ukrainian perspective and the point of view of the interests of the common struggle for liberation of the stateless nations of Eastern Europe. From the late of 1880s on, Drahomanov proposed his own version of a new political program based on an idea of national democracy that was fundamentally supplemented with elements from the social doctrines of West European radicalism and enriched by his life experiences and decades of scholarly research, writing, and political activity.

Although Drahomanov constantly remained active and continuously sought new forms and a new content for his theoretical works, his efforts did not culminate in the creation of a programmatically fixed, clearly defined political doctrine. Because his ideological searches and theoretical innovations remained unfinished, there were contradictions and unrealized possibilities in the evolution of his views, particularly in his attitude toward the ideal of Ukrainian national statehood.

Drahomanov occupies a distinctive, defining place in the development of the democratic traditions in Ukrainian political thought. He propounded a plan for the formation of a Ukrainian political nation, which he elaborated on the basis of the principles of civil society, the broadest possible development of local and regional self-government, and the unlimited guarantee of human and civil rights. Drahomanov's ideas were a prominent phenomenon within the framework of the federalist tradition of political thought in Russia, in the development of Russian constitutionalism, and in the conceptualization of the values and institutions of political freedom. His critique of Russian national programs, dictatorial projects, and revolutionary amorality influenced the ideological transformation of Russian populism and revolutionary socialism of the 1870s and 1880s.

The significance of Drahomanov's ideas in the regional, East European context should not be underestimated. He became one of the influential, authoritative theorists of national democracy and was an outspoken defender of the interests of the oppressed, stateless nations of Eastern Europe in writings addressed to public opinion and the intellectual and political elites of Western Europe. His struggle against the great-state myths of the Russian, Austro-Hungarian, and German empires facilitated the «delegitimization» of the concepts of «Great Russia,» «Great Germany,» and «Historical Poland»; and it influenced the ideological processes took place in the Polish, Bulgarian, Serbian, and other East European national movements at the end of the nineteenth century.

Despite the positive aspects of Drahomanov's legacy, his determination to resolve contemporary political issues and find a solution to the most serious problems of his time did not always result in realistic and concrete political ideas. His pursuits methodologically restricted his intellectual horizons and resulted in a measure of indifference toward elaborating alternative scenarios for the future development of Europe, Russia, and Ukraine. Consequently he exhibited a tendency toward the dogmatization of certain theoretical elements of his own concepts, such as federalism, and was devoted «once and for all» to the principles of political analysis and civic activity as he had defined them.

As part of his legacy, Drahomanov the scholar left behind many «open questions,» particularly about the relationship between state interests and the tasks of societal development, the role and meaning of collective and individual rights, the limits of pragmatism, and the sense of political romanticism. These questions have allowed generations of researchers and interested readers of Drahomanov's scholarly oeuvre to evaluate his ideas and ideals in new historical and political circumstances and to propose their own replies to the questions the great thinker originally formulated.

Zusammenfassung

Anatolij Kruhlaschow. Drama eines Intellektuellen:
politische Ideen von Mychajlo Dragomanow

Mychailo Dragomanow hat ein beträchtliches wissenschaftliches, populärwissenschaftliches und publizistisches Erbe gelassen, in dem er Erscheinungen des politischen Lebens analysierte, historische Ereignisse bewertete, die Zukunft prognostizierte. Die Vielfalt seiner wissenschaftlichen Interessen, tiefe Belesenheit und eine reiche Lebenserfahrung zusammen mit der aktiven gesellschaftlichen Tätigkeit verleihen dem Schaffenswerk von Dragomanow besondere Wichtigkeit. Der Persönlichkeit des Wissenschaftlers ist jede Eintönigkeit und Eindeutigkeit fremd sowie in seiner beruflichen als auch in der gesellschaftspolitischen Tätigkeit.

Es soll betont sein, daß sich Dragomanow als einer der ersten im ukrainischen und russischen gesellschaftspolitischen Denken in den theoretischen Erarbeitungen **zu den Idealen einer Bürgergesellschaft hingezogen fühlte**.

Mit den Dragomanow's Vorstellungen von der gesellschaftlichen Organisation ist seine Konzeption der Nationalität, des Volkes, der Nation verbunden. Die Nation ist für ihn das Produkt der historischen Entwicklung, beständige Gemeinschaft der Menschen, die durch das gemeinsame Schicksal, die Sprache, Traditionen, Vorstellungen über die Vergangenheit und Bestrebungen nach der Zukunft verbunden sind, in der die Potenz der ihr gehörenden Individuen, vor allem ihrer führenden Funktionäre, realisiert wird. Die Realität des ukrainischen nationalen Daseins stand vor Dragomanow in zwei Dimensionen. Die erste - statische, die das aus der Vergangenheit Geerbte darstellt. Die zweite - dynamische, die sich durch den Kampf der inneren Einflüsse, Bemühungen der nationalen Funktionäre, durch das Maß ihrer Unterstützung von den breiten gesellschaftlichen und entgegengesetzten denationalisierenden Schichten, durch die Assimilierungseinflüsse seitens der herrschenden Nationen, der Politik fremdnationaler staatlichen Organisationen auszeichnet.

Ein eigenartiges Element der politischen Philosophie von Dragomanow war sein eurozentrisches Modell der gesellschaftlich-politischen Entwicklung. Er schlug seine Sicht der "zentralen" und "peripheren" Prozesse, der bestimmenden und nebensächlichen Tendenzen von der historischen und politischen Entwicklung der Völker Europas vor. Aus dieser Sicht deutete er die Hauptereignisse der vaterländischen Geschichte, insbesondere bestimmte er das Niveau der Asynchronie der Entwicklung des ukrainischen Volkes im Vegleich zu wesentlich eintypigen Prozessen, die fьr die westeuropeischen Völker charakteristisch sind.

Der Wissenschaftler bemühte sich, den Umfang der Verlangsamung der Entwicklung der Völker, die unter die Macht des russischen Reiches gelangten, im Vergleich zu anderen europäischen Völkern, die sich in anderer Bedingungen entwickelten, festzustellen. Eine interessante theoretische Innovation scheint Dragomanows Konzept einer unrealisierten, "abgerissenen" Enwicklung der Ukraine

vor eigener Reformation zu sein. Aber wir treffen in diesem Konzept neben den theoretisch durchgedachten Argumenten vereinfachte, einseitige Urteile, die vom Wunsch des Theoretikers bedingt sind, die Vergangenheit der Ukrainer und anderer Völker Osteuropas unter dem Gesichtspunkt der "normaleuropäischen" Prozesse zu betrachten, manchmal den Sinn der geistlichen Suchen, des politischen Kampfes und sozialer Bewegungen der Jahrhunderte der vaterländischen Geschichte, die sich in dieses Vorgehen "nicht einschrieben", außer acht lassend. Einzelne Wiedersprüche solchen Vorgehens Dragomanows streichen seinen schöpferischen Beitrag ins neue Erfassen der ukrainischen, russischen und polnischen Geschichte nicht durch.

Der Forscher verhielt sich gegen die europäische Tendenzen in der ukrainischen Geschichte wie gegen die Bekundungen der ukrainischen Gesellschaft innerlich eigener Entwicklung. Dadurch unterschieden sich seine Vorgehen vorteilhaft von den, zum Beischpiel, methodologischen Prinzipien, die russische Intellektuellen Mitte des 19. Jahrhunderts in "Westler" und "Slowjanophilen" geteilt haben. Also, Europozentrismus von Dragomanow war keine Entgegensetzung den ukrainischen Besonderheiten, sondern ein eigenartiges Kriterium des Studiums von der vaterländischen Geschichte und der Prognosierung der nationalpoltischen Prozesse im Kontext der Entwicklung der europäischen Zivilisation.

In den Fragen der nationalen Politik waren dem Dragomanow gewisse Übersehen, auch Dogmatismusäußerungen eigen. Wenn er, zum Beispiel, Vorteile des Federalismus und des föderativen Staatsbauprinzips absolytisierte, achtete er weniger auf die Verständigung der Rolle und Bedeutung von neuen Nationalstaaten im politischen Leben Europas. Er verhielt sich mit Pessimismus gegen die Möglichkeiten des Aufbaus des ukrainischen Nationalstaates. Einerseits hat er die Bedeutung eines Nationalstaates im Leben europäischer Völker anerkannt, unterstrich hartnäckig die Rolle der Politik für das Durchkommen der "plebejischen" Nationen, darunter der ukrainischen. Andererseits befolgte er dogmatische Ansichten über die Perspektiven des ukrainischen selbständigen Staatswesens. Sein Meinungsgang stützte sich auf die von ihm absolytisierte negative Rolle des außenpolitisches Klimas im Europa, auf die Gleichgültigkeit der führenden Weststaaten hinsichtlich der "ukrainischen Frage", und zumal hinsichtlich ihrer militär-politischen Lösung. Der Wissenschaftler und Gesellschaftsfunktionär deutete auf den Rückstand der ukrainischer Nationalbewegung von dem Entwicklungsniveau der Befreiungsbewegungen des polnischen, tschechischen Volkes, sowie anderer zentral- und osteuropäischen Völker. Von gewissen Ideentabus der theoretischen Reflektion von Dragomanow zeugt der Verzicht auf das allseitige Nachdenken darüber, unter welchen neuen, von den zeitgenössischen verschiedenen Bedingungen solches Szenarium nationaler Zukunft auf die Tagesordnung des politischen Kampfes der Ukrainer und auf die Aufgabensreihe des europäischen Umbaus gestellt wird.

Ungeachtet der Wiedersprüche Dragomanows Schlußfolgerungen, was die Notwendigkeit der politischen Lösung von Problemen der ukrainischen Nation anbetrifft, **hat er dennoch die Ehre, einer der produktivsten und konsequenten politischen Theoretiker des vaterländischen gesellschaftspolitischen Denkens**

des 19. Jahrhunderts zu sein. Seine Verfassungsessays, Politikprojekte, Vorschläge zur Sicherung der demokratischen Tätigkeit der Machtorgane, der Entwicklung von Selbstverwaltungsinstitutionen, politischer Freiheit, der Priorität von Menschenrechten bleiben nicht nur als eine historiographische Erscheinung, sondern auch gewissennaßen als ein aktuelles theoretisches Eigentum des gesellschaftspolitischen Denkens der Ukraine.

Man muß anerkennen, daß Dragomanow eine gewisse Priorität der theoretischen Begründung von den geopolitischen Paradigmen der ukrainischen Außenpolitik besaß. Als einer der ersten und wenigen modernen vaterländischen Denker hat er sich über die Stelle und Rolle der Ukraine in der internationallen Beziehungen, in den Verhältnissen zwischen den europäischen und asiatischen Staaten Gedanken gemacht, bemühte sich, die Szenarien der Entwicklung der internationalen Politik wissenschaftlich zu prognosieren.

Dragomanows Entwicklung als eines Theoretikers und Ideologen hatte folgende Grundetapen. Am Anfang, vor dem Eintritt in die "Alte Kiewer Gemeinde", überwogen in seiner Weltanschauung die Züge eines regionalen "kleinrussischen" Patrioten, der sich um die Idealen, Stimmungen und Hoffnungen des allrussischen Liberalismus und Demokratismus Sorgen machte. In den 1860-er Jahren - erster Hälfte der 70-er charakteresiert sich die Weltanschauung von Dragomanow durch die soziale und nationale Radikalisierung der Ansichten, er übernimmt auf sich von der älteren Generation der ukrainischen Funktionäre der 1840-er - 50-er Jahre die Aufgabe der Programmausarbeitungen. In den ersten Emigrationsjahren experimentiert der Wissenschaftler und gesellschaftlicher Funktionär mit den Ideen des Anarcho-Föderalismus und sozialistischen Radikalismus. Und ab Anfang der 1880-er Jahre **arbeitet er hartnäckig am Synthese der politischen Konzeptionen des europäischen Liberalismus und sozialen Demokratismus, während er sie aus der ukrainischen Sicht erfasst,** aus dem Standpunkt der Interessen des gemeinsamen Befreiungskampfes der staatslosen Nationen Osteuropas. Ab Ende 80-er Jahre des 19. Jahrhunderts bemühte sich Dragomanow, der vaterländischen Gesellschaft eigene Variante des neuen politischen Programmes zu bieten, das sich auf die Ideen der Nationaldemokratie stützte, durch Elemente der sozialen Doktrinen des westeuropäischen Radikalismus wesentlich ergänzt und mit der Erfahrung bereichert war, die der Denker während der Jahrzehnte der wissenschaftlichen, literarischen und gesellschaftlich-politischen Tätigkeit erwarb.

Während Dragomanow in ständiger Bewegung und Suche nach neuen Formen und dem Inhalt seiner theoretischen Arbeiten war, **kam er zum Schaffen, Programmfiksierung einer genau bestimmten politischer Doktrine nicht**.. Unbeendigung seiner ideologischen Suchen und theoretischen Innovationen läßt sowie von den Wiedersprüchen, als auch von den unrealisierten Möglichkeiten der weiteren Ansichtsevolution von Dragomanow zu sprechen, insbesondere, in der Richtung seiner Wahrnehmung der Idee vom ukrainischen Nationalstaatswesen.

Dragomanow besitzt den eigenartigen, bedeutenden Platz in der Entwicklung der ukrainischen demokratischen Traditionen des politischen Denkens. Er

verteidigte den Formierungsplan der ukrainischen politischen Nation, den er auf den Grundsätzen der Gesellschaft und auf dem Grund der breiten Entwicklung der örtlichen und regionalen Selbstverwaltung mit allseitigen Rechtversorgung des Menschen und des Bürgers ausarbeitete. **Die Ideen von Dragomanow waren eine bemerkbare Erscheinung im Rahmen einer föderalistischer Tradition des politischen Denkens in Rußland, in der Entwicklung des Konstitutionalismus, der Vorstellungen über die Werte und Institutionen der politischen Freiheit.** Dragomanows Kritik der Nationalprogrammen, der Diktatorprojekte und der Revolutionsunmoralism beeinflußte die ideologische Transformation der russischen Narodnikibewegung und des revolutionären Sozialismus 1870-er – 1880-er Jahre. **Die Erscheinung, die nicht zu untertreiben ist, waren die Ideen Dragomanows auch in der regionalen - osteuropäischen Dimension.** Er ist einer der einflußreichen, maßgeblichen Theoretiker der Nationaldemokratie geworden. Er trat als Verteidiger der Interessen der unterdrückten, staatslosen Nationen Osteuropas, während er sich mit seinen Werken ans gesellschaftliche Denken, wissenschaftliche und politische Elite der westeuropäischen Staaten wenden. Sein Kampf gegen die großstaatlichen Mythen des Russischen, Österreichs-Ungarischen und Germanischen Reiches trug zur theoretischen "Delegitimisation" der Ideen von "Großrussland", "historischen Polens", "Großdeutschland" u.a.m. bei. Er bezeichnete sich auf ideologischen Prozessen, die in den polnischen, bulgarischen, serbischen und anderen Nationalbewegungen der Völker Osteuropas Ende des 19. Jahrhunderts den Platz hatten.

Wenn wir die starken Seiten des Schaffenswerkes von Dragomanow erwähnen, ist es zu vermerken, daß seine Zielsetzung auf die Problemlösung der laufenden Politik, die Bestrebungen, die Lösung der Hauptprobleme seiner Zeit zu finden, nicht nur zur Realität und Konkretisierung des Denkens von Dragomanow-Politiker führten. Sie diente auch den methodologischen Begrenzungen seines intellektuellen Gesichtskreises, rief eine bestimmte Entfremdung des Gelehrten von der Ausarbeitung der alternativen Szenarien der Entwicklung Europas, Rußlands, der Ukraine hervor. Darin zeigte sich die Neigung des Gelehrten zur Dogmatisierung einzelner theoretischer Bestandteile der Eigenkonzeptionen, wie z.B. des Föderalismus, seines Verstandes der Ergebenheit "einmal für immer" bestimmten Prinzipien der wissenschaftlichen Analyse und gesellschaftlichen Tätigkeit.

Das Erbe des Gelehrten ließ viele "offene Fragen", insbesondere über die Wechselbeziehung der Gesellschaftsentwicklungsaufgaben und staatlichen Interessen, über die Rolle und Bedeutung der Kollektiv- und Individuellrechte, über Pragmatismusgrenzen und Sinn des politischen Romantismus. Diese Fragen lassen den Forschergenerationen und interessierenden Lesern des wissenschaftlichen Erbes von Dragomanow seine Ideen und Meinungen in neuen historischen und politischen Bedingungen, im geistlich-kulturellen Klima der folgenden Epochen zu bewerten, indem sie eigene Antworten auf die vom Denker formulierten Fragen bitten.

Анатолий Круглашов

Драма интеллектуала: политические идеи Михаила Драгоманова

Резюме

Михаил Драгоманов (1841 1895) оставил внушительное научное, научно-популярное и публицистическое наследие, содержащее сделанный им анализ явлений политической жизни, оценки исторических событий, прогнозы будущего. Разносторонность его научных интересов, глубокая эрудированность и богатый жизненный опыт, а также активная общественная деятельность придают особое значение драгомановскому творческому наследию. Личность ученого далека от одномерности и однозначности, как в отношении его профессиональной, так и общественно-политической деятельности.

Прежде всего, подчеркнем, что Драгоманов одним из первых среди украинских и российских общественно-политических мыслителей тяготел к теоретической разработке идеалов гражданского общества.

С драгомановскими представлениями об общественной организации тесно связана его концепция национальности, народа и нации. Нация в его понимании - это продукт исторического развития, устойчивое сообщество людей с общей судьбою, языком, традициями, представлениями о прошлом и устремлениями к будущему, в котором реализуется потенциал индивидуумов, принадлежащих к данному коллективу. Реальность украинского национального существования виделась Драгоманову в двух измерениях. Первое - статичное, представляющее то, что унаследовано от прошлого. Второе - динамичное, которое определялось борьбой, с одной стороны, внутренних влияний, усилий национальных деятелей, мерою их поддержки широкими общественными слоями, а с другой, противоположными - денационализирующими влияниями со стороны господствующих наций, ассимиляционной политикой инонациональных государств.

Своеобразным элементом драгомановской политической философии была его европоцентристская модель общественно-политического развития. Он предлагал собственное видение "центральных" и "периферийных" процессов, основных и второстепенных тенденций исторического и политического развития народов Европы. С этой точки зрения он интерпретировал ключевые события отечественной истории, в частности, определял уровень асинхронности развития украинского народа в сравнении с сущностно однотипными процессами, присущими восточноевропейским народам.

Ученый пытался определить диапазон замедления темпов развития народов, попавших под власть Российской империи, в сравнении с другими европейскими нациями, развивавшимися в иных условиях. Интересной теоретической новацией представляется драгомановская концеп-

ция неосуществленного, "прерванного" развития Украины на пути к собственной Реформации. Однако в этой концепции, вместе с теоретически продуманными аргументами, встречаются и упрощенные, односторонние суждения, обусловленные желанием теоретика рассматривать прошлое украинцев и других восточноевропейских народов с точки зрения "нормально-европейских" процессов, иногда оставляя без должного внимания содержание духовных поисков, политической борьбы и социальных движений национальной истории, которые "не вписывались" в такой подход. Отдельные противоречия такого подхода Драгоманова не перечеркивают значение его творческого вклада в новое осмысление украинской, российской и польской истории.

Исследователь относился к европейским тенденциям в истории Украины как к проявлениям внутренне присущего украинскому обществу развития. Этим его подходы выгодно отличались от методологических принципов, разделявших российских интеллектуалов середины XIX века на "западников" и "славянофилов". Драгомановский европоцентризм не противопоставлен украинским национальным особенностям, а был своеобразным критерием изучения отечественной истории и прогнозирования национально-политических процессов в контексте развития европейской цивилизации.

В вопросах национальной политики Драгоманову были присущи некоторые упущения, а порою и проявления догматизма. Например, абсолютизируя преимущества федерализма и федеративного принципа государственного строительства, Драгоманов меньше внимания уделял осмыслению роли и значения новых национальных государств в европейской политической жизни. Он с пессимизмом воспринимал возможность построения украинского национального государства. С одной стороны, он признавал значение национального государства в жизни европейских народов, настойчиво подчеркивал роль политики для выживания "плебейских" наций, в том числе, украинской. С другой же стороны, Драгоманов придерживался догматичных взглядов на перспективы самостоятельной украинской государственности. Логика его рассуждений основывалась на абсолютизированной им негативной роли внешнеполитического климата в Европе, учитывала безразличие ведущих европейских государств к "украинскому вопросу" а тем более к его военно-политическому разрешению. Ученый и общественный деятель указывал на отставание украинского национального движения от развития освободительных движений польского, чешского и других центрально - и восточноевропейских народов. Его нежелание всесторонне осмыслить возможности воплощения в жизнь идеал государственной независимости Украины, то, при каких новых, отличающихся от современных ему условий, это было бы возможным, свидетельствует о некоторых идейных "табу" теоретической рефлексии Драгоманова.

Не смотря на противоречия выводов Драгоманова относительно необходимости политического решения проблем украинской нации, ему все же принадлежит честь быть одним из наиболее плодотворных и последовательных политических теоретиков отечественной общественно-политической мысли XIX в. Его конституционные проекты, политические программы, предложения по обеспечению демократической деятельности органов власти, развития институтов самоуправления, утверждения политической свободы, приоритетности прав человека остаются не только историографическим явлением, но и, в определенной степени, актуальным теоретическим феноменом общественно-политической мысли Украины.

За Драгомановым необходимо признать определенный приоритет теоретического обоснования геополитических парадигм украинской внешней политики. Он одним из немногих современных ему отечественных мыслителей задумывался о месте и роли Украины в международных отношениях, во взаимоотношениях европейских и азиатских наций, пытался научно спрогнозировать сценарии возможного развития международной политики.

Драгоманов как теоретик и идеолог в своем становлении проходил такие основные этапы. В ранние годы, до приема в ряды участников киевской "Старой Громады", в его мировоззрении преобладали черты регионального "малорусского" патриота, который искренне сочувствовал идеалам, настроениям и желаниям российского либерализма и демократизма. В 1860-х - первой половине 1870-х гг. мировоззрение Драгоманова отличается социальной и национальной радикализацией его взглядов. Он принимает на себя эстафету программных разработок от старшего поколения украинских деятелей 1840 - 1850-х гг. А с начала 1880-х гг. ученый настойчиво работает над синтезом политических концепций европейского либерализма и социального демократизма, осмысливая их с украинской точки зрения, с точки зрения интересов негосударственных наций Восточной Европы. С конца 80- гг. XIX в. Драгоманов предлагает соотечественникам собственную версию новой политической программы, которая основывалась на идеях национальной демократии, была существенно дополнена элементами социальных доктрин западноевропейского радикализма и обогащена опытом, накопленным мыслителем за десятилетия научной, литературной и общественно-политической деятельности.

Находясь в постоянном движении, в поисках новых форм и содержания своих теоретических трудов, Драгоманов не пришел к созданию, программной фиксации определенной, четко выраженной политической доктрины. Незавершенность его исканий и теоретических новаций позволяет говорить как об их противоречивости, так и о нереализованной возможности дальнейшей эволюции взглядов Драгоманова.

Драгоманов занимает самостоятельное, ведущее место в развитии украинских демократических традиций политической мысли. Он отстаи-

вал план формирования украинской политической нации, который разрабатывал на принципах гражданского общества, на основе широкого развития местного и регионального самоуправления, на принципах всестороннего обеспечения прав человека и гражданина. Идеи Драгоманова были заметным явлением в русле федеративной традиции политической мысли России, в развитии конституционализма, представлений о ценностях и институтах политической свободы. Драгомановская критика национальных программ, диктаторских проектов и революционного аморализма оказывала влияние на идеологическую трансформацию российского народничества и революционного социализма 1870-х - 1880-х гг. Явлением, заслуживающим признания, были идеи Драгоманова и в региональном - восточноевропейском измерении. Он стал одним из авторитетных теоретиков национальной демократии. Он же выступал защитником угнетенных, негосударственных наций Восточной Европы, обращаясь со своими произведениями к общественному мнению, к научной и политической элите западноевропейских стран. Его борьба с великодержавными мифами Российской, Австро-Венгерской и Германской империй способствовала теоретической "делегитимизации" идей "Великой России", "Исторической Польши", "Великой Германии" и т. д. Эта борьба повлияла на идеологические процессы, происходившие в польском, болгарском, сербском и других национальных движениях народов Восточной Европы в конце XIX века.

Признавая сильные стороны творческого наследия Драгоманова, нужно отметить, что его нацеленность на решение вопросов текущей политики, стремление разрешить важные проблемы своего времени приводила не только к конкретности и реалистичности мышления Драгоманова. Эта устремленность ограничивала его интеллектуальные горизонты, определяла некоторую отстраненность ученого от разработки альтернативных сценариев развития Европы, России и Украины. В этом проявлялась склонность ученого к догматизации отдельных составляющих его собственных концепций, как, например, федерализма, его понимание преданности "раз и навсегда" определенным принципам научного анализа и общественной деятельности.

Наследие ученого оставило немало "открытых вопросов", в частности, о соотношении заданий общественного развития и государственных интересов, о роли и значении коллективных и индивидуальных прав, о границах прагматизма и смысле политического романтизма. Эти вопросы позволяют поколениям исследователей и заинтересованным читателям драгомановских произведений оценивать его идеи и мысли в новых исторических и политических условиях, в духовно-культурном климате последующих эпох, предлагая собственные ответы на вопросы, сформулированные ученым.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Аксельрод П. 287, 366, 373
Ананьїч Б. 93, 324, 369
Андрусяк М. 91
Андрусяк Т.69, 96, 213
Антонович В. 45, 46, 66, 69, 84, 91, 96, 100, 190, 218, 293, 318, 360 - 363, 372, 424 - 425, 447, 453 - 454
Антонович М. 65, 94, 456
Арборре-Ралле З. 78, 98, 287, 366, 373
Арістотель 242
Арнаудов М. 52, 92
Атанасов П. 92
Бабич Н. 4
Бажан М. 93
Бакунін М. 30, 127, 214, 320, 343, 369, 416, 453
Балака І. 93
Барвінський А. 45, 46, 91
Барвінський Б. 29, 89, 90
Барвінський О. 26, 89
Басс І. 93
Батлер Н. 95, 370
Баулер О. див. Гольштейн С.
Бачинський Є. 92
Бачинський Ю. 89, 90, 107, 139, 212, 215, 313, 318, 326, 386, 425, 448, 454
Беззуб Ю. 100
Белей І. 351
Бернштейн М. 93
Білінський Д. 92
Білецький О. 59
Білозерський В. 281
Більбасов В. 76, 98, 160, 216
Блан Луї 34
Богацький П. 99
Боголюбський Андрій 227
Богучарський В. 370
Боднарук Т. 96
Божик 94
Бойко Ю. 91
Болдирєв О. 456
Борисов Є. 3145
Борковський О.218
Борщак І. 52, 92
Будзиновський В. 40, 91, 313, 454
Буркут І. 4
Бурцев В. 78, 98, 366, 373
Бучинський М. 213, 305, 370
Вартовий див. Грінченко Б.
Василевскі Л. 90
Ватсон Е. 324, 453
Вахнянин Н. 318, 403, 452
Вебер М. 30, 89, 208, 412, 452
Веркалець М. 95
Вільхівський 315
Вітте С 324. 369
Вовк Ф. 84, 100, 101, 361, 372
Возняк М. 35, 84, 90, 323 -324, 456
Волков Ф. 89
Волощенко А. 94
Гаєвська Л. 67, 95
Ганелин Р 93, 324, 369
Гарібальді Д. 130
Гартман Л. 97
Герасимович І. 206, 219
Гермайзе О. 37, 90
Герцен О. 30, 87, 93, 178, 214, 369, 416
Голущинський М. 38, 90
Гольштейн (Баулер) О. 84, 87, 101, 171, 217, 325, 365, 369 - 370, 373
Гончаренко А. 92
Горлов П. 370
Горн Е. (Горнова Е.) 52, 92
Горький М. 366
Гревс І. 22, 23, 88, 99
Григоріїв Н. 455
Грицай О. 101
Грицак Я. 67, 69, 96, 215, 323
Грінченко Б. (Вартовий) 83, 96, 99, 439, 444, 447, 454,
Гросул В. 94
Грушевський М. 24, 25, 35, 44, 83. 89, 287, 323, 359, 372, 453
Гьюмен С. 97
Гюго В. 130
Даниленко В. 95
Дашкевич Я. 67, 218
Дебагорій-Мокрієвич В. 324, 365, 373
Дей О. 62
Дейч Л. 77, 98, 321, 366, 373
Лепенчук Л 88, 96, 216
Дікарев 326

Дмитриченко В. 56, 93
Добржанський О. 4, 95, 456
Довбищенко Я. 33
Довгич В. 95, 96, 213
Дольницький А. 46 - 47
Дондуков 363
Донцов Д. 41 - 43, 66, 91- 92, 95, 213, 280, 370, 434, 455
Дорошенко В. 38, 60, 90
Дорошенко Д. 60, 91, 318
Драгоманов С. 51, 60, 92
Драгоманов Я. 277
Драгоманова Людмила 77, 98, 217, 323[?], 342, 372
Драгоманова Лідія 87
Енгельс Ф. 108, 139, 212
Єкельчик С. 97
Єфремов С. 44, 369
Желябов А. 366, 369, 373
Животко А. 96
Житецький І. 90
Житецький П. 293
Жулинський М.65
Жученко В. 93
Задеснянський Р. 215, 318, 320, 455
Засенко О. 62
Заславский Д.10, 36, 54, 59, 90, 92, 369
Засулич В.І. 212, 366, 373
Злупко С.М. 93, 100
Іванов С.А. 101
Іванченко Р (Іванова Р) 62, 69, 93 - 96, 215, 323, 372 - 373
Ісаєвич Я. 4, 95, 452
Каппелер А. 456
Кармазіна М. 95
Катерина II 191
Катков М. 366
Катренко А. 85, 100, 456
Качкан В. 96
Качковський 315
Кістяківський Б.18, 22 - 23, 80, 88, 97 - 99, 215, 362, 369, 372
Кістяківський О. 88, 101, 362 364, 372
Киян О. 95
Клід Б. 453
Кобринська Н. 99
Ковалевський М. 89, 314, 326, 335, 369
Коваленко Г 89
Козак С 53, 92
Козирєв О. 69, 96
Козицький М. 95
Козьмін Б. 101
Колодний А 217
Колосов Е. 89
Комзюк Л. 69, 95 - 96
Кондратик Л. 213
Конiський О. 218, 325, 427, 455
Константінов Н.101
Корф І. 38
Корш Ф. 89
Корш В.Ф. 321
Косач О. 324, 370 -371
Костомаров М. 50, 70, 76, 88, 190, 278, 280, 290, 293, 322
Коцовський В. 215, 218, 324 - 325
Кравець М. 323
Кравчинський С. 325
Краєвський А. 98, 216
Кралюк П. 217
Кримський А. 86, 95, 98, 101
Кропоткін П. 127
Крупницький Б. 92
Кудсяр 175
Кузеля З. 100
Куліш П. 25, 50, 84, 99, 190, 197, 205, 219, 278, 315, 325 -326
Кулябко-Корецький Н.101
Куца О. 371
Лавров П. 84, 88, 97, 127, 230, 319, 365
Лакуста С 75, 91
Ласло М. 93
Лассаль Ф 175
Левинський В. 90, 100
Левицький О.101
Ленін В. 55
Лепкий Б. 89
Лєнчик А 91, 318
Липинський В. 92
Лисенко О. 93, 96
Лисяк-Рудницький І. 12, 60 - 61, 64, 94, 135, 212, 214, 320, 338, 369, 416, 420, 424, 432, 440, 447, 453, 455 - 456
Ліберман 97

Лісовий В. 95
Лозинський М. 27, 89, 310, 325
Лотоцький О. 87, 99, 101
Лук М. 96, 216
Лукеренко В. 55, 93, 217
Лукіянович Д. 326
Луначарський А. 34, 90, 215
Любатович О. 101
Лютер М. 337
Ляхоцький (Кузьма) А. 75, 97
Мазепа І 50, 92
Макар Ю. 4
Македонський Олександр 18
Маковей О. 89, 99
Макото Хаясака. 97, 373
Малон Б 52
Мальований В. 314
Мальшинський А. 86, 342
Маритчак Т 101
Маркс К. 34, 36, 108, 139, 212
Мельник В. 93, 95
Мельник Л. 91, 453
Меттерніх 165, 166
Михайловський М. 79, 321
Мицюк 90
Мишанич О. 65
Міллер О. 71, 97
Мілль Д. 7, 346
Мілюков П. 17, 22
Міхновський М. 69, 96, 323
Міщук Р 65, 214
Міяковський В.10
Млиновецький Р 92
Молчанов М. 69, 96, 213
Монтескьє Ш. 7
Мордовець 293
Мореншильд Д. 454
Мосель Ф.60
Муравицька М. 97
Мухин М. (Подолянин К.) 43 - 44, 91 - 92. 96, 318, 370, 435, 455 - 456
Навроцький В. 84, 107, 212, 305, 323 - 324, 456
Наумович 350
Неврлий М. 96
Нечаєв С. 370
Нечуй-Левицький І. 236
Новиченко В.67
Овсянико-Куликовський В. 364, 372
Огарьов М. 178, 214, 369
Оглоблін О. 94, 456
Огоновський О. 227
Одарченко П. 60, 216
Окунєвський Т 99, 137, 218, 319, 325
Олександр II 165, 300, 304, 324, 366
Олександр III 304
Оуен Р 34
Охримович Ю. 47, 91, 253, 285, 293, 320, 323, 428, 449, 454, 456
Павлик М. 18 - 19, 21, 36, 46 - 47, 83, 86, 88, 99 -100, 107, 127, 182, 199, 207, 213 - 215, 217 - 219, 287 - 289, 299, 302, 304, 307, 311 -313, 315, 318 - 319, 323 - 326, 346, 354 -357, 359 - 360, 369, 371 - 373, 399, 423, 427, 433, 437, 449, 451, 454 - 456
Палій С. 198
Партицький 227, 372
Патер І. 89
Пелагіч 201
Петро I 156, 191
Пизюр Є. 51, 92, 394, 432, 455
Пипін О. 154, 212, 216, 247, 320, 322, 326, 371, 451
Пірожков 80
Пірумова Н. 369
Плеве 412
Плєханов Г 63, 140
Площанський 362
Подолинський С. 54, 93, 288, 304, 323, 325, 423 -424, 437, 455
Подолянин К. див. Мухин М.
Полещук Т 323
Поліщук О. 95
Попик С. 29
Попович М. 67, 95
Потульницький В. 69, 96
Почапський А. 455
Присецкий І. 79, 98
Прудон Ж. 33-34, 295, 332, 416
Пугачов О. 175
Пчілка О. 351
Райєф М. 71, 97
Реєнт О. 96
Ріпецький С. 58, 93 - 93. 215-216, 326
Рішельє 415

Романн А. 370
Романченко І. 54, 59, 62, 92 - 93, 215 -216, 326
Романчук Ю. 213, 218
Рудченко І. 99
Рудько М. 56, 93
Руссо Ж.-Ж. 7, 378
Русов О. 371, 415, 452
Русова С. 28, 87, 89, 101
Савченко С. 93
Савченко Ф. 38, 90, 318
Самбук С. 64, 94
Сапір Б. 100
Сарбей В. 69, 93, 96
Сахалтуєв А. 93
Сватиков С. 79, 88, 98
Світленко С.100
Сен-Сімон А. 34
Середюк І. 93
Сімович В. 90
Січинський 446
Скакун О. 67, 69, 95 - 96
Скоропис-Йолтуховський О. 89
Сливка Ю. 323
Смаль-Стоцький С. 75, 95, 98, 199, 218, 319, 456
Смирнов В. 84, 100
Снитко Т. 93
Сокуренко В. 93, 451 - 452
Сольчаник Р 64, 85, 94, 100
Сохань П. 64, 69, 94
Ставнюк В. 97
Сталін Й. 53
Станюкович Л. 97
Стасюлевич М. 97, 369
Стахів М. 48, 60, 91
Степняк-Кравчинский С. 75, 320, 366, 373
Стефанович Я. 214, 324, 339, 366
Сторчак А. 95, 452
Стриєк Т. 97
Струве П. 22, 24, 88, 98
Студинський К. 35, 90
Сухий О. 323
Терлецький О. 54, 93, 305, 364, 372, 416
Толстой Л. 93, 332, 455
Томенко М. 95
Трильовський К. 326
Тургенєв І. 100, 351, 372
Українка Л. 75, 98
Улам А. 97
Ульянов М. 71, 97
Ульяновський В. 453
Ушинський К. 38
Федченко П. 66 - 67, 95
Федькович Ю. 89, 99, 351, 372
Філіпович Л. 217
Фішер Г 92
Франко І. 18, 20 - 21, 27, 57, 69, 83 - 84, 86, 88, 91 - 93, 96, 99 -100, 107, 113, 212 - 213, 215, 217 - 219, 306 - 307, 312 - 313, 318, 324 - 326, 349, 351, 356 - 360, 362, 371 -372, 394, 428, 433, 448 - 449, 451, 453 - 455
Фроленко М.101
Хевролина В. 94
Химка І.-П. 64, 94, 215, 364
Хмельницький Б.198
Хорунжий Ю. 214
Цегельський Л. 31, 89
Целевич Ю. 90
Чайківський Н. 100
Черкезов В. 366, 373
Чернишевський М. 127, 178, 416
Чехович К. 44, 91, 435, 455
Чикаленко Є. 44, 314, 326
Чиж Я. 92
Чубинський П. 319
Шандра В. 65, 100.
Шаповал М. 44, 213 - 214, 299, 324, 326
Шашкевич 227
Шевченко Т. 29, 34, 77, 82 - 83, 90, 99, 213 - 218, 241, 276, 289, 306, 309, 320, 322, 325, 356, 370, 418, 451
Шишманов І. 219, 342, 369 - 371, 437, 455 - 456
Шишманова Л. 98, 101
Щапов М. 80, 419
Щеголев С. 28, 89
Щербицький В. 62
Шмуель Г 324, 370
Шувалов 301, 370
Юзефович М. 227, 318
Яворський Ю. 214
Якімова-Дяковська А. 101

ЗМІСТ

Вступ 5-15

Розділ I. Історіографія та джерела 16-101
1.1. Огляд літератури 16-72
1.2. Джерела 72-88

Розділ II. М. Драгоманов у пошуках суспільного ідеалу ..... 102 - 219
2. 1. Соціально-сконо мічні орієнтири Драгоманова .. 102 - 128
2. 2. Ідеологічні перспективи драгомановського світогляду 128-148
2. 3. Суспільний прогрес: драгомановське бачення.... 148 - 180
2. 4. Релігія і церква у суспільно-політичних поглядах Драгоманова 180-212

Розділ III. Національне питання: від теорії до практики 220- 326
3. 1. Нації та національні рухи в теоретичних інтерпретаціях Драгоманова ..... 220 - 256
3. 2. Слов'янська ідея як етап у формуванні національної ідеології ..... 256 - 291
3. 3. Політична організація визвольного руху: плани Драгоманова 291-317

Розділ IV. Політична етика Михайла Драгоманова . 327 - 373
4. 1. Політична мораль: теоретичні аспекти підходів Драгоманова ..... 328 - 353
4. 2. М. Драгоманов та його сучасники: етичний вимір взаємин ..... 353 - 368

Розділ V. Розвиток поглядів М. Драгоманова на . державно-політичну організацію суспільства 374-456
5. 1. Держава: загальні засади драгомановських теоретичних підходів ..... 374 - 387
5. 2. Політична свобода: панацея чи паліатив? ..... 387 - 400
5. 3. Місцеве самоврядування: концепція Драгоманова 401-413
5. 4. Федерація як політичний вибір Драгоманова ... 413 - 434
5. 5. Чому Драгоманов не став ідеологом української самостійності? ..... 434 - 450

Післямова ..... 457 - 469

Резюме 470- 481

Покажчик імен ..... 482 - 485

ПОДЯКА

Автор книги висловлює щиру вдячність усім людям, які сприяли проведенню цього дослідження. Передусім, я глибоко вдячний моїй дружині - Наталі, яка виявила надзвичайне терпіння та підтримувала мої зусилля під час роботи над книгою.

Дякую друзям, товаришам і колегам, насамперед, з Чернівецького та Львівського університетів, а також з Університету Альберти (Канада), які активно допомагали мені в процесі дослідження.

Моя окрема подяка - Канадському Інституту Українських Студій (Університет Альберта), який надав дослідницьку дотацію на завершувальній стадії моєї праці над книгою з Меморіяльного Фонду ім. Теодори й Івана Климів.

І, нарешті, появою цієї роботи я чимало зобов'язаний світлій пам'яті Д-ра Степана Держка (1922 - 1997), який морально і матеріально допомагав мені у початковий період мого дослідження драгоманівської спадщини (1991 - 1993 рр.).

Наукове видання

Круглашов Анатолій Миколайович

ДРАМА ІНТЕЛЕКТУАЛА: ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Видання друге

Здано до складання 04.05.2001. Підписано до друку 02.08.2001. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 28,36. Умов. фарб.-відб. 28,36. Обл.-вид. арк. 32,78. Тираж 300 пр. Вид. № 90. Зам. № 1969. Видавництво «Прут». 58000 Чернівці, Шептицького, 23. Видруковано у ВПП «Черемош». 59200 Вижниця, Миру, 12.

74-29

9990174481

15.00

25

01

Ba 616508